inceleme

Jack Goody

Yazılı ve Sözel Arasındaki Etkileşim

Okur-Yazarlık, Aile, Kültür ve Devlet Üzerine İncelemeler

pinhan

PiNHAN YAYINCILIK
Litros Yolu, Fatih San. Sitesi No: 12/214-215
Topkapı/Zeytinburnu İstanbul
Tel: (0212) 259 27 60 Faks: (0212) 565 16 74
www.pinhanyayincilik.com
info@pinhanyayincilik.com
Sertifika No: 20913

Jack Goody
The Interface Between the Written and the Oral

© Jack Goody, 1987
© Pinhan Yayıncılık, Şubat, 2013
Türkçe çeviri © Osman Bulut, 2013

Yayım Yönetmeni: Mahmut Sever

Birinci Basım: Şubat, 2013
Yayıma Hazırlayan: Adem Beyaz
Tunca Üçer
Düzelti: Poyzan Nur Şahiner
Son Okuma: Aziz Sümbül
Kapak Dizayn: Olivier Chartier
Dizgi: Meltem Çağlayan

Teknik Hazırlık, Baskı ve Cilt:
Yaylacık Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Litros Yolu Fatih San. Sitesi No: 12/197-203
Topkapı-İstanbul Tel: (0212) 567 80 03
Sertifika No: 11931

Kataloglama Bilgisi:
Jack Goody
Yazılı ve Sözel Arasındaki Etkileşim

1. İnceleme 2. Kültür İncelemeleri
3. İletişim 4. Dilbilim

Pinhan Yayıncılık: 44 İnceleme Dizisi: 17

ISBN: 978-605-5302-16-0

YAZILI VE SÖZEL ARASINDAKİ ETKİLEŞİM

Okur-Yazarlık, Aile, Kültür ve

Devlet Üzerine İncelemeler

JACK GOODY

Çeviren : Osman Bulut

PİNHAN

İÇİNDEKİLER

Resim ve Tabloların Listesi 9
Önsöz 11
Teşekkür 24

I. BÖLÜM – YAZI VE ALFABE, 25

1 Yazının Tarihi Gelişimi 27
Yazı ve Tasarım 27
Proto-yazı 32
İlk Yazı Sistemleri 43
Logografik Yazı 53
Fonetik Yazının Gelişimi 65
Alfabe 68
Alfabelerin Bütünlüğü ve Çeşitliliği 77
Grafik Sistemlerin Sonuçları 82

II. BÖLÜM – İLK YAZI FORMLARININ ETKİLERİ, 87

2 Antik Dünyada Okuma-Yazma ve Başarı 89

3 Afrika, Yunanistan ve Sözel Şiir 109
Bellek ve Birebir Bellek 118
Sözlü Kompozisyon ve Sözlü Aktarım 123
Kahraman Toplumlar ve Destan 129

4 Sözel Kompozisyon ve Sözel Aktarım: Vedalar Vakası 143

III. BÖLÜM – BATI AFRİKA'DA YAZILI VE SÖZEL KÜLTÜRLER, 159

5 Sözel Kültürlerde İslam Yazısının Etkileri 161
Sözel Anlatılar 163
Yazı ve Büyüsel-Dinsel Faaliyetler 165
Zaman ve Mekan 168

6 Okur-Yazarlık ve Okur-Yazar Olmayanlar: Avrupa Eğitiminin Etkileri 175
Sonsöz 183

7 Sözel ve Okur-Yazar Kültürlerde Bilgiye Giden Alternatif Yollar 185
LoDagaalar Arasında Geleneksel Bilgi 186
Bilginin Gelişmesi 192
Bilgi Edinmenin Üç Yöntemi 194
Okuma-Yazma 195
Sosyal Denetim Olarak Bilgiye Giden İki Yol 199
Sonuçlar 202

8 Sözel ve Okur-Yazar Kültürlerde Bellek ve Öğrenme: Bagrelerin Tekrarlanması 204
Bellek ve Bagreler 204
Sözel Kültürlerde Birebir Bellek 211
Okullar ve Bellek 220
Sonuç 227

9 Yazı ve Biçimsel Faaliyetler: Vailer Arasında Bir Durum Çalışması (Michael Cole ve Sylvia Scribner İle Birlikte) 229
Ansumana Sonie'nin Yazıları 234

IV. BÖLÜM – YAZI VE TOPLUMDAKİ BİREYLERE ETKİLERİ, 247

10 Okur-Yazarlığın Sosyolojik ve Psikolojik Analizleri Arasındaki Etkileşim 249
Vai Yazısının Başarısı 249
Vygotski ve Vai Okur-Yazarlığının Psikolojik Analizi 252
Yazı Çeşitleri ve Gelenek Çeşitleri 255
Mantık ve Akıl Yürütme 257
Aracılı ve Aracısız Etkiler 259
Vai Çalışmalarında Okuma-Yazma Etkileri 262
Yeteneklerden Becerilere Geçiş 265
Bellek ve Yazı 273
Okullar 274
Deneysel Yöntem 283
Kültür ve Bilişim 285

Yetenekler, Maharetler ve Beceriler 286
Kültürel Kaynaklar ve Bireysel Kazanım 290
Psikolojik Testler ve Pratik Eylem 291
İçsel-Dışsal Sorunsalı 293

11 Dil ve Yazı 298
Dilbilimciler ve Yazılı Dil 300
Yazının ve Konuşmanın Üç Boyutu 302
Yazılı ve Sözlü Disiplinlerin Kıyaslaması 303
Kelimelerin Sözlüksel Özellikleri 303
Sözdizimleriyle İlgili Farklılıklar 303
Dilbilgisi ve Kuralları 305
İki Sistem İçindeki Bireysel Performans 306
Yazılı ve Sözel Disiplinler Arasındaki Farklılıklar 310
Çapraz Bulmacalar 312
Zihinsel Faaliyetlerle İlgili
Diğer Grafo-Linguistik Teknikler 314
Listeler ve Kategoriler 315
Boş-Kutu 316
Bilgiyi Yeniden Düzenleme 317
Aritmetik İşlemler 317
Silogizm 319
Yazı ve *Diglossia* 320
Sınıf ve Sistem 324

12 Özetler 331

Notlar 343
Kaynakça 351
Dizin 373

Resimler

1 Etiyopya destanı
2 Narmer paleti
3 Lone Dog'un Bufalo derisi
4 Ojibway ruloları
5 İlk Uruk kitabeleri
6 Susa toprak künyeleri
7 Çivi yazısı işaretleri
8 Kenanlı çivi yazıları
9 Cermen alfabesi yazısı
10 Merhamete şükran
11 Bir kültür-bilişim modeli
12 Yeniden düzenlenmiş bir kültür-bilişim modeli

Tablolar

Tablo 1 Grafik temsillerdeki değişmeler
Tablo 2 Alfabenin soyağacı
Tablo 3 Ayrı dillerdeki okur-yazarlıkla ilgili etkilerin şemayla gösterilişi

Önsöz

Bu kitapta çoğunlukla birbirine karıştırılan sözel ve yazılı arasındaki etkileşim üç yönüyle incelenmektedir. Bunlardan ilki, kültürlerin yazıyla veya yazı olmaksızın tarihi ve coğrafi bakımdan buluşmalarını; ikincisi, yazıyı, değişen seviye ve değişen bağlamda kullanan toplumlarda yazılı ve sözel gelenekler arasındaki etkileşimi; sonuncusu ise bireylerin dili kullandıkları hayatlarında yazma ve konuşma arasındaki etkileşimi kapsar. 11. başlıkta bu konular özellikle dil yönünden irdelenmiştir fakat bunlarla ilgili diğer yönler de bütün kitap boyunca sürecektir.

Takdir edersiniz ki kültürel sistemlerdeki yazılı iletişimin etkisi her yerde doğal olarak hep aynı değildi. Bu etki, toplumsal şartlara bağlı olarak ve dilin görsel temsilleri için kullanılan sistemin türüne göre değişiyordu. Konuyu daha genel bir perspektife oturtmak gerekirse, bu sistemler görsel temsillerin ya da grafik araçların diğer formlarından çıkarak gelişmişti. Bunlar, morfolojik bakımdan ya da bir ölçüde tarihi bir gelişim sırası içinde makul bir doğruluk ölçüsü ile düzenlenebilirler.

Öte yandan okuma-yazma sözcüğünün kullanımında birçok belirsizlik vardır. Bunun sonuçları ile ilgili konuşmalarımızda, Watt ve ben (1963) yazı sisteminin varlığına yani salt yazılmış sözcüğe değil de yazı sisteminin öğretilmesine atıfta bulunmuştuk, diğer yazarlar ise bu tanımı belli bir başarı seviyesini belirtmek anlamında kullandılar. Kültür üzerindeki etkilerde, aşağıdaki özelliklere bağlı olarak birçok olası değişkenler olduğu açıktır:

1. Yazılı metnin niteliği ve çoğaltılma yöntemi,

2. Okuma-yazma becerisine sahip olanların sayısı (örneğin, bir imza atabilme becerisi),

3. Bireylerin okuyup-yazarak öğrenmiş oldukları dilin; kendi doğal dilleri, benzer bir dil, yaşayan farklı bir dil, ölü bir dil yahut yeni icat edilmiş bir dil olup olmadığı,

4. O kültür içinde kullanım alanının yaygınlığı (örneğin, dinsel olarak kısıtlanıp kısıtlanmadığı),

5. Yazılı geleneğin içeriği.

Yine de okur-yazar (ya da okur-yazar olmayan) toplumlar, cahil (ya da cahil-olmayan) bireylerden farklıdır. Birinci durumda bu kavram yazılı geleneğin var olup olmadığı ile, ikinci durumda ise belirli bir seviyede okuma-yazma becerisinin olup olmadığı ile ilgilidir. Bu tür bazı belirsizliklerden kaçınmak için, yazısı olan veya olmayan toplumlar hakkında araştırmalar yaparken ben, ilk türden etkileşimle ya da genel bir karşılaştırma ile bu konuda konuşmayı yeğledim.

Kitabın açılış bölümü yazı sistemlerindeki tarihi değişikliklerin sıralaması ile ilgilidir ki ilerdeki kanıtlar ve bunların sonuca yansımaları, burada bizi kesinlikle değişiklik yapmaya zorlayacaktır. II. Bölüm, yazının Avrasya kültürleri üzerindeki tarihi etkilerinin sorunlarını ele alacaktır. III. bölüm ise (aynı kültür içinde sözel araçların ve okuma-yazma araçlarının birlikte var oluşundan farklı olarak) Batı Afrika toplumlarındaki yazılı ve sözel kültürler arasındaki etkileşimi irdeleyecektir – ki bu bölüm tarihçilerin yakın geçmişteki çalışmaları ile alan çalışması yapanların daha yakın zamanlı sonuçlarına göre tasarlandı. Benim gözlemlerime göre kanıtlar daha çok bu sonuncu çalışmalara dayanır.

Batı Afrika için daha önce tanımlamaya çalıştığım durum budur (1968b). Fakat Asya ve Endonezya'nın birçok yerinde bu etkileşim zaten göze çarpan bir özelliktir; örneğin, Balili kukla oynatıcısının sözleri, Hindistan'ın *Mahabharata ve Ramayana* kutsal metinlerinde yer alan temalardan, sanat ve mimaride olduğu gibi çok büyük ölçüde etkilenmiştir. Biz burada yazılı ve sözel arasındaki kültürel etkileşimi inceliyoruz ve benim genel yaklaşımım, çağımız için tarihi süreçleri yorumlamak, geçmişte olanları anlamak için ise halen var olan analizleri kullanmaktır. Karşılaştırmalı tarih ve karşılaştırmalı sosyoloji, anlama ve açıklama için kullanılan tek bir yöntemin farklı parçalarıdır. Ben aynı zamanda antropoloji kökenime dayanarak yazdığımdan, anlama ve açıklama yönteminin "etnografik" bir boyutu vardır, ki bu da yoğun araştırmalara (benimkilere ve diğerlerininkilere) dayanan ve davranışları araştırılan halkların bilgileri ile birleştirilmiş bir boyuttur. Diğer bir deyişle ben, anlamla ilgili kültürel

çalışmaları ayrı bir alan olarak görmüyorum, yani sosyal analizlerin çoğunda özellikle de iletişimle bağlantılı analizlerde bunun bir öğe olarak bulunması gerektiğine inanıyorum.

Meseleye girmeden açıklığa kavuşturulması gereken bazı genel sorular yok değil. Öncelikle "sözel edebiyat"tan ziyade, "okur-yazarlık" kavramı içine yerleştirilmiş olan "harfler"in etkilerinden kaçınmak için, benim "standardize olmuş sözel formlar" biçiminde adlandırdığım şekillerin aktarılması ile ilgili konuya değinmek gerekir. Bu bağlamda sözel sistemden, bizim sözel ürün olarak bildiğimiz yazılı forma aktarılmayı da bu konuya dahil etmeliyiz.

Bu tür formların aktarılması aşağıdaki durumlarda olabilir:

1. Bir gösteride (yerel seyircilerin önünde),
2. Bir provada; konuşmacı ile dinleyici arasında farklı bir etkileşimin olduğu ve bunun öğretme ile öğrenme sürecindeki rollerin değişiminde sınırlı bir etki yapabildiği durumda,
3. Yazılı metin dışı yapılan bir gösteride; örneğin, şiir ya da hikayenin bir sistemden diğerine aktarılırken değişime uğradığı bir yazılı kayıt sırasında.

Bu son yöntemin analizi, benim bu kitapta sürekli atıfta bulunduğum, Kuzey Gana'daki LoDogaalara ait olan uzun "mit" Bagre'nin sözel formunun durumunu değerlendirirken kritik bir önem taşır. "Sözel edebiyat" genellikle katılımcı olmayanlara yazılı sözcükler olarak sunulur. Bu versiyonların durumunu değerlendirirken unutmamalı ki daha son zamanlara kadar bunların kayıtları zorunlu olarak gösterinin normal bağlamı dışında yapılıyordu. Bizim her türlü bilgimiz, transistörlü teyp kayıt cihazlarının (ve bir ölçüde ilk gramofonun) ortaya çıkışından önce – çok kısa olan sözlü iletişimler hariç – dışarıdan birinin genellikle bir seyirci ya da yazıcı olarak katıldığı, böylesi üçüncü çeşitte bir şahsın gösteride kaydettiği bilgilerle sınırlıydı. Yazıyı henüz yeni edinmiş toplumların bir üyesi sözlü malzemeyi kendi dilinde yazdığında eğer bu malzeme kendi bilgi külliyatını oluşturan bir formda ise durum biraz daha farklıdır; teorik olarak, belli bazı Yakın Doğu efsaneleri bu şekilde yazıya aktarıl-

mış olabilirler. Fakat aslında bütün bu yazıya aktarmalar, gerek dikte edilerek yazdırma olsun, gerekse standardize edilmiş uzun sözel formlarda ezberlenmiş olsun, "düzenlenmiş" bir gösteriyi gerektirir, çünkü bilinçli yapılan bu heceleme (dikte etme) işlemi ve bir yere yazma (metin) işlemi arasında çoğunlukla önemli farklar bulunur.

Aktarma meselesinden, herhangi belli bir kültürde bulunan kayıt veya kanallara döneceğim ve bu ikinci seviyedeki kesişmelerin örneğin yazı, baskı ve diğer kanalların (ki bunların hepsi sözlü iletişime bir katkı olarak görülmelidir) özgün formlarının kullanıma girmesiyle bu değişikliklerden nasıl etkilendiği konusuna eğileceğim. Çünkü yazı, belli bağlamda sözel iletişimin yerini almakla birlikte, dilbilim hareketlerin sözel-işitsel temel özelliğini azaltmaz. Tam olarak söylemek gerekirse, "kültürler"i sözel ve yazılı olarak ayırmak hata olur; bu ayrım daha ziyade sözel veya sözel artı yazılı, basılı vs. olmalıdır. Durum böyle olunca, bireyler için dilin kayıtlı disiplini ile onun kullanımı arasında, sözel denilenle yazılı gelenek arasında her zaman bir etkileşim sorunu ortaya çıkmaktadır ki bu da etkileşimin üçüncü seviyesindedir. Ben bunu IV. ve son bölümde dikkate alacağım.

Aynı kültürdeki disiplinler arasında olan ikinci seviye etkileşimin karmaşıklığı bir konferans için "makale" veya "konuşma" hazırlama sırasında daha da belirginleşir. Ben böylesi bir konuşmayı hazırlarken ki bu kesinlikle bir "konuşma" olmayıp bir "okuma"dır, önce kaba hatlarıyla zihnimde ya da kağıt üzerinde bir taslak oluştururum; bu evre büyük olasılıkla belirgin olmaktan ziyade muğlaktır. Sonra bunları kağıda dökmeden önce cümleleri (veya en azından bu cümleleri oluşturan ifadeleri) oluşturup prova yaparım. Bunu bir "alt-konuşma" gibi yaparak; sözcükleri "iç kulak"tan geçirerek dinlerim. Sözcükler, deyimler, cümleler ondan sonra yazılır, değiştirilir ya da yeniden düzenlenir ve son olarak dinleyiciye ulaşmadan önce baştan sona tekrar okunur. Sözcükleri ve temel yapıyı neredeyse kelimesi kelimesine hafızamda tutar ve böylelikle "metin" ve "notlar", bir başka deyişle hazır görsel referanslar olmaksızın konuşabilirim. Sonuçta bana, "ne iyi bir "konuşmacı!" ya da konuşmam için "ne feci bir "konuşma" bu!" diyebilirsiniz. Her ne kadar bu çalışma önce ağız yoluyla ya da sessizce zihinde "sözel" olarak

şekillendirilmiş olsa da, doğrudan diğerlerinin yani işitenlerin kulağına iletilmemiş olduğundan bu olay aslında "işitsel"dir. Şekillendirme ile iletişim arasında, yazı yoluyla mesajı kaydetme (kodlama) ve okuma (kod çözme) işlemleri, araya girerek aktarımı sesten görüntüye, kulaktan göze transfer eder. Grafik bir aracıya yapılan bu aktarım, benim cümleleri yeniden biçimlendirmemi, bu cümlelerin sırasını değiştirmemi ve yapısını farklılaştırmamı sağlar. Bunların hepsini aynı zamanda, kompozisyon anında yapmam da gerekmez; metnin hazırlanma süreci, konuşma ya da performanstan ayrı olarak, bunları tekrar gözden geçirmek amacıyla yapılan ve bu sayede süregiden bir işlem olabilir.

Bir kimse tabi ki bir şarkı bestelerken sözleri kafasından geçirebilir. Bunu yapabilir ve yapar da. Daha uzun eserlerde, özellikle güçlü bir ritim özelliği taşımayan şarkı ya da dizelerde (aslında sözel kültürlerde bütün bu dizeler bir tür şarkıdır ve ona bir müzik eşlik eder ya da sesle müzikal bir hale getirilir) bu işlem açıkçası daha zordur. Diğer yandan yazı, dilsel malzemeyi bir kanaldan diğerine aktarmayı içerdiğinden, bir ölçüde yeniden gözden geçirmeyi zorunlu kılar. Yazı yazarken yazar duraklar, sanki kendine dikte ediyormuş gibi ne diyeceğini düşünür. "Dikte etme" sözcüğünü özellikle kullanıyorum çünkü daha önce gördüğümüz gibi bu, sözel formların kaydında baskın olan bir işlemdir ve ifadenin metne dönüşmesine aracılık eder, bu durum da bize bilimsel çalışmalar için hammadde oluşturmuştur.

Bu şekilde şu anda yazdığım cümlelerle (kafamda) sözel bir beste yaparken, yazılı kanaldan uyarladığım cümlelerle bunu gerçekleştiriyorum. Kullanılan kanala bağlı olarak İngiliz dili için, dilsel iletişimin doğasındaki değişiklikler üzerinde bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunlar 11. başlıkta incelenecektir. Bu tür araştırmalar çeşitli *psikolinguistik* testler içerirler; örneğin, söz yeteneğinin türlerini ayırmakta kullanılan *cloze* [boşluk doldurma] testi gibi veya bunun yazılı ve sözel iletişim faaliyetleri bağlamı içinde konuşmada kullanıldığından farklı olarak yazılması gibi... Cümle yapısında, konuşma veya yazmada edebiyat etkisinin göstergesi olarak kabul edilen isim ve fiiller ile – insanın aklına "kahrolsun isimler" diyerek haykıran Bateson geliyor – isim oluşturma ve fiil şekline sokma arasındaki tekrarları birbirinden ayırt etmek için başka metotlar kullanılmıştır. Bir de

tekrarlama üzerine, basmakalıp ifadeler ve *parataxis* (yan cümlelerin birleştirilme şekli) üzerine bir çalışma vardır. Bu ifade etme farklılıkları belli okur-yazar kültürlerde bireyler arasında değişiklik gösterir, fakat aynı zamanda yazılı ve sözel geleneklerin ürünlerini ortaya çıkarır.

Şu anda yapılan tartışmada "gelenek" ifadesi genel olarak, belli bir kültürde sözel (konuşulan) ve yazılı kayıtlar yoluyla oluşturulan veya aktarılan içeriğin belirgin durumları için kullanılmaktadır. Fakat daha önce belirttiğimiz gibi, bu "gelenekler"i tamamen birbirinden farklı olarak görürsek hata etmiş oluruz. Bunlar arasında, bahsetmeye bile gerek olmayan apaçık nedenlerden dolayı sürekli bir etkileşim olmak zorundadır. Okuma yazması olmayan halkların büyük bir bölümünde bile hem okuma hem yazma geleneği dolaylı olarak yer alır. Ne var ki Hindistan'da Hindular buna istisna bir örnektir. Uzak geçmişte okuma ve yazma zaman zaman kasıtlı olarak Brahmalara veya diğer yüksek sınıflara yasaklanmıştı ve son zamana kadar dinsel metinlerin okunmasına ilişkin durum böyleydi. Bununla birlikte bu geniş ülkenin bütün bölgelerinde yazınsal bir din bütün sınıfların dünya görüşlerini baştan aşağı etkiledi. Bazıları bu din üzerinde tadilata gitmek, bazıları ise bundan tamamen ayrılmak istedi fakat yazılı dinin ürünleri onların sosyal ve kültürel hayatlarının büyük bölümünde baskın çıktı. Sadece içerik olarak değil, birçok durumda yazının kendisi orada (sağ elde sıkıca kavranmış bir İncil'de, bilekteki bir Yahudi muskasında, savaş gömleğine işlenmiş Müslüman ayetlerinde) var olarak gerçeğin kaynağını gösteren dinsel bir pratiğin yapısını oluşturuyordu. Fakat yazılı söz, hem ruhsal varlıklarla hem de insanlarla tam anlamıyla iletişim kurabilmek için çoğunlukla konuşulan söz olmak durumundadır ve bu nedenle, sadece yüksek sesle okumak için değil, metni içselleştirmek ve onu tekrar belleğinden ezbere okumak isteyen okur-yazarlar için bunun bir temel olduğu kabul edilmiştir. Tam anlamıyla kavrama bir tek bu yolla olasıydı, çünkü kavrama, çoğunlukla doğrudan Kitap'a başvurmaksızın, açıktan böyle bir genel iletişimi gerektiriyordu.

Dahası, ayrı "gelenekler" denilebilecek biri sözel, biri yazılı olan iki geleneği de barındıran bazı çoğulcu toplumlarda bile, "sözel" olan, tamamen sözeli kullanan toplumların gelenek ya-

pılarından belli temel yönlerde değişiklik gösterir. İlk olarak, yazılı ve sözel faaliyetlerde değişmez bir diyalektik vardır. Yüksek statü verilen bütün edebi çalışmalar, İncil olsun, Kuran olsun veya Marx'ın çalışmaları olsun, sözel ve yazılı, her iki disiplinde şekillenen yorumlara yol gösterirler. Tarihi açıdan biz bu yorumları ancak, kağıda yazılıp sonunda bir yazılı külliyat olarak bir araya geldiklerinde, yani Tevrat, Hadis ya da *Smriti* [Hindu kutsal metinleri] olarak ortaya çıktıkları zaman öğreniriz. Kitabi dinler böylesi birleşmelerin özellikle parlak örneklerini verirler, öğrenilmiş yazılı gelenek sürekli bu tür yorumlardan yararlanır. İkinci olarak, insanların ilgilendiği başlıca konular geniş ölçüde yazılı gelenek ve onun yorumları aracılığı ile tanımlanır ve onaylanır ki bizler de burada Cennet ve Cehennem, ahlak ve yasak, Tanrı ve onun peygamberleri gibi tartışmalar yaparız. Bu durumda sözel olana, gerideki boşlukları doldurmak, arta kalanları toplamak ve çok önemli olmayan konularla uğraşmak kalır: Kışın şöminenin etrafında anlatılan halk masalları sözle daim kalırken "mit"ler yazılı olarak gelişir; din Kilise olur, büyü ise marjinal kalır, paskalya yortusu rahip tarafından yönetilir, bahar ritüelleri bir geçit töreni ve sergileme, bir alay ve ironi haline gelir. XIX. yüzyılda Avrupalı antropolog milliyetçilerin folklor üzerine yaptıkları çalışmalarda var olan sorunlardan biri, zaten uzun ve kapsamlı okur-yazarlığı olan bir toplumdaki sözel geleneğin kısmi etkisini takdir etme konusunda başarısız olmalarıdır.

Ben bu kitapta azami ölçüde sanat formlarına atıfta bulunurken genel anlamıyla "edebi" malzemeye odaklanacağım. Ancak kabul etmem gerekir ki diğer önemli kültürel konular da yazının kullanımından yakın şekilde etkilenmiştir. Son dönemde Kuzey Gana'da, okuma-yazma mekanizmaları ile yakından bağlantılı olan (yani kayıt altına alma, ipotek, mahkemeler gibi) toprak edinme amaçlı (1980) belli kırsal bölge protestolarını araştırmakta idim. Karşılaştığım güçlüklerden bazıları okur-yazar olanların, eğitimli olanların ve okullu olanların kelimenin gücünü kasıtlı olarak manipüle etmelerinden kaynaklanıyordu. Diğer zorluklar, yazılı sözün "gerçek"liğine aşırı bir genel değer yüklenmesinden ileri gelirdi. Bir başka etmen de "okuma-yazma"nın kaçınılmaz sonucu olan indirgeyici roldü. İnsan haklarının çeşitliliği, "X, Y'ye sahiptir" şeklindeki bir örnekte

bir arsa parseli gibi tek satırlık basit bir beyana indirgeniyordu. Dünyanın her yanında yazı teknikleri sözel toplumların toprağını ele geçirmek yani onları yabancılaştırmak için kullanılmıştır. Bu, en güçlü araçtır. Yakından ilgili olduğu toplumsal, ekonomik, siyasi önem açısından kullanımı, özellikle ortaya çıkışından itibaren, okur-yazar olanın okur-yazar olmayanlar üzerindeki hakimiyeti ile ya da daha az okur-yazar olanın daha fazla okur-yazar olan tarafından hükmedilmesi ile ilgilidir. Öyle ki "yazı"nın olduğu bir yerde bir "sınıf" hayal etmek çok da uzak görülmemelidir.

İnceleme konusu yaptığım sözel kültürler ve sözel gelenekler için, bizzat aralarına girerek saha çalışmamı yaptığım LoDagaa ve Kuzey Gana'daki Gonjaları deneyimledim.

Her iki gurupla iki sene geçirdim (sonuncusunda Esther Goody ile çalıştım) ve yazmaya başlayana kadar her iki halka da ziyaretlerde bulundum. 1950 yılında Birifulu LoDagaalar arasında ilk kaldığımda, o yerleşimde bir Avrupa okulu henüz yeni kurulmuştu. Bazı genç erkekler çoktan başka yerlerde açılmış bu okullara gönderilmişler ve öğretmen olarak dönmüşlerdi. Gonjalar uzun zamandan beri İslam etkisi altındaydı. Yazı, yeni eğitim ortaya çıkmadan önce bile toplumda çevresel bir etki yapmıştı ve oradaki Müslümanlar tarafından dirençle karşılanmış fakat diğer gruplar tarafından isteklice kabullenilmişti. Her ne kadar modern eğitim son otuz yılda bu durumu çarpıcı şekilde değiştirmiş olsa da yazı olgusu, etkisini "sınırlı" ölçüde göstermeye başlamıştı. Bununla birlikte sözel gelenek değişen bir bağlamda devam etti ve işte bu yüzden ben LoDagaa'nın Bagre efsanesinin versiyonlarını otuz yılı aşkın bir süreyle kaydettim (Goody 1972; Goody ve Gandah 1981).

Etkileşimin bazı durumlarını ve "mantıksal düşünce"nin doğasını tartışırken, sürekli olarak "kıyaslama"ya [*syllogism*] başvurdum. Bunun nedeni kıyaslamanın kısmen bu faaliyete odaklanmış Vygotsky ve Luria'nın yeni ufuklar açan ve sonuçta psikolojik deneylerin merkezi haline gelen bir çalışmasının yönteminin, kısmen Aristoteles mantığının paradigmasını oluşturmasıdır. Kısmen de benim bu mantık, düşünce veya akılcılık kavramlarını bunların kendine özgü bağlamları dışında tartışmayı faydalı bulmayışımdır. Benim için dahi kıyaslama, bir para-

digma işlevi görür.

Şunu ilave etmeliyim ki açıklamaya çalıştığım şey, sözel kültürlerde eksik olduğunu hiç de düşünmediğim günlük hayattaki zihinsel faaliyetler değil, o kültürlerin neden filozoflar "mantığı"na sahip olmadıkları sorusudur. Neden toplama işlemini yapmadıkları değil (zira yapabilirler) fakat neden matematikçileri ve matematiklerinin olmadığı meselesidir. Dili analiz edip edememeleri değil (zira edebilirler) *dar anlamda* dilbilgisi ve dilbilgisi uzmanlarına sahip olup olmadıklarıdır ve bu kültürlerde şiirin değil, fakat edebiyatın (yani yazılı edebiyatın) olup olmadığı sorunudur.

Yazı, okulla çok yakın bağlantılı olduğundan, her fırsatta bu konuya dönmem benim için kaçınılmaz olacak. 6. başlıkta Avrupa okullarının Afrika toplumları üzerindeki bazı etkilerine değineceğim; 7. başlıkta, bilginin formlarını tartışıp bunun Antik Mısır'daki okullarda öğretilen türlerine başvuracağım. Bunu takip eden başlıkta sözel tekrarlamalarda hafıza konusunu ele alıyor olacağım ve bu alanın usullerini eski Sümer okullarındakilerle kıyaslıyacağım. Okul Eğitimi konusu 10. başlıkta zihinsel yetenek ve beceri üzerindeki psikolojik deneylerde önemli bir değişken oluşturacak. Nihayetinde yazının en eski çağlardan bu yana eğitim ile ("tahsil"den tamamen ayrı olarak) olan bağlantısına döneceğim.

Bana bu kitabın giriş bölümünü, bazılarının sözel (Maxwell 1983), bazılarının okuma-yazma olarak nitelendirdiği (Street 1985) önermelerdeki "eleştirilere cevap" verecek bir şekilde kullanmam önerilmişti. Eğer bunu yapmıyorsam sebebi kısmen, bu tür antremanları başkaları tarafından yapıldığında genellikle önemsiz bir iş olarak görmem ve bu tarzın kitaptan çok bir makaleye daha uygun olacağını düşünmemdir. Kısmen de çözümlemeleri başka yönlerden geliştirme gayretini tercih etmemdir. Her halükarda, belki sadece araştırmalara ya da entelektüel sorulara cevap oluşturan bir kaynak olarak bunların irdelenecek birer konu olmaları bir yana, her bir özel hipoteze karar verecek genel bir teoriye sahip değilim. Watt ve ben özgün makalemize "Bir Okuma-Yazma Teorisi" başlığını vermeyi düşündük fakat doğuracağı "sonuçlar" açısından bundan vazgeçtik. 1968 yılında, belirsizliği önlemek adına birinci terim için "yazı", ikincisi için

de "etkileri" kelimesini tercih etmiştim. Böylece önceki iddialar daha sağlam olan yenileriyle değiştirilmiş oluyordu. Yunanların "alfabetik" yazıları, yazı tarihini daha eskiye götürecek şekilde bir düzeltme gerektirecek gibi görünse de bu yazı artık benzersiz bir başarı örneği olarak görülmemektedir. Çinlilerinki gibi *logografik* [sözcük yerine işaretlerle yazılan] yazılarda pek çok fonetik bileşen vardır ve bunlar arasındaki bölmeler, hece belirten işaretler ve harfler, belli yollarla daha belirsiz biçimde telaffuz edilir. Burada yapılan yeniden değerlendirmelerden çıkan sonuç, yazının bulunması ve gelişmesinin insanlık için önemli olduğu fikrini bir kenara bırakmak değil, tartışmayı yeni bilgiler ve güvenilir eleştiriler ışığında daha ayrıntılı hale getirmektir.

Bahsettiğimiz yeniden değerlendirme hipotezimizin özgün beyanı için gerekliydi. Bu, sadece alfabetik metnin daha eski olan tarihi nedeniyle değil, ayrıca alfabetik yazıya atfedilen belli özelliklerin başka sistemlerde de açıkça bulunuyor olması sebebiyledir. Yani zamanda geri gidersek yeniden değerlendirme, Antik Yakın Doğu'ya gitmek demektir ki yazı ile zihin arasındaki ilişkinin bazı durumları *Yaban Aklın Evcilleştirilmesi* kitabında tartışılmış, diğer bazı durumları da bu çalışmanın II. bölümünde ele alınmıştır.

Fakat bu girişim aynı zamanda, yazının Hindistan ve Çin'deki etkilerini tekrar gözden geçirmek demekti ve bu konuya dikkat çeken birçok deneme yazılmıştı. Örneğin Gough tarafından yazılan *Literacy in Traditional Societies* (1968)... Biz, batı hümanizma geleneği ve onun yüzünden ortaya çıkan sorunlar üzerine başlangıçta çok fazla vurgu yapıyorduk. "Batı'nın benzersizliği" kavramının hatalı bir görüş olduğunu savunurken tek başımıza değildik ve iletişim tarzları bağlamında bu meseleye olması gerekenden çok daha fazla önem veriyorduk. Bu, en azından, sadece klasik tarihçilerin çoğunluğu ve endüstriyel kapitalizmin yükselişini inceleyenler için değil aynı zamanda Batı Avrupa'da ilk yaptığımız araştırmalardan bu yana okuma-yazma hakkında değerli çalışmaları kapsayan üstü kapalı bir varsayım idi. Böylesi bir ırkçı yaklaşıma karşı en iyi panzehirlerden birisi Rawski'nin *Education and Popular Literacy in Ch'ing China* (1979) adlı kitabıdır. Yazar, *logogram* yani sözcük ifade eden işaretlerlerin okumayı ve özellikle yazmayı öğrenme sırasında-

ki mevcut zorluklarını kabul ederken, Ch'ing dönemi Çin'inde okulların ve okuma-yazma öğelerinin yaygın oluşuna da işaret eder. Okur-yazarlığın kazanılma seviyesi bağlamındaki görüş, alfabetik ya da hece ölçüsüyle yazılmış yazılardan daha başka varsayımlar taşır. Çünkü bireyler 1'den 30 bine kadar olan karakterleri tanıyabilirler. Yazı, okumaya ve yazılı çalışmaların kompozisyonuna çok farklı bir yönden ulaşmayı sağlar. Böylesi niteliklerine karşın bu araştırmanın genel eğilimi yazının sosyal ve zihinsel etkilerini azaltmak değil arttırmaktır.

Bu bağlamdaki "eleştirilere cevap vermeme" kararıma bir istisna yaptım, o da Scribner ve Cole'un (1981) Vai üzerine yaptığı önemli çalışmanın 10. başlıktaki tartışma ile ilgilidir. Ben, ortaklaşa yapmış olduğumuz ve 9. başlıkta açıklanan çalışmanın önemi ile yıllar süren kapsamlı, özenle planlanmış ve titizlikle uygulanmış testler içinde var gibi görünen uyuşmazlıklar arasında bir karar vermek zorundaydım. Vardığım netice; kültüreltarihi verileri açıklamak için yapılmış psikolojik testlerin kullanımındaki getiri ve götürülerin dikkate alınması gerektiğidir. Bir diğer deyişle, benim sosyal bilimlerin bütünlüğüne genel bir teslimiyetim olduğundan (en azından bu bilimlerin vardıkları sonuçların karşılıklı anlam ifade ediyor olması açısından) bu netice, çok dar kapsamda tanımlanmış olan bilme yetisi [cognition] kavramının sınırlarını da kapsayacaktır. Her iki tartışma da Vygotski'ye kadar gider fakat benim kendi çözümlerim, onun deneylerinin izin verdiğinden ziyade, daha az mantıklı fakat daha fazla "tarihi" olmaktan geçmektedir.

Sonuç olarak bu kitap başka türden bir etkileşimi ifade eder. Ben başlangıçta sosyal antropoloji tahsili yaparken sadece geleneksel türdeki diğer kültürleri değil, aynı zamanda onların hangi durumlarda – sadece "bizimki" ile sınırlı olmayan– çağdaş dünyayı aydınlattığını görmek istemiştim. İnceleme yapmakta olduğumuz konuların hepsi tabi ki çağdaş sahnede mevcuttu. Uğradıkları hızlı değişim ve uyumun niteliği sadece pratik değil teorik açıdan da çok önem taşımaktaydı. Ancak sosyal bilimlerde değişim, nedensel çıkarımları inceleyebilmek için çoğunlukla deneyin yerini almak zorundadır.

Bu etkileşimle meşgul olduğum için, iki özel "basit" toplumla ilgili deneylerimi Afrika ve Avrupa'nın geniş bağlamında

tarihi ve bölgesel bakımdan birlikte uygulamaya tereddüt etmedim. Böylesi bir yaklaşım, ya huyları ya da kuramları gereği, bir defada bir grup veya bir durum üzerine odaklanmayı tercih eden bilim adamlarında rahatsızlık yaratabilir. Fakat bana öyle geliyor ki LoDagaalar arasında olduğu gibi, bilgiye giden yol için birden fazla yaklaşıma yer vardır.

Burada yer alan başlıklardan birçoğu daha önceden bu çalışma sürerken biraz daha değişik formlarda yayımlandı. Bunları bu kitaba ilave etmeme izin veren ilgili yayıncılara teşekkür ederim. 1. başlığın bir uyarlaması "Alphabets and writing" adı altında *Contact: human communication and its history* (ed. R. Williams, Thames&Hudson, Londra, 1981) adlı eserin içinde yer aldı. 2. başlığın bir örneği Bielefield'deki bir konferansta sunuldu ve *Writing in focus* (ed. F.Coulmas ve K. Ehlich) adıyla 1983'te Berlin'de yayımlandı. 4. başlığın, bir Urbino Sempozyumunda tebliğ olarak sunuldu ve *Oralita: Cultura, Letteratura, Discorso* (ed. B. Gentili ve G. Paioni, Edizioni dell'Ateneo) adı altında yayımlandı. 5. başlığın, "The impact of Islamic writing on the oral cultures of West africa" başlığıyla *Cahiers d'études africains* (ss. 455-466, 197) dergisinde yer aldı. 6. başlık, *Times Literary Supplement* (ss. 539-540) dergisinde "Literacy and non-literate" adıyla 12 Mayıs 1972'de basıldı. 7. başlığın bazı kısımları Fransızca olarak "Les chemins du savoir oral" başlığıyla *Critique* dergisinin Aralık-Ocak 1979-1980 tarihli sayısında çıktı ve tamamına yakın metni *Spoken and written language: exploring orality and literacy* adıyla Abex, Norwood, N.J. tarafından 1982'de yayımlandı. 8. başlık Fransızca olarak *L'Homme* (ss. 29-52) dergisinin on yedinci sayısında (1977), "Mémoire et apprentisage dans les sociétés avec et sans écriture; la transmission du Bagré" başlığıyla yayımlandı. 9. başlık, Michael Cole ve Sylvia Scribner tarafından yazıldı ve *Africa* 47'de (ss. 289-304, 1977) yayımlandı. 11. başlığın çok farklı bir uyarlaması editörler Ernest Gellner ve Duckworth tarafından *Soviet & Western Anthropology* (ss.119-133, Londra, 1980) dergisinde yer aldı.

Velhasıl zaman zaman okuyup bu metin üzerine yorum yaparak yardımcı olan ve adları aşağıda belirtilen pek çok bilim adamına teşekkürlerimi sunmak istiyorum: J. Alexander, R. Allchin, V. Allerton, M. Bernal, J. Bottéro, D. Ve T. Carraher, M.

Cole, R. Finnegan, E. Goody, R. Horton, P. Johnson-Laird, S. Levinson, G.E.R. Lloyd, J. Oates, D. Olson, J. Ray, T. Turner ve yıllardır yardımlarını esirgemeyen diğer kişiler (özellikle S. -Hugh-Jones ve G. A. Lewis). Son uyarlamada kelime-işleme ve araştırmada yardımcı olan, kendilerine borçlu kaldığım Antonia Lovelace, Janet Reynolds ve Carolyn Wyndham'a teşekkür ederim.

St Johns College
Cambridge

Teşekkür

Yazar ve yayımcı, kitaptaki görsel malzemelerin kullanımına izin veren aşağıdaki isimlere teşekkür eder:

Şekil 1 (s. 33) Cambridge Üniversitesi Arkeoloji ve Antropoloji Müzesi

Şekil 2 (s. 36) Mısır Müzesi, Kahire

Şekil 5 (s. 50) Staatliche Müzesi, Berlin

Şekil 6 (s.51) Louvre Müzesi, Paris

Şekil 7 (s. 55) Britanya Müzesi Mütevelli Heyeti

Şekil 11 ve Tablo 3 (s. 287 ve s. 261) Harvard Üniversitesi Yayınları.

S. Scribner ve M. Cole'dan (*The Psychology of Literacy*, 1981, ss. 253 ve 17) çoğaltıldı

I
Yazı ve Alfabe

1

Yazının Tarihi Gelişimi

İletişim sistemleri, insanların hem kendi iç dünyalarındaki düşünceleri hem de dış dünyadaki sosyal ve kültürel örgütlenmeleri ile açıkça bağlantılıdır. Bu nedenle iletişim araçlarındaki değişiklikler dolaylı yollardan olduğu kadar dolaysız yollardan da insan etkileşimlerinin kalıplarına bağlıdır. Dil, belirgin bir insan niteliği, bireyler arası etkileşimin çok önemli bir aracı, "kültür" adıyla belirttiğimiz olgunun gelişiminde temel dayanak ve öğrenilmiş davranışların bir nesilden diğerine aktarılma yoludur. Eğer dil, ayrılmaz bir şekilde "kültür" ile bağlantılıysa, yazı da çok doğrudan olmasa bile karmaşık toplumsal yapılaşmalar, "medeniyet" ve kentlerin kültürü ile bağlantılıdır. Bu sadece ticaret ve yönetimin kullanacağı araçları sağlama meselesi değil, aynı zamanda insana miras kalacak olan zihinsel işlemlerdeki değişiklikler meselesi, yani kendi evrenini anlama meselesidir.

Yazı ve Tasarım

Yazının fiziki kökeni açıkça –grafik sanatlar denilen – çizim, oyma ve resimle aynıdır. Sonuçta bunlar insanın, kavrayıcı parmaklara sahip benzersiz eli ve tabi ki gözü, kulağı ile beyninin uyumlu çalışmasıyla araçları kullanabilme yeteneğine bağlıdır. Bu tür faaliyetlere dair insanlık tarihinin eski çağlarından; Taş Devri'nin ilk ve orta dönemlerinden çok az kanıt vardır. Fakat son dönem Eski Taş Devri'nden (Üst Paleolitik Çağ, M.Ö. 30.000-10.000 arası) Güneybatı Fransa'nın mağaralarında, ardından Güney Afrika'nın kaya barınaklarında ve çok daha sonra Kuzey Amerika'daki Ojibway huş ağacı rulolarında grafik formlarda adeta bir patlama olduğunu görüyoruz.

O halde yazının kökleri önemli bir tasarıma ve grafik sanatlara dayanır. Bu desenlerin bazen birbiri üstüne binerek ve

her zaman belli bir faydası da olmayan farklılıkta kullanılması, maksadı ve sonuçları itibariyle *iletişim* veya *ifade* tasarımları olarak tanımlanabilir. Anlatım, tamamlanmamış bir iletişim ve bir anlamda kendiyle-paylaşma, bir tür grafik monolog, amacı hemen o anda bir iletişim yaratma olmaksızın duygu ve düşüncelerin dışa vurumu veya sadece tasarımın kendisini yaratma (kağıda dalgınlıkla çizilen muğlak veya daha belirgin şekiller) olarak görülebilir. Bu durumda kodlayan ve kod çözen tek ve aynı kişidir, işin içinde başkası yoktur. Bu deseni yaratanın amacı her ne kadar farklı olursa olsun, anlatım uzun-süreli bir araç olduğundan, belli bir zaman geçtikten sonra bir başkası bunu alıp farklı şekilde yorumlayabilir. Nakledilenden farklı olarak, algılama açısından, önemsiz bir desen bile – örneğin doğal bir nesne formu - anlam yüklü olabilir ya da daha net bir ifadeyle algılayan tarafından kesin anlamda bir iletişim içinde olmaksızın (veya böyle bir maksat bulunmaksızın) bile öyle algılanabilir. Bununla beraber, etkileşimli iletişim sisteminin önceden varoluşu, anlamlı hareketlerin dönüşlü [reflexive] biçimlerinin bir ön şartı gibi görülmektedir.

Tasarım kendi sıralaması içinde, *ikonografik* olanlardan (biz bunlara resimli, figüratif veya zihinde canlandırma yeteneği ile yapılanlar olarak da bakabiliriz, örneğin bir at resminin bir atı temsil etmesi gibi) rastgele yapılanlara kadar (resimsiz veya soyut olanlar) değişiklik gösterir. Yazı sistemlerinden bahsederken, ikonografik desenler genellikle *piktograf* [harf yerine resim kullanılan yazı] olarak (veya eğer yaygın sistemler değil de soyutlanmış işaretlerse *piktogram* [resim-yazı] olarak), soyut olanlar *ideogram* [fikri ifade eden işaret, sembol] olarak adlandırılırlar; fakat bu terimler bizi yanlış yönlendirebilir ve her halükarda tutarsız bir şekilde kullanılabilirler. Bu iki kutup arasında bir de yarı-resim desenler vardır ve bunlar şöyle olabilirler;

1. *Metonimik*; bir parçanın bir bütünü temsil etmesi durumu, bir eyerin bir atı temsil etmesi gibi, veya...

2. Çağrışımsal; saman yığınının atı temsil etmesi gibi. Bazı aristokrat toplumlarda at, bir şövalye yerine kullanılabilir, satrançta üç-boyutlu olarak kullanıldığı gibi; bu son türdeki şekle bazen "*ideografik*" denilir, örneğin; Diringer tarafından

(1962:102) denildiği gibi veya...

3. *Biçimsel*; dört noktanın [: :] bir atı temsil etmesi (alttan bakıldığında dört ayak), veya Vailerin (Batı Afrika) bir kasa cin ifade eden (şişelere yukardan bakıldığında görünen) bu altı nokta [:::] işareti gibi.

Resimsel-olmayan desenler fonolojiktir, örneğin; at için A harfi kullanılır veya *tamamen adet gereği*dir, örneğin; "?" işareti, bir sorunun sorulduğunu anlatmak için kullanılır.

Tekrar edecek olursak kategoriler ne özeldir ne de değişmezdir: Kuzey Hindistan nakışlarındaki bir tavus kuşu ya da bir fil formu zaman içinde kendi şekline tam olmasa da büyük ölçüde benzeyen biçimsel bir desen olarak gelişebilir, yani referans alınan şekil gözlemden ziyade geleneğe dayanmaktadır. Gerçekten de bu işlem daha da ileri gidebilir, gösterilen ile tasarlanan arasındaki özel bağlantı tamamen kaybolur (yani tekrar kurulamaz) ve "desen" içinde yok olur. Fakat anlamın yitirilmesi bu noktada vardığımız tek yol değildir; birçok vakada böylesi bir anlam ilişkisi başlangıçtan beri zaten olmamış olabilir, çünkü temsil edilişten soyutlamaya kadar varan genel ilerlemede, en azından grafik sanatlarda, bunun tam tersini gösterebilecek bir kanıt yoktur, (Leroi-Gourhan 1964:262).

Böylesi desenler ve şekiller tamamen soyut, geometrik ve önemsiz desenler kategorisindedir.(1) Aynı şekilde, resimsel-olmayan, *swastika* [Nazi sembolü] gibi bir desen, içinde olduğu özel bağlamdan dolayı (yani "sembolik" olarak başka bir şeyi temsil ettiğinden anlamlı hale gelebilir) önem kazanabilir, Hindu Hindistanı veya Nazi Almanyasında da olsa bu böyledir.

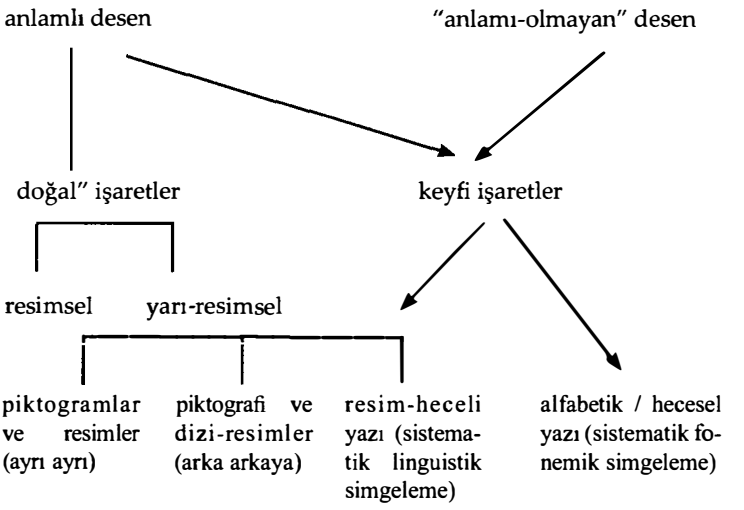
Diğer bir deyişle grafik desenler ister resimsel yöne ("doğal işaretler" yönü) yaslansın, isterse biçimsel veya uydurma olanlara dayansın, o form, ifade eden (grafik desen) ile ifade edilen arasındaki ilişkiyi etkiler. Bazen resim ya da doğal şekil "ne diyorsa onu" ifade eder. Bazen de etmeyebilir; ilk alfabe ikonografik bir formdaydı, tek başına işaretler bir anlam ifade etmediğinden daha önceki harflerin bir devamıydı. Aynı şekilde rastgele yapılmış bir desen genel olarak "anlamsız" (birçok "şekil"de olduğu gibi) olsa da, eğer insanlar onun ne anlama geldiği konusunda fikir birliği içindelerse o da o anlama gelir; ara-

larındaki bu ilişki, onun (bireyler veya çoğunluk için) bir anlamı olup olmadığı veya onun ne anlama gelmesi gerektiği arasında keyfi bir ilişkidir.

Anlam taşıyan desenler içinde resimsel olanlarla uydurma olanlar arasındaki bu ayrım, bazı yazarların "doğal işaretler" ve *"signa"* arasında yapmış olduğu daha geniş göstergesel [semiotic] bir ayrım ile kabaca örtüşmektedir. İlkinde anlam zaten kendini ifade eder, ikincisinde ise "rastgele yapılmış seçim nedeniyle A olan B kabul edilir" (Leach 1976:12; Mulder and Hervey 1972). İlk grafik sistemler (örneğin; Kuzey Amerika piktografları) açıkçası tam olarak rastgele yapılmış desenler değillerdir, çünkü bağlantıları genelde (en azından bir kısmında) "doğa" iledir; herhangi bir tür nesne (bir çizim) grafik simgeleme yoluyla (o nesneyi şeklen simgeliyor olmasının yanı sıra sözel olarak daha geniş bir tanımlama belirterek) başka tür bir nesneyi temsil edebilir. Bu simgeleme bazen resimsel, bazen de metonimik olabilir, fakat daha çok stilize edilmiş, basitleştirilmiş bir şekildedir (örneğin; hareket halinde olan çubuk sembolleri bir fiili işaret eder). Bu tür örneklerdeki simgeleme "doğal işaretler" alemine dayanır. Fakat herhangi bir grafik işaretler topluluğu (özellikle tam bir yazı sistemi için) muhakkak ki rastgele olan işaretleri de (örneğin; *"signa"*) ortaya koymalıdır, eğer dilin kendisi dış dünyadaki nesneler veya fiillerle birebir bağlantılı değilse sistemin tümü resimsel olamaz. Dil, Saussure'ün ısrarla belirttiği gibi, gelişigüzel türemiş bir olgu ise, o zaman yazı da öyledir, eğer bazı logografik işaretlerde (örneğin; kelime belirten işaretler, morfemler) doğrudan "piktografik" bir bağlantı mümkün ise, aynı şekilde benzer bir bağlantının da konuşulan dilde *onomatopoeia* yani doğal sesleri yansıtan sözcükler yapma yolu ile kurulması mümkündür. Bununla beraber en basit öncü yazılarda bile resimsel olmayan işaretlerin bulunduğunu belirtmek gerekir.

Grafik işaretler bütününün bir alt bölümü olan semboller ve işaretler de grafik sistemlere dayanır. Semboller, Mulder ve Hervey tarafından "doğru yorumlanmaları açısından, örneğin cebirsel bir denklemdeki x, y, z gibi, farklı (tesadüfi) bir tanımlamaya dayanan *signa* olarak" ve işaretler de "tümüyle geleneksel anlamlarına sabitlenmiş, örneğin cebirsel bir denklemdeki ±,

=, ≡, *signa*" biçiminde tanımlanmıştır (Leach 1976:13). Aradaki fark Leach tarafından, işaretlerin tek başlarına soyut olarak görünmedikleri ve fakat sadece diğer işaretlerle birlikte iken bilgi aktardıkları gerçeğine bağlanmaktadır. "İşaretler her zaman aynı dizi içinde bulunan diğer işaretlerle *bitişiktir*" (1976:13). Bu formülleştirmenin, "sembol"lerle yeterli bir zıtlık içinde olup olmadığı kuşkuya açıktır fakat tüm *signa*ların yapısal içeriği, aslında işaretlerin hepsi, su götürmez bir öneme sahiptir ve belli grafik sistemleri incelerken kesinlikle üzerinde durulması gereken hassas bir konudur.

Tablo 1. Grafik temsillerdeki değişmeler

"Doğal işaretler" bağlamında piktogramlar (bağımsız doğal işaretler) ve piktograflar (doğal işaretler sistemi) tam bu şekilde birbirinden ayrılmalıdır; *Signa* bağlamında mülkiyet damgaları alfabenin harflerinden ayrı tutulmalıdır. Fakat bu ayrımın, basit bir ikili karşıtlık olarak değil, bazı bağlantısızlıkları ortaya koyan bir değişken (yazı ile ilkel-yazı sistemleri içindeki farklardan birini oluşturan bir değişken) olarak kabulü tercih edilir gibi görünmektedir. Yapı bağlamında ortaya çıkan *signa*ların hiçbiri tamamen bir başına bulunmaz. Ancak bazı dizinler diğerlerinden

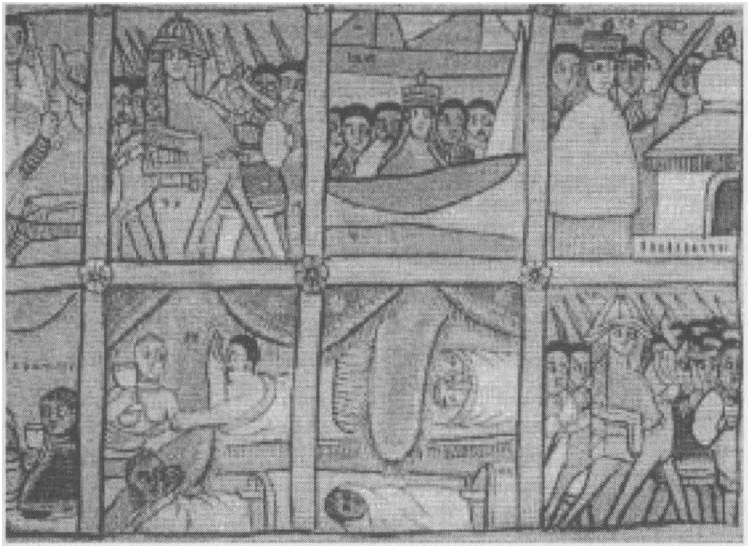
daha sağlam yapıdadırlar. Elbette alfabe, ses birimlerinin ortalama bir sistemi olarak oldukça yüksek bir yapılanmaya sahiptir; hece sistemi ise biraz daha düşük seviyededir ve kelimelere –ve aynı şekilde dilin kendisine de– ses sağlayan logografik sistemde daha gevşek bir yapılanması vardır. Diğer grafik sistemler (Mayalar tarafından kullanılan ve hakkında pekçok fikir ayrılığı olan çok gelişmiş bir tür de dahil) daha çok –birbirini takip eden– bir devamlılığa dayanır ki sonunda biz resimsel olmayan formları (büyük ölçüde soyutlanmış işaretleri), mağara duvarlarına yapılmış olanları, dizi-resimleri veya bunların bir stüdyo duvarına dekor olarak yapılmış bireysel türlerini görürüz. Her ne kadar çok sınırlı bir seviyede olsa da ve Leroi-Gourhan'ın Güneybatı Fransa'daki *Aurignacian* [Üst Paleolitik Çağ arkeoloji kültürü] mağara sanatını yüksek düzey bir göstergesel sistem yapısı olarak açıklamaya çalıştığı varsayıma uymasa bile, bunlarda da "dizi resim" fikri hala bulunmaktadır.

Proto-yazı

Çoğunlukla Kuzey Afrika'da bulunan ardışık formdaki resimsel simgelemeler resim-yazı olarak adlandırılmıştı. "Piktografi" konusunda ilk otorite olan Garrick Mallery bu iletişimi, fikir veya olayın söz veya harfler kullanmadan grafik araçlarla aktarılması ve kaydedilmesi olarak, bir şekliyle "doğrudan gözü hedefleyen bir düşünce-yazısı" formu, diğer şekliyle bir işaret dili formu olarak tanımlamıştır (1886:13).

Bu görüş üzerine iki yorum yapılması gerekir. Birincisi; tek ve ardışık olan grafik desenler arasında bir ayrımı korumaktır. "Piktogram"dan bir örnek verirsek, "elektrik" veya "şimşek" belirten bir zikzak işareti, hem fiziki hem de morfolojik olarak orada durur, yani ille de daha geniş bir semiyotik sistemin bir formu olmayabilir; benzeri işaretlerin karşıtı veya onlarla aynı anlamda olmak zorunda değildir. Bazı bakımlardan duvardaki tek bir resme benzer. Gelişmemiş [embryonic] yazılarda bulduklarımıza benzeyen "piktograf"lardaki ardışık resim sistemleri, konuşmanın veya düşüncenin dile aktarılma akışını sağlama çabası yönünden "dizi resimler"e daha yakın durmaktadır; Etiyopya Krallığı'nın kuruluşuna ilişkin ulusal efsanenin resimsel anlatımında gördüğümüz ardışık resimler-

de olduğu gibi, içinde Saba Kraliçesinin Süleyman'a yaptığı ünlü ziyaretin dizi resmi vardır ki bu ziyaret sonucunda –Haile Selassie'nin 1972'de tahttan indirilmesine kadar süregiden – Yahudilerin ilk hükümdarı olacak oğulları Menelik doğmuştur (Şekil 1). Ardışık desenler için ben, bilinen öğelerin birbiri yerine geçmelerini kastediyorum, bunlar tabi ki bir gül deseni gibi resimsel olabilirler. Resim yazısı, her ne kadar sistematikleşme derecesi düşük seviyede olsa bile, desenler arası bir sistematiğe, ardışık olma özelliğine sahiptir.

Şekil 1. Saba Melikesinin Kudüs'ü ziyareti ve Süleyman'la karşılaşmalarını konu edinen Etiyopya'nın ulusal destanı, bütün ülkede birçok dizi-resimler aracılığıyla kayıt altına alınmıştı.

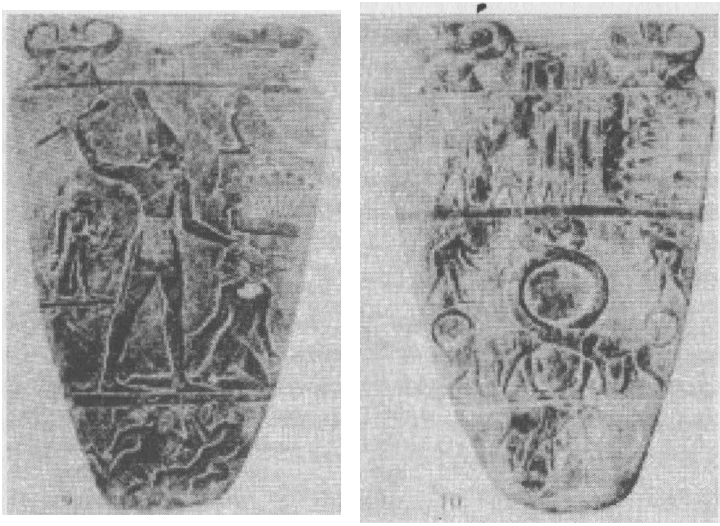
İkincisi, Mallery, birçokları gibi, nesneleri veya olayları, tasarı veya düşünceleri –dil işin içinde olmaksızın– simgeleyen "düşünce-yazısı" olarak (hatta "ideografik" sistemler olarak) piktograflardan bahsederken, burada bir dil öğesinin yokluğunu kabullenmek, bir işaret dili için bile oldukça zordur. Hayvanlar için işaret dili sözsüz bir iletişimdir. İnsanlar içinse bunun kodlama ve açılımı için, tüm düşünce süreçlerinde veya kavramsal süreçlerde olduğu gibi, işaret dili içinde mutlaka bir

dil bileşeni olması gerekir. Gerçekten de simgesel işaretlerin, "sembol"lerin, önemli bir tanımlaması, onları "genellikle bir veya iki kelimeden oluşan doğrudan sözlü aktarım" fiili olarak gösterir (Ekman 1976:14), tabi ki işaret dilinin diğer formları da vardır (duygu belirten yüz ifadeleri, düzenleyici, uyarlayıcı ve betimleyici olanlar). Zaten bunlarda iletişim kurmak için ne tam aynı anlamı ne de karşılıklı kavranan aynı niyet aramak gerekir.

Dilin gerçek bir aracı olarak görüldüğü grafik desenlerdeki özellikle insan eylemlerinde, acaba dil ne kadar daha derine girmiştir? Leroi-Gourhan'ın öne sürdüğü gibi, figüratif sanat "dilden ayrı olamaz" (1964:269), grafik formların bütün gelişimi konuşma ile bağlantılıdır. Olası tarihi gelişme çizgisi kavramını bir tarafa bırakırsak, açıktır ki bir kimse sadece bir nesnenin ikonunu yapmak için uğraşmaz; bir tarlada duran bir at, dil açısından bakıldığında bir attır ve hayvanı kategoriler sistemi içine yerleştirir. Aynı zamanda araştırmanın daha geniş bağlamında hayvanlara hız, beslenme gibi belli genel karakteristik özellikler yükler ve bunu çeşitli mitolojik, siyasi ve ekonomik kavramlarla ilişkilendirir. Ne zihnimizdekiler ne de tuval üzerine aktarılanlar, dış dünyanın temsil edilişinde dil kullanımından bağımsız olabilirler, çünkü bu sadece kategorilerden bağımsızlık değil, anlatımın içine gömülmüş olan birikmiş deneylerden de bağımsızlık anlamına gelmek demektir. Aynı şekilde, Rosch'un ısrarla vurguladığı gibi (1977), kategori sistemlerinin kendisi açıkça dış dünyadaki nesnelerin doğasından bağımsız olamazlar. Burada, deyim yerindeyse, bir *"feedback"* vardır.

Grafik desenlerin yaygın türleri üzerine yapılan bu ilk yorumlardan sonra, tarihi konuya dönelim. Bir yandan oldukça gelişmiş bir beyin kapasitesi olan *Homo sapiens*in ortaya çıkışı, diğer yandan "psişik alanda...çarpıcı buluşlar" olarak adı geçen ölülerin elbiseleri ve kişisel eşyalarıyla özenli bir şekilde gömülmeleri (J. G. D. Clark 1977: 104/5) ile birlikte grafik sanatın ilk ortaya çıkışının eş zamanlı olduğunu bulmamız muhtemelen bir rastlantı sonucu değildir. Bu grafik formlar *Aurignacian* kalıntıları olan oyulmuş ve boyanmış materyallerle başlar (M.Ö. 30,000), fakat bu sanatın asıl serpilip

gelişmesi M.Ö. 25,000 – 10,000 yılları arasında vuku bulur ve örnekler çoğunlukla mağara resimlerinden oluşur. Grafik sanat, Eski Taş Devri'nin sonlarında ortaya çıkmış gibi görünmektedir, diğer bir deyişle o zamanki mevcut insan türü baskın olan ve gerçekten de tek insan türüdür. Büyük bir beyin ölçüsü belki de insanın elde ettiği üstünlük ile doğrudan bağlantılı olabilir fakat bununla birlikte konuşma ve aynı şekilde genişlemiş ses telleri de (Lieberman *ve diğerleri*, 1972) o sırada zaten var olmuş olabilir. Görmüş olduğumuz gibi grafikler ve dil genellikle iletişimin alternatif şekilleri olarak inceleniyor olsa da (ki bazı yönlerden öyledir), görsel "simgeleme"nin ayrıntılı şekilde kullanılabilmesi için dilin kullanımında gelişmiş bir kavrama sistemine gerek vardır. En basit resimler sayılan çakıl taşlarındaki resimlerin (Taş devrine ait bir arkeolojik kültüre, erken dönem *Azilian* kültürüne ait olanlar) veya mağara duvarlarındaki el ve ayak baskılarının yüksek seviyede kavramsal ayrıntılar taşımadığı bir gerçektir. Her ne kadar ilk grafik işaretler, bazı yazarlar tarafından daha gelişmiş bir sistemin parçası ve gerçek betimleyiciler olarak algılansa da, bu derece bir yapısallık pek olası görünmüyor; bilakis böylesi bir sanatın "iletişim" veya "ifade" yönleriyle, özel olmaktan çok sıradan, sıkı olmanın aksine gevşek bir yapılanmanın içinde olduğunu gösteriyor. Bu olgular bizi, gelişmemiş yazı olarak tanımlanabilecek herhangi bir biçimsel betimlemeye yönlendirmez. Genel bir fikir birliği ile bu boşluğun, dünyanın tamamen başka bir bölümünde yaşayan Kuzey Amerika Yerlilerinin "resim yazısı" ile morfolojik olarak doldurulduğu kabul edilmiştir.

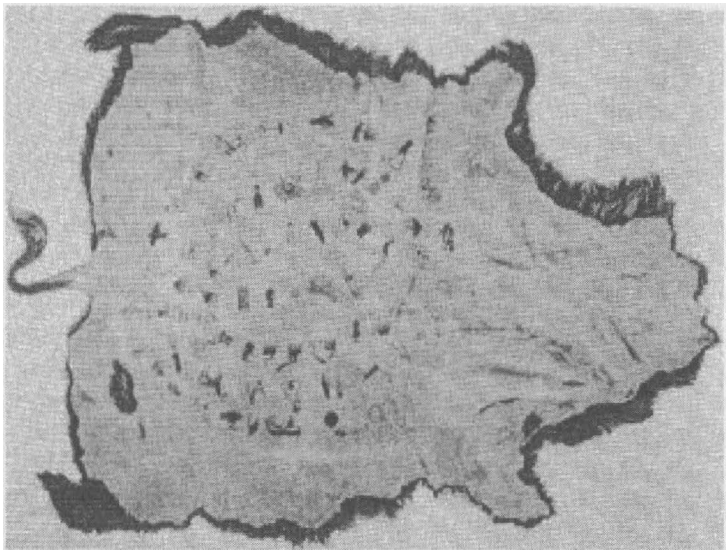

Şekil 2. Narmer Paleti. Mısır'daki ilkyazı örneklerinden biridir; grafik formlar, resimler ve yazı arasındaki bağlantıyı göstermektedir.

Grafik simgeleme formları olarak sanat ile yazı, sadece ilk zamanlarda değil, sonraki kaligrafi, illüminasyon, illüstrasyon süreçlerinde de birbiriyle yakın ilişki içinde olmuşlardır. Yakın Doğu'daki ilkyazının simgesel (bazen heykelvari) bir karşı emsali vardır; kelime ve resim birbirini tamamlar (Şekil 2). Mısır'daki Narmer Paleti yazı ve anıtsal sanatın başlangıcını temsil eder ve aynı bağlantının Mezopotamya'da da ortaya çıktığı görülmektedir. Tek olarak veya küçük gruplar halinde bulundukları zaman bile ilk grafik formlar, ister resimsel ister keyfi olsun, bazı durumlarda, üstü kapalı veya açık, iletişim kuran "mesajlar" olarak ele alınmış ve yazının öncüleri olarak kabul edilmişlerdir. Yorumlamanın açıkça yapıldığı seviyede, bir elin işaret parmağıyla ve bir bizonun göğsüne saplanmış bir okla simgelenmesi arasında mesajın içeriği bakımından fark aranmayabilir, bunların biri belki standartlaştırılmış bir işaret (bir grafem) diğeri ise tek veya diğerlerinden ayrı bir resim olabilir. Kuzey Amerika'da bazen taş ocaklarında veya su kuyularında bulunan, bir insan "totem"ini ve o insanın kendisinin veya kabilesinin sembolünü betimleyen münferit işaretler, bu yerleri belli bir grup veya kişinin ziyaret etmiş olduğunu göstermektedir. Benzer desenler

mal sahiplerinin işaretleri olarak yaygın şekilde kullanılmışlardır, Yakın Doğu çömlekçilerinin işaretleri veya Rotschild Kardeşler'e ait beş ok gibi...

Bu resimler veya işaretler grubu ardışık olarak birbirine bağlandığında, özellikle Ojibway [Kuzey Amerika'daki en büyük kızılderili guruplarından biri] yerlilerinin Midewewin tarikatına ait büyük rulolarda görüldüğü gibi, "normal ifade ediliş"ten ayrı olarak artık bir söz dizimi olasılığı ortaya çıkmış oluyor ve böylece önemli bir adım atılıyordu. Bu tür bir resim-yazı, "konuşulan dilden bağımsız" olarak (Gelb 1974:1034) geniş ölçüde görsel iletişime dayandığından genellikle son yazı sistemlerinin karşıtı bir yere konulurken, ben işaretlerle beyin arasında doğrudan bir bağ olduğu varsayımının yanıltıcı olabileceğini tartışmaya açmıştım. Burada dil her zaman işin içindedir ve dilin tercümeleri bu sıralı grafik dizilerden [sequence] yapılır. Gerçekten de bunlardan çeşitli ilk seviye tercümeler yapmak olasıdır, bu gerçek, grafik dizilerin dili tam olarak yazıya çevirmediğini fakat buna dair bir fikir verdiğini ortaya koyar. Grafikler ve dilin kodları arasında bu şekilde sistematik, birebir ilişki yoktur. Böylece Ojibway'in gelişmiş yazısı *nemonik* [hatırlatıcı, hafızaya yardımcı olan] olarak tanımlanabilir, yani bu yazı sadece, ilahilerin kayıtlarında olduğu gibi, işaretlerin belirttiği belli dil eylemlerini önceden öğrenmiş biri tarafından anlaşılabilir. Efsanelerin ve mitolojilerin kayıtlarında ise bu, doğrudan bir *nemonik* değil, daha ziyade olası farklı türleri tutan bir mandal gibidir. Bu konuya Ojibwaylerin ve komşuları olan Kuzey Amerika ovalarındaki Dakota (veya Sioux) yerlilerinin ilkel-yazılarına daha detaylı olarak baktıktan sonra tekrar döneceğiz. Dakotalar bir çeşit takvim olan, en iyi örneği bir bufalo derisine Yalnız Köpek [Lone Dog] (Şekil.3) tarafından resimlenmiş, Kış Sayımı sistemini icat ettiler. Bu sisteme göre, 1800-1801 kışından başlayarak geçen her bir yıl, on iki aylık süre içinde meydana gelmiş (genellikle önemsiz) olayları gösteren simgelerle temsil ediliyordu (Mallery 1893).[2]

Şekil 3. Lone Dog tarafından yapılan bufalo derisi takvim. Dakota yerlilerinin geçen kışları sayarak zamanı kaydettikleri, her bir işaretin geçen yıla ait bir olayı simgelediği, kısıtlı bir resimsel işaretler sistemi.

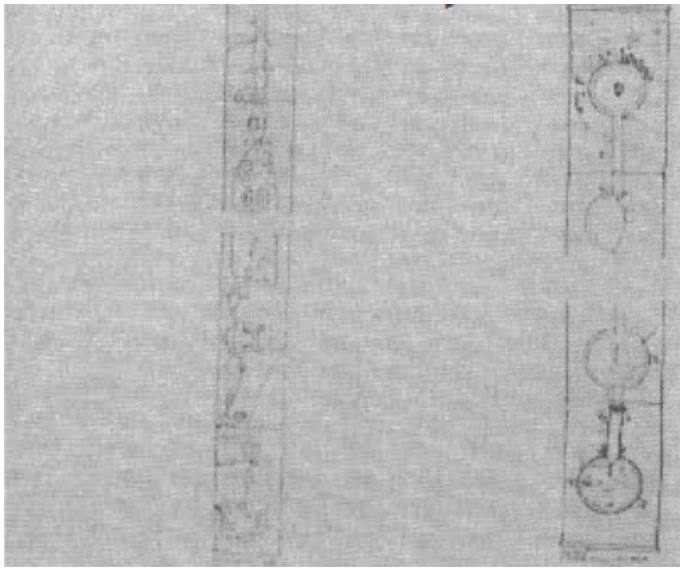
Ojibwayler arasında Midewiwin tarikatını merkez alan, huş ağacı kabuğundan rulolara yazılmış piktografların kullanımı, bir tür "öğretici şamanizm" izleri taşır ki bu, birçok bölgede "hayalci şamanizm"in erken formlarının yerine geçmiştir. "Öğretici şamanizm"de bir kişi toplumun yaşlı üyelerinden birinin öğrencisi olur ve büyükçe bir servet ödeme karşılığında bu rulolar için eğitim alırdı.

Bu huş ağacı kabuğu ruloları aracılığı ile "Güney Ojibway'ın sözel geleneklerinin karmaşık ritüelleri, Midewiwin şamanları tarafından müritlere veya mürit adaylarıma, tarikata kabul törenine hazırlık için aktarılırdı" (Dewdney 1975/13). Sonuç olarak bu rulolar gizli belgelerdi ve kabul için hatırlatıcı unsur işlevi görüyordu, fakat dış dünyada bir iletişim aracı değillerdi. "Verilen bilgilerin gizliliği zihninde en üstte yer tutması amacıyla yoğunlaşma, soyutlanma, körelme ve hatta *amputasyon* onun için uygulanabilir şeylerdir. Daha da ileri gidebilir, henüz tarikata dahil olmamış acemiyi yanıltmak için, sembolik bir değişimi veya nihai kozunu

kullanır; belli bir formu hiç ilgisi olmayan bir formla yer değiştirir" (1975:18). Buradaki işlev her zaman *nemonik*tir. "Yazılı olan sözün değil, tamamen sözel geleneğin ve Midewiwin üstadına ait öğretinin detaylarının hatırlanmasıdır... Sözel gelenekler bile bir nesilden diğerine değişmez şekilde aktarılmazlar... Bu öğretici ruloların arkasında, bazen sözel geleneği aşıp, bir otorite ile konuşmayı hayal ile eşdeğer tutan bireylerin bulunduğunu akıldan çıkarmamak gerekir. Bu hayal ile kutsal bilgi ve rulolardaki hatırlatıcı semboller arasındaki etkileşim, bir tür karşılıklı aşılama ile giderek daha da zenginleşen törenleri, geleneksel temalarda çeşitlemeleri ve huş ağacı kabuğundan piktografileri üretmiştir."

Ojibway ruloları bazı Midewiwin ilgi alanlarının temel özellikleri ile ilişkilidir; dünya ve insanın yaratılışı, ölümün kaynağı, Midewewinlerin ortaya çıkışı ve Ojibwayların atalarının kökeni gibi... "Bütün bu amaçların her biri ve hepsi için *nemonik* bir araç olarak bir rulo oluşturulabiliyordu," fakat bu durum aynı kişi tarafından birbirinden çok farklı yorumlar yapılmasına yol açıyordu. Bunların işlevi, tahta veya taş plakalar üzerine oyulmuş soyut desenli, üzerinde spiraller, düz çizgiler, toplu noktalar bulunan, bir mitolojinin içeriğini veya kutsal yerlerin bulunduğu yöreleri gösteren Avustralya *churinga*larıyla[1] benzeşmektedir.

1 Ç.n: Churinga, Avustralya aborjinleri tarafından taş veya tahtalara oyulmuş dinsel motiflerden oluşan objeler, kutsal sayılan tılsımlardır.

Şekil 4. Malery tarafından yeniden çizilmiş, Kuzey Amerika'daki Ojibway huş ağacı kabuğu ruloları. Kökenlerinin hikayesini hatırlatıcı *nemonik* işaretler, (solda) ve dünyanın yaratılışı; dil ile bağlantısı ise çok zayıf...

Bunlar, Leroi Gourhan'ın Fransa'da Geç Dönem Taş Devri resim ve oymalarına gönderme yaptığı, "mythogram"larla aynı işleve sahiptir ki "*mytography*" de "*mytho-logy*" sözcüğünün görüntülü karşılığıdır (1964:268, 272). Kuzey Amerika piktograflarının üstlendiği tek işlev bu değildir, bunlar üzerinde XIX. yüzyıl sonlarında çalışan Mallery, ilahilerin, takvimlerin ve kronolojilerin *nemonik* kayıtlarından bahsetmekte, ayrıca grafemlerin, ziyaret ve yön bildirici işaretler, uyarı işaretleri, basit topografik arazi bilgisi olarak kullanıldığını ve özellikle bireyler ile klanları "totem" sembolleri ile tanımlamaya yaradığını söylemektedir –bu, genel anlamda, ardışık (seri) piktografların temel kullanımlarından biridir.

Bu rulolar, köken rivayetleri veya Midewiwinlerin göç hikayeleri ve gruba yeni katılanın geçirdiği aşamaları gösteren tören çizelgelerinden oluşur (Şekil.4). Etiyopya mitolojisinin ünlü resimlerinde bunların her biri görsel bir öykü olarak, dizi resimle-

rin daha soyut şekil verilmiş uyarlamaları halinde resmedilmişlerdir. Her biri mekan içinde bir hareket, bir yolculuk fikri, bir geliş veya bir gidişi ifade eder ki gerçekte tarikata kabul edilen kimsenin kabul töreni evreleri süresince geçtiği geçitler ille de fiziksel hareket anlamında olmayabilir. Yolculuk, içinde zaman veya geçitin tasarlandığı bir yoldur; bu yüzden anlatılan şeyin önemi, yolculuğun zaman ve mekan içinde yapılmasına bağlıdır. Rulolara bakarken göz, dünyanın yaratılışını veya ölümün kaynağını çözer, okumaya ilişkin dil işaretlerinin deşifresi için farklı bir tarama yaparak bir bölümden diğerine kayar ve bu da zaten bir metni okumak demektir.

Ojibway grafikleri, Kramer'in adlandırmış olduğu gibi bir "edebiyat yazısı" formudur (1970:33); bu sistem genel anlamda Panama'daki Cuna yerlilerinin (Nordenskiöld 1938) kullandıklarına benzer gibi görünmektedir ki Kramer'e göre bu XIX. yüzyıldaki İspanyol hakimiyetinin çöküşüyle ortaya çıkmıştır (1970:127). Nordenskiöld de bunları Meksika yazısı ile ilişkilendirmiştir. İşlevsel olarak bunlara benzerlik gösteren türde *nemonik* grafikleri Borneo'daki Ibanlarda da görürüz, bunlar tahta çomaklara oyulmuş işaretlerdir.

Cuna grafikleri esas olarak şarkı ve büyülü sözleri öğrenme ve hatırlama amacı ile kullanılıyorlardı. Nordenskiöld de büyülü söz ve şarkılar kaydetmiştir, ilkinde her sözcük için bir sembol vardır, diğerinde sadece en önemli sözcükler yer alır. "Her iki durumda da resim yazısı belleğin güçlenmesine destek olur ve çoğunlukla büyülü söz ve şarkıyı öğrenmek isteyenler tarafından kullanılır" (1938:422). Eski zamanlarda bu "yazı", tahta parçalarına oyulur ve sahibi ile birlikte gömülürdü.

Fakat bu tür yazıların başka kullanımları da vardı. Bir Cuna yerlisi örneğin, yıllar boyu fırtınaları, güneşin açılarını, yabancıların ziyaretlerini ve diğer olayları kaydettiği, günlük işlevi gören bir defter tutmuştu. Bir başkası bunu, kabilesinin tarihçesini yazmak için, sanki resim-harflerle İngilizce yazar gibi kullanmıştı. Fakat her halukarda bunlar marjinal kullanımlardır ve muhtemelen bunları çözümlemek için aynı kodlayıcıya ihtiyaç olacaktır; gerçekten de çözümleme olgusu burada anlamsız kalır çünkü bu işaretler aslında bir yazı sistemi için değil, sadece belleğin hatırlaması için hazırlanmışlardır. Önemli olan bir diğer

nokta, Kramer'in (1970) Cuna kültürünü, edebi anlamda yazılı kültür olarak kabul etmesi, Sherzer'in (1983) ise sözel kültür olarak analiz etmesidir. Grafikler, tam bir yazı sisteminin bazı avantajlarını sunabilse de dil bu şekilde kodlanamaz.

Çoğu zaman piktografik olarak adlandırılan ve rastgele seçilmiş işaretleri kullanan yazı sistemlerinin öncüsü bu ilkel-yazının karakteri ne olabilir? Ojibway rulolarında açık olarak güçlü resimsel öğeler vardır. Fakat bu öğelerin varlığı, rastgele işaretleri kullanma veya bunları icat etme yetersizliğinden ileri gelen bir sonuç değildir. Boas'ın sanat için ısrarla söylediği gibi, "temsili" (resimsel) sanatın "biçimsel" (keyfi) sanatın önünde olduğunu gösteren bir kanıt yoktur. Resimsel öğeler baskındırlar, çünkü işaret eden (veya gösterge) ve işaret edilen (veya işaret edilenler, çünkü verilen bir metni hatta bir işareti yorumlamanın birçok yolu olabilir) arasında *nemonik* (veya daha iyisi, fikir verici) bir ilişki vardır.

Gelb, yazının öncülerini iki başlık altında inceler; tanımlayıcı-temsilci ve belirleyici-hatırlatıcı aygıtlar... Bu kategoriler (biz onlara tanımlayıcı ve hatırlatıcı aygıtlar diyelim) özel olmadıkları gibi bilhassa hatırlamaya yardımcı da olmayabilirler, fakat bunlar *nemonik* sistemlerdeki resimsel öğeler konusunu vurgulamamıza fayda sağlayacaklardır. Bu aygıtların ilk türü, deniz kabuğu boncuklarından yapılmış olan, bir kızılderilinin bir beyazla kucaklaşmasını veya el sıkışmasını temsil eden bir barış anlaşması örneği olarak Amerikan yerlileri tarafından kullanılmıştır; prensip gereği bu türden şekilleri anlamak için özellikle belli bir dili anlıyor olmak gerekmez. Bu tür tanımlayıcı aygıtlar esas olarak statik türde doğal simgelerdir.

Belirleyici-*nemonik* (hatırlatıcı) aygıtlar bir olayı tanımlamak için değil, bir şarkının sözlerini, bir bireyin eylemlerini, bir yılın olaylarını belirtmek veya kaydetmek için kullanılılır. Bunlar soyut veya resimsel olabilir ve ardışık (seri) türde işaretlerdir. Fakat dilin yazıya çevrilmiş şekli değildir, daha çok çağrıştırıcı bir *steno* [not tutarken kullanılan kesik kısa hatırlatıcı yazı], bir *nemonik*tir, o dilde yapılan konuşmaları aynen aktarma değil, bir hatırlatma veya sufle etme girişimidir. İşaretler ve ses arasında, söz işaretleri (logogram) kullanılan asıl bir yazı sistemine gelene kadar, sistematik bir bağ yoktur ve burada artık konuşu-

lanları tam olarak yazıya aktarma söz konusu olduğundan, *steno* ortadan kalkar. Örneğin; üç inek, iki söz işareti ile anlatılır; bir tanesi "üç" yerine, bir tanesi "inek" yerine (dilsel anlamda) kullanılır. Yani "inek" için (dil bağlamı dışında, sesi değil görüntüyü temsil eden) birbiriyle aynı üç işaret yerine (resimsel veya soyut) bir işaret kullanılır. İlk yazı sistemlerinin bazılarında bu tür kayıt yazıları, örneğin Mikenliler veya ilk Sümerler arasında, basit idari kayıtlar ile sınırlıydı. Fakat bununla birlikte grafik işaretleri basitçe hatırlatıcı şekiller olarak uygulamak yerine dil terimlerini aynen kopyalamak için yapılmış kesin çabalar da gösterilmişti. Çok sayıda işarete ihtiyaç olması nedeniyle, eğer sözcük işaretlerinde resimsel bir öğe bulunursa, bu durumda grafik kodlamayı anlamak görsel bir işaret yardımı ile olacağından, sözleri yazma ve hatırlama böylece kolaylaşmış oluyordu. Bir çağrıştırma sisteminin somut özelliği, "ilkel" aklın yapısal özellikleri ile değil onun içsel mantığı ile ilgilidir. Gerçekten de bugün hala kullanılmakta olan tek büyük logografik sistem olan Çince, her ne kadar zaman içinde çoğu kaybolmuş gibi görünse de tam da böyle resimsel öğeler içerir.

İlk Yazı Sistemleri

Doğru yazı yazmanın ardında bulunan prensipler, bizim daha önce "resim yazısı" hakkında söylemiş olduğumuzdan tümüyle farklı türde değildir. Nesneler, eylemler ve kişiler dillerinin sembollerinden öyle hemen koparılamazlar, o nedenle resimsel işaretler veya semboller de görsel olmanın yanı sıra dil kanalı yoluyla da çalışmaya devam ederler. Asıl gelişme, grafik sistemin dil sistemini kopyalamakta gösterdiği başarının seviyesinde yatar, yani bu gelişme, birincisi kelime-işaret ile yapılan (*semantik*) haberleşme, ikincisi ise *fonetik* haberleşmedir.

Böyle bir sistemin tüm etkilerinin, zayıf bir kanıtla sadece Eski Dünyada geliştirilmiş olduğu, bütün yazıların, veya en azından yazma fikrinin, M.Ö. IV. yüzyıl Mezopotamyasından ortaya çıktığı öne sürülmüştür (Gelb 1963:212-20; Powell 1981:431). Antik Yakın Doğu'daki gelişmeleri tartışmadan önce, *Mesoamerika*'daki M.Ö. 600 yıllarında başlayan dilsel simgelerin grafik sistemlerinin tarihçesini dikkate almamız gerekir. Kuzey Amerika'da piktogramların geniş bir alanda kullanılmış olduğu-

nu daha önce belirtmiştik. Güney Amerika'da sömürgecilikten hemen önceki dönemlerde yaşayan İnkalar, kayıt tutma konusunda, kendi karmaşık "piramit tarzı üretim"lerinin (Murra'nın deyimiyle mal ve hizmetlerin hükümdarın tahtı olan dağlardan yukarı ve aşağı taşınması) organizasyonu için, düğümlere (Murra 1980; Zuidema 1982) dayanılarak yapılan oldukça gelişmiş bir yönetim sistemi kullanmaktaydılar. Kayıtlar *quipu* adındaki farklı renkleri olan ve diğer şeylerin yanı sıra haraç işlemlerinin –ve muhtemelen antlaşmaların – kayıt işlemleri için kullanıldığı varsayılan düğümler aracılığıyla yapılıyordu. Karmaşık yapıda bir devlet, özellikle mali gelirlerinin büyük kısmını vergi veya haraç oluşturuyorsa, kayıt sisteminin gelişimi lehinde bazı baskılar uygular, buna Çizgisel A ve B'deki [Eski Girit'te kullanılan iki yazı türü] bu tür işlemler için tutulan Girit kayıtları kanıt olarak gösterilebilir. Gerçekten de Mısır ve Asur'da savaş ganimetlerinin kaydedilmesi için katiplerin kullanılmış olması, yağma ürünleri için bile böyle bir yol izlendiğini göstermektedir.

Çok daha önceleri, Orta Amerika'da, İlk Gelişim Dönemi'nde (M.Ö. 1500-900) özellikle Olmekler arasında, "taş heykellerde, seramiklerde ve kumaşları veya insan bedenlerini süslemek için kullanıldığı varsayılan silindir kalıplarda, değişik soyut sembollerle sanatsal ifadelerin uygulandığı, karmaşık ve ayrıntılı bir ikonografi dönemi yaşamış olan bir bölgede" (Marcus 1976:42) bir grafik temsil yöntemi geliştirildi. "Tasarım"daki bu gelişimin geri planında, M.Ö. 600'lerde, *Zapotek*lerle [Mesoamerika bölgesinde yüksek bir kültüre sahip olan Meksika yerel halkı] bağlantılı olan ve yazının sanatla edindiği ilişkiyi vurgulayan "hiyeroglif" yazının bir türü ortaya çıktı. Marcus, yazının "yoğun tarım ve kalıtsal sosyal rütbelerin baskın olduğu toplumlar arasındaki devlet-öncesi evrim sürecinde, fakat gerçek sosyal sınıf ayrımları ve siyasi merkezileşme olmadan önce" başladığı tezini savunmaya devam etse de, bütün bunlar, tüm etnografik bilgiye sahip olan biri için bile sınırları zor çizilebilecek ayrımlardır. Kesin olan bir şey varsa o da *"takvimsel bir çerçeveye oturtulmuş siyasi bilgiler"* şeklini alan yazının başlıca kullanımlarının, Eski Dünyadaki yazılardan farklı olduğudur.

Mesoamerika'da dört büyük yazı sistemi vardır:

1. *Maya* yazısı; Güney Meksika, Belize, Guatemala ve Honduras bölgeleri,

2. *Zapotek* yazısı; Güneybatı Meksika, özellikle Monte Alban (Oaxaca) bölgesi,

3. *Aztek* yazısı; Orta Meksika (Mexico City civarı) ve Teotihuacan bölgeleri,

4. *Mixtek* yazısı.

Bunların ilk ikisi (en eskileri M.Ö. 600 – MS 900 dönemina aittir), başlangıçta taşlar üzerine kazılan "hiyeroglif" yazılar; sonraki iki tanesi (MS 900) postlara ve kağıtlara yazılan resimsel metinler olan "piktografik" yazılardır (Marcus 1980).

Bunlardan Zapoteklere ait yazı sistemi en eskisi olup, Oaxaca Vadisi'nde M.Ö. 600 yıllarında ortaya çıkmıştır. Bu "yazı" öncelikle taş üzerinde ve resimlerde kitabe olarak kendini gösterir. Buna ilaveten, XVI. yüzyıl sonlarında İspanyol kumandanların derlediği çok geniş bir evraklar dizisi vardır.

Bu dönemdeki Zapotek toplumu sınıfsal anlamda, kalıtsal yolla gelen yöneticiler ve asillerden oluşan Coquiler ile halk ve kölelerden oluşan Xoanalar olarak açıkça ayrışmıştı. Üstte olan grupta, büyük erkek çocuklar yönetici, küçük erkek çocuklar rahip olurlardı (bu durum, dünyanın başka yerlerinde de görülen yaygın bir fenomendir).

Zapotek *glif*lerinin [Oyma, kabartma yazı elemanı veya sembolü] pekçoğu, biri seküler diğeri ayinsel iki tür takvimle bağlantılıydı. Birincisi Muğlak Yıl[2]; 365 günlük bir döngüden oluşmuştu, 20 günlük 18 ay, artı 5 "şanssız" günden oluşan bir dönem... Belli ki güneş döngüsü idi bu. İkincisi 260 günlük periyottan ibaret olan Kutsal Döngü; 65 günlük 4 birimden oluşmuş ve her birim 13 günden meydana gelen 5 birime bölünmüştü. Toplam 20 günün her birine bir isim *glif*i, artı 13 sayının içinden bir sayı verilmişti, böylece toplam döngü 260 gün oluyordu. "Herbir günün kendine ait ayinsel bir önemi vardı ve Zapotek yöneticileri ve asillerine doğdukları günün adı verilirdi. Zapotek taş anıtlarında görülen tipik isimler şunlardı; "1 Kaplan", "8 Ge-

2 Ç.n.: *Annus vagus* veya göçebe yıl, Eski Mısır, İran, Ermenistan ve Mesoamerica arasında Aztek ve Maya takvimlerinde kullanılmıştır.

yik", "5 Çiçek" ve "11 Maymun" (Marcus 1980:50-2).

Zapotekler ayrıca *toponim*ler kullanmışlardı, bunlar sınır işaretleri ve çevre sınırları belirten *glif*lerle gösterilmiş yer adlarıdır. Santiago de Guevea'daki İspanyol istilasından ondokuz yıl sonra yapılan Zapotek resimlerinde bunlara rastlarız. Aynı tür *toponim*ler, Oaxaca Vadisi'nin tepesinde bir yerleşim merkezi "başkenti" olarak ortaya çıkan Monte Alban'daki Zapotek kitabelerinde M.Ö. 500 yıllarında bulunmuştu.

Monte Alban'ın savunmaya elverişli yerleşiminde 300 civarında taş abide vardır. Bunların birçoğu belli ki hükümdarlarının kahramanlıklarını, fetihlerini, aldıkları esirlerin kurban edilişlerini tasvir eder, bununla birlikte kraliyet sülalesinin soy ağacını, evliliklerini ve önemli sömürgeleri ile haraç bölgelerine verdikleri isimleri yansıtır. "Hükümdarların birçoğunun isimleri 260 günlük takvimden alınmıştır ve hükmettikleri bölgeler, genellikle adını dağlardan alan *toponim*lerle tanımlanmıştır" (Marcus 1980:52).

Monte Alban'ın bir bölümü, L Binasının doğu yüzünde bulunan ve içinde Los Danzantes yani Dansçılar olarak bilinen dört sıra taş plaketlerin olduğu ilginç bir galeri nedeniyle özellikle çok dikkat çekicidir, çünkü temsil edilen seri haldeki figürler, grotesk bir şekilde çırılçıplak ve gözleri kapalı sere serpe insan bedenleri olarak resmedilmişlerdir. Bunlar birçok farklı şekilde, dansçılar, yüzücüler, kendinden geçmiş rahipler, hatta tıbbi anomaliler olarak adlandırılır. Fakat 1962'de Coe, onları katledilmiş ya da törenle kurban edilmiş tutsaklar olarak tanımladı ve bu yorum geniş çapta kabul gördü. Mesoamerika ikonografisinde paylaşılan ortak geleneklerden en yaygın olanı tutsakların tasviridir. Esirler utanç içinde teşhir edilirler; elbiseleri soyulmuş, çıplak halde bağlanmış ve duruşları biçimsiz ve çarpıktır. Esir alanlar ise tam tersi, gözalıcı şık giysileri ile dimdik ve vakarlı halde poz vermektedirler.

> Eğer bir esir kurban edilmişse, gözleri kapalı, ağzı açık ve birçok örnekte muhtemelen yaralarından akan kanı temsil eden helezonvari çiçeklerle tasvir edilirdi. Daha sonra Mayalar, esirlerin bu şekilde tasvir edildiği sayısı belirsiz açık galeriler inşa ettiler; orada oymalar merdivenlere yerleştirilir, böylelikle zafer kazananlar merdivenlerden tapınağa çıkarken kaybedenlerin sözde cesetleri üzerinde yürümüş olurlardı.

> Aztekler benzer bir amaca hizmet eden sergilikler inşa etmişlerdi. Adı Tzompantli olan bu sergilikler, ölmüş düşmanların kafataslarının sıralandığı raf veya duvar şeklinde yapılmışlardı (1980:53).

Şu an incelediğimiz vakada, aynı türden, daha dayanıklı, daha anıtsal, daha esnek ve daha karmaşık yollarla şekillendirilebilen figüratif simgeler bulunmaktadır. Bu türden bilinen en eski Zapotek oymaları Monte Alban'ın kuzeyinde bulunmuştur; burada kanı temsil eden kıvrımlı çiçeklerin yanı sıra, çıplak bir figürün bacakları arasında süslü bir nokta, yani bir rakamı ve deprem veya hareket anlamına gelen *xoo* glifi (muhtemelen bir isim) yer almaktadır.

Böylece Monte Alban'ın ilk dönemlerine ait elimizde, tutsakların bir dizi anıtsal sahneleri ve muhtemelen fethedilmiş yerlerin listeleri bulunur. Genellikle herbiri kendini tekrar eden türde benzer bilgiler veren pekçok anıt vardır. Monte Alban büyük bir yerleşim merkezi haline gelince oradaki anıtlar, ana meydanın güney platformunda yer alan ünlü "Ziyaretçi Kitabesi" gibi diplomasiyi konu almaya başlamıştı.

Zapoteklerin, MS 292 ve 909 arası Klasik Dönem Maya yazısı ile kıyaslandığında sınırlı bir sembol sistemleri vardı. Bu döneme ait Maya *glif*lerinin yüzlercesi fiil, isim, sıfat, edat ve konuşmanın diğer parçaları olarak adlandırılabilir (Marcus 1976:56). Tüm Mesoamerika yazı sistemleri içinde "konuşma dili ile örtüşen" en yakın sistem budur. Harfler, fonetik prensiplerin olası uygulanmasını sınırlayan, Çince gibi, dillerarası bir özelliğe sahip olmakla birlikte, Fox ve Justeson (1985) burada logografik işaretlerden, fonetik *rebus*tan[3] ve fonetik hecesel temsilden bahsederler. Bunun temel kullanım amacı, "laik seçkinlerin halk nezdinde övülmesi" gibi gelebilir. Fakat, matematik ve astronomi ile bağlantılı kullanımının yanı sıra, takvim amaçlı olarak da kullanılmakta olduğundan, morfolojik olarak birçok açıdan Dakota Kış Sayımı sistemi ile bağlantılı olduğu söylenebilir. Harflerin (kendi içinde müstakil bir işaret sistemi kurarak) rakamları yazmak için kullanılma seviyesine kadar uzanmış olması insana şaşırtıcı gelebilir, bu özellik erken dönem Mezopo-

3 Ç.n.: Resimli yazı, resimli bilmece, kelimelerin alışılmış şekilleri dışında formlarla, sembollerle ya da resimlerle belirtilmesi.

tamya ve Girit yazılarında da görülmektedir. Burada, okuma-yazmaya olduğu kadar rakamlara da vurgu yapılmıştır.

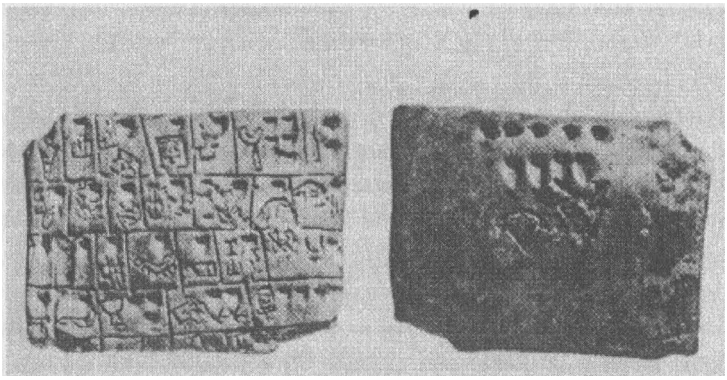
MS 830'larda okuma-yazma azaldı ve anıtsal Maya kitabeleri ortadan kayboldu. Sonraları, Mixtek ve Aztekler tarafından (MS 1600-900) piktografik sistemler geliştirildi ve bunlar post veya kağıt üzerine resimsel yazılar oluşturdular. Fakat Meksika Vadisi'nde yer alan büyük Aztek kent merkezi Teotihuacan'da yazıya veya takvimsel konulara pek az önem verilmişti (Marcus 1976:64). Bu gerçek kendi içinde, Mesoamerika'daki toplumsal yaşamın düzenlenmesinde, üzerinden bir yüzyıl geçmiş olsa bile yazının merkezi rolünün az olduğunu, bu yokluğun büyük çapta ekonomi ve yönetimden kaynaklandığını göstermektedir. Buna karşılık çivi yazısının geniş çapta kullanılması, hatta M.Ö. 2500'lerde uzaklarda bulunan Ebla'da[4] bile kullanılmış olması çok çarpıcıdır. Bu karşıtlığı, toplumsal düzenlenme özelliklerinden veya kültürün yazının dışında kalmasından kaynaklanıyor olsun ya da olmasın, çözebilmek şüphesiz olanaksızdır. Fakat şunu da dikkate almak gerekir ki biz her ne kadar yazıların dilini biliyor olsak da hala onların tam çözümlemesini yapamıyoruz. Yazı, acaba Mezopotamya'daki (Uruk IV-III) çivi yazılarından önce, Powell'ın (ve Diakonoff'un) doğadaki *nemonik*ler olarak kabul ettikleri ilk resimsel tabletlerle nereye kadar benzerlik gösterebilirdi? "Bunlar, hesap yapan kişinin kayıtları yapabilmesi için gerekli bilgileri içerirdi, fakat dışarıdan birinin çözümlemesine imkan verecek şekilde, dilin büyük kısmını ya da tümünü temsil ettiklerini gösterecek bir sistematik çabaya yönelik hiçbir izlenime mahal vermiyordu" (1981:421). Bu önerme Diringer'in, Maya yazıları bile hemen her zaman "sözel bir tanımlama desteği"ne (1982:102) ihtiyaç duyar dediği tartışma ile tutarlı olabilir ve hatta belki de Marcus'un belirttiği gibi, Mesoamerika'nın, –birçok Mezopotamya yazısındaki liste ve tablolarla benzerlik gösteren – "dikey sütunlar ve çoğu zaman rakamlarla birlikte oluşturulmuş bir hiyeroglifler serisi"nden (1980:50) oluşan "gerçek bir yazı formu" na sahip olduğu tar-

4 Ç.n.: Tell Mardikh, Suriye'de Halep'in 55 km güneybatısında bulunan antik bir kent. Arkeolojik kazılarda bu bölgede yaklaşık M.Ö. 2250 yıllarına ait 15 bin adet, Sümer alfabesi ile yazılmış Ebla dilinde tablet bulunmuştur.

tışmasıyla da bağdaşabilir. Neyse ki "en azından *glif*ler *dolaylı* olarak konuşulan dil ile bağlantılıdır". Bu söylenenler geçerli olsa da ve son araştırmalar sürekli olarak hem Kolombiya öncesi Mesoamerika hem de Antik Yakın Doğu hakkında yeni kanıtlar ve yeni teoriler ortaya koysa da, biz şimdi, ilk yazı sistemlerindeki gelişmelerin sadece genel sıralamasını değil, okuma-yazmanın geniş çapta iletişimsel bağlamda kullanılan uygulamalarını gördüğümüz sonraki bölgeye dönelim.

Resimsel işaretlerin bütün eski yazı sistemleri ile bağlantılı olduğu açıktır. Fakat bunlar kesinlikle işaretlerin kendisinin veya bizim yazı dediğimiz grafik-dil iletişimi olan gelişmiş sistemin tek kaynağı değildir. Bu, ortaya çıkmadan önce, geleneksel işaretlerin açıkça anlamları vardı, tıpkı bugünkü okumayazma bilmeyen toplumlarda kullanılan soyut işaretlerde olduğu gibi... Sayısal çokluklar için kullanılan geleneksel işaretler ayrıntılı takvim veya hesaplama metotlarının hepsinin merkezinde yer alır, bu nedenle Mayalarda olduğu gibi ilk grafik sistemlerde rakamların tekrarlanarak kullanıldığını görmek şaşırtıcı değildir. Gerçekten de piktograflar ve rastgele seçilmiş işaretler birçok ilk yazı sistemlerinde birleştirilerek kullanılmıştı, bir konteynerin resimsel sembolüyle birlikte, bu konteynerlerin sayısını belirtmek için ayrıca birtakım işaretler veya belirteçler kullanılırdı (Şek.5).

Maddi simgeleme ve grafemler aracılığı ile yapılan kayıtlara yönelik bu tür hesapların, en eski yazı formunun yani çivi yazısının temelini oluşturduğu ileri sürülmüştü (Schmandt-Besserat 1977, 1978, 1981). Batı Asya'da M.Ö. IX. ile VI. yüzyılları kapsayan arkeolojik kazı kayıtlarının yeniden incelenmesi sonucu, boyutlarına göre tam veya kesirli (yarım küre gibi) iki yüz alt sınıfa ayrılmış, onbeş temel şekle sahip olan ve kilden yapılmış (el yapımı çakıl taşlarına benzeyen) "toprak hesap sikkeleri"nin yaygın bir şekilde kullanıldığı ortaya çıkmıştı.

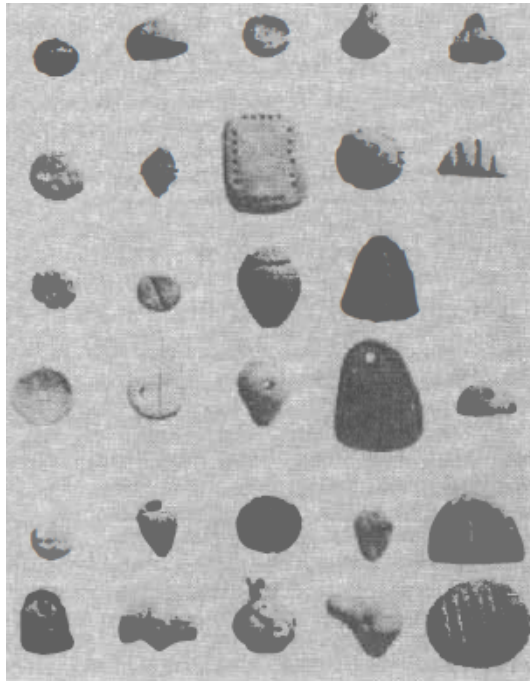
Şekil 5. Eski Uruk tabletleri (IV) M.Ö. 3200-3100, işaretler ile ses arasındaki sistemli bağlantının gelişimi için kanıt teşkil eder; (sağda) "beş dört" ve simgesel inek ve boğa işaretleri. Okunuşu: elli dört inek ve boğa

Tartışmalı da olsa, (Powell 1981, Le Brun ve Vallat 1978, Lieberman 1980) dağılımları ve ortaya çıkma sıklıkları zamana ve mekana göre değişiklik gösteren bu toprak sikkelerinin ne anlama geldiğini, bunları Mezopotamya'da bulunan (M.Ö. 3100) Uruk tabletlerindeki en eski yazı ile veya Susa'da (İran'ın Kuzistan bölgesinde) bulunan ve çağdaş sayılabilecek başka toprak fişlerle karşılaştırarak bulunabileceği ileri sürüldü. Zira ilk Uruk işaretlerinin bazıları bunların formlarının neredeyse aynısının iki boyutlu olarak üretilmiş halleriydi (Şek.6).

Bu hesap sikkelerinin Mezopotomya ve Mısır arasında uzanan ve Bereketli Hilal[5] denilen bölgede yayılmış olması ve Neolitik dönemin başlarında ortaya çıkması, onların kullanımları hakkında bazı ipuçları vermektedir. Tahıl yetiştirmeye dayalı tarımsal ürünler dönemine geçildiğinde, bu ürünlerin yıl boyunca kullanılması için depolanması gerekiyordu, böylece fazlalık

5 Ç.n.: Eski Babil toprakları ile hemen yakınındaki Elam'dan (bugünkü İran'ın güneybatısı) Dicle ve Fırat Irmakları ile Asur topraklarına kadar uzanan bölge. Zağros Dağları'ndan, batıda Suriye üzerinden Akdeniz'e, güney yönünde de Filistin'in güneyine kadar olan toprakları içine alır. Mısır'ın Nil Vadisi'ni; Eski Yunan ve Roma Uygarlıklarına kaynaklık eden Babil, Asur, Fenike gibi ülkeleri de kapsayan hilal biçiminde bir alandır. Bilim çevreleri eski kültürün Bereketli Hilalde doğduğu kabul edilir.

tahıllar da hemen beslenme ve tüketim amaçlı kullanılmak üzere hayvancılık, zanaat faaliyetleri ve başka üretimler yapan üreticilerle takas edilebilirdi.[6] Aynı şekilde, bazı temel ürünler, kral veya rahiplerin kendi girift siyasi ve dini hiyerarşilerinin devamını sağlamak için bir haraç veya "armağan" olarak da alınabilirdi.[7]

Şekil 6. Kilden yapılmış bu kayıt fişlerinin şekilleri, Uruk kitabelerinin tabletlerindeki en eski yazı ile benzeşmektir

6 Ç.n.: Bunun için çiftçilerin farklı ürünlerini, özellikle silo'larda depolanan çok miktardaki tahıllarını kaydederek hesap edebilecekleri güvenilir bir sisteme ihtiyaçları vardı. Her bir ürün için farklı tip ve şekilde (örneğin, koni veya küresel olanları tahıl ölçeği olarak, yumurta şeklinde olanı bir kavanoz yağ için, silindir şeklinde olanı büyükbaş hayvan için, disk şeklinde olanı bir koyun için kullanılmak üzere) tasarlanmış olan bu hesap fişleri kayıt tutma sisteminin en eski formu sayılmaktadır.

7 Ç.n.: Bunların hesabın tutmak veya cemaatin bağışlarını ve yapılan masrafları belirtmek üzere bu toprak fişler bütün bu yapılan işlemler için bir tür veri-depolama aygıtları olarak kullanılıyordu.

Bu kayıtlandırma sisteminde önemli bir değişme M.Ö. 3500 ve 3100 yılları arasında ortaya çıktı. Bu dönem ayrıca, ekonomileri hem üretime hem de ticarete dayanan, özellikle Mezopotomya'daki en büyük yerleşim merkezi (muhtemelen tek gerçek şehir) ve ilk tabletlerin anayurdu olan (Powell 1981) Uruk gibi şehirlerin yükselişine de tanıklık etti. Zanaatkarlığın ihtisaslaşması ve üretimin başlaması zaten gözle görünür hale gelmişti; V. yüzyılın sonlarında tekerleğin icadı çömlek üretiminde büyük bir potansiyel demekti. Daha sonra, bronz metalurji gelişim gösterdi, ticaret büyüdü, şehirler inşa edildi. Ticaret ve üretimdeki artışlarla birlikte mal stokları, sevkiyat, ücret ödemeleri, kar-zarar hesaplarının tutulması için ayrıntılı kayıt araçlarına ihtiyaç hasıl oldu. Toprak hesap fişlerinin sistemi daha karmaşık hale geldi, özellikle bilgileri tamamlayacak grafik öğeler için bunların üzerine oyma kaleminin ucu ile yeni derin yivler açıldı. Bu yeni toprak fişlerin yaklaşık üçte biri delikliydi, belli ki özel bir hesabın kaydı yapılırken bir arada asılabilmeleri için böyle yapılmışlardı. Aynı dönemde, kilden mahfazalar veya *bulla*lar ortaya çıktı. Bunlar da bir değiş tokuş işlemini diğerlerinden ayırmak amacıyla kullanılıyordu. Bu mahfazalar aynı zamanda ait olduğu kişinin mührü ile işaretlenirdi. Susa'da bulunan *bulla*ların sevkiyat senedi (konşimento) olarak kullanıldığı öne sürülmüştü; örneğin, kırsal bölgede üretim yapan bir kumaş üreticisi mallarını şehirdeki tüccara sevkederken, mallarla birlikte bunların cinsini ve adedini gösteren toprak fişlerin içinde bulunduğu mühürlü bir mahfaza gönderirdi.

Böyle bir işlem belli ki bir başka değişikliğe yol açacaktı, üstü mühürlenmiş bir mahfaza içinde üç boyutlu toprak sikkeler göndermek yerine, bu fişlerin şekilleri mahfazanın üzerine, ya kil üstüne kalıbı alınarak veya oyma kalemi ile iki boyutlu grafik bir form şeklinde basılabilirdi. Üç boyutlu nesneleri iki boyutlu hale getirmek elbette grafik sanatların asıl konusuydu (Boas 1927:351) ve bunların bir şekilde stilize edilmesi gerekiyordu. Böylece mahfaza kabı bir tablet şeklini aldı, biçimler işaretlere, hesap sikkeleri yazıya dönüştü, bunlar önce okunaksız resimsel Uruk IV çivi yazısı ve ardından bu sikkelerin bulunmuş olduğu bölgelerde yaygın olarak kullanılan ve daha soyut bir temsil sistemi ile ifade edilen bir yazı halini aldılar.

Bu yazının, M.Ö. XX. yüzyıl civarında alfabenin ilk işaretlerinin ortaya çıktığı ve Minos Uygarlığı'nın daha karmaşık bir seviyeye ulaştığı Girit'te geliştirildiği, bölgenin tarihinden anlaşılmaktadır. Bu yazıda eşyaların resimsel simgelerine ve ondalık rakamlara, ilgili resimsel simgelerin birkaçının (üç veya dört) kalıbının oyulmuş olduğu mühür-taşları eşlik etmekte idi. Chadwick (1976) bunların gerçekten harfler olup olmadığından şüphe eder ve onları daha çok, kişilerin statü ve soylarını belirlemek için resimsel öğeleri (ve renk gibi diğer etmenleri) kullanan geç dönem ortaçağ hanedanlık armalarına benzer bir "sembolik sistem" olarak görür. Sayıların gösterilmesi, eşya işaretleri ve oyulmuş mühürler, bir kimseye hesap sikkelerinden harflere bir geçiş olduğunu düşündürür. Çizgisel A olarak bilinen ilk Girit harfleriyle yazılmış tabletler, her ne kadar çözülememiş olsalar da, isimlerin karşılarına listelenmiş malların (genellikle tarım ürünleri, bazen de kumaş) miktarını belirten bir dizi kayıtlar serisini gösteriyor gibidir. Çizgisel B de ise tabletler büyük ölçüde çizelgelerden oluşur.

İlk yazı sistemi Batı Asya'da M.Ö. 3100 yıllarında, büyük şehir merkezi Uruk'un gelişmesinin görüldüğü dönemde ortaya çıktı. Bazı kişiler, çözümlemesi yapılamayan Uruk IV-III resimsel sistemini (muhtemelen Sümer dili olabilir, Powell 1981) uzun bir gelişme döneminin meyvesi olarak, (Lieberman 1980) diğerleri ise bir "ani simge patlaması" şeklinde (Green 1981:367) görürler. Bazıları bunu *nemonik* olarak kabul eder (Powell 1981), bazıları ise işaretlerle bir dilin birimlerinin başarıyla temsil edildiği sistematik bir yol olması nedeniyle logografik (veya resimhece - *logo-syllabic*) yazı olarak kabul etmişlerdir.

Logografik Yazı

Logografik yazı sistemleri, bariz biçimde grafik işaretlerin basit kullanımlarından doğmuştur. Fakat tam anlamıyla varlığını ortaya koyan yazı, bağımsız grafik işaretler yoluyla sözcüklerin (ve onlarla kastedilen kavramların) sistematiğini ve kapsamlı temsilini birleştiren yazıydı. Elbette pekçok sözcüğün "dış dünya" ile bağlantılı ve kastedilen kavramları vardır, öyleyse yazılı olan X işareti, ki biz bunu "haç" sembolü olarak kabul edelim, hem sesi hem de taşıdığı kavramı, nesneyi ya da eylemi

çağrıştırır. Fakat en başta hemen yaptığı çağrışım sestir, oysa ilkel-yazının resimsel aygıtlarının hiçbiri, daha önce tartıştığımız gibi dil bağlantısından ayrı düşünülemez, burada hemen en başta yapılan çağrışım daha çok nesne ya da olayın kendisidir.

Her sözcüğü ayrı bir işaret ile simgeleyen sistemlerin varlığı, her ne kadar Çince buna en fazla yaklaşan dil olsa da, hala bilinmemektedir. Her gelişmiş yazı tipinde, sözcükler kadar hece ve fonetik sesleri temsil eden bazı işaretler bulunur ve böylelikle gerek duyulan işaretlerin sayısı daha az olur. Örneğin, "man" [adam] işareti artı "drake" [erkek ördek] işareti birlikte "mandrake" olarak okunabilir. Bu özelliğinden dolayı bu ilk eksiksiz sistemler, hem sözcükleri hem de heceleri ifade etmek için işaretleri kullandıklarından *resim-hece* olarak bilinirler.

Bu sistemlerin ilk başlardaki gelişimi, "piktograf" kullanımının çok yaygın olduğu bölgeler hariç, Afrika ve Asya kıtalarının birbirine komşu olan bölgeleri ile sınırlıymış gibi görünmektedir. İlk insan toplumlarında böylesi yedi yazı sistemi biliyoruz;

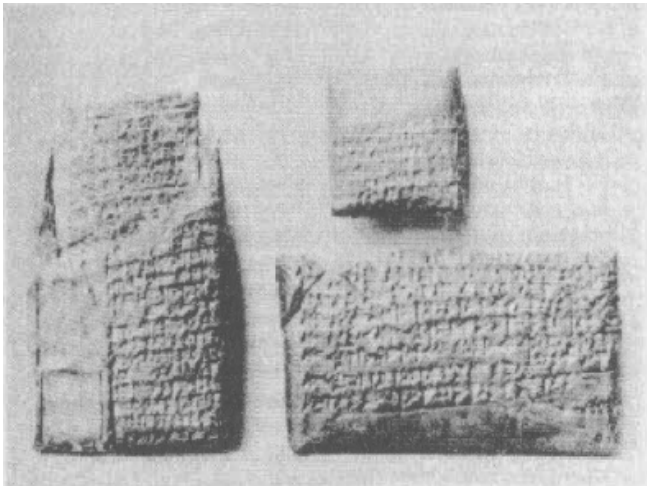
1. Mezopotamya'da Sümer-Akad yazısı, M.Ö. 3100 ile MS 75 arası,
2. Mezopotamya ve Elam'da, Proto-Elam yazısı, M.Ö. 3000 ile M.Ö. 2200 arası,
3. Mısır'da Mısır yazısı, M.Ö. 3100 ile MS II. yüzyıl arası,
4. Hindistan, İndus Havzasında Proto-Hint yazısı, M.Ö. 2200 ile 1000 dolayları,
5. Girit ve Yunanistan'da Girit yazısı, M.Ö. 2000 ile M.Ö. XII. yüzyıl arası (hiyeroglif yazı, Çizgisel A ve Çizgisel B),
6. Anadolu ve Suriye'de Hitit ve Luwian yazısı, M.Ö. 1500 ile M.Ö. 700 arası (Anadolu hiyeroglif yazısı),
7. Çin'de Çin yazısı, M.Ö. 1500-1400'den günümüze kadar.

Bu yazı sistemlerinden üçü, Proto-Elam, Proto-Hint ve Girit Çizgisel A, kodlarının çözülmesi için birçok teşebbüste bulunulmuş olmasına karşın, hala çözülememiştir.

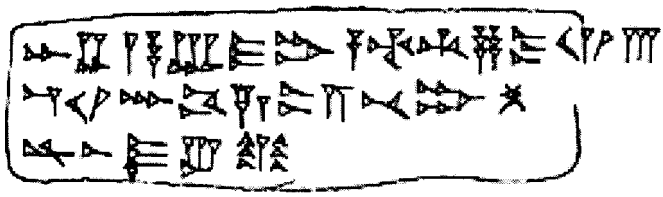
En eski kapsamlı yazı sistemi M.Ö. IV. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan (çivi şekline benzeyen) çivi yazısıdır. Bu yazı, Basra Körfezi'ne dökülen Dicle ve Fırat Nehirleri'nin arasında kalan bölgede "iki nehir arasındaki ülke" olan Mezopotamya'nın aşağı

bölgelerinde yerleşik Sümer halkının ve daha sonra bu bölgeyi ele geçiren Akadların dillerini yazmak için kullanılıyordu. Nemli kil tabletler üzerine, yazıcı tarafından ucu üçgen şeklinde bir çubuk kalemle yazılan bu yazı, çivinin temel şeklinden farklı kombinasyonlar oluşturularak yazılırdı (Şek.7). Kil tablet kurutularak ya saklanır ya da alıcısına gönderilirdi.

Bu yazının karakterlerinin şekli, her ne kadar bazılarında resimsel bir köken görülse de, (Şek.8) çoğunlukla resimsel-olmayan, soyut, keyfi seçilmiş, kodları çözülememiş olan Uruk (seviye IV) yazılarından türetilmiş şekillerdi.

Şekil 7. Çivi yazısı işaretleri. Nemli kil tabletler üzerine, ucu üçgen şeklinde bir kamış kalemle yazılan çivi formundaki şekilleri, M.Ö. 1700 yıllarına ait olan ve üzerinde mühürler taşıyan bu yasal belgenin ve mahfazasının üstünde görmek mümkündür, bunlar Güneydoğu Türkiye'de Atchana'da (şimdiki Antakya) bulunmuştur.

Şekil 8. Kenan çivi yazısı. M.Ö. XIII. yüzyıla ait, Lachish'de bulunan Proto-Kenan yazıtı.

Günümüzdeki ABC alfabesinin (her ne kadar çizgisel alfabetik yazının bulunuşunu takip etmiş gibi görünse de) en eski ve eksiksiz şeklini gösteren Ugarit çivi yazısı alfabesi.

Ayrıca, Kish şehrinde (Jamdet Nasr) İlk Elamların dillerini yazmak için kullanılan, başlarda içinde soyut elemanların daha güçlü olduğu, Uruk III ve benzerleri ile çağdaş olan bir çivi yazısının da kanıtları vardır. Çizgisel Elam [Script B] formu olarak bilinen yazı formunun gelişmesi ile o dönemin sözcük simgeleri ile hecelerden oluşan bir yazının ortaya çıktığını görüyoruz. Her iki gelenek yan yana varolmuştu ve belki de ortak bir geçmişe sahiptiler. Bu konuda biz hiçbir şey bilmiyoruz fakat şurası açık ki Mezopotamya yazısının kökeninde, ilk toprak fişlerde kullanılanlar gibi resimsel olmayan işaretler vardı.

Kuzey Amerika'daki daha gelişmiş grafik sistemler ile Yakın Doğu'daki ilk yazı arasında görülen morfolojik benzerlikler ne olursa olsun, bunların kullanımları büyük ölçüde farklıydı. Eski olan öncelikle *nemonik* idi ve burada bellek önemli sayıldığından, daha ayrıntılıydı; Ojibway rulolarında olduğu gibi bunların, efsanevi-dinsel ritüelleri anımsatmak için yapılmış olmaları örnek olarak verilebilir. Bununla bir bağlantısı yoktur diyemesek de bunun başka bir kullanımı, Dakota Kış Sayımında görülen takvimsel olandır. Diğer kullanımları oldukça önemsiz sayılır, fakat çok azı bizim genellikle ekonomik yaşam alanı olarak tanımlayabileceğimiz alanla ilgilidir.

Mezopotamya'daki durum acaba ne kadar farklıydı? Driver'ın *Semitic Writing* adlı kitabındaki görüşüne göre, çivi yazısının gelişimi "ekonomik ihtiyaç"tı (1948:2). En eski Elam ve Sümer kayıtları, genel anlamda "iletişim" ile ilgili değillerdi

ve kesinlikle sözlü efsanelerin yazılması ya da şiirlerin oluşturulması gibi bir kaygıları yoktu, yani edebi amaçlara yönelik değillerdi. Bunlar "nesnelerin, darbelerle, daireler ve yarım dairelerle belirtilen basit bir sistemle her birinin yanında numaraları olan kil tabletler üzerine resimsel olarak not edildiği basit listelerdi" (1948:2). Genellikle eski tarikat merkezlerine ait veya sarayla bağlantılı olan kayıtlar için, tapınakların mülkü ve hesapları için tutuluyordu, fakat bunlar "asla dini veya tarihi olmayıp, sadece ekonomik ve yönetim amaçlı idiler". Bu durumun yazı tarihindeki ilk 500 yıl boyunca sürdüğü görülmektedir; sadece bazı bilimsel metinler hariç... ki bunlar da "yazıcıların eğitilmesi için gerekli olan, işaret ve sözcüklerden oluşan basit listeler" idi (1948:3).

Aynı şey Mısır için de geçerliydi, ancak ekonomik içerik farklıydı ve kanıt olarak anıt metinler daha fazlaydı; daha sonraları yazı, Nil nehrinin yıllık taşmalarını hesaplayan bir takvim olarak ve "her yıl bereketli bir hasat sağlamak için gerekli olan büyülere ve dualara değişmez bir şekil vermek ve bunların gelecek kuşaklara doğru formda aktarılmasını sağlamak için" kullanıldı. Her iki ülkede de bu dürtü açıkça ekonomi bağlantılı olmasına karşın, bu karmaşık yazı sisteminin istismar edici rahatlığına kendilerini adamış olanlar rahipler ve yöneticilerdi. Yazının karmaşıklığı, onun iyi eğitilmiş katipler tarafından sistematik olarak kullanımını kısıtlıyordu, bu eğitim o zamanlar rahipler tarafından veriliyordu. Mezopotamya'daki Uruk III alfabetik tabletleri, muhtemelen tapınak rahip-yöneticileri yetiştiren yüksek okula bağlı olan ve katipler için eğitim veren okulların varolduğuna dair kanıt oluşturmaktadır (Green 1981:367).

Şimdi gelişimlerin sırasını tekrar özetleyelim. En eski tabletler Güney Mezopotamya'daki bazı bölgelerden gelmektedir, en önemlileri Uruk (modern Warka; seviye IV, M.Ö. 3200-3100 civarı) ve Jamdet Nasr veya Kish'tir (M.Ö. 3000 civarı). Bunlar, ya resmin kendi özelliğinden ya da sonraki çivi yazısına olan bağlantısı yüzünden ancak kısmen deşifre edilebilmiş resimsel bir yazı metni olarak tabletlere oyulmuşlardır. Yazı dilinin ne olduğu üzerinda tam olarak karara varılmamışsa bile bu, Sümer yazısı olabilir; içerikleri "mal listesi, iş kayıtları, toprak satışları" ile ilgili gibi görünmektedir (Oates 1980). Bunların ardından

birkaç yüz adet kadar okunmaları hala çok zor olan ve Kraliyet Mezarlığının altında bulunan (muhtemelen Eski 1. Hanedanlık dönemi, M.Ö. 2900-2500) arkaik Ur tabletleri gelmektedir, bunların içeriği çoğunlukla listelerden ve birkaç tanımlayıcı ifadeden ibarettir. Kraliyet Mezarlığının kendisi muhtemelen 300 yıl kadar sonra yapılmıştır (M.Ö. 2600-2500), zira takip eden yüzyıla ait elimizde yaklaşık 1000 civarında Fara (Shuruppak) tableti vardır, bunlar Sümer yazısının ilk şekli ile karşı karşıya olduğumuzu daha açıkça görmemizi sağlayacak bir formdadır. Metinler neredeyse tamamen rakamlardan oluşmakta ve onları nesne tasvirleri takip etmektedir. Fakat arkaik Ur tabletleri ayrıca toprak ve toprak ürünleri, tarımsal uygulamalar ve sığırlar gibi konularla da ilgilidir ve ilaveten aralarında belli sayıda okul metinleri de vardır. Fara tabletleri ile aynı döneme ait olan Abu Salabikh'deki daha yeni olan bulgular ise kelime listeleri ile birlikte bazı edebi parçalar da içermektedir. Ebla'da (Tell Mardikh, Kuzey Suriye) yapılan asıl keşifler, yaklaşık o döneme ait olağanüstü bir kütüphane oluşturur. Burada çivi yazısı harfleri sadece Sümer ve Akad dili yazmak için değil aynı zamanda Batı Sami olduğu sanılan dil için de kullanılmışa benzer ve muhtemelen daha sonra ilk alfabelerde kullanılan Proto-Kenan dilinin bir formu gibidir. Büyük bir bölümü yayınlanmamış olan bu metinler içinde efsaneler, devlet antlaşmaları ve diğer yazılı dokümanlar bulunmaktadır (Matthiae 1979; Pettinato 1981).

Şekil açısından bakıldığında, en düşük seviyedeki Uruk (Uruk IV) dilinde olan bu metinler sadece rakamlar ve resimlenmiş nesnelerden oluşmaktadır; Jamdet Nasr döneminden olanlar, ilk simgeyi onu niteleyen bir değer (örneğin bir semantik-gösterge) ile birlikte göstermekte, Ur dönemine ait olanlar ise ismin hallerini ve diğer gramer özelliklerini belirten bazı hecesel simgeler taşımaktadır; Fara tabletlerinde aynı hecesel işaretler zor sözcüklerin fonetik telaffuzunu belirtmek için de kullanılır (örneğin fonetik göstergeler).

İlk çizgisel ve resimsel işaretler karakteristik olarak çivi şeklinde darbelerden oluşan gruplar halinde basitleştirilmişlerdi ve bu da ilk resimsel formları bir yana itiyordu. Ayrıca yazının yönü de değişmişti. Artık sağdan sola dikey sütunlarda değil, doksan derecelik bir değişiklikle, yazarken boğuculuğu önlemek

için soldan sağa yazılıyordu. Böylece piktogramlar giderek daha da biçimselleşecekti.

Büyük çaptaki son bir gelişme ki bu Sami konuşma idi, gücü ele geçirip imparatorluğu birleştirerek eski hanedanlık dönemine son veren Akad Krallığı (M.Ö.. 2400-2250) sırasında ortaya çıktı. Akadca artık baskın bir konuşma dili haline gelmişti fakat Akad dilini yazmak için sadece Sümer çivi yazısının kullanılmasına devam edilmesi yetmiyordu, korumuş oldukları daha eski materyallere erişim sağlayabilmek için Sümer dilinin kullanılması da gerekliydi. Böylece orada, bir başına yazılı işlemler için kullanılan ve konuşmayla yazmanın dilbilim açısından tamamen birbirinden ayrılmasına yol açan, o zamandan bu yana yazılı kültürlerin birçok aşamasında baskın olan bir "ölü" dil kavramı ortaya çıktı.

Neredeyse aynı devirlerde, Uruk'taki gelişmeler gibi ve muhtemelen Sümerlerden gelen bir dürtü altında Mısırlılar, Sami ve Hausa dilllerini de içine alan bir grup olarak kendi Afro-Asya dillerini yazmak için bir "hiyeroglif" sistemi geliştirdiler. Mısır hiyeroglif yazısı – Yunanlar onu böyle adlandırıyordu, çünkü onlar bunun asıl kullanımını dinsel amaçlı olarak görüyorlardı – Sümerlerin çivi yazısı ile birlikte, yazının bilinmesinden itibaren ilk 2000 yıl süreyle eski Levantlar arasında temel yazı olarak kullanılmıştı. Belli *yazılar*ın yayılımı ile yazı *fikri*nin yayılımını, ki bu dürtüseldir, açık olarak birbirinden ayırmamız gerekir. Bu her iki uygulama da Orta Doğu'da işlerlik içinde idi.

Her iki ana akım da, yazıya biraz farklı bir rol yüklemiş gibi görünmektedir. Amerika ülkelerinde olduğu gibi İnkalarda da ip düğümleme sisteminin bürokratik amaçlı kullanımı, Zapotek ve Mayalar tarafından geniş çapta "anıtsal" şekilde kullanılan *glif* lerden ayrılarak öne çıkıyordu. Çünkü Mezopotamya'da yazının açıkça muhasebe amaçlı kullanılmasına karşılık Mısır'da en eski evrelerde bulduğumuz taş yazıtların Mezopotamya'nın her tarafına yayılmış olan kil tabletlerden daha farklı bir işlev üslenmiş oldukları anlaşılmaktadır. Buradaki sorun papirüsün, Mısır'da bile olsa, kil tabletler kadar dayanıklı olmamasıdır. Bu nedenle daha önce kullanılmış olduklarını bilmemize rağmen Dördüncü Hanedan (M.Ö. 2600-2500) zamanına gelene kadar bunlarla karşılaşmıyoruz. Bununla birlikte orijinal yazı, her ne

kadar daha sonraları rahipler sınıfı ve de halk sınıfı için papirüs üzerine mürekkeple yazılabilecek şekilde uyarlanmış olsalar bile, Mezopotamya'daki işlemin aksine karakter olarak gerçekten tam anıtsal bir görünümdedir.

Mısır yazısı oldukça erken bir dönemde Birinci Hanedan zamanında ortaya çıkmıştır (M.Ö. 3000 civarı), bunun en güzel örneği ünlü "Narmer Paleti"dir. Paletlerde ve topuz başlarında fetih sahneleri sembolik olarak anlatılmıştır, örneğin; Kral, bir şahin olarak veya bir başka kraliyet işareti olan hayvan figürü ile, kralın bölgeleri de kendine ait amblemleri ile belirtilmiştir. Mühürlerin üzerinde *rebus* prensibinin (örneğin I yazmak için göz simgesi) uygulandığını görüyoruz, diğer bir deyişle, desen ve yazıdan oluşan karma bir sistemle karşılaşıyoruz. Ressam Mereru-ka'nın mevsimleri resmettiği ilk resminde (Sakara bölgesi, M.Ö. 2300 civarı), bu anlayışın ilginç bir yönünü görürüz, ressam grafik formları eşitleme çabası içinde, sözel olmayan işaretlerden oluşan, sözcükler ile bitirilememiş bir mevsimler çizimini hiyerogliflerle tamamlamışa benzer. "Resim döngüleri ve hiyeroglifler, simgelemeler ve yazıtlar" der Gombrich, "Mısırlıların gözünde bizde olduğundan çok daha fazla birbirleriyle yer değiştirebilirler" (1968:106), aslında bu gelenek, (yani resmi tamamlama geleneği) resimdeki espriye atılan başlıkla, seri karikatürlerde balon içine alınan konuşma ile resimli kitaplarda devamlılığını sürdürmektedir.

Bu başlangıç aşamalarının ardından, İlk Hanedanlık içinde, varlığını neredeyse tamamen taştan mezar yazıtları formunda veya başka elişi yapıtlarda sürdürmüş olan gelişmiş bir yazı sistemi ortaya çıkmıştır. Bu yazı öylesine ani ortaya çıkmıştır ki sanki dışarıdan güdümlü gibidir. Bazı içsel özellikleri kesinlikle çivi yazısına benzer örneğin; karışık resim-heceli [*logo-syllabic*] karakter ve sınıf belirleyiciler... Çünkü çok zaman geçmeden Mısırlılar resimsel işaretlerine, bir sözcüğün nasıl seslendirilmesi gerektiğini gösteren bir fonogram dizisi (ya da fonetik belirteçler) ve arkasından nesnelerin kategorilerini veya eylemleri gösteren belirleyiciler (ya da semantik belirteçler) ilave ettiler. Bu ilaveler çoksesli sözcüklerin anlam belirsizliğini ortadan kaldırmak için gerekli olsa da aslında bunların çoğu tamamen gereksizdi ve sadece yazıyı uygulayanların fazla ayrıntı

merakını yansıtarak logografik çözümlemelerin karmaşasını arttırıyordu. Mısır yazısının daha basit formları yüzyıllar boyunca önce rahip sınıfına, sonra halk sınıfına ait olarak ortaya çıktı ve bunlar din dışı amaçlar için kullanıldı. Bununla beraber temel prensipleri değişmedi ve basitleştirmeler yapısal olmaktan çok biçem (örneğin el yazısına daha yatkın olma) üzerinde yapılmıştı.

Peki bu erken resim-heceli sistemlerin özellikleri nelerdir? Bunlar hangi yaratıcı işlemlerin sonucu ortaya çıkmış olursa olsunlar, form olarak çok tutucu idiler. Mısır hiyeroglifleri üç yüzyılı aşkın bir süre, alternatif yazı formları geliştirmelerine rağmen, neredeyse hiç değişmeden kaldı. Aynı şey çivi yazısı için de geçerliydi. Hem erken Mısır hiyeroglifleri hem de erken Sümer-Akad çivi yazıları *glif* ve grafemler kullanmak yoluyla sözcüklerin anlamı ile birlikte sesini de simgeleme özelliğine sahiptiler. Örneğin; Uruk III ve Jemdet Nasr'da bulunan geç Arkaik tabletlerde, Sümer dilinde TI olarak adlandırılan ve "Yaşamak/Yaşam" sözcükleri için kullanılan bir ok işareti vardır. Bu, Sümer dilinde bir eş sesli sözcük yani TI (L) olarak kullanılıyordu. Bu yoldan bir ismi şöyle yazmak mümkün oluyordu: EN.LIL-TI, (tanrı) Enlil (verir) yaşam. Böylesi bir *rebus* yazı, sesi sözcüğün anlamından ayırır, bu da fonetik sistemin, hecesel olsun alfabetik olsun, temel prensibidir.

Fonetik gelişme olasılıkları kendilerine açık olmasına karşın, Sümer katipleri logogramlar ve belirteçler ile yaşamlarını zorlaştırmaya devam ettiler. Biz burada sadece böyle bir tutuculukla değil ayrıca, diğerlerini de iletişimin önemli bir aracını kontrol etmekten alıkoyan, statüko olarak kazanılmış bir çıkar ile de karşılaşıyoruz. Hawkins'in belirttiği gibi; "Antik yazının küçük bir okur-yazar seçkininin, katiplerin elinde olduğu açıktır, bunlar yaptıkları işte büyük bir tutuculuk sergilemişlerdir ve onun basitleştirilmesi ile hiç ilgilenmedikleri gibi, genellikle şifrelemeye benzer işaretler ve değerler üretmek yoluyla ustalıklarını ortaya koyma yolunu seçmişlerdir. Bu nedenle pekçok antik yazı bir karma logografik-heceli karakterinden kurtulamamıştır" (1979:132). Mısır yazısı özellikle tutucu bir yazıydı. Hiçbir dış etkenden etkilenmemişti, oysa çivi yazısı birçok başka dile uyarlanmıştı, örneğin, III. yüzyılın ortalarında Ebla'da

diplomatik ve arşiv amaçlı kullanılmıştı. Bazen de yerel dillerin basitleştirilmiş formlarda yazılması için kullanıldı. Bunlara rağmen Yakın Doğu'nun önemli yazıları, yeni teknolojilere karşı kontrolü ellerinde tutabilmeyi amaçlayan katiplik alt-kültürünü öne çıkarmaları nedeniyle, varlıkları süresince karmaşık olarak kaldılar.

M.Ö. III. yüzyılın diğer büyük bir uygarlığı olan – Kuzey Hindistan kıta parçasındaki – İndus Havzası da (M.Ö. 2200 civarı) yazının gelişimine tanık oldu. İndus Havzası yazısının Sümer yazısı ile bir bağlantısı olmuş olabilirdi; Afganistan'dan yapılan akik taşı ve lapis gibi yarı değerli taşların ticaretinde kesinlikle bu yazının bağlantıları olduğu görülmektedir. Uzmanlardan biri, dilin kendisinin de Sümer dili olduğunu öne sürdü (Kinnear Wilson 1974) fakat başka uzmanlar bunu günümüzde güney Hindistan'da konuşulan bir dil gurubu olan *Dravid* dilinin ilk formu olarak kabul ettiler (Parpola 1970; Fairservis 1983); ancak her iki önerme de günümüzde büyük ölçüde varsayımsaldır. Burada çoğunlukla üzerinde çok kısa yazılar olan mühürlerin ticari faaliyetlerde kullanıldıkları sanılmaktadır ve bunlar ticaret yapılan ve bazı mühürlerin ortaya çıktığı bir bölge olan Basra Körfezi'ndeki mühürlere benzemektedir. Bu mühürlerden birçoğunun sahibinin adını gösterdiği tahmin edilmekte (eski Sümer'de bu adlar genellikle katiplerin adları idi) ve bunlar malları damgalamakta, hesap fişlerinde ve muska yapmakta kullanılmaktaydılar, diğerleri ise yalnızca adandıkları amaca hizmet etmiş olabilirlerdi. Bir uzmanın varsayımına göre (Fairservis 1983:52) bu mühürler, bakırcıların, ambar bekçilerinin, sulama işleri sorumlusunun ve arazi sahibinin konumlarını kanıtlama ve aynı zamanda "bir katipler sınıfını onaylama, ağırlık ve uzunluk ölçümlerinden sorumlu kişileri ve dükkanların düzenlenmesinden sorumlu yöneticileri, un öğütücülerini... tahkik etmek amacıyla kullanılmıştır. Bunların arasında ayrıca gemi kaptanları ve yangın bekçileri de vardır".

Doğu Akdeniz'de yaklaşık aynı zaman diliminde bir başka önemli yazı sistemi geliştirildi. M.Ö. 2800'den itibaren Girit Adası'nda görülen bu yazının harfleri mühürler üzerindeki resimsel işaretlerle başlar ve bunlarda bir miktar Mısır etkisinin olduğu görülür. Ardından, M.Ö. 2000-1850 yıllarında, bu işaretler

resimsel (hiyeroglifik) yazıtlara dönüşürler, ki bunlar Minos'ta M.Ö. 1700 ile 1500'lerde görülen çizgisel bir el yazısı formuna (Çizgisel A) rehberlik eder. Her ne kadar Amerikalı bilim adamı Cyrus Gordon yakın zamanda hem Çizgisel A'nın hem de (Yunan alfabesi ile yazılmış, M.Ö. 600-300) eski Girit yazısının her ikisinin de kuzey-batı Sami dili içinde yer aldığını iddia etmiş olsa da hala bu yazının tatmin edici kod çözümlenmesi sağlanamamıştır. Bu yazıda 76-80 arası işaretler bulunmaktaydı, bunlar muhtemelen basit bir hece oluşturuyordu ve neredeyse bunların yarısı daha eski olan resimsel formlardan uyarlanmıştı. Kısmen Çizgisel A'dan türemiş olan ve 89 karakterden oluşan Çizgisel B ise, M.Ö. 1400 civarında Minoslardan devralınan anakara Miken uygarlığı ile bağlantılı gibi görünmektedir. Ventris tarafından başarılı bir şekilde çözümlenen bu yazı, Yunancanın bir formu olarak gösterilmiş, esas olarak ekonomik ve askeri hesap defterleri için kullanılmış ve M.Ö. 1100 yıllarında son Dor- Yunanlar istilasına dek kullanılmaya devam etmiştir.

Hitit yazısı, Minos yazısından daha sonra M.Ö. II. yüzyılın ortasında gelişti. Hitit İmparatorluğu, Kara Deniz ile Asur yönetimindeki topraklar arasında uzanan bugünkü Türkiye topraklarının büyük bir kısmını işgal etmişti. Hattuşaş (Boğazköy) Kraliyet Arşivlerinin bulunması ile Mezopotamya çivi yazısının bu krallık tarafından bir kuzey Suriye kaynağından alındığı ve kendi Hint-Avrupa dillerini yazmak için kullanıldığı gün ışığına çıktı (M.Ö. 1650-1200). Yaygın olan çivi yazısı metinlerinin dışında ayrıca, resimsel işaretlerin ve ilaveten bazı semantik belirteçlerin de bulunduğu (M.Ö. 1500 civarı) hiyeroglif tarzında bazı yazıtlar ve metinler de vardır. Genel anlamda Mısır formundan açıkça etkilenmiş olmakla birlikte bu yazı, bağımsız sayılacak bir buluştu. Çivi yazısı ve hiyeroglif formlarının her ikisi de sadece Hitit dilini yazmak için değil ayrıca bunlarla bağlantılı bir Hint-Avrupa dili olan *Luwian* dilinin (M.Ö. 1400-1200 ve M.Ö. 1350- XIII. yüzyıl) yazımında da kullanılmıştı.

Çin yazısı, hem bulunuşu hem de kullanılışı bakımından büyük resim-heceli yazı sistemlerinin en sonuncusudur. Bunun ilk kanıtı M.Ö. XV. yüzyıldaki kehanetleri anlatan kayıtlardan gelmektedir. Yazının bu şekilde kullanımı, Hint-Avrupalıların Batı Asya ve Kuzey Çin arasında kalan steplerin büyük kısmını kendi

kontrollerinde tuttukları zamanda ortaya çıkmıştır ki bu durum bazı araştırmacılara etkileşimin bu yönden geldiği izlenimini verir (Powell 1981). Çin yazısı sadece en sonuncu olan değil, aynı zamanda logografik karakterleri açık biçimde resimsel olan bir sistemdir. Popüler edebiyat için gereken temel Çince karakterlerin sadece 1.000-1.500 kadarı yeterli iken, günümüzde bu logografik karakterlerden halen 8 bin kadarı kullanılmaktadır. Bu açılardan Çince, çağdaş yazı sistemleri içinde en muhafazakar olanıdır. Her ne kadar bu dilin baskın olan tek heceli özelliği nedeniyle bu muhafazakarlık sorunu biraz aşılmış olsa da, yazının karmaşıklığı bilgiye erişimi açıkça kısıtlar. Bu sebepten son yıllarda alfabetik sistemlere (Örneğin *pinyin* yani Çince karakterlerin latin alfebesi ile okunup yazılması, 1958) geçilmesi yönünde atılımlar olmuştur, fakat sonuç olarak bu durumda halihazırdaki bütün çalışmaların yazıya aktarılması gerekmektedir. Bununla beraber Çince karakterler, (*hanzi*) fonetik öğeleri sanıldığından daha fazla kullanırlar. Logogramların analizleri göstermektedir ki bunların büyük bir yüzdesi (sözlüğün yüzde 82-90 kadarı), biri semantik, biri fonetik iki öğeden oluşan fonogramlardır. Bununla bir alfabetik yazı arasındaki fark, fonetik vurgunun, parçalanabilir veya parçalı değil bütünsel olmasıdır (Wang 1981:232).

Çin yazısının karakteri, "tam anlamıyla okuma-yazma"ya, karakterler sisteminin tüm bilgisine, sadece az kişinin ulaşabilmesi demektir. Fakat bundan çıkan doğal sonuca göre, çok kişi bir sistemi tam olarak öğrenmese de yazı karakterlerinin bir kısmının bilgisine sahip olabilir. Bu değerlendirme alfabetik bir metin için düşünüldüğünde yetersiz kalır ve okur-yazarlığı (bireyselliği açısından) bu eksiklikle değerlendirmek güçtür. Bununla birlikte Rawski (1979), böyle kısmi yazı bilgisinin Ch'ing döneminde geniş çapta yaygın olduğunu gösteren çok miktarda kanıt ortaya koymuştur.

Eski toplumlara özgü olarak, bir sınav sistemi ile test edilen yazı dilinde kazanılan başarı, yüksek bir makam için (en yüksek olmasa da) bir uygunluk kıstası haline gelmişti. Çin İmparatorluğu'nda başarı merdiveninin en yüksek basamağı ülkeyi yöneten mandarin[8] yazısıydı. Yazının karakterine bağ-

8 Eskiden Çin imparatorluğu'ndaki yüksek memur sınıfına verilen ad ve bunların kullandığı lehçe. Günümüzde Çin'de kullanılan resmi dillerden (veya lehçelerden) en yaygın olanıdır.

lı olarak (bir anlamda) büyük ölçüde sınırlanmış olan bu yazı, sosyo-kültürel sistem üzerinde, sadece yönetim açısından değil aynı zamanda bilimsel ve kültürel kazanımlar açısından da baskın şekilde etkili olmuştu.

Çince karakterli *hanzi* ("Han karakterli" anlamında) yazısı doğuya doğru Kore'ye *(hanja)* ve oradan Japonya'ya *(kanji)* – bu Altay dilleri yapısal olarak çok farklı olmalarına rağmen – doğru yayıldı; aynı şekilde Mon-Khmer dil ailesine ait bir dilin konuşulduğu Vietnam da bunu benimsedi. Daha başka bir yerde, Çin-Tibet dili konuşanlar Hint kökenli alfabetik yazıyı benimsediler. Bunun da ötesinde Vietnam XVII. yüzyılda batı alfabesi için *hanzi* yazısını terk etti, Kore 1443'te kendi alfabesi olan Hangul alfabesini geliştirdi, Japonlar *mora* (alt-hecesel bir ünite) kökenli ve Hint etkileri taşıyan *kana*'yı (logografik olan *kanji*'den ayrı olarak) icat ettiler (Wang 1981:231).

Fonetik Yazının Gelişimi

Teoride, sözcük işaretleri tek başlarına işaret ve sesin, görüntü ve konuşmanın görece tam karşılıklarını ortaya koyabilirler. Fakat her bir kelime için ayrı bir işaret olması, elbette son derece külfetli ve çalışması güç bir durum yaratacaktır. Daha önce gördüğümüz gibi, üç Asya yazı sisteminde – Mezopotamya çiviyazısı, Mısır hiyeroglifleri ve Anadolu'dakiler – telaffuz edilmeyen ve birden fazla anlamı olan kelimelerin işaretlerini birbirinden ayırtetmek için kullanılan bir tür semantik belirteç geliştirilmişti. Örneğin; çivi yazısında ASSUR sözcüğünün işareti hem *şehir* hem de *koruyucu tanrı* anlamında kullanılıyordu; işaretin önüne bir "belirleyici" konularak istenen anlamın ait olduğu sınıf belirleniyor, yani "şehir" için ya da "ilah" için bir işaret ilavesi yaparak bunların ayırtedilmesi sağlanıyordu. Zaman içinde bu belirteçler belli bir sınıfa ait olan bütün üyeler için, belirsizlik tehlikesi olsun ya da olmasın, kullanılır oldular.

Bu tür belirteçlerin kullanılması yazının karmaşıklığını arttırırken, değişik işaretlerin sayılarını sınırlayarak zaten var olanların tercüme edilmesine yardımcı oluyordu. Fakat hecesel yazının ortaya çıkması sayesinde çağdaş alfabenin yolunu açan en önemli gelişme, fonetik prensiplerin sistematik olarak uygulanması oldu. "Rebus" aygıtının kullanımı ile artık işaretler belli

bir sesin farklı anlamlarını birbirinden ayırmak zorunda kalmıyor (örn; ASSUR) fakat sözcüğün anlamına bakmaksızın, daha ziyade sesin kendisini ifade ediyordu. Bu şekilde, daha önce gördüğümüz gibi; Sümerce TI "hayat" sözcüğü, resim formunda gösterilmesi her şekilde zor olan bir kavram olarak, yine TI sözcüğü ile gösterilen "ok" işareti ile ifade edilebiliyordu. Bu yer değiştirme, ağır basan semantik anlamı, fonetik dengi olan bir anlam haline getirmiş ve böylece bu ikincisi, dilin yazılışında daha soyut bir yöntem olarak güçlü ekonomilerin ortaya çıkmasını sağlamıştı.

Fonetik belirteçler, genellikle işaretin nasıl telaffuz edilmesi gerektiğini göstermek için sözcüklerin işaretleri ile (semantik olanlar gibi) birlikte kullanılırlardı. Fonetik prensip daha çok özel isimlerin yazılmasında önemliydi. Bu sözcükler, dilin içinde var olan sözcüklerin işaretlerini kullanarak kendi yapısal hecelerine ayrılabiliyordu, (örneğin "durmak" ve "nefes almak" sözcüklerindeki sessiz ve sesli harflerin değişik kombinasyonları), tıpkı "man" sözcüğü için kullanılan işaretin, yazı içinde geçen "Manfred" ismi için hecesel bir işaret olarak kullanılması gibi... Bu tür hecesel işaretler öyleyse "mandrake" örneğinde olduğu gibi, başka sözcükler için de kullanılabilirlerdi. Bu yöntemle, sözcüklerin ve hecesel işaretlerin kullanımlarını birleştiren çeşitli sistemler, fonetik prensiple işleyen ve daha az sayıda işaretler dizisinin kullanıldığı, hece işaretlerini gösteren listeleri yani hece alfabesi olan heceleme levhasını doğurdu. Genel olarak bu gelişme büyük uygarlıkların çevresinde ortaya çıktı; Japonlar, içinde bazı fonetik işaretlerin de olduğu Çince işaretleri kullanarak bir hece alfabesi oluşturdular; Elamlılar ve Hurrianlar da Sümer işaretlerini kullanarak aynı şeyi yaptılar; Kıbrıs ve Ege Bölgesi civarındaki birçok önemsiz hece yazı da kendilerine komşu bölgelerdeki formlardan türetildi. Mısır yazısı da alfabenin atası sayılan Batı Sami hece alfabesi ile (Akat yazısı ile) akraba sayılabilir. Gerçekten de pek çok bilim adamı, her ne kadar sadece sessiz harflerden oluşmuş olsa da, bu Batı Sami sistemleri gerçek alfabe olarak kabul ederler.

Hece yazı sistemleri sınırlı bir işaretler dizisinden oluşur ve bunları öğrenmek ve kullanmak nispeten kolaydır. Bu sebepten bunlar, okur-yazar olmayan halklar için yazı geliştiren misyo-

nerler tarafından da sıklıkla kullanılmıştır. Kuzey Kutbunun doğusunda Kanada Metodist Kilisesi'nden Rahip James Evans, kırk-sekiz "hecesel" karaktere sahip bir yazı sistemi icat ettiği sırada, buna benzer bir sistem de Kuzey Amerika'da Cree yerlileri arasında kullanılmaktaydı (Flint 1954).

Ayrıca, kendi halklarına yazıyı getirmek için planlı çabalar gösteren kişiler veya küçük gruplar tarafından da birtakım yakın tarihli, yine çevresel etkili ve yöreye özgü hece alfabeleri icat edilmişti. Bunlardan çok bilinen iki tanesi XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde, Batı Afrika'daki Vailer ve Kuzey Amerika'daki Cherokeeler arasında ortaya çıktı. Her iki örnekte de bunlarla ilgili kişilerin isimlerini ve buluşlarının arka planını biraz bilmekteyiz. Cherokeelerin hece alfabesi on iki yıl süren hayal kırıklığı ve hatalar sonucunda Sequoyah tarafından bulundu. İleriyi gören tutkusu ve Kızılderililerin daha eğitimli Beyazlar gibi, "konuşan yapraklar"la iletişim kurabilecekleri inancı ile çiftliğini ihmal eden Sequoyah, ailesine karşı geldi ve sonunda bu tutkusu onu neredeyse büyücülüğe kadar götürdü. 1819'da hece alfabesini mükemmel hale getirdi ve ve kızına okumayı öğretti. Kendisinden bu buluşunu bazı Cherokee büyüklerinin önünde açıklaması istendi ve buluşu öylesine başarılı oldu ki birkaç yıl içinde binlerce Cherokee kendi dillerini okur-yazar hale geldiler. Bunu takiben bir baskı makinesi kuruldu ve 1880'lerde Cherokeeler çevrelerindeki beyaz insanlardan daha fazla okuma-yazma seviyesine ulaştılar.

Buna benzer bir olaylar dizisi Liberya'daki Vailer arasında meydana geldi. Hemen hemen aynı zaman diliminde Bukele, 226 işaretten oluşan bir hecesel alfabe yarattı. Bu buluş ayrıca Avrupa ve Arap yazılarıyla rekabet edecek bir bağlamında ortaya çıktı ve bu yazı, 9. Başlıkta da açıklandığı gibi, halen Vai dili konuşanlar tarafından kullanılmaktadır. Cherokeelere gelince, çocuk yaşlarda kullanılması pek gerekli olmadığından bireyler okumayı genellikle yetişkin yaşlarında öğrenmekte, yetişkinlerin çoğu kendi göreceli isteklerine bağlı olarak ana dillerini bir hece alfabesi kullanma yoluyla yazmada biraz güçlük çekmektedirler. Geçen yüzyılda Batı Afrika'da birtakım başka hece yazılar icat edildi, bunların çoğu açıkça Vailerin başarısından doğan teşvikle oldu. Akdeniz ve Yakın Doğu'daki ilk hecesel alfabeler

fonetik yazıların basitleştirilmeleri ile değişime uğradılar. Bugün Japonların takviye edici olarak hece alfabesi kullanmaya devam ediyor olmaları bu alfabenin birçok avantajı olduğunu bize göstermektedir.

Alfabe

Alfabenin bulunuşu ile ilgili iki görüş vardır: Birincisi; M.Ö. 750 civarında Yunanistan'da, büyük İyonya ve Atina başarılarından hemen önceki dönemde bulunduğu yolundadır, ikincisi ise ondan 750 yıl kadar önce Batı Samiler tarafından keşfedildiği varsayımıdır.

Belli açılardan her iki görüş de doğrudur; birinci görüş sessiz ve sesli harflerden oluşan tam alfabeyi referans vererek bunu söylerken, ikinci görüş sessizlerden oluşan alfabeye atıfta bulunur. Fakat Yunan kültürünün kendinden sonraki Batı Avrupa tarihi için önemli olması, klasikçilerin ve başkalarının, daha önce Batı Asya'da geliştirilmiş olan sessiz işaretler serisine belli bazı sesli işaretlerin ilave edilmiş olmasını fazlaca önemsemelerine yol açmıştı (Coldstream 1977; Havelock 1973; Goody and Watt 1963). Seslilerden oluşan sistemin kendisi, işaretlerin şekli ve düzeninden görüleceği gibi, Kenan dilini konuşanların yani Sami dilinin bir başarısı idi. Bir zamanlar bu daha önceki buluşun Sina yarımadasında turkuaz (firuze) madenlerinde çalışan işçiler arasında icat olunduğu düşünülmüştü ki İlk-Kenan yazısının da hayvan sürülerine veya kap kacak üstüne vurulan iyelik damgalarından türemiş olduğu söyleniyordu. Şimdi ise hakkında iddialar ileri sürülmüş bu bölge, Kuzey Kenan Bölgesi'ne yani Mısır ve Mezopotamya'nın kültürel sistemleri arasında bir köprü oluşturan, bugünkü Suriye'ye kaydırıldı.

Gelb gibi birçok bilim adamı alfabenin, sessizlere ilaveten sesli işaretleri de ortaya çıkararak tam bir alfabe sistemi yaratan Yunanların buluşu olduğunda ısrar ettiler. Bu görüş, bu sistemin önceki bütün formlarının "hecesel" olduğunu savunur. Karşı görüştekilere göre ise bu durum, terminolojik isimlerin yararı her ne olursa olsun, alfabenin kökenine yönelik karara varma konusunda dikkatlerin dağılmasına yol açmaktadır.

> Kenan yazı sisteminin, X. veya XI. yüzyılda Aramların, en sondaki sesli harflerin sistematik yazılışına olanak vermesiyle ve sonra da Yunanlar tarafından ayrıntılı sesçil işaretlerin kullanılmasıyla genişleyerek tam bir yazı seviyesine ulaşması... göreceli olarak söylersek; alfabenin önemsiz uyarlamalarıydı. Alfabe sözcüğünü son sistemlerden biri ile sınırlamak da "alfabe" teriminin tarihini göz ardı etmek olur ki bu geçmiş İlk-Kenan yazısının ortaya çıkışında rol oynayan harflerin isimlerine ve bu isimlerin düzenine kadar geri gitmektedir (Cross 1967:11)

Alfabenin kökeni ile ilgili çalışmalarda atılmış ilk önemli adımlardan biri, arkeolog Sir William Flinders Petrie tarafından 1905 ilkbaharında Sina'daki Serabit el-Kadem turkuaz madenlerinde bulunmuş olan yazıtlardır. Petrie bunları M.Ö. XV. yüzyıla ait olarak tarihlendirmişti, fakat çağdaşı olan A.H. Gardiner bu tarihi iki yüzyıl daha geriye götürdü. Bu yazıtlardaki işaretler Mısır hiyeroglif yazısına benziyordu fakat burada bir alfabede olması gerekenden çok daha az karakter bulunuyordu. Bunların çözümlemesi 1915'te Gardiner tarafından yapıldı. Bunu yaparken tekrarlanan bir resimsel işaretler dizisi Gardiner'in dikkatini çekti, bunlar sırasıyla "öküz sopası" (veya çoban değneği) – ev – göz – öküz sopası – haç idi ve kendisi gördü ki eğer bu işaretler bir ismin baş harfleri yerine (akrofonik prensibe göre) kullanılmış ise, bunun Kenan dilinde karşılığı "hanım için" olabilirdi. Bu deyim Kenan tanrıçası için kullanılan en bilindik sıfattı. Bu tanrıça, Mısır tanrıçası Hathor ile bir tutulan Asherah (veya Ba'alath) idi, adını taşıyan tapınak, işçilerin (ya da kölelerin) çalıştığı madenler bölgesine hakim bir şekilde yapılmıştı. Bu İlk-Kenan yazısının şifreleri, sonunda Albright tarafından 1948'de çözümlendi ki bu sıralarda başka bölgelerde alfabenin ortaya çıkışı ile ilgili yeni yazıtlar bulunmuştu.

Üç gruptan oluşan bu yazıtlar, Kenan diyarının en kuzeyinde yer alan Ugarit'te bulunanların en önemlileridir. Orada, 1929 başlarında Fransız arkeolog Schaffer bir dizi önemli keşifler yaptı. Yazının gelişmesine ilişkin bu malzemelerin ana grubu, M.Ö. XIV. yüzyılda erken Kenan dönemi diyalektiği ile ve çivi yazısının sessizlerden oluşan alfabesi ile yazılmış destansı ve mitolojik metinlerden oluşuyordu. Otuz iki harflik bu çivi yazısı

alfabesi, soldan sağa yazılmakta olup, bir yandan Proto-Kenan yazısının resimsel sisteminden, diğer yandan ise Babil yazısından ilham alarak gelişmiş gibi görünmekteydi. Aynı zamanda Babil'den olan, Geç Bronz Çağı'nda bütün Yakın Doğu'da diplomatik ve ticari iletişimde kullanılan çivi yazısı formuydu. Bu alfabenin Kenanlılar tarafından Suriye-Filistin bölgesinin hemen her yerinde kullanılmış olduğu sanılır. Bulunan diğer örnekler arasında Ta'anach'dan XII. yüzyılın sonlarına ait ticari içerikli bir tablet bulunmaktadır. Bu çivi yazısı alfabesinin, Kuzey Sami dillerinin konuşulduğu bölgede oluşturulan bir çizgisel alfabeyi takip etmiş olduğuna ilişkin belirtiler vardır. Bir taş kalemle oyarak yaş kil üzerine çivi yazısını yazmaya alışmış olan katipler, belki de, alfabetik bir yazının avantajlarını görmüş olmalarına rağmen, aynı şekilde yazmaya devam ederek bunu sürdürmek istemiş olabilirlerdi: bu önerme, çizgisel bir alfabeden türetilmiş olan çivi yazısı alfabesinin bulunuşunu açıklayabilir.

İkinci grup keşifler, daha sonraki bir döneme, XI. yüzyıla ait Byblos'taki çizgisel Fenike karakterli ilk metinleri kapsamaktadır. Üçüncü grup, Filistin'den gelen İlk-Kenan yazısı örnekleridir. Bu örnekler her ne kadar bölük pörçük olsalar da iki önemli bulgu içerirler; bunlar Gezer çömlekleri (1600?) ve Lachish Prizmasıdır (XV. yüzyıl sonları veya XVII. yüzyıl) ki Sina'daki külliyatla bunlar hemen hemen çağdaştır ve daha ötesi standart alfabe ile yazılmışlardır.

Böylelikle bu ilk alfabetik metinleri ve onların yazılarını şu sıralama ile özetleyebiliriz:

1 İlk-Kenan metinleri
   a) Eski Filistin (veya Erken-dönem Kenan) metinleri, M.Ö. XVII.-XII. yüzyıllar.
   b) Proto-Sina (veya Paleo- Sinatik) metinleri, M.Ö. XV. veya VII. yüzyıl.

2 Kenan çivi yazısı metinleri
   a) Ugarit metinleri, M.Ö. XIV.-XIII. yüzyıllar.
   b) Filistin metinleri, M.Ö. XIII.-XII. yüzyillar.

Bu metinlerden sonra, M.Ö. XI. yüzyılda yirmi iki işaretten oluşan ve Kuzey Sami yazısı olarak da bilinen eski Fenike çizgisel metinleri ortaya çıktı. İsrailliler, XIII. yüzyıldan bir süre sonra Yunan alfabesinin temelini de şekillendiren, ya Fenike ya

da benzeri Filistin yazısını kendilerine aktardılar; fakat VIII. yüzyılın başlarında bile, yazılar aslında hala benzeşmekte idiler. Asya'daki yazı tarihinde çok önemli yeri olan Aram yazısı, XI. yüzyılda alıntılanmış Fenike yazısından türetilmişti ve karşılık olarak Arapça ve modern İbranice yazılarına yol göstermişti.

Böylece, sessiz harflerden oluşan alfabe, daha önce bahsedilen Mısır ve Mezopotamya'daki uygarlıklar arasında yer alan bir bölgede, İsraillilerin gelmesinden önce Suriye ve Filistin'in Sami dili konuşan sakinleri olan ve birbirlerinden ayırtedilmeleri pek kolay olmayan, Kenan halkı adıyla bilinen insanların içinde gelişti. Kenan diyarı, Lübnan selvileri ile kaplı zengin batı yamaçları ve çöle inen kuru doğu yamaçları ile Anadolu madenleri ve Kıbrıs bakırları ve aynı zamanda kendi üretimi olan şarap, zeytinyağı, kereste ve mor boya için bir ticaret merkeziydi. Sonraları kıyı ülkelerine (bu boyaya istinaden) Fenike adı verildi. Küçük krallıkların ve zengin tüccar prenslerin bulunduğu bu bölge, istilacıların ve kültürel etkilerin buluştuğu yerdi, ki bu etkiler sadece Mısır ve Mezopotamya'dan değil, aynı zamanda kuzeyden, muhtemelen Orta Asya kökenli, Hint-Avrupa dili konuşan Hurrianlardan ve onların hakimi Mitannilerden de gelmekteydi. Bu son bahsi geçen iki medeniyet, "at ve araba'yı birlikte kullanıma sokarak toplumda devrim yarattılar", ve Gray'in dediği gibi "feodal düzene dahil olarak" (1964:51) daha sonra bütün bölgeye hakim oldular. XVI. yüzyıldan itibaren bu hareket, batıya doğru olduğundan bölgenin Ege ile ilişkileri – Ugarit limanının içinde bir Miken merkezi olduğu öne sürülmüştü – daha güçlü hale geldi.

Mezopotamya'da, Sümer dili konuşma dili olarak çağdaşı olan Akad dilinin yerini aldı fakat yine de Akad dili özellikle dini metinlerde yazı dili olarak kullanılmaya devam etti; böylece yazıdaki tekel sürdürüldü. İlk metinlerin derlenmiş olduğu Akad dili Sami bir dildi; Fara dönemi katiplerinin isimleri bile Akad dilindeydi. Fakat bu dil daha sonraları bütün Batı Asya milletleri arasında, hatta hükümdarlarının Hint-Avrupa dilini kullandığı Hitit İmparatorluğu'nda bile kullanılan bir diplomasi aracı haline geldi. Bu imparatorlukta, yerel katipler hem dili hem de yazıyı idari amaçlarla kullanmak üzere eğitiliyorlardı. Mısır'la olan ticaret ve Mısırlıların Kenan ülkesinde yaptığı fetihler sonucu,

buranın ahalisi de hiyeroglif yazısına aşina oldu ki bu da alfabenin gelişiminde etkili olmuş olabilirdi. Hem Akad çivi yazısı hem de Mısır hiyeroglifleri, semantik kategoriyi ve telaffuzu belirleyen belirteçlerden dolayı karmaşık hale gelmiş olan logografik ve hecesel öğelerden oluşan ayrıntılı yazılardı. Bu nedenle bu yazıların, Mezopotamya'nın tapınak ve saraylarına hizmet eden uzman katipler tarafından ve ruhban sınıfı ile yönetici bürokrasi içinde kullanılması aslında oldukça sınırlı oluyordu. Bu yazılar, alfabe ile sonuçlanan denemelerin başlamış olduğunu gören ve III. yüzyılın ortalarında zaten Ebla'da konuşulan ilk Kenan dilini yazmak için çivi yazısını kullanan Kenan'daki Akdenizli tüccarların işlerinde pek fazla kullanılmıyordu.

M.Ö. 2000-1500 arasında, hem hiyeroglif yazısına hem de geometrik işaretler ve iyelik damgalarına yönelik daha basit yazılar bulmak için başka atılımlar da oldu. Buna örnek olarak, Byblos'taki M.Ö. 2300 ve M.Ö. 1750 arası yazılmış olan metinlerde kullanılan sözde-hiyeroglif yazısı gösterilebilir; bu yazı – hemen önceki dönemde (M.Ö. 2400) benzer bir amaçla logografik çivi yazısının kullanıldığı bir bölgede – Kenan dilinin eski bir lehçesini yazmak için kullanılan hecesel bir sistem gibi görünmektedir. İlk-Kenan yazısı muhtemelen Mısır hiyerogliflerinin etkisinde ortaya çıkmış olmakla birlikte, bu etki sözde-hiyeroglif yazısının aracılığı ile de olmuş olabilir.

Kenanlılar, temel semantik öğeleri taşıyan kombinasyonları yapmak için, sessizler ve seslileri birlikte kullanmak yerine, sadece sessizleri kullanan dillerinin morfolojik yapısının yardımıyla, sessiz harflerden oluşan alfabeler geliştirdiler; bunlardan birisi çivi yazısı karakterlerine (Şek.8), diğeri ise çizgisel karakterlere dayanmakta idi. Proto-Kenan olarak bilinen bu çizgisel yazı, Geç Bronz Çağı'nda, Güney Sina'dan bir Kenan kıyı şehri olan Byblos şehrine kadar olan bölgede geniş bir alana yayılmıştı ve bu yazı papirüs, deri ve benzeri malzemeler üzerine yazı yazmada daha kullanışlı görünüyordu.

Papirus rulolarının Mısır'dan Byblos'a ithali ile ilgili olarak Wenamon papirüslerinde (1100 civarı) rastlanan referanslara ve aynı malzemeyi kullanan ticari işlem kayıtlarına rağmen, bu materyeller üzerindeki Kenan yazılarından çok az örnek kalmıştır. Mısır'da olanın aksine kıyı bölgelerindeki nemli iklimin bu tür

belgeleri yok etmesine karşın, Kenan yazısına ait bilgilerimiz, daha karmaşık olan ve Baal mitolojisi ile Krt ve Aqht efsaneleri gibi edebi ürünlerin korunmuş olduğu Ugarit dilindeki metinlere dayanmaktadır. Yeni malzemeler üzerine aktarılan yeni yazı, okuma-yazma faaliyetlerinin önemli çapta yayılmasına yol açtı (Powell 1981:435). Kenanlı tüccar prenslerin hesap defterlerinde görülen yazıdan tamamen ayrı olarak sonraki alfabeler, Fenikeliler tarafından bütün Akdeniz'de geniş çapta kullanıldı, ayrıca hemen onların güney tarafındaki İsrail ve Yahuda Krallıklarında kronolojik tarihi olayları yazmak için kullanıldı. Jeremiah'ın arkadaşı Baruch, bu alfabe ile peygamberin kehanetlerini yazdı (Jeremiah 36); ve daha sonra bu yazı, Ölü Deniz kıyılarında yaşamış Essene mezhebi olduğu sanılan tanınmış bir cemaatin rulolarında ve aynı zamanda İbrani Eski Ahit (Tevrat) el yazmalarında kullanılan bir yazıya dönüştürüldü.

İbraniler görünüşe göre M.Ö. XII. veya XI. yüzyılda Kenan alfabesini kendilerine uyarladılar. Bu alfabe Filistin'de onların gelişinden önce kesinlikle kullanılıyordu, fakat yakın zamanda keşfedilmiş olan Afeg Tableti (XI. yüzyıl) bir yana bırakılırsa, VIII. yüzyıl öncesine ait sadece bir tek İbranice yazıt vardır, o da muhtemelen X. yüzyıl sonları, Tâlût ve Davud dönemine ait olan Gezer Takvimidir. Süryaniler XII. ve XI. yüzyıllarda Mısır, Asur, Hitit, Minos ve Miken-Girit gibi büyük güçlerin çöküşlerinin ardından Mezopotamya ve Suriye'de sırasıyla kendi küçük krallıklarını ve kabile devletlerini kurdular; yazıyı İbranilerden kısa bir süre sonra uyarladıkları ve bunu şimdiki Kuzey Arabistan, Güney Ürdün, Güney İsrail ve Sina'da yaşayan ve Arapça konuşan Nabateanlara aktardıkları sanılmaktadır.

Fenikeliler, Kenan diyarının kuzeyde Tartus'tan (bugünkü Suriye'nin güneyi) güneyde Dor veya Yafa'ya kadar olan kıyı şeridinde yaşayan bir topluluk olarak Geç Bronz Çağı'nda ortaya çıktılar (M.Ö. 1400 civarı). Orada Kenan kültürünün, bütün Akdeniz'e ticaret ve fetihler yoluyla taşıdıkları özel bir çeşidini yarattılar. XIII. yüzyılın sonlarında muhtemelen Avrupa kökenli ve birçok Deniz Halkı gruplarından biri olan Filistinliler tarafından yenilgiye uğratıldılar ve onlarla birleştiler.

İlk-Kenan yazısı Fenike, İbrani ve Aram dillerinin ortak atasıdır. M.Ö. 1500 yılları civarında bu yazı yirmi yedi resimsel

harften oluşmaktaydı ki bu sayı XIII. yüzyılda yirmi ikiye indirilmişti. Bu zamanda, bir taraftan XI. yüzyıl ortalarında yazının yönü soldan sağa olacak şekilde sabitleşirken, harflerin birçoğu ilk hallerinden çıkıp çizgisel bir hal aldı. Gerçekten de bu önemli değişiklikler Kenan yazısından –İbrani ve Aramların kendi modellerini geliştirmeden önce kullandıkları – Fenike yazısına geçişe damgasını vurdu.

Bu sessiz harflerden oluşan alfabeyi Yunanlar sesli harfleri temsil eden beş karakter daha katarak kendilerine uyarladılar. En eski Yunan yazıtları M.Ö. VIII. yüzyıla dayanmaktadır ve genel inanca göre XII. yüzyılda Miken yazısının kayboluşunu takip eden Geç Helladik dönemin sonunda Yunanistan'da 300 yıl kadar süren bir Karanlık Çağ yaşanmıştır.

Sami dillerle ilgilenen bilim adamları, o zamanlarda Fenike Alfabesinin, Akdeniz'in her yanında yaygın olduğu gerekçesi ile Yunan Alfabesi için ondan önceki yüzyıla ait bir tarih vermeye çalıştılar. Kıbrıs'ta bir Fenike mezarında bulunan bir yazıt IX. yüzyılın ilk yarısından gelmektedir. Fenikelilerin Akdeniz'deki en büyük üssü olan ve M.Ö. 814 yıllarında kurulmuş Kartaca'daki en eski *Punik*[9] metin, M.Ö. 600 yıllarına dayanır fakat Sardunya Adası'ndaki Nora adlı yerleşim yerinde bulduğumuz bir dikilitaş parçasının XI. yüzyıldan kalma (Cross 1974) olduğu söylenmiştir. Yunanların devraldığı söylenen, bütün Akdeniz'e yayılmış olan Fenike yazısıdır ve bu yazı dolaylı ya da dolaysız, İtalya'da muhtemelen Kumalı[10] veya Ischialı[11] Yunan sömürgecilerinden adapte edilen Etrüsk ve İtalyan lehçelerinin yazımında kullanılmış alfabenin gelişmesine yol açmıştır. Daha yakın zamanlarda Cross, Harvey ve Demsky gibi Sami dilleri inceleyen bilim adamları, arkaik Yunan yazısı formlarının, daha eski olan M.Ö. 1100'lerdeki Kenan yazısı formunu birçok bakımdan kendilerine model aldıkları görüşünün daha tutarlı olduğuna dikkat çektiler. Bu nedenle Yunanların, alfabelerini İbraniler ve Aramlarla yaklaşık aynı zamanlarda, muhtemelen Kenanlı tüccarların zaman zaman Ege adalarını ziyaretleri ile veya Deniz Halkları (ya da Filistinliler) vasıtasıyla kendilerine uyarladıkları

9 Ç.-n.: Antik Kartaca diline ait.

10 Ç.-n.: Napoli'nin kuzeyinde antik bir Yunan yerleşimi.

11 Ç.-n.: Tiran Denizi'nde volkanik bir ada.

ileri sürülmüştü.

Yunan alfabesinin daha önce bulunmuş olduğu yolundaki tartışma (daha önce gördüğümüz gibi, en eski yazıtlar VIII. yüzyıldandır) arkeolojik değer taşımaz fakat bu tartışma *epigrafik*tir. Amerikalı arkeolog Narveh, VIII. yüzyılda Yunanistan'daki yazı ve Geç Bronz Çağı Proto-Kenan yazısı arasındaki benzerliğe dayanarak, bu konuda daha da eski bir tarihi - M.Ö. 1100 civarını - ileri sürdü (1973). Bu her iki yazı, *bouestrephodon* formu olarak bilinen, tarlayı süren sabanın gidiş-geliş hareketine benzer şekilde, önce soldan sağa doğru başlayıp sonra sağdan sola doğru dönüyordu. Bu daha önceden yayılmış olma fikrine itiraz, İlk-Kenan dilinde belli bir harf olmayışı, yani Yunanlara bir model olarak yardımcı olabilecek, örneğin; uzun-bacaklı *kaf* harfi gibi bir harfin bulunmamasıdır. M.Ö. 1050 civarında İsrailli ve Filistinliler arasındaki savaşlara sahne olan Filistin 'in Afeg bölgesi yakınlarındaki Sharan vadisinde, Izbeth Sartah Alfabesinin (Kenan dilinde yirmi iki harften oluşan ABC alfabesi) bulunması, bu konuya ışık tutmuştur. Bu yeni bulgu, harf eksikliği için bir örnek oluşturur ve diğer birçok harfin formları Yunancaya, daha önce Yunan alfabesine model teşkil ettiği söylenen X. yüzyıl Byblos harflerinden daha yakındır. Böylece Yunan alfabesinin daha önceden ortaya çıkmış olduğu savı destek bulmakta ve Yunanistan'ın Karanlık Çağı denilen döneme bu şekildeki bazı okuma-yazma öğeleri ile muhtemelen ışık tutulduğu ima edilmektedir.

Eğer Yunanlar alfabeyi bu dönemde kendilerine uyarlamış iseler, Homeros şiirlerinin de rahatlıkla, tahmin edilenden daha önce yazılmış olduğu varsayılabilir. Bu şiirler 3. başlıkta öne sürdüğüm gibi, yapı ve tarz olarak, birçok yönden, "sözel" denilen (örneğin kalıplaşmış deyimler) öğelere rağmen, kesinlikle yazısı olmayan kültürlerin ürünlerine benzememektedir. Yazılmış oldukları kabul edilen tarihe göre bakarsak, parçalar içerik olarak arkaiktir. Birçok kişi varolan uyarlamanın, daha eski olan sözel bileşimi temsilen daha sonraki bir tarihte yazıya aktarılmış olduğunu kabul eder. Bu durumda onun aynı eski tarihe ait yazılı bir bileşim olmuş olması daha fazla olası değil midir?

Tablo 2. Alfabe'nin Soyağacı

Alfabelerin Bütünlüğü ve Çeşitliliği

Eski Kenanlılara dayanan sessiz harfli alfabeler üç ana dala ayrılırlar; Fenike, İbrani ve Arami. Eğer Yunan alfabesinin daha önceki bir tarihte türetilmiş olduğu savını kabul edersek, bu alfabe yaklaşık aynı dönemde, (Yunanların öne sürdükleri gibi) Fenike alfabesinden değil, Eski Kenan yazısının kendisinden ortaya çıkmıştır. Buna ilaveten, daha gevşek bağlantılı bir dal olan güney Sami alfabesi, Etiyopya'da günümüze kadar kullanılagelmiştir. Bu noktada hatırlatmak gerekir ki alfabenin yayılması geniş alanda ve hızlı gerçekleşti. Bunun Fenike versiyonu, daha önce gördüğümüz gibi, tüccarların ve göçmenlerin seyahat ettikleri Akdeniz'in her yerinde, Malta'da, Sardunya'da, Kıbrıs ve Kartaca'da hızla yayıldı ve İtalya, Kuzey Afrika ve İspanya'daki daha önce okur-yazar olmayan halklar arasında yeni yazıların doğmasına yol açtı.

Eski İbrani alfabesi, belirgin karakterini VIII. yüzyılda kazandı, Filistin'de Asur saltanatının tekrar kurulmasına ve Yahudilerin Babil'e sürgün edilmelerine kadar kullanılmaya devam etti; fethedilen halk Süryanilerin dilini ve yazısını devraldı ve sonuçta o zaman ortaya çıkan Kare İbranice, eski formdan kısmen de olsa etkilenmişti. Eski İbrani yazısı, her ne kadar MS I. yüzyılda Haşmonayim [Hasmonean] Hanedanlığı[12] döneminde bazı metal paraların üzerinde kullanılsa da, fiilen yok oldu; geriye bugünkü tek varisi olarak Filistin Nablus'taki Samiriler (Samaritan)[13] tarafından kullanılan yazı kaldı. Bu insanlar – Museviliğin, bir zaman Kudüs merkezli yayılmış güney uzantısı kolunun geriye kalanlarıydı – binlerle değil ancak yüzlerle ifade edilen, sonradan Hristiyanlık ve İslamiyetin doğuşuna yol gösteren küçük bir dindaş grubu oluşturuyordu.

M.Ö. XII. ve XI. yüzyıllarda büyük imparatorlukların çöküşünden faydalanan Aramiler tahminen XI. yüzyılda, Kenanlıların ve Fenikelilerin bölgelerine giderek onların yazılarını benimseyip aldılar. Bunların erken dönemine ait yazıtlar çok

12 Ç.-n.: M.Ö. 140-M.Ö. 37 yılları arasında bağımsız bir Yahudi devleti olan İsrail Krallığını yöneten hanedan.

13 Ç.-n.: Yahudilerin büyük Babil sürgünü ile arkalarında bıraktıkları topraklara Asur kralı tarafından özel olarak gönderilip yerleştirilen halk.

az olmasına rağmen önemlidir, buna karşılık VII. yüzyıldan itibaren Yakın Doğunun her tarafında yazının ve dilin yayılışına kanıt olacak çok sayıda metin bulundu. Daha kuru iklimi olan Mısır'da, iyi korunmuş Arami dilinde yazılı birçok papirüs ve üstü yazılı çömlek parçaları ortaya çıkarıldı. Antik başkent Memphis'te bulunan en eski kanıtın tarihi VII. yüzyıla kadar gidiyor olabilir. Bunların en bilinen örneği olan Elephantine Papirüsleri, V. yüzyılda Mısır'da üslenmiş olan askeri bir koloninin dini ve ekonomik yaşantısı hakkında bilgiler vermektedir.

IX. yüzyılda Asurluların kendilerini toparlayıp güçlenmesinin ardından, Arami Krallığı'nın yıkılmış olmasına rağmen dillerinin (ve yazılarının), Asur İmparatorluğu'nda ve daha sonra Akameniş İmparatorluğu'nda[14] idari ve diplomatik dil olarak kullanılması sayesinde Arami yazısının çok geniş alana yayılmış olması, bu dilin Yakın Doğuda nasıl *lingua franca* (ortak dil) haline gelmiş olduğunu göstermektedir. Öte yandan Acem diyarındaki (İran) bu Akameniş hükümranlığı sırasında Aram dili, ticaret yapanlar tarafından Mısır'dan Hindistan'a kadar her yerde kullanılan diplomatik bir dil haline geldi. Bu dil Yahudilerin ve dolayısıyla ilk Hristiyanların yerel dili oldu ancak Yakın Doğuda VII. yüzyıldan sonra İslamiyetin gelişmesiyle kayboldu. Bunun yanında dağınık Yahudi toplulukları tarafından ayin ritüellerinde kullanılmaya da devam edildi.

Fenike alfabesi batıda kıyı şeridi boyunca uzaklara yayılırken, Aramicenin değişim geçirmiş bir çeşidi de doğuya doğru kara yolları ile ulaşmıştı. Bu dil, başkenti modern Ürdün'deki Petra olan Nebati Krallığı tarafından kabul edildi ve buradan Sina ve Arap yarımadasına uzanarak Kuranın yazımında kullanılan yazının atası oldu. Sonuç olarak bu yazı, bütün Afrika'da ve Eski Dünyada Sami olmayan birçok dilin yazılmasında geniş çapta kullanıldı. Daha eski olan Aramice için de aynı şey geçerliydi. Çünkü bunun M.Ö. VII. yüzyılda Sami tüccarlar tarafından Hindistan'a götürülmüş olduğu görüldü. Orada, Bühler'e göre (1898), Hindistan'ın Brahmi yazısı prototipi haline gelerek İndus Vadisi uygarlığının çözümlenemeyen yazısının kaybolmasının ardından doğan boşluğu (bu boşluk Yunanistan'daki kadar uzun

14 Ç.-n.: M.Ö. 648-330 yılları arasında hüküm sürmüş Pers hanedanlığı.

sürmedi) doldurmak için geliştirildi ve Hindistan ile Asya'nın geri kalanında birçok alfabetik sistemin doğuşuna yol açtı. M.Ö. V. yüzyıldaki Seylan'a yapılan İndo-Aryan göçü yazıyı güneye taşıdı, diğer yandan daha sonraki bir tarihte Doğu (veya Çin) Türkistan(ı)'nda Kuzey Hindistan versiyonu kabul edildi ve bu da MS 639'daki Tibet yazısının yaratılmasında çok etkili oldu.

Alfabenin Hindistan dışına daha fazla yayılmasında en büyük etkenlerden biri, Budizmin M.Ö. V. yüzyıldaki yükselişiydi. Bu din belki de Hindistan yarımadasının dışında Hinduizmden daha kolay kabul edilen bir din olmuştu; bu dinin, ikonografi ve edebiyatta da görüldüğü gibi, Hind-Çin bölgesinde ve Endonezya'nın bütününde yarattığı muazzam etkiyi kimse küçümsememelidir. Budist keşişler çok seyahat ederek muazzam kitleleri dönüştürdüler ve Güney Hint yazılarının Burma, Tayland, Kamboçya, Laos, Vietnam, Malaya ile Endonezya diyarında ve Filipinler'deki Tagalog da dahil olmak üzere geniş bir bölgede Budizmin gelişmesine yardım ettiler. Belki de bu arada Japonya'da *kana* yazısının gelişmesinde etkili oldular. Diğer yandan MS XV. yüzyıla dayanan ve kendi nakledilebilir çeşidinin kullanımı ile de bağlantılı olan Kore alfabesi Han'gul, muhtemelen *Pax Tatarica*[15] sürecinde Batıdan gelen yayılmacı etkilerin sonucu olarak ortaya çıkmıştı.

Arami yazısı, Arap ve Hint yazıları üstündeki etkilerinin dışında ayrıca, Pehlevi yazısı olarak bilinen İran (Pers) yazı formuna ve MS V. yüzyıl Ermeni ve Gürcü yazısına da adapte edilmiş, bunun yanında Sibirya, Moğolistan ve Türkistan'da eski Türk ve Moğol kabileleri tarafından kullanılan bir dizi alfabeye de uyarlanmıştır.

Eski Kenan (M.Ö. 1400 civarı) yazısından geliştirilmiş ve muhtemelen hem eski Sina yazısından hem de Kuzey Sami yazısından etkilenmiş olan daha uzak yazı kollarından biri de Güney Sami kolu idi ve Arap yarımadası ile Etiyopya dağlarını da içine alan komşu Afrika kıyılarıyla sınırlanmıştı. Bu yazılar, Güney Arabistan krallıkları içinde gelişti ve bunların içinde en bilineni Saba yazısı idi. Bütün bu yazı formları, İslamiyetin yükselişi

15 Ç.-n.: (veya *Pax Mongolica*- Moğol Barışı) Tatar Barışı, geniş Avrasya bölgesinde 13 ve 14. yy Moğol istilalalarının etkilerini tanımlayıcı olarak Batılı bilim adamlarınca kullanılan deyim.

ve bunun sonucunda Aramiceden türemiş olan Arapça yazının yayılması ile birlikte ortadan silindi. Güney Sami dili bugün sadece Etiyopya'da ülkenin resmi dili olarak ve bu ülkedeki diğer büyük dillerin yazımında kullanılmaktadır.

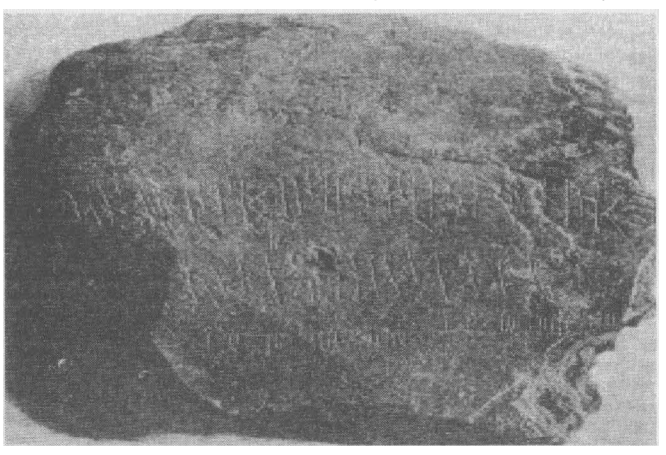
Daha önce ben, Yunan alfabesinin, muhtemelen erken dönem Kenan yazısı olan Fenike yazısından derlenmiş olduğunu ileri sürmüştüm. Yunan alfabesinin sessiz ve sesli harfleri sistematik olarak ayıran ve tanımlayan ilk alfabe olduğunu ve sonucunda ortaya çıkan Avrupa dillerine temel oluşturduğunu göz önüne alırsak, bu yazının gelişimine biraz daha detaylı bakmak gerekli olacaktır.

Yunan alfabesinin ilk uyarlaması, günümüz Türkiye'sinin kıyı bölgelerindeki, Ön Asya'daki Helen olmayan halkların dillerini yazmak için kullanıldı. Bu alfabe, Kuzey Afrika'da Mısırlı Kıptiler tarafından da *demotik*[16] Mısır yazısının bazı öğelerini içine alan bir yazıda geçiyordu. Genelde Yakın Doğuda alfabe, pekçok görevi yerine getirebilme yeteneği sayesinde süratle daha önceki resim-heceli yazı sistemlerinin yerine geçti. Yunan alfabesi Avrupa'da Orta İtalyada'ki Etrüskler tarafından çok erken bir dönemde adapte edildi. M.Ö. VIII. yüzyılın sonlarında veya VII. yüzyılın başlarında, muhtemelen alfabeyi öğretmek amacıyla kullanılan Marsiliana Tableti üzerinde bu alfabe zaten kullanılmıştı. Uzunca bir süre, ta ki Roma egemenliğinin sonucu olarak Latincenin ortak halk dili olmasına kadar kullanılmaya da devam etti. Çok daha sonraki bir tarihte, Piskopos Wulfilas İncili Gotik dile çevirmek için Yunan alfabesini kullandı. Sonra IX. yüzyılda Aziz Cyril ve Aziz Methodius Yunan alfabesini Slav dillerini yazmak için kullandılar ve bu alfabenin değişik bir versiyonu, dinleri Doğu Hristiyan Bizans Kilisesinden türemiş olan bütün Slav halklarının yazısı haline geldi. Bunun ardından, Rusların etkisiyle, geçen yüzyılda Sovyetler Birliği olarak birleştirilmiş halkların konuşmakta olduğu bazı diğer dillerin yazılarına uyarlandı.

Yunan alfabesinin Etrüskler tarafından muhtemelen daha erken bir dönemde uyarlanması sonucu, Etrüsk yazısı çok geçmeden komşu halklar tarafından benimsendi. Kuzey Avrupa'daki

16 Ç.-n.: Eski Mısır'da halkın yaygın olarak kullandığı ve hiyerogliften türeyen bir yazı türü. Halk yazısı.

Runik (Cermen) yazısı ve bazı Kelt kavimleri tarafından kullanılan *Ogamik*[17] karakterler muhtemelen Etrüsk veya Venetik (Şek. 9) yazılarının uzantılarıydılar. Fakat açık farkla bunların en önemli uzantısı Latince idi ve ilk olarak M.Ö. VII. yüzyılda yazılmıştı. Bu yazıda, özellikle M.Ö. I. yüzyılda Yunanistan'ın Romalılar tarafından fethedilmesiyle belli değişiklikler yapıldı, fakat Latin Alfabesi günümüze kadar büyük ölçüde aynı formu korudu. Bu yazının tarihi süreci, Roma imparatorluğu'nun fetihlerinin ardından alfabenin önce Batı Avrupa dillerine adaptasyonu sonra da Amerika, Afrika ve Avustralya'nın Avrupalılar tarafından işgalinin ardından dünyanın her tarafındaki dillere uyarlanması ile gelişti ve Avrupa'nın ticaret ve dininin bazı bağımsız kalan ülkelerin birçoğunun içine de yayılmasıyla genişledi. İkinci olarak, yazının kendisi, basımın gelişmesi ve bunun yaygın şekilde kullanılması ile sürekli olarak günlük kullanımda daha işlek olabilecek el yazısı tarzlarına dönüştürüldü. Bu tarz yazılardan en etkili olanı, Charlemagne döneminde bütün Frenk İmparatorluğuna tanıtılan *Carolingian* yazısı idi. Bu yazı, XII. yüzyılda geliştirilmiş ulusal yazı türlerinin temellerini şekillendirdi ve bunların içinden Latin alfabesinin kullanıldığı çağdaş el yazısı türleri ve basılmış eserlerde görünen harfler ortaya çıktı.

Şekil 9. Isle of Man'deki Kirk Maughold Kilisesi'nde bulunan yazıt. Kazılmış yazıların alt kısmında ["kazıyan ("yazan") Rahip Iuan"] hem *Runik* hem *Ogamik* harflerle yazılmış alfabe görülüyor.

17 Ç.-n.: Oghamik alfabe (Ogham). Ortaçağ'da, Eski İrlanda'da Keltlerin kullandığı alfabe türü, Kelt alfabesi.

Grafik Sistemlerin Sonuçları

Yazının ve alfabenin kökeni ve tarihçesini tartıştık şimdi de onların önemi hakkında söz söylemek gerekir. Bunu konuyla bağlantılı olan bilgi depolama (kuşaklararası iletişim), iletişim (kuşaklariçi) ve içsel düzey olmak üzere üç "bilişsel" etki olarak düşünebiliriz. Konuşmayı kaydetmek için bir araç ortaya çıkarmanın genel sonuçları, her zaman kendi güncelliği içinde çok önemli olmasa da taşıdığı potansiyel anlamında devrimsel niteliktedir. Öncelikle bu, kültürel (kalıtımsal olmayan) bilginin kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlar. Konuşmanın kendisi de bunu sağlar fakat yazı böyle bir aktarımı yüz yüze olmaya gerek bırakmadan (doğrudan insan aracılığı olmaksızın) ve tamamen sözel bir durum olan daha önceki ifadelerin sürekli tekrarlanmasına gerek olmadan yapar. Örnek olarak yazı, geçmişin yeniden kurgulanmasında kökten farklı bir yol olabileceğini göstermektedir, zira bu şekilde (ikna edici olmayan bir ikili kıyas kullanırsak) "tarih" "mitoloji"yi desteklemiş ve hatta onun yerini almıştır. Filmlerdeki görsel kayıtların ve teyplerdeki ses kayıtlarının bir tür dönüşümle bizden önceki kuşaklarla bizim temasımızı nasıl arttırdığını ve onları anlamamızı sağladığını düşünürsek bu dönüştürme daha iyi anlaşılabilir. Fakat böyle bir anlayış, yazının sonuçları açısından belki de en önemsiz olandır. Depolama, biriktirmeye yol açar ve biriktirme de bilgi çoğaltma olasılığını arttırır. Böylece yazı, geçmişi günümüzde muhafaza eden bir işlemin ilk aşaması olarak, en fazla uzaklara-erişen etkiye sahip olmaktadır. Bu durum sadece böyle bir olasılığı değil, insanın bu olasılığı hem dahili hem harici olarak dünyayı değiştirmek için çarpıcı bir şekilde hayata geçirmesini de sağlamıştır. Bu süreç tabi ki hemen ve de kaçınılmaz şekilde olmamıştır. Sosyal oluşumlar bunun etkilerini geciktirebilirler ve genellikle de geciktirirler. Fakat sonuçta bu değiştirme olasılığı hep vardır.

Yazı insanın dünyasını acaba nasıl değiştirdi? Önce örgütsel değişikliklere değinmeme izin verin! Yazı, tam anlamıyla şehirli uygarlıkların doğuşu ile ortaya çıktı. Her ne kadar (yazıyla hiçbir ilgisi olmayan) düğümlü iplerin (*quipu*) karmaşık hatırlatıcı özelliği İnkaları zamanın birinde önemli idari bir seviyeye çıkarmış olsa da yazı, sadece basit anlamda gelişmenin bir sonucu değil aynı zamanda onun bir şartıydı. Mezopotamya'daki ilk ya-

zılı sözcüklerin, *tapınak şehrin* aynı zamanda dini örgütünün de bir parçası olan tüccar ve muhasebecileri tanımlayan kelimeler olduğu görülmektedir.

Peki yazı neyi kolaylaştırdı? Açıktır ki yazının gelişmesi, eşyaların tanımlanmasına, malın çeşit ve miktarlarının kaydedilmesine, girdi ve çıktıların hesaplanmasına çok yardımcı oldu. Bu tür işlemlerin hiçbiri sözel toplumlarda olanaklı değildi. Fakat sistemli yazı olmadan işlemin çapı ve ayrıntısı sınırlı kalıyordu. Ticari faaliyetlerden ayrı olarak tapınak şehrin örgütsel yapısı, vergi ve haraç ile ilgili bürokratik düzenlemelerin ayrıntılı olarak yapılmasına olanak veren yazı aracılığıyla sürdürülüyordu ve aynı zamanda bu yazı, dışişlerinin yürütülmesinde ve taşra illerinin yönetiminde de önemli bir rol üstleniyordu. Kanunlar, sözel toplumlarda daha esnek olan "gelenek" kavramından ziyade yazılı kurallarla düzenleniyor ve böylece kasten feshedilmeksizin, değişen sosyal durumlara karşı uyum göstermesi sağlanabiliyordu. İlk yazı, ekonomi politikasının hizmetinde kullanılırken, katiplerin eğitimi daha çok tapınakla bağlantılıydı. Daha ötesi, logografik sistemlerin karmaşıklığı ile katiplerin eğitimi kontrol etme arzuları, okur-yazarlığın halkın küçük bir bölümü ile sınırlanmasına neden olurken, yazının yerine getirmesi gereken görevler de sadece kil üzerine yazılması yüzünden sınırlanmış oluyordu. Bu görevlerden birisi, daha önce çivi yazısının yerine getirmiş olduğu, sonuçta astronomi ve matematik bilimlerinin gelişim temellerini şekillendiren, gök cisimlerinin hareketleriyle ilgili bilgilerin kaydedilmesiydi. Yazının muhafaza edilebilme özelliği, birikimlerin oluşmasına ve böylece bilgilerin çoğalmasına yol açtı. Böyle bir süreç, matematik ilminin alfabetik olmaktan çok logografik bir sistem olarak kalmış olmasından dolayı, dilsel semboller sisteminin yapısı tarafından ciddi anlamda engellenmemişti. Logogramların pek çoğu ses değerlerini, sesli ve sessiz harflerin en alt fonolojik parçaları olarak değil, bütünsel olarak kullanmıştı.

Alfabenin bulunuşu ve bir yere kadar da hece işaretleri, kullanılmakta olan şekillerin sayısında önemli bir azalma yarattı ve böylece hem konuşmayı yazıya dökme kapasitesi hem de potansiyel olarak halkın çoğunluğu tarafından kullanılması nedeniyle, kısıtlanmamış olan yazı sistemini doğurdu. Kenan alfabesinin/

hece işaretlerinin mirasçıları, Avrupa ve Asya'da ve sonra diğer kıtalarda hızla yayılarak yazıyı kolayca öğrenilebilecek ve kullanılabilecek şekilde erişilebilir kıldılar.

Bunun sonuçları, yazı kullanımını siyaset ve ekonomi bağlantılı dini ve tarihi okur-yazarlık alanlarına kadar genişleten Suriye-Filistin bölgesinde, okur yazarlığın açıkça artmasıyla görüldü; bu genişlemenin en önemli ürünlerinden biri olarak İbranilere ait Eski Ahit (Tevrat) kabul edilebilir. Okur-yazarlığın, yazının türlerine temel teşkil eden daha ileri bir genişlemesi Yunanistan'da görüldü. Okuma-yazma burada tam gelişmiş alfabesiyle, daha açık bir politik sistem içinde okur-yazarlığı tapınak örgütü ve dini alanın sınırlamalarından büyük ölçüde kurtaran bir öğretim şekliyle ortaya çıktı. Bu yeni bağlam içinde yazı, merkezi yönetimin gelişmesine bazı sınırlar koymayı başardı ki başka yerlerde bu yazı, oylama işlemlerinin şeklini kontrol eden bir enstrüman olarak yönetimin amaçlarına hizmet etmekte idi. Aynı dönemde yeni bilgi alanlarının gelişimine ve yeni biliş yollarının açılmasına destek verildi. Metnin görsel incelenmesinin gelişmesiyle, sesin işitsel girdi olarak insan algılamasının geniş alanları üzerinde tamamlayıcı olması sağlandı; dilsel bilgiler somut kayıtlarla düzenlendi ki bu da insanın çevresindeki dünya ile ilişkisini sağlayan pratik zekasını ve bilişsel sürecini etkiledi. Bu potansiyel, resim heceli yazı sistemi içinde zaten vardı; gerçekten de, fırça ve kağıdın sağladığı avantajın yardımı ile olsa da, Çin'de bu sistemle bilgiyi biriktirmede, aktarmada ve ilerletmede büyük gelişme görüldü. Avrupa'nın etnik merkezli en büyük yanlışı, olanları fazlasıyla alfabeye ya da fazlasıyla Batıya atfetmek olmuştu. Bununla beraber eğer yazının potansiyel olarak halka dönük bir formu olsaydı, başka bir deyişle alfabe ve hecesel şekillerin gelişmesini takiben dilin kolay yazılmasına ve halkın büyük çoğunluğunun öğrenmeye doğrudan erişmesine izin verilmiş olsaydı, Avrupa'nın bahsi geçen yanlış düşüncelerinden biri doğru olabilirdi. Fakat bu sadece alfabenin tam olarak kendini bulmuş olduğu, bu metinlerin kopyalanmasını sağlayan taşınabilir çeşitte mekanik araçların ortaya çıkmasıyla olabilmişti. Aynı şekilde alfabetik işaretlerin sınırlı sayıda olması, Avrupa'nın da ilk defa Doğuda kullanılan bu taşınabilir çeşidin yararlarından istifade etmesini sağladı. Diğer

yazı sistemleri de, bazen politik ve dini baskılarla, çoğunlukla modernleşmenin bir şekilde salt yazıya dayandığı düşüncesi ile bu yola itildiler. Fakat diğer bazı diller (tek heceli Çince ve eş sesli Japonca) var olan yazılarına belki fazla adapte edilmiş (veya kendileri adapte olmuş) olarak değişimin dışında kaldılar. Yazıyı değiştirme eylemi, her halukarda birisinin dilini değiştirmesi gibi, çok duygusal ve kültürel önem taşır. Yeni yazı öğrenmenin fazladan bazı güçlükleri olabilir, fakat hem sosyal örgütlenme hem de bilişsel kapasite düzeyindeki kazanımların (ve bedellerin) çoğunu yazılı dilin kendisi sağlamıştır.

II
İlk Yazı Formlarının Etkileri

2

Antik Dünyada Okuma-Yazma ve Başarı

Tarihi resme bakıldığında kimse, yazının etkilerini tek bir fenomen olarak göremeyecektir. Sözde "okuma-yazma tezleri" bir dizi olası değişkenleri, insanların birbirleriyle olan iletişimindeki birtakım farkları, bunların iletişimin içeriği ve tarzı üzerinde yapmış olduğu etkileri ve genel anlamda da sosyal yaşam üzerindeki etkilerini kapsar. Bu tür değişikliklerin eklenerek artan tarihi sonuçlarını içerir. Bu nedenle sözellik ve okur-yazarlık arasında iki değişkenli basit bir geçiş olduğunu düşünmemeli, fakat bunu iletişim araçları (veya benim adlandırdığım gibi akıl teknolojisi) ve iletişim tarzı yönünden tanımlanması gereken değişimler silsilesinin bütünü üzerinden değerlendirmeliyiz. Eğer kahince kullandığım akıl teknolojisi deyimine göre söylersem, sosyal örgütlenme ve ideoloji yönünden belli bir teknolojinin kullanımı; bunun tam potansiyelinin gerçekleşmesini ve daha fazla gelişme fırsatını ya engeller veya destekler.

İlkel ve gelişmiş, geleneksel ve çağdaş toplumlar olarak tanımlanan kavramlar arasındaki farkları incelerken okuma-yazmaya bu kadar fazla vurgu yapmanın, sadece iki karşıt değişkenin veya iki parçalı bir setin bir diğeri ile yer değiştirmesi olduğu ileri sürülmüştü. Fakat mesele hiç de öyle değildir; biz sadece bunlarla değil örneğin, kilden papirüse kadar olan değişmelerin tümüyle (Powell 1981), aynı zamanda benim - sadece şimdilik - Poppercı yolla kapalı ve açık dini sistemler veya ideolojik sistemler dediğim yapılar arasındaki farklarla da ilgileniyoruz.

Her halukarda ben sadece iki parçalı bir değişken seti bir diğeri ile değiştiriyor olsam da bu set, en azından bir tür genel açıklama içerdiğinden dolayı ben bunu tartışabilirim; bu, tanımlayıcı türde bir beyandan çok, sıradan (ya da en azından onunla bağlantılı) bir beyanı ifade eder. Bu durum, sadece Yunanistan ve Babil'de değil başka yerlerde de değişiklikler meydana getiren bir mekanizmayı işaret etmektedir.

Ben "bir mekanizmayı işaret etmek" deyimiyle mekanik ve kesinkes bir açıklamayı kastetmiyorum. Beşeri bilimler ve sosyal bilimler üzerine çalışanlar, tekil ve sebep belirten tarzda konuşmaya çok meyillidirler, çünkü söylem tarzları (yani yazılı sözcüklerle çizgisel açıklama) belirsiz ve eklektik bir tavır haricinde çok yönlü bir analiz yapmayı güçleştirir. Fakat biz esas olarak bir değişkeni diğeriyle tartma konusunu incelemeliyiz – bu yöne gitmemizde bize engel teşkil eden, kullandığımız teknikler ve bilgilerdir.

İlk başlık bize, yazının tarihine ait çalışmalarda, Watt ve benim yazdığım makaleden ve daha önce Havelock ve diğerlerinin çalışmalarından bu yana önemli gelişmeler olduğunu gösterdiğinden bu çalışmalardan ortaya çıkan önermelerin, kabul edilmese bile okuma- yazmanın sonuçları incelenirken dikkate alınması gerekir. Bunlardan iki tanesi Sami bilginlerinin çalışmalarıdır. Yakın Doğudaki (daha önce kullanılmış olan Sümerce ayrı tutulmak kaydıyla) ilk yazının gelişiminde geniş ölçüde kullanılan dilin, Afro-Asya dili (Sami dili de dahil) olduğu unutulmamalıdır, o nedenle bu akademik kaynaktan önemli katkılar geldiğini görmek şaşırtıcı değildir.

Burada birinci nokta Yunan alfabesinin tarihi ve kökeni ile ilgilidir. Daha önce takip ettiğimiz ve genel kabul gören görüş, Yunanların M.Ö. 750 yılı civarında Fenike alfabesini kabul ettikleri yönündedir. Bu tarih, yerel arkeolojik kanıta, yani Jeffrey (1961) tarafından kaydedilen yazıtlara uymaktadır. Aynı zamanda bu tarih, belli tarihi verilere ve Çizgisel B'nin M.Ö. 1100 yıllarında kayboluşu ile sonra kabul edilen alfabe arasında geçen yaklaşık 350 yıllık Karanlık Çağ fikrine de uymaktadır ki bu süre Shakespeare dönemi ile günümüz arasındaki süre ile eşdeğerdir.

Fakat bu varsayım benim daha önceki bölümde belirttiğim belli bir başka veriye uymamaktadır. Fenikelilerin bütün Akdeniz'e dağılmaları, en az bir yüzyıl önce, belki de daha uzun bir süre önce olmuştu. F. M. Cross'a (1974) göre, Sardunya'daki bölük pörçük Nora dikilitaşı "M.Ö. IX. yüzyıldan sonrasına ait olamaz" (1974:492).

Yine bu erken tarih, Sami dillerini inceleyen birçok araştırmacının sanki çok daha önce kabul edilmiş gibi baktığı Yunan yazısının sözde arkaik özelliklerine de uymamaktadır.

Teknik tartışmaları aşağıdaki gibi basit bir şekle çevirebiliriz. Eski Yunan yazısını inceleyen birçok modern bilgin, harflerin birbirlerine benzer olduğundan yola çıkarak bir Sami yazısının VIII. yüzyılda kabul edildiğini ileri süren Rhys Carpenter'ı desteklemişti (Carpenter 1933; Jeffrey 1961:15). Bu tarihin aksini destekleyen şey ise belli ki çok yerinde olarak, bunun daha öncesine ait Yunan metinlerinin bulunmayışı idi. Yine de Albright, Cross, Driver ve Gelb gibi Sami dillerini inceleyen bilim adamları, IX. yüzyılda Fenike alfabesinin bütün Akdeniz'e yayılmış olduğu gerekçesiyle bu tarihi bir yüzyıl kadar öne aldılar (Albright 1949:195-6; Gelb 1963:180-1; Cross 1967:23; McCarter 1975:123). Daha yakın bir zamanda Narveh'in yapmış olduğu bir çalışma daha radikal bir iddia ile, Geç Bronz Çağı Yunan yazısı ile İlk-Kenan harflerinin yazılış yönü arasındaki paleografik benzerliğe dayanarak Yunanca'nın kabul edilişini, daha yazı yönünün sabit olmadığı bir döneme yani M.Ö. 1100 yılına kadar geri götürmektedir. Bu tezle ilgili en büyük eksiklik, ilk-Kenan yazısında Yunan formunun ilk-modeli olabilecek olan uzun-bacaklı *kaf* harfinin bulunmayışı idi (1973:7), çünkü uygun bir *kaf* yalnızca IX. yüzyılın ikinci yarısında kendini göstermişti. Yakın zamanda Filistin'de İzbeth Sartah'ta bulunan XII. yüzyıl çömlek parçaları bu eksikliği ortadan kaldırdı. Çömlekler seksen yedi harf ile yazılmıştı ve bu da onu zamanına göre oldukça uzun alfabetik bir metin yapıyordu. Alfabe olarak yirmi iki harf bulunuyordu, bunlardan biri eksik olan bu harf formu *(kaf)* için uygun bir model oluşturuyordu (Demsky 1977).

Biz buradaki alfabeye (Diringer ve diğerlerinin yaptığı gibi) benzersiz bir buluş muamelesi yaptık. Böyle bir varsayım için, onun bilinen tarihi ve günümüzdeki yayılımı açısından geçerli olan ampirik nedenler vardır. Ama alfabe çok soyut bir aygıt olduğundan, aynı zamanda iyi kuramsal sebepler de vardır; bu dil (İngilizce dilinde olduğu gibi) yirmi bir sessiz ve beş sesli öğeden oluşur. Ayrıca '"mantıksal" gelişim şemasında gelinen son noktayı temsil eder. Bu yüksek kuramsal soyutlama noktasına şöyle başlayarak gelebilirsiniz:

1. Logogramlar ("kelime işaretleri"),

2. Hecelere geçiş, örneğin BA, BE vs. için kullanılan işaretler,

3. Ve sonra, baş harf (veya diğer bir harf) kullanarak, bir hece grubu içinde ortak bir fonetik öğe olarak kullanılacak diğer hece bölünmelerine geçiş; alfabe ancak bütün heceler dizisinin bir matriste yani x ve y koordinatlarının birleştirilmesinden oluşan bir grafik form içinde ortaya çıkabilir.

Bir toplumun ilk yazı sistemi olarak doğruca hece formlarına yönelmesi muhtemeldir ve bu formlar okumayı öğrenme işleminde birçok avantajlara sahiptir. Öyle bile olsa bildiğimiz bütün örneklerde bu durumun, zaten dışardaki okur-yazar toplumlarla kurulan temaslar sonucunda olduğu görülmektedir. Diğer taraftan doğruca yeni bir alfabeye yönelmek soyut analizler seviyesine sıçramaktır ki bu sadece daha eski okuma-yazma işlemlerinde olabilir. Bu adım, bir *de novo* [yeniden] keşif değildir ve morfolojik anlamda daha "basit" sistemleri otomatik olarak takip de etmez. Bununla birlikte gelişim, bu eski formlar içinde gerçekleşmiştir ve onlar olmadan bu yapılamazdı.

Bu gelişmelerin, sadece önceki varsayımlarımız üzerinde değil, aynı zamanda insan iletişimindeki etkilerin değerlendirilmesi üzerinde ne fark yarattığını sormadan önce, göz önüne alınması gereken ikinci bir nokta daha var. Watt ve ben Yunanların alfabeye yaptığı üstün katkıları tartışırken, açıkça Avrupa deneyimlerine ve klasik eğitimin rolüne uyumlu olan bir düşünce çizgisi izledik. Gelb ve diğerlerini takiben biz, "alfabe"nin salt seslileri temsil eden bir akraba yazıyı değil, ancak sessiz ve sesli harfleri bir arada bulunduran Yunan yazısı için uygun olduğunu kabul ettik. Bu durumun bu şekilde yeniden değerlendirilmesi gerekiyor. Şimdiki düşünce, logografik, hecesel ve alfabetik sistemler arasında yapılmış ayrımın, bu terminolojinin ifade ettiği kadar keskin olmadığını ileri sürerek yazı biçimleri arasındaki radikal ayrımı kesinlikle değiştirecektir. Logografik sistemin doğası, özellikle içinde bulunan işaretlerin sayısı nedeniyle, bizi ilk evrede işaretlerin bir sözcüğün doğruca semantik referansını vermekten ziyade sesi belirlediği bir tür "fonetik temsil"e götürmektedir. Yakın Doğudaki bu gelişmelerin tarihi de böyle olmuştu. Fonetik işaretler, diğer işaretlerin yerini alması gerekirken onlara ilave edildiği için, bu işaretlerin kullanılması yazının karmaşıklığına fazladan sorun eklemişti. Bununla beraber fonetik prensip bu yazı sistemlerinin içinde saklı olarak

vardı ve II. yüzyıl sadece sessiz harflerin olduğu bir tür alfabenin gelişimine tanık oldu. Bu gelişme kısmen fonetik-olmayan öğelerin alfabeden atılma meselesi idi, ki bu da böylece eski katiplerin tuttuğu geçmiş kayıtlara erişimi arzulamayan toplumlar için en basit ve en etkili sistemler olan hece formları ve alfabenin evrimine yol açtı. Alfabetik olmayan öğelerin atılması işleminde teknik etmenler kadar, kültürün tanımlanabilmesini mümkün kılan ve sınırlanmamış bir okuma-yazmanın temellerini atan sosyal etmenler de önemli rol oynadı.

Sessiz harflerden oluşan ilk sistematik yazı Sami dilini yazmak için kullanılmıştı ki bu da sessizlerin köklerine çok ağırlık kazandırmıştı. Sessiz harfler daha fazla miktarda bilgi içeriyorlardı, öyle ki seslilere göre 3/1 veya 4/1 oranı ile sayısal üstünlüğe sahiptiler (Wang 1981:224). Bu, bir alfabe olarak tanımlanabilir mi? Konu tartışmalıdır. Son Yunan alfabesi, sistematik şekilde hem sesliler hem de sessizler için *grafem*ler ortaya çıkardı ve onun bu kapsamlı karakteri, muhakkak ki yazma ve özellikle okuma üzerinde çok yönlü bir enstrüman olmasında önemli bir etken oldu. Diğer taraftan Yunan alfabesi çok daha önce, M.Ö. 1500'den itibaren geliştirilmiş olan sessiz harfler sistemi ile yakından bağlantılıydı. Önce katipler tarafından, yani okuryazarlığın kısıtlı sayıdaki avukatları ve pratisyenleri tarafından kullanılan bu sessiz harfler sistemi yazıya adapte edildi ve bazı yönlerden neredeyse Yunanca kadar esnek bir hale geldi; Arami dilini yazmakta kullanılan diğer bir büyük kol, Arapça yazıya ve Hindistan, Güneydoğu Asya ve yakın yerlerdeki birçok alfabetik yazının doğuşuna kaynaklık etti. Belki de Doğu'daki düşünce devriminin, bildiğimiz formuyla Sanskritçe bilgisinin arka planının şekillenmesinde bu yazıların benimsenmesi yatmaktadır. Aynı zamanda Brahma rahiplerinin yetkilerine ön koşul ve araç oluşturan, kısa bir süre sonra da Budizm, Jainizm ve Hinduizmin alternatif türlerinin reformist hareketlerine yol açan da budur.

Yunan alfabesi ile daha önceki alfabeler arasındaki boşluğun sanıldığı kadar büyük olmadığı görüşü, kısmen sessiz harfli alfabenin Batıda Fenike versiyonu ve Doğuda Arami versiyonu olarak geniş şekilde yayılmasından kaynaklanır. Yazının bu formları Avrasya kıtasının büyük bir bölümünde daha eski yazı sistemlerinin etkilerinden çok farklı olarak adeta süratle patladı.

Bunların etkili olmasının özelliği formlarının devamlılık göstermesi sayesinde olmuştur ki bu dikkat çekici bir gerçektir, çünkü Roma alfabesindeki harflerin tamamen kendine has olan düzeni (A,B,C,D) bir kez ezberlendiğinde bize bilgi üzerinde müthiş bir hatırlama ve kontrol gücü verdiğinden, M.Ö. 1500'den günümüze, yani 3500 yıldan daha uzun bir süre büyük ölçüde değişmeden kalmıştır. Bu sıralamanın mantıklı bir açıklaması yoktur, sadece bir kere yerleşmiş ve devamlılık sağlanmıştır. Bu düzeni daha mantıklı bir hale koyun, önce sesli harfleri sonra sessiz harfleri sıralayın! Böylece basılmış bütün sözlükleri ve telefon rehberlerinin düzenini alt üst edersiniz. Alfabenin bu kendine has düzeni yarattığımız evren anlayışımız için temeldir.

Fakat hala başka bir nokta var. Sadece Yunan alfabesinin tahmin ettiğimizden daha öncesine ait olabileceğinden kuşkulanmamız ve sadece onun sessiz harfli alfabelerin formuna daha yakın olabileceği değil, fakat daha eski yazı türlerinde bile, bazı yazarların (Watt ve ben dahil) bunları alfabeli eğitime dayandırmış olduğu tezinden kurtaracak bazı sonuçlar var olabilir. Çince örneğinde bu husus çok açıktır. Logografik yazı, demokratik bir okuma-yazma kültürünün gelişimini engellemiştir; fakat bilim, öğrenim ve edebiyat alanındaki önemli sonuçların elde edilmesinde yazının kullanımına mani olmamıştır. Aynı şey eski Antik Yakın Doğu için de geçerlidir. Diğer bir deyişle, sadece Yunanların tekniklerinin eşsiz olduğu (örneğin alfabeleri) konusunda değil, diğer bazı konularda da benzersiz oldukları hakkındaki fikirlerimizi değiştirmemiz gerekli olabilir.

Yunanların başarıları ve yazı sistemlerinin gelişimi arasındaki ilişki, yakın zaman içinde G.E.R. Lloyd'un, *Magic, Reason and Experience: studies in the origins and development of Greek science* (1979) adlı seçkin eserinde ele alındı. Duyarlı bir ifadeyle hazırlanmış olan tezi en basit terimlerle anlatmak gerekirse Lloyd, büyüyü yenerek aklın zaferini üstün kılan Yunanistan'da neler olduğunu tartışmaya açmıştır. Yunan toplumu belli kanıtlama yöntemlerinin gelişmesi ile ilgili genel bir şüphecilik geliştirmiştir ve yazar, sessiz harfli alfabe daha önce icat edilmiş olduğundan, bu gelişmenin yeni bir okuma-yazma tekniğinin ortaya çıkışı nedeniyle olmadığını, bu yüzden bizim adli ve politik süreçleri karakterize eden hususlara bakmamız

gerektiğini söylemektedir.

Bunların içine nelerin girdiğine tekrar bakmamız gerekiyor. Öncelikle Yunan ilminin, özellikle kendi süreçleri ve varsayımları içinde ne ölçüde eşsiz olduğu sorusu var. İkincisi bilimin genel anlamda gelişmesi ile daha soyut olan yazı sistemlerinin gelişmesi arasında açıkça bazı bağlantılar bulunmaktadır. Üçüncü olarak da Yunan ilminin gelişimini, kolay bir yazı formunun vermiş olduğu özgürlüğe bağlamamız gerekir, bu sadece teknik anlamı değil (önceki varsayımlarımızdan muhtemelen daha az öneme sahip bir gerçek olarak, ilk sessiz-sesli harflerin olduğu bir alfabeleri olması nedeniyle), aynı zamanda (kilise ve katiplerin göreceli özgürlüğüne kıyasla daha fazla ifade ve iletişim özgürlüğü tanıması nedeniyle) daha geniş bir sosyolojik anlamı da içerir. Fakat ben her şeyi benzersiz bir gerekçeye bağlamak niyetinde değilim, daha önce de söylediğim gibi bu, bir öğenin bir diğeriyle tartılması meselesidir. Lloyd'un söyleminin çoğunu, söylemin kendisi de dahil, kabullenmekle birlikte, yazı yolu ile iletişimin uzun vadeli etkilerini vurgulamak isterim.

Burada karşımıza çıkan genel sorular kitabın kendi başlığı ile belirlenmiş oluyor. Lloyd, Yunan biliminin kökenlerinden bahsediyor. Aynı zamanda batı biliminin kökeni ve onun büyüden arınma konularını irdeliyor. Anlatılanlar ve gerçekler açısından, iki farklı durumun birbirinden ayrılması gerekir. Biz, sistemli bilgi formunun kökenini mi yoksa böyle bir formun, örneğin batıdaki bilimin yakın zamanda Batı Afrika'ya transferi ve adaptasyonu gibi, belli bir zamanda belli bir yerde benimsenmiş olmasını mı açıklamaya çalışıyoruz ?

Lloyd açıkça daha genel konularla ilgileniyor ve bunu büyüye ve genel bir şüpheciliğin gelişmesine yönelik eleştirilerin artmasına bağlıyor. Kendisi aynı zamanda şu gerçeğin de farkındadır; Yunanistan'da "felsefe ve bilimin ortaya çıkışından" bahsetmek, biraz özel nitelik gerektiren *steno* benzeri kısaltılmış bir ifade kullanmak demektir. Çünkü ilk olarak, "büyü", bilgeler ve filozoflar arasında bile hala devam ediyordu (gerçekten de kişinin çıkış noktasına bağlı olarak yer değiştiren belki de kavramın ta kendisi idi). İkinci olarak bilim, kısıtlı anlamda bile olsa Babil ve Mısır'da çıkışını yapmış bulunuyordu. Bu bağlamda Lloyd, tıp ve astronomi alanındaki sürekliliği ve hatta başarıla-

rın kıyaslanabilirliğini tartışıyor; "her iki durumda da, üretilen yazılı kayıtlar, bahse konu olan bilginin korunması, yayılması ve kullanılması için onları dönüştürürler" (s.232). Eski toplumlarda eksik olan şey, "kanıt kavramı" idi (s.230); onlar "ayrıntılı matematiksel bir tanıtım fikri"ne veya "yaptığını bilen yöntem"lere sahip olamadılar (s.232-3). Yunanlar;

> karmaşık matematik işlemleri geliştiren ilk toplum kesinlikle değildi - onlar sadece bunu ilk kullananlar, ve sonra ayrıntılı matematiksel yolla gösterme kavramına biçimsel bir analiz kazandıranlardı. Astronomi ve tıp alanında ilk dikkatli gözlemleri yapanlar da onlar değildi, sadece - sonuçta - belli deneysel araştırma fikrini geliştiren ve onun doğa bilimleri içindeki rolünü ilk araştıranlardı. Bazı tıbbi vakaları ilahi ya da şeytani etmenlere bağlamadan teşhis ve tedavi edenler de ilk onlar değildi, sadece ilk defa "büyülü" kategorisini ifade eden ve bunu tıptan ayrı tutmaya çalışanlardı onlar... (s.232)

Sorunlardan bir tanesi bir analiz aracı olarak "büyülü" teriminin kullanılmasında yatmaktadır. Lloyd'un kitabının başlığı *Magic, Reason and Experience* [*Büyü, Akıl ve Deneyim*], Evans-Pritchard'ın Azandelerle ilgili tanınmış deneysel çalışması *Magic, Witchcraft and Oracles*, (1937) [*Büyü, Büyücülük ve Kahinler*] adlı eserine bir karşılık teşkil eder. "Büyülü" ve "büyülü düşünme" terimleri sosyal bilimlerde, felsefe ve tarihte söylemin geçer akçesidir, fakat bunlar biraz açıklanması gereken kavramlardır. Kuzey Gana'da benim LoDagaa dili için kullandığım ses telaffuz panosunda, "büyü" sözcüğünü mantıklı tercüme edebilecek karşı bir sözcük bulunmuyordu. Gerçekten de bu kavram, bilginin kendi kategori ve formlarına zarar verir çünkü onların dünyayı anlama yolunu keser. Bazen birileri bizim "büyülü" olarak tanımladığımız güçleri kastederek, örneğin kendi isteği ile görünme veya kaybolma yeteneğini anlatmak için şöyle söyler, *o tera tii*, yani "onda sihir var". Diğer taraftan, aynı terim gerek yerel gerekse Avrupa repertuarında tedavi edici ilaçlar için kullanıldığı gibi (Goody 1961), barut gibi etkili maddeler için de kullanılır. Bazen de aynı ifade, iyi bir avcı için onda bazı dünya dışı, insana ait olmayan özellikler olduğunu belirtmek ve onun cesaret ve gücünü onaylamak için bir baş onayı veya gülümseme ile kullanılabilir. Bu deyim ve kullanımı

acaba nerede ve nasıl ortaya çıkmıştı? Lloyd'un açıkladığı gibi, Herodotos için *Magoiler*[1] (ya da *Magiler*) seçkin özellikte bir kabile idi.

> Ama zaten V. yüzyılda *magos* ve türetilmiş benzerleri, aşağılayıcı sıfatlar olarak kullanılıyordu– genellikle berduş, düzenbaz ve dolandırıcı... daha özel anlamda hile, üçkağıtçılık, ve sahtekarlık... iddiaları için... Böylece bu metinler *mag-* kökünden gelen sözcüklerin (ve onların Latince eşdeğerlerininöne çıkan özelliğini zaten sergilemektedir. Bunlar hiçbir zaman belli inançlar ve uygulamalar bakımından anlaşılır şekilde tanımlanmadılar fakat belli herhangi bir yazar veya konuşmacının hilekarlık ve sahtekarlık olduğundan şüphelendiği faaliyetler veya özel bilgiye bağlı bu tür iddialar için ortaklaşa kullanıldılar. Plinius, örneğin, "büyü sanatı"na şiddetli şekilde saldırmıştır... Fakat bu, kendi çalışmalarına, kendisinin de yarı bir inançla yararlı olduğuna inandığı ***homeopatik***[2] ve her derde deva reçeteler, muskalar ve benzeri şeyleri katmaktan alıkoymamıştır; sözgelimi, bunların toplanmasında ve hazırlanmasında uygulanan özel ritüellerden sıklıkla bahseder... (1979:13)

Bu aşamada bile "büyü" terimi, başka insanların inanç ve kehanetleri için kullanılmıştı, bu yüzden bunlar kişinin kendisine yabancı olan fikirler ve yöntemlerdi. Magoilerin gelişi Hristiyan olmayanların ve ayrıca Yahudi olmayan "bilge adamlar"ın, yavru İsa'ya açıkça bir bağlılık gösterisi olarak yaptıkları bir ziyaretti. Kavram olarak büyü zaten inançları küçük gören, onları tümüyle taşımaya önem vermeyen ve uygulamalarını da tümüyle üstlenmeye değer bulmayan bir anlam taşıyordu; daha sonra büyü, din dışı inançlar ve uygulamalar olarak gösterildi ve kilise tarafından lanetlendi. Bu nedenle ben, gereken şüphecilikten yoksun oldukları için değil fakat "büyü"yü ya da "diğer olmak" şeklinde tanımlanan olguyu dışlayan bir inanç sistemi içinde olmadıkları için LoDagaaların bir büyü fikrine sahip olmadıklarını ileri sürebilirim. Bu eksiklik pek bir "kabile" meselesi değildir (çünkü Batı Afrika'da inanç ve uygulamalar, grupların genellikle net olmayan sınırlarını aşar, tıpkı hangi gruba girdiği belli olmayan kola fıstığı, bez veya tuz gibi...), her ne

1 Ç.-n.: Eski İran'da yaşamış olan Med halkına bağlı bir kabile.

2 Ç.-n.: Alternatif tedavi yolları, doğalt tıp (veya alternatif tıp) yöntemi.

kadar bu özellik Kitabi Dinlere mutlak şekilde bağlı olmasa bile mesele, okur-yazarlığın teşvik ettiği inanç sistemleri arasındaki sınırın tanımlanması meselesidir (Goody 1975).

Büyü konusu şüphecilik ile bağlantılıdır. Lloyd, Sokrates öncesi metinleri inceleyerek genel şüphecilik ve bu yolla da akılcılığın izlerini sürer. Yazar ayrıca, Keith Thomas'ın XVI. – ve XVII. – yüzyıl İngiltere'sinde astrologlara olan şüpheci yaklaşımın, ki bunların bazılarına sahtekar ve şarlatan olarak bakılıyordu, "sistemin tümü için bir dayanak işlevi gördüğü" söylemine işaret eder (Thomas 1971:401). Bu argümanı Evans-Pritchard zaten Azande kahini çalışmasında şüphecilik olarak daha önce kullanmıştı. Yazar, bu tavrın Avrupa'nın kapitalizmi geliştirme dertlerini akılcılaştırma kaygısı ile sınırlanmadığını da kabul eder. Joseph Needham (1956) Çin düşüncesinde şüpheci geleneğin örneğini ortaya koyar ve Lloyd bunu "kuşkusuz III. yüzyıl yazarlarından ikisinin kehanete yönelik oldukça sınırlı, eleştirel ve rasyonel tavırlarının işaretleri vardır" şeklinde yorumlar. Huan T'an'ın 210. bölümde: "Bugün bütün hünerli ve kurnaz, yeteneği az büyücüler ve hatta gelecek habercileri, kehanetlerini sahtekarca överek; bunları şemalar ve vesikalarla çoğaltıp dağıtmaktalar. Kandırma ve yanlış bilgilerle, açgözlülük ve namussuzlukla hükümdarı yanlış yola sevkediyorlar. Böyle şeyleri nasıl olur da durduramayız ve nasıl başımızdan def edemeyiz" sözleriyle ifade eder. Diğer bir Çinli yazarın eleştirileri Lucretiusunkilerle "şaşırtıcı derecede benzer"dir, üçüncü bir söylem de "Aslında, kahinler ne Cennet ne Cehennem isterler, ne de onların manevi değeri olan otları ve kaplumbağa kabukları vardır"; bu son yazar aynı zamanda insanların ölünce hayalet haline geldikleri fikrini de reddeder (1979:19), farklı bir formda da olsa, bu kavram hala dünyadaki birçok dinin parçası halindedir ve birçok bilim adamı veya şüpheciler tarafından farklı içerikte korunmaktadır. Bununla beraber Lloyd'a göre şüphecilik Yunanlardan önce diğer halkların içinde var olmasına rağmen, genel şüphecilik ile özgün şüphecilik arasında önemli farklar vardır. Lloyd, Evans-Pritchard'ın Azandelerle ilgili çalışmasında, benim atıfta bulunduğum ve yazarın da işaret ettiği çok bilinen bir pasaja, kabile büyücüleri sahtekar olsalar bile, genel olarak büyücülüğe yönelik bir şüphecilik bulunmadığına dikkat

çekiyor: "Ben, büyücülüğe inanmayan bir kişinin dahi olmadığı izlenimini vermeyi özellikle istemem. Tanıdıklarımın pek çoğu tamamıyla güvenilebilecek bir kısım uygulayıcıların bulunduğuna fakat çoğunluğunun sahtekar olduğuna inanıyorlardı" (1937:185). Evans-Pritchard sözlerine devam ederek "İnanç ve şüphecililk, her ikisi de gelenekseldir. Şüphecilik büyücülüğün başarısızlıklarını açıklar ve diğer şeylerde inancı destekleme eğiliminde olsa bile, başarısızlıkları belli büyücülere yöneltir".

Lloyd'a göre genel şüphecilik ile özgün şüphecilik arasındaki fark, *bütün arındırıcılara karşı olan ve ritüel arınmanın doğal olayları etkileyebileceği fikrine karşı gelen* Yunan yazarın (Hipokrates) *Kutsal Hastalık adlı çalışmasında görülebilir. Bunun da ötesinde bu fark "bir paradigma değişimi oluşturur... Hipokrates yanlısı yazar doğal olaylara doğaüstü bir müdahele olduğu fikrini tümüyle, hatta buna bir kategori hatası bile denilebilir diyerek reddeder. Hatta kutsal ile uğraştığımızda bile, kutsal olan doğaüstü anlamında değildir..." (1979:26-27).*

Bu son nokta kolaylıkla ortadan kaldırılabilir. Açıktır ki "doğaüstü" tanımlaması gözlemcinin bakış açısına dayanır. Levi-Strauss'un, doğa ve kültür arasında veya diğer yazarlara göre doğal ile doğaüstü arasında genel bir ayrım olduğu fikrindeki ısrarına rağmen, bunların kendi kavramlarının içinde bile bu görüşlerin herhangi evrensel veya yaygın kökleri olduğunu onaylamak zordur. Aynen "kutsal" ve "bayağı" gibi, temelde bunlar analitik araçları veya belli halk kavramlarını ifade ederler (Goody 1961).

Üstünde çok önemle durulan genel şüphecilik ile özgün şüphecilik arasındaki farka dönecek olursak, Yunan toplumunun doğaüstü aracıların müdahelesini tümüyle reddetmediklerini aklımızda tutmalıyız. Daha ötesi, herhangi bir şüphecilik belli bir evrene bağlanmalıdır ki genel olma ile özgün olma sadece bir tanımlama meselesi olsun. Evans-Pritchard'ın ifade ettiği ortak antropolojik argümana göre, kehanete karşı çıkmadan da kahinleri reddedebilirsiniz, bu söylenebilecek bir şeydir fakat sınırlı orandadır. Bir Papanın ahlakı hakkında duyulan endişelerin, nasıl olup da genel anlamda papalık kurumuna karşı bir şüphe uyandırmadığını ve bu kurum hakkında diğer bazı sorulara yol açmadığını anlamak zordur. Burada kritik olan bu şüphelerin

kaydedilmesi, bunların zaman içinde o kişi ve ondan sonrakiler için birikmesi, aynı zamanda örneğin; kehanetlerde görülen başarısızlıkların *muhasebesidir, çünkü kanıtın kullanılması konusu doğrudan şüphecilik konusuna girer. Tutmuş olduğum bir defterdeki kesin bilgilerin, hayal ettiklerim arasında yer alan yüz tane rüyamın sadece beş tanesinin gerçekleştiğini gösteriyor olması, benim gelecekteki olaylara ait hayallerime ilişkin ilk baştaki davranışımı değiştirmemi gerektirir. Sözel hafızada birçok eksiklik, rastlantısal olan başarıların uğruna genellikle göz ardı edilir; bu aynı bir kumarbazın belleğinin kaybettiklerini değil sadece kazandıklarını daha sıklıkla hatırlamasına benzer. Bizi "genellikle şüpheci" yapan aklımızın ilk öncelikli tavrı değil, daha ziyade onun otomatik kaydetme veya hatta öyle yapıyor olma ihtimalidir. Başka bir deyişle, belki de özgün ve genel şüphecilik arasında, teori gereği olan radikal bir ayrım yoktur. Var olan farklılıkların okuma-yazmaya (yani kaydetmeye) ve ayrıca Lloyd'un belirttiği gibi kültür içinde var olan diğer belli etmenlere bağlanması gerekir.*

Yazarın, Yunanların genel şüpheciliği ile ilişkilendirdiği, özellikle yasal anlaşmazlıklarda görülen ve belirgin bir etmen olan tartışmanın karakteridir. Yazar kitabını şu sözlerle bitirir: "Antik dönemlerle ilgili birçok bilimsel çalışmanın verimsiz olması, bir araştırmada iddiayı ortaya atanların her birinin genellikle sabit fikirle kendi varsayımlarını savunmalarından ortaya çıkan fikir ayrılıklarının sonucudur. Sonradan böyle bir şeyi söylemek kolaydır; fakat bir Yunan kanıtının incelenmesi, doğa bilimlerinin gelişmesinde temel çerçeveyi bu rekabetçi çekişme paradigmasının oluşturduğunu göstermiştir". Bu gelişme "radikal politik tartışmaların ve küçük ölçekli çekişmelerin yüzyüze yapıldığı toplumlardaki deneyimlerle" bağlantılıdır.

Bu ilginç argüman, bazı yönlerden Horton'ın ileri sürdüğü açık-kapalı ikili görüş ile benzerlik göstermektedir ki kendisi bunu Batı bilimi ile Afrika düşüncesi arasındaki farklılıklar tartışmasında daha önce kullanmıştı (1967). Bunu yaparken de Lloyd'un da alıntılamış olduğu, "varsayımların karşıtlığı, kozmolojilerin çarpışması belli koşullar altında bir çeşit mayalanma oluşturur" fikrine dayanmaktaydı. Yazar, bu gibi durum örneklerinden bazılarını gösteren girişimlerde bulunmuştur.

Yunanistan'daki politik durum şüphesiz orada meydana gelen entelektüel gelişmelerin önemli bir parçası idi. Belki daha önemli bir durum, dinsel yaşantının görece özgür olmasıydı ki Lloyd buna açılış bölümünde atıfta bulunarak şöyle diyor:

"Bu metinler göstermektedir ki, VI. yüzyıl ve V. yüzyıl başlarında, geniş sınırlar içinde, hem var olan dini fikirleri ve uygulamaları eleştirmek hem de yenilerini ortaya atmak pekala mümkündü. Bunu olumsuz haliyle söylersek, dogmatik ve sistematik olarak bir inanç sağlamlığı bulunmuyordu. Her ne kadar yaygın ve derinden bağlanılan belli bazı inançlar olsa bile, ortak bir kutsal kitap yoktu, kilise gibi dinsel bir otorite tarafından desteklenen sözcü-rahip veya peygamberin temsil ettiği tek olan bir gerçek din mevcut değildi. Tanrı ve tanrısal kavramları üzerine yeni ve oldukça bireysel olan görüşlerin ifadesi, örneklerimizde gösterildiği gibi, sadece olası değil aynı zamanda sıradan bir şeydi ve V. yüzyılın sonlarında dinin kökenine dair elimizde bir dizi akılcı söylemlerin kanıtları vardı (1979:13-14)."

Bu görüş ikna edicidir. Yunanistan hem politik hem de dini olarak Antik Dünyanın çeperinde idi. Tıpkı alfabenin büyük uygarlıkların dış çevresinde gelişmesi gibi – Sina'da değilse bile en azından Suriye'de – özgürlükler de büyük imparatorlukların kısıtlamalarından kurtulup gelişti ve onlara eşlik eden tarikatlar da kuramsal düşüncelere daha özgür bir dizginleme getirdiler. Hindistan ve Çin'deki Hinduizm ve Budizm gibi Doğu din geleneklerinde belki daha da fazla serbestlik bulabiliriz ve elimizde Baines'in (1983) *Akhenaten*'i[3] Yunanistan'la kıyasladığı ilginç bir örnek var. Gerçekten de Baines, Lloyd'un görüşüne burada bir miktar destek veriyor. Kabaca Akhenaten'in yaptığına paralel bir "bilişsel devrim" olarak kabul ettiği bir tartışmayı açarak, şöyle not düşüyor: "Mısır'da eksik olan şey Yunanistan'da ortaya çıkmış olan metinsel fikrin soyut şeklidir" ki orada "çoğulculuk, nihai değerlere başvurmaya gerek kalmadan farklı konularda aynı terimlerle tartışmaya imkan veren bir tür karşı-

3 Ç.-n.: ya da IV. Amenhotep olarak da bilinen 18. Hanedan Eski Mısır firavunu. Amenhotep (ya da IV. Amenofis) adıyla tahta çıkmış olan Ahenaton, bir süre sonra geleneksel çok tanrılı Mısır dinini yasaklayarak Güneş tanrısı Aton'un tek tanrı olduğu Aton dinini kurdu, babasından gelen Amenhotep adını bırakıp "Aton'un hizmetkârı" anlamındaki Akhenaton adını aldı.

lıklı konuşma şeklinin şekillenmesine yardımcı olmuş olabilir" (1983:592). Fakat bilimin gelişmesi, her zaman var olan salt bir kuramsal düşünce meselesi değildir. Lloyd'un defalarca tekrarladığı gibi bu, aynı zamanda birden fazla kişinin, birden fazla şüphecinin düşünceleri üstüne kurulan kayıtlı şüphecilikle ilgili bir kanıt ve bulgu meselesidir ve bu durum da kümülatif şüphecilik geleneğine dayanan bir yeni bilginin gövdesini oluşturur.

Açıkçası bulgu ve kanıt, bırakın Antik Yakın Doğuyu, sözel toplumlarda da zaten vardır. Barotse hukuku (1955) çalışmasında Gluckman, bize sözel bir toplumda kanıtların kullanılmasına ait mükemmel bir çözümleme sağlamıştır. Burada kanıtın, gerçeklerle bağlantılı olması fikri sınırlı olduğundan, kullanımı Avrupa mahkemelerinden farklıdır. İnsanların birbiriyle etkileşim içinde oldukları, her birinin diğeriyle bağlantılı olabileceği farklı şartlar altındaki bazı çok katmanlı durumlarda, bağlantı kavramları değişik şekilde ifade edilmişlerdir. Bu toplumlarda kanıtın doğasında görülen farklı özelliklerin, doğrudan yazılı kodların olmayışı ile ilgili olduğunu belirtmek isterim. Ayrıca Lloyd tarafından bu siyasi-yasal faaliyetlere bağlanan reddetme şekillerinin de yine Yunanlardan önce kullanılanı da dahil olmak üzere, yazının gelişmesi ile yakından ilgili olduğunu burada söylemek gerekir.

Özellikle arınmacılara belli bir saldırı yerine genel bir saldırıyı yeğleyen Kutsal Hastalık adlı eserle ilgili yapmış olduğu ilk çalışmada Lloyd, deneysel kanıtları çok ender kullanan yazarın (Hipokrates'in), "hasımlarını yenmek için kritik ve yıkıcı iddiaları" silah gibi kullanarak tezini nasıl desteklediğine dikkat çeker. Bu silahların birincisi daha sonra Modus Tollens olarak bilinen ima yollu bir iddia şeklidir; "A olursa B de olur ama B olmamıştır. O halde A da olmamıştır". Bu "güçlü reddetme tekniği", Aristoteles tarafından genel deyimlerle ifade edilmeden ve Stoacılar tarafından biçimsel analizi yapılmadan çok önce ilk Helenistik dönemde kullanılıyordu.

Bu reddetme şekillerinin, birçok bakımdan sözel toplumlardaki tartışma biçimlerinden pek de farklı olmadıklarını belirtmek isterim. Kanıt, bulgu, tanık, tartışma şekilleri, bunların hepsi bu toplumlarda vardır fakat hepsi farklı şekillerdedir; biçimsellik

dereceleri farklıdır, çünkü bunların Yunan versiyonları, tek iletişim kanalı içinde kullanılan, zorunlu olarak daha sıkı formülleştirme isteyen yazılı gelenek içinde geliştirilmişlerdir. Böyle bir ipucu alfabenin bir işareti olan A harfinin içinde, yani işlemlerin kendi içinde yatmaktadır. Bu tür işaretler çok fazla genel ve yüksek derecede soyutturlar fakat dikkate değer bir güce sahiptirler. Siz isterseniz sözel şartlarda (yazı olmadan) yukardaki örnekte olduğu gibi rastgele verilere, saçmalıklara başvurmadan somut örnekler kullanarak genel bir önermeyi formülleştirmeye çalışın! Ayrıca bir de, fikirleri kıyas [syllogism] formu içinde ifade etmeye çalışın! Aynı hikayenin değişik versiyonlarını kıyaslamaya, farklılıkları ve çelişkileri algılamaya çalışın! Karşıtlık ve benzerliği, hem Pisagor taraftarları ve antropologların çalışmalarının karakteristik özelliği olan "bağlamsızlaştırma" içinde hem de her ikisinin karşıtlık (çapraz olarak) ve benzerlik (aşağı doğru) şeklinde yer aldığı aynı zaman çerçevesi içinde formüle etmeye çalışın! Bütün bunları isterseniz yazı olmadan, grafemler olmadan bir deneyin!..

Bir anlamda bu tür bir biçimlendirme, açıkça formülleştirilmiş özgün tarihi bir olay olmasına rağmen, yazının kendisinde üstü kapalı olarak vardır. Bu biçimlendirme kesinlikle, alfabeden önceki yazı sistemleri ile birlikte üstü kapalı bir form olarak Yunanlardan önce ortaya çıkmıştır. İlgili bir örnek J. Bottero'nun "Les noms de Marduk, l'ecriture et la 'logique' en Mésopotamie ancienne" (1977) adlı çalışmasında verilmiştir. Yazar, Asurbannipal Kütüphanesi'nde ortaya çıkan, Sümerce ve Akadca terimlerin paralel formda yan yana sütünlarda dizilmiş olduğu, Marduk'un on beş ismini gösteren bir "açıklayıcı" listede iki tableti analiz ediyor. Buradaki eşdeğer olanları bir arada gösterme yöntemi ve böyle bir tercüme yönteminin kullanılışı ilginç sonuçlar ortaya koyuyor:

Sümer dünyasında köklerini salan ve Akat evreninde filizlenen bu kültür de, şaşılık da denebilir, böyle listeler sözlükbilimsel değil, en azından harfler seviyesinde düşünce temelinden şeklini alır. (s.15)

Yöntem esas olarak okur-yazarlıkla ilgilidir fakat ne yazık ki Sümer dili "ölü" bir dildi ve ölü bir dil olmaktan öteye gidememişti.

Bu listeler, yorumcunun açıklamaya çalıştığı, zıtlıkların ve

benzeşmelerin bir dizi denklemini ortaya koyuyor;

Böylece biz diyoruz ki, kullanılmamış (*inusuelles*), bilinmeyen, ender olan bütün eşdeğerlikler, birinci sütundaki *sümerogram*lar ile ikinci sütundaki Akadça sözcükler arasında bir şekilde gösterilmişler ve "kazanılanlar" ve hatta *"fethedilenler", ya bunları yazanlar veya onlardan öncekiler tarafından kendi leksigrafi uzmanları vasıtasıyla, kullandıkları "akıl yürütme"nin gerçek biçimleri vasıtasıyla, özünde, bir terimin diğeriyle kıyası ve ardışık şekilde eşitlenmesi yoluyla belirtilmişler, sonuçta serinin ilk ve sonuncu öğeleri bir denklik ilişkisi içine konulmuşlardır; eğer A=B ve B=C ise, o zaman A=C olur.*

Bunlar bizim "yorumcularımız"ın Marduk'un farklı isimlerinden çıkardıkları prosedürlerdir. "Metnin bütünü En. el. ile paragraflarına ayrılmıştır". Tıpkı evrenselin özel olanı kapsadığı şekilde yol gösteren bu isimlerin her biri "bu tanrının kahramanlıklarının, meziyetlerinin, değerlerinin, niteliklerinin toplamı; kısaca şairin tasvir ettiği hali ile doğası"nı içerir.

Bu görüş Lloyd'un Modus Tollens olarak bilinen diğer bir kıyaslamalı [syllogistic] formla bağlantılı bir kanıt hakkındaki görüşüyle çok benzeşmektedir. Bu doğru bir görüştür fakat desteğe ihtiyacı vardır. Ben diyorum ki:

1. Bu özel düzenleme, tarih sürecinde belli bir anda ortaya çıkmış olan yazılı geleneğin bir ürünüdür,

2. Sözel akıl yürütmeden görece daha küçük bir adım oluşturmuştur fakat dikkat çekici öneme sahiptir,

3. Bu şekilde düzenlenmiş çıkarımlar, sonrakiler kadar açık olmasalar da Yunanlardan önce ortaya çıkmışlardır,

4. Bunlar bilim ve bütün sistematik bilgiler için ciddi ölçüde önemlidirler.

Bu tür yöntemlerin daha önceden varolması, Neugebauer'in Antik Yakın Doğuda zaten bahis konusu edebileceğimiz bilimin gelişimi hakkındaki tartışmasına destek vermektedir. Fakat burada ne tür bir bilimden söz ediyoruz? Yazarın bizzat kendisi, Helenistik Dönemde "gelişen ve sonra Hindistan'dan Batı Avrupa'ya uzanan bir bölgeye yayılan" ve "Newton zamanında modern bilimin yaratılmasına kadar" etkisini sürdüren "eski bilim"in ortaya çıkışını tartışıyor (1969:1). Fakat eğer bu ifa-

deyle sistemleştirilmiş bilgiyi kastediyorsak, bundan daha da eski, gövdesini daha eski şark uygarlıklarına yaslayan bir bilim vardır. Tabi ki sözel kültürlerde bir dereceye kadar sistemleştirilmiş bir bilgi vardı ve hala vardır. Burada şimdi ben, Helenistik Dönemden önce geliştirilmiş, nitelikleri Neugebauer'in antik dönemin pozitif bilimleri üzerine yazdığı kitabındaki bölümlerin başlıklarında belirtilmiş olan bir sistemleştirme türünden bahsedeceğim; Babil Matematiği, Mısır Matematiği ve Astronomisi, Babil astronomisi... Buna ilaveten, tıp ve doğal bilimler alanında, ilaçlar, bitkiler ve taşlarla ilgili çalışmalarda gelişmeler görürüz. İlk gelişmeler ciddi olarak doğal fenomenlerin kaydedilmelerine dayanır, diğer taraftan dünyayı oluşturan öğelerin biçimsel sınıflandırılması, Sümer ve Akadların okuma-yazma çalışmalarına hakim olan listelerin bütününde öyle bir seviyeye kadar kullanılır ki; bu da eski Asur Uygarlığına ait bilginin [Assyriological] Listenwissenschaft [bilim listesi] olarak bilinen çağdaş bir kolunun doğmasına yol açmıştır. Fakat Neugebauer asıl astronomiyi "çıkışı olan M.Ö. *500 yıllarından Laplace dönemine kadar geçen zamanda bilimin gelişmesinde en önemli itici güç" olarak kabul eder (1969:2). Kehanetle yakından ilişkili olan astronomi önemli ölçüde bir dizi matematik işlemler esasına (ilk metinler* M.Ö. *1800'den itibaren başlar) ve gözlemsel kayıtlara (*M.Ö. *700'den itibaren başlar) dayanılarak geliştirilmiş,* M.Ö. *500 yıllarında tutarlı bir matematik teorisi olarak ortaya konulmuştur. Bu gelişmeler alfabenin icadından çok az yararlandılar; gerçekten de matematik bilimi bugün, kısıtlı fonetik semboller yerine evrensel logografik sembollere dayanmaktadır.*

M.Ö. *yaklaşık 3000 yıllarında icat edilen yazı, sadece takdir edilecek bir saklama aracı; kesin ve kavramsal bir analiz aracı; yahut kültürlerde devrimsel değişiklikler getiren bir araç değil, aynı zamanda sanat ve tekniğinin uzmanları olan "bilginler" sınıfının ortaya çıkmasına yol açan ve olayları değerlendirmede gerçeğe entelektüel bir yaklaşımla bakmayı sağlayan bir araç olmuştur. "Bu mandarinler*[4] *sarayların ve tapınakların etrafındaki okullarda ve akademilerde birlikte gruplar oluşturup belli birtakım olaylarla ilgilenmeye, onları incelemeye ve ancak "bi-*

4 Ç.-n.: *Çin'de yüksek memur sınıfı.*

limsel" olarak tanımlanabilecek çalışmalar yapmaya başladılar. Ve bu çalışmalar kopyalandı, durmaksızın incelendi, uyarlandı, zenginleştirildi ve çağımızın başlangıcından kısa bir süre önce yeniden yayımlandı" (Bottero 1982:426). Bize tarih olarak ikinci bin yılın ilk çeyreğine kadar giden parçaların veya çalışmaların tamamı kaldı ki bu çalışmalar ülkenin eğitimli adamlarını ilgilendiren konulardı: leksigografi ve gramer, ansiklopediler, kehanetler, matematik, tıp, ve hukuk ilmi gibi...

Bu literatüre baktığımızda öğeleri ve bu öğelerin yer aldığı düzeni incelememiz gerekir. Hammurabi Kanunlarında olduğu gibi öğeler, eğer falan falan ise, öyleyse bu da şudur, şeklinde daha çok bizim kıyasımız gibi akılcı düşüncenin temel mantık yöntemini temsil eden bir dizi koşullu önermeden oluşur (Bottéro, 1982:427). Öncülleri, onlardan bir sonuç çıkarmak için öne süreriz: bunlar bir hipotezle başlar ve bu hipoteze dayanan bir hüküm ile bundan sonuca varılır. Tekrar edersek, "bilim"de seçicilik vardır ve burada Mezopotamyalılar onun temel niteliklerini açığa vururlar, "yani bilim, bir bireyle, sıradanlıkla, herkesle bağlantılı değildir, evrensel olanla ve gerekli olanla" bağlantılıdır. Bu yönteme "kuşkusuz tartışılmış ve eleştirilmiş olan tekrarlanmış gözlemler" sayesinde ulaşılmıştır. Biz "gereklilik" kavramı yoluyla Mezopotamyalılar tarafından hiçbir zaman formülleştirilmemiş nedensellik yasasına değil, "le sens de la causalite" yani nedensellik algısına sahip oluruz.

"Bilim" yönünde olan hareketler, yazının kullanımı ile ve bunun desteklediği uzmanların, "savants"ların [bilginler] yükselişi ile çok yakından ilgilidir. Örneğin; bireysel ve sıradan bir şekilde gazeteden bir haberi kesip alma ve de bunu yapmayı seçme yöntemi, bir mahkeme davasını veya herhangi bir olaylar dizisini kaydetme yönteminin bir parçasıdır. Ayrıca, bunların yazılmış olması demek, birisinin tekrarlanan gözlemleri doğru şekilde yapabiliyor, kaydedebiliyor ve böylece bunları kıyaslayabiliyor olması anlamına gelir. Mezopotamyalılar Halley Kuyruklu Yıldızının görüneceğini tahmin edemediler. Bu, yeterli gözlem yapmadıklarından değil, büyük ölçüde kayıtlı gözlem yapmadıklarından dolayıdır. İşte farkı yaratan, bireysel ve özelden ayrı olarak gerekli ilişkileri, evrenseli, genel olanı ortaya çıkaracak olan bu kayıttır.

Kayıt, devamlılık sağlama yeteneğine sahiptir çünkü bir ölçme aracı ortaya koyar. Devamlılık bir tür nedensellik ifade eder fakat bu ancak açık şekilde formülleştirilirse bir nedensellik kuralı haline gelebilir. Bottero'ya (ve diğer birçoklarına) göre bu yöntemi bir adım daha öne taşıyanlar, bizi "evrensellik kavramına, zor ve süratli formülleşmeye doğru biraz daha ileri götüren ve böylece tüm soyutlanmışlığına karşın prensiplerin ve Yasaların açıkça algılanmasını ve kesin şekilde beyan edilmesini sağlayanlar" Yunanlardı (1982:437). Ancak Babilliler zaten daha önce bizi "bilim"e giden yola çıkarmışlardı ve bu yolculuk, iddia ediyorum ki; aslında yazı kanalıyla iletişim kurma yeteneklerine bağlı bir şeydi.

Burada Watt ve benim ortaya koyduğumuz Yunan başarısını destekleyen görüşümüzün bazı yönlerini düzeltmek amacıyla Lloyd'un önemli kitabındaki tartışmalardan bir kısmı üzerine yorumlar yapma fırsatını kullandım. Teknik açıdan bakıldığında Yunan alfabesinin icadı açıkça önemli bir gelişmenin işareti olsa da bizim öne sürdüğümüzden daha az önem taşıyan bir olaydı. Fakat yine de Yunan başarısının başka diğer yönlerden daha geniş bir arka plan çerçevesinde incelenmesi gerekir; çünkü ancak bu eski literatür üstüne yapılacak araştırmalar bu konuları daha açık hale getirebilir.

Tabi ki Yunanların durumuyla ilgili diğer önemli etmenler o belli dönemde bu şekilde bir bulgunun veya tanıtımın gelişmesine ve kullanılmasına yol gösterici olmuştu. Buradaki çeper söylemi bana güçlü bir argüman gibi görünüyor. Bununla bağlantılı olan akışkan karakterli politik, yasal ve dinsel kurumlar da öyle... Fakat gerekli ve yeterli nedenler jargonuna düşmeden söylemek gerekirse bu gelişmeler, uzun dönemde, iletişimin yazılı hali ile ilgilidir. Daha ötesi, değişikliklerin hepsi birdenbire ortaya çıkmamıştır; "büyü"ye karşı mücadele sadece Yunanistan'da olmamış; Çin'de, Romalılar (Hristiyan ve paganlar) arasında, aynı zamanda Avrupa'da Rönesans döneminde de olmuştur (Thomas 1971). Bu mücadele, yenilgiye uğrayan Tanrıyla ilgili nedenlerden ("büyü" o zamanlar hem bir alternatif hem de reddedilen bir inançtı) ve "teoriler" arasındaki ayrımın daha karmaşık şekillerinin aşamalı olarak benimsenmesinden doğan sürekli bir mücadele idi.

Bu mücadele Yunanistan'ın gerilemesinden çok sonra da sürdü; bu inanç mücadelesi orada ve o zaman kazanılamadı, hatta belki şimdi bile kazanılamamıştır. Gerçekten acaba birçok teorisyenin açıklamaya çalıştı gibi inançlarda böyle genel bir değişme var mıydı? Acaba birçok etmenden etkilenmiş olan düşünme şekillerindeki değişmelerden ayrı, fakat özellikle iletişim sistemleriyle ve bize izin verildiği kadarıyla geliştirip biriktirdiğimiz bilgiler yoluyla oluşan düşünce şekillerinde bunun gibi ani, tek bir değişme olmuş muydu?

Yunan başarısı, bilgiyi sistemleştirmek için yapılan diğer atılımlarla, diğer başarılarla aynı bağlam içinde görülmelidir. Bu başarılar arasındaki sıralamada kesin olan yazının sine qua non [olmazsa olmaz] karakteriydi. Yazı, özel bir tür tartışmayı mümkün kılıyordu, bana göre bu tartışma özellikle belli bir politik sisteme veya genel anlamda kültürler çatışmasına değil, ancak kağıda yazılmış teorilerin şekil verilmiş karşıtlığına dayanıyordu ki bu da farklı bir tür incelemeye yani metinlerin analizine imkan veriyordu. Aslında süreçlerin kendisi sözel toplumlarda kesinlikle var olmasına rağmen, yazı ayrıca çelişkili durumları ortaya koymakta ve kanıtlarda açıklık sağlamaktadır. Sadece belli çeşitte bir kanıtın şekillendirilmesine imkan vermekle kalmayıp (örneğin; Modus Tollens) aynı zamanda bu kanıtları (ve neyi kanıtladıklarını) gelecek kuşaklar ve daha sonraki faaliyetler için biriktirip kaydetmektedir.

3

Afrika, Yunanistan ve Sözel Şiir

Sözel dil öğelerinin herhangi bir formda görsel olarak kaydedilmesi olan yazı, gerçekten de beşeri bilgilerin birikimi, gelişimi ve karakteri üzerinde önemli sonuçlar doğurmuştur. Ben burada yazının, biz okur-yazarların edebiyat adı altında tartıştığımız standart sözel formlar üzerindeki etkilerine dönmek istiyorum. Her ne kadar savunucuları varsa da (Finnegan 1970, 1977) bu terim, bir anlamda bizi yanlış yönlendirir çünkü yazı özellikle harfleri tanımlar ve sözel formların analizi yapılırken bunlarda belli bir sapma eğilimi gösterebilir. Fakat şiir, hikaye gibi ezberden anlatımların birçok çeşidi yazıdan çok daha önceleri de vardı ve bu sözel formlar, yazılı edebiyatın yerleşmesinden çok sonra bile değişikliğe uğramış "sözel" formlar olarak devam ettiler. "Sözel" ve "okur-yazar" geleneğin her ikisinin birlikte var oluşu, yani bir kesişme ve karşılıklı etkileşim durumu, eski şiirin karakteri konusunda (bizim bilgimiz bunun zorunlu olarak yazı aracılığı ile olduğu şeklindedir) ve onun daha eski sözel formlarla olan ilişkisi hakkında şiddetli tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmalar, diğer bütün konularda olduğu gibi, alfabenin kendi başına tam alfabe haline geldiği eski Yunandaki büyük başarının merkezinde gerçekleşir.

Homeros'un şiirlerinin esas olarak sözel kompozisyonlar olduğu görüşü, Milman Parry ve A.B. Lord'un Yugoslavya'da yaptıkları yeni ufuklar açan saha çalışması ve bulgularla ilgili analizler sayesinde destek buldu. Bu da "sözel teori" denilen bir formülasyona yol açtı. Fakat Yunanistan'ın sıkça kıyaslandığı Yugoslavya ve Kahraman Toplumlar, okur-yazarlığı herhangi bir anlamda barındırmadıklarından, sözel toplumlar değillerdi. Gerçek anlamda sözel bir kültür bulmak için – bir şiir ve düzyazının form ve içeriklerinin yazıdan etkilenmemiş olmasından emin olmak için – başka yerlere bakmak gerekir. Benim sözel kompozisyonları kaydetme deneyimlerim ve (okur-yazarlık teorisi denilen) yazının rolü hakkındaki daha genel çıkarımla-

rım, Avrupa geleneğine yapılan bu önemli katkılar hakkındaki fikirlerimizi yeniden değerlendirmek konusunda, çağdaşlık bağlamında eski Yunanistan'a veya yakın-çağdaşlık bağlamında Afrika'ya yeniden bakmamız gerektiğini söylüyor.

Benim tartışmak istediğim Afrika, asıl Batı Afrika'dır; orada ben, Kuzey Gana'da LoDagaalar arasında uzun Bagre efsanesini kaydettim (1972 ve 1981). Kıtanın bu parçasında özellikle Mali'deki Sunjata ile Fulani ve Bambara halkları arasında Silamaka gibi yayımlanmış birçok destansı şiir üretilmiştir. Ayrıca orada, Meillasoux ve arkadaşları tarafından (1967) hazırlanıp yayımlanmış, Kusa'nın dağılmasıyla ilgili Soninke efsanesini ve Nijerya'da Ijoların Ozidi efsanesini (J.P. Clark 1977) görüyoruz; daha güneyde, Kamerun'da Fangların Mvet efsaneleri (Pepper ve De Wolf 1972; Boyer 1983) ve Kongo'da Boelaert (1949, 1957), de Rop (1964) ve diğerlerinin yayımlamış olduğu, Mongo-Nkundo halklarının Lianja destansı hikayeleri, ayrıca Biebuyck ve Mateene (1971) tarafından kaydedilen Nyangaların Mwindo Destanı karşımıza çıkıyor.

Eski Yunanistan'ı çok az tanıyorum ve dilleri hakkında hiçbir bilgim yok. Sözellik veya okur-yazarlık olgularının Homeros'a ait şiirlerin formu veya içeriği üzerindeki etkileri hakkında yaptığım yorumlar bu bilgi ışığında okunmalıdır. Bu uyarı tercüme edilen malzemeler üzerinde çalışan antropologlar, tarihçiler ve edebiyat eleştirmenleri gibi bilginlerin pekçoğunun çalışmaları için de geçerli olmalıdır. Fakat şiirin değerlendirilmesi kısmen paylaşılan insan deneyimlerinden kısmen de iletişim olgusunu kuşatan özel kişisel ve kültürel durumlardan kaynaklanmaktadır; dışarıdan birisi sadece genel olanı algılar, özel olana gelince ne yapacağını bilemez. Sağlam bir değerlendirme açıkça her ikisini de göz önünde bulundurmalıdır. Örnek olarak, kökeni "klasik" geçmişle bağlantılı Avrupa eğitim sistemi içinde yetişen kişiler için Homeros şiirlerinin "benzersiz", başka geleneklerde emsali olmayan "anıtsal" ürünler olduğu çok açıktır. Fakat bu hüküm diğer kültürler için hemen doğrudan geçerli değildir.

Eski Yunan şiirinin kıyaslandığı sözel gelenekler (bunlara sözel kültür demek neredeyse çok zor) ilk olarak, özellikle M. Parry (1971) ve A:B: Lord tarafından kaydedilmiş olan Güney Slav şiirini, ikinci olarak batı Avrupa destanlarını; İngil-

tere, İrlanda, İskandinavya, Fransa ve Almanya efsanelerini, üçüncü olarak da Avrasya'nın daha uzak bölgelerinde bulunan, Chadwick'in, çalışmalarında kahramanlık şiirleri şeklinde adlandırdığı şiirleri kapsar. Bu karşılaştırmaların bazı hallerine göz atmak va sonra tartışmaya Afrika'yı da dahil etmek istiyorum. Bu, sadece derlemiş olduğum verileri ortaya koymak için değil, diğer gelenekler "sözellik" niteliğine bazı sorular yöneltirken, Afrika'da böyle yapılmadığının spesifik nedenlerine dikkat çekmek ve Perry ve Lloyd'un ilgi uyandıran çalışmalarında ortaya çıkardıkları gibi şimdiki zamanın geri planında geçmişe bakmanın açıkça değerli bir yol olduğunu düşündüğüm içindir. Bugün hala Afrika'da, kültürel hayatın merkezinde, bir el yazması metnin sayfalarında donup kalmamış ve kahvehanelere hapsedilmemiş uzun anlatıların ezbere icra edildiklerini görüyoruz.

Bu tartışmayla ilgili yorum yapmadan önce, bunları ifade ederken kullandığımız terminoloji hakkında bazı net açıklamalar yapmamız gerekiyor. Her ne kadar şiir formunun kendisinde okuma-yazma etkisinin ne kadar olduğu sorusu açıkça bulunsa da yazılı olsun ya da olmasın, şiiri *kültürlere* atfederek o kültüre bağlamakta büyük bir zorluk yoktur. Bir çalışmayı sözel veya okuma-yazma geleneğine bağlamanın zorluğu, bizim açık seçik bir ayrım ile uğraşmadığımızdan kaynaklanır. Öncelikle burada kompozisyon ve performans arasındaki önemli ayrım karşımıza çıkıyor ve belki de ardından performans ile aktarma arasındaki farkı ayırt etme konusu geliyor. İkinci olarak, eğer sessiz sesi, iç kulağı da işin içine katarsak, bütün okuma-yazma formlarının, sözel olarak oluşturuldukları gibi mantıklı bir düşünce vardır. Ayrıca bütün eski sözel çalışmaların ancak o toplumdaki okuryazar biri tarafından, belki şairin kendisi tarafından yazılmış olmasından, bilindiği şeklinde yine anlamlı bir düşünce vardır ve bu da eylemin kendi içinde kompozisyonun daha fazla ya da daha az ölçüde aktarılabilmesi demektir. Bu durum en azından etnografların çalışmalarından önce büyük ölçüde doğruydu; gerçekten de kayıt makinalarının gelmesi ve bunların Parry tarafından başarıyla kullanılması ile, dahası standart teyp kayıt makinalarının saha çalışması yapan herkes tarafından kullanılması sayesinde, uzun sözel anlatıların çok yüksek bir doğrulukta yazıya aktarılması mümkün olabildi. Daha önceleri bunun tek yolu

dikte ederek yazdırmaktı. Bu, ezber anlatımların kendisinden daha zor bir aktarma yoluydu ve zorunlu olarak içeriğin kaybına yol açıyordu. Yaptığım önceki (1972, dikte etme) ve sonraki (1981, teyp kaydı) kayıtlar arasında Bagre kayıtlarının versiyonlarının birbirinden ne ölçüde farklı olduğunu söylemek, onları kaydederken kullandığım farklı yöntemlerden dolayı oldukça zor. Fakat önceki yaptığım kayıtta konuşmacı olan kişi, anlatısını bir performans gösterisi esnasında yapmadığından ve ben acele içinde yazarken çoğu zaman durmak zorunda olduğundan söylenenleri çok daha dikkatle seçebiliyordu. Sözel anlatımların analizinde tarihi etmenler ve teknolojik yöntemler çok önemli bir yer tutar. Kayıt cihazlarının ortaya çıkmasından önce biz sözel malzemelere sadece onları yazıya dönüştürerek sahip olabildik; bu nedenle anlatıların, sözel kompozisyonların metinlere aktarılırken yazılmaları sırasında aralarında ne kadar fark olduğunu anlamak, olanaksız olmasa bile oldukça güçtür.

Çoğunlukla kompozisyon ile hatırlamanın, yaratıcılık ile belleğin bileşimi olan sözel performansların "yaratıcı" yönlerini fazlaca vurgulamak doğru bir şey olmakla birlikte, bunun anlatandan anlatana, durumdan duruma ve üsluptan üsluba değişkenlik gösterdiğini unutmamak gerekir. LoDagaalar arasında, fertlerden biri bazen *xylophone*un[5] başına oturup tasarlayarak bir kısa şarkı yaratır; bir başka zaman bu kişi "ezbere" bildiği bir şarkıyı söyler ve müzik her iki halde de – pekçok caz müzisyeninin yaptığı gibi – ortak temaların serbest çeşitlemelerinden oluşur. Yeni şarkının sözleri ve melodisi önceden "bilerek" de hazırlanmış olabilir yahut bir cenaze veya bir dansın coşkusu içinde "doğaçlama" olarak yapılabilir. Bu ayrım Bagre gibi uzun anlatımlarda daha az belirgindir fakat bazı kişilerin daha "yaratıcı"oldukları açıktır, yani onların kendi versiyonları, örneklerin geri kalanları arasında büyük farkla öne çıkar. Fakat bir konuşmacının bu ezbere anlatımlarını zaman içinde incelerken, ki bunu bir adamın, Sielonun örneğinde yaptık, tek bir kişinin (ya da en azından bu kişinin) versiyonlarının, aynı törensel olayın içinde olsun ya da olmasın, diğer yorumcuların her birine kıyasla, birbirine çok yakın olduğunu gördük. Bu bizim

5 Ç.-n.: Yan yana tahta çubukların dizilmesiyle oluşan, iki değnekle çalınan vurmalı eski bir çalgı.

beklediğimiz bir şeydir. Konuşmacı, daha önce samimi bir tarz içinde "öğretilen" ilk performansını icra ederken, kendisine verileni saklar (veya doğaçlar) ve sonra kendi özgün versiyonunu üretir. Bir başkasının anlatısını ezberlemez (hele kelimesi kelimesine hiç), fakat (bir süre sonra) kendininkini ezberler.

Son olarak "destan" ve benzeri şiirleri ele aldığımızda birbiriyle çok bağlantılı olan bir başka ayrım daha vardır. Bazen biz aynı toplum içinde hem sözel hem de okur-yazar gelenekten bahsederiz, ilkini popüler kültür olarak, sonrakini "sanat" formları olarak tanımlarız. Bazı kesin marjinal durumlar vardır ki sözel olarak oluşturulmuş ve icra edilmiş "edebiyat" yazılı gelenekten oldukça bağımsız kalabilir. Diğer yandan, okuma-yazma "sözel" ürünleri derinden etkileyebilir. Çok ileri bir örnek olarak bunlar, belki sözel biçimde icra edilir (ezberden anlatılır) ve sözel biçimiyle aktarılır (örneğin kitap kullanmaya bile gerek olmadan ezberlenir), ama yine de yazının yardımı ile kompoze edilmiş olabilir. Böylesi bir örnek 4. başlıkta bahsetmiş olduğum Rgveda'da görülür. Fakat biz bir başka örnek alalım; Mısırlı matematikçiler rakamların ikiye katlanması veya on ile çarpılması durumları dışında kalan, çarpma ve bölme işlemlerini külfetli bir yöntem olan ikiye katlama ve sonra ekleme veya çıkarma yapma yoluyla uyguladılar (James 1979:123). Bunun gibi, herhangi bir karmaşık hesaplama işleminde yazıya kesinlikle ihtiyaç vardır. Diğer yandan bizler, oldukça karmaşık olan çarpma işlemlerini sözel aritmetik yoluyla "kafamızdan" yapabiliyoruz. Bunu yapabilmek için bir dizi tabloyu önce basılı bir kopyasından veya muhtemelen bir başkasının anlatımından "ezber" edip öğrenmemiz gerekiyor. Fakat bu aritmetik tabloların, yazı ürünleri yani okuma-yazma geleneğinin bir parçası olduğundan ve/veya ondan etkilendiğinden bir kuşkumuz olmamalı. Burada ortaya çıkan sorun, bir başka kaydın varlığının ve bir başka iletişim kanalının her ikisinin de aynı toplum veya komşu toplumlar içinde bulunması durumunda, bunların belli bir "sözel" kompozisyon üzerinde, uslup ve yazar üzerinde yapmış olduğu etkinin derecesidir. Özellikle yazının şu veya bu şekilde yüksek statü ile yakın bağlantısı olması nedeniyle, hemen hemen hiçbir "sözel" form yazılı iletişimin varlığından etkilenmemiştir diyemem.

Bu noktaları aklımızda tutarak, Homeros külliyatının

kompozisyonu ile ilgili son tartışmaların bazı yönlerine göz atabiliriz. Klasikçiler arasında, Adam Parry'nin (1966) Kirk'ün daha önceki tezi (1962) hakkındaki yorumları ve yine Kirk'ün sonraki kitabında (1976) ona verdiği cevap üzerinden yaptıkları saygı değer tartışmada ben araya girmek isterim. Lord'un öne sürdüğü iki husus bu karşılıklı alışverişi başlatmıştı. Ona göre (1) sözel olarak oluşturulmuş bir şiir, önemli değişiklikler yapılmaksızın sözlü şarkı geleneğine aktarılamaz – bir başka yerde Dow'un yorumu şöyle: "sözel şekilde oluşturulmuş ve yazıya dökülmemiş olan bir şiirin sözel olarak harfi harfine aktarılması görülmemiştir"; ve (2) sözel şairlerin gücü eğer okuma-yazma öğrenirlerse yok olur. Kirk, birinci savı reddeder, ikinciyi ise kabul eder; Adam Parry onun bu seçimi yanlış yaptığını düşünür. Kirk'ün Homeros şiirlerinin kompozisyonu hakkındaki kendi fikirleri aşağıdaki gibi devam ediyor: *İlyada* yapıtı, sözel bir kültürde yaşayan, elinde lir ile bir *aoidos*[6] olan anıtsal şair Homeros tarafından VIII. yüzyılda yaratıldı. Birçok bakımdan benzersiz bir eser yarattı Homeros. Eserin diğer şiirsel özelliklerinin yanı sıra uzun olması bu özelliklerinden bir tanesiydi, çünkü Kirk'ün gözlemlerine göre sözel kültürlerde uzun şiirlere ait pek fazla kanıt bulunmuyor. Bu şiirler daha sonra aşağı yukarı eksiksiz olarak, M. Parry ve Lord aracılığıyla Sırbistan'daki Novi Pazar kasabasında bulunan bir tür "üretken şarkıcılar" tarafından ilk olarak aktarıldı. Ardından M.Ö. 625'den 575'e kadar olan dönemde "yarı okur-yazar" olan *rhapsodoslar*[7] *(*simgeleri lir değil bir değnekti*)* tarafından devralındı, en sonunda VI. yüzyılda "Peisistratos Derlemesi" olarak bilinen şekliyle yazıya aktarıldı. Bu son aşamada şiirler, ezberden okumaların bir adet haline geldiği Panathena festivalleri[8] ile birlikte anılmaya başladı. Bu ezberden okumalar festivalin ayrılmaz bir parçası olarak, aslında aristokratik bir bağlamda şekillendi, oysa başlangıçta çok daha halka dönüktü. Aynı Yugoslav destanları gibi, kökleri şehir-devlet'in,

6 Ç.-n.: Eski Yunanistan' da, kitara *eşliğinde tanrıların ve kahramanların serüvenlerini anlatan şair.*

7 Ç.-n.: Eski Yunanistan'da destan şiirleri çalıp okuyan profesyonel anlatıcılar.

8 Ç.-n.: Eski Atina'da yapılan ve Antik Yunanistan'ın herkese açık en büyük festival.

-yani *polis*in- doğuşuna yol açan antik çağın kafe şarkılarına kadar uzanıyordu.

Homeros'u bir "sözel" şair olarak kabul ederken, Kirk, onun eserlerinin esas olarak, Truva hikayesine en uygun yer olarak kabul ettiği "kahramanlar çağı" post-Miken Dönemi'nin tipik sanat-formu olan "destan" ile aynı form içinde aktarıldığı ihtimalini de vurgulamaktadır. *İlyada'nın* bugünkü yazılı versiyonunu daha önceki döneme ait anıtsal bir çalışma olarak tanımlayabilmek için sözel kültürlerin, uzun şiirleri kuşaktan kuşağa göreceli olarak tam aktarmadaki yeteneklerini kabul etmemiz gerekir. İşte bu varsayım sorgulamaya açık gibi görünüyor.

Görmüş olduğumuz gibi Homeros çalışmalarının modern sözel şiirlerle karşılaştırılması, genel anlamda Parry ve Lord'un 1930'larda Balkanlar'da topladıkları önemli koleksiyona dayanmaktadır. Bu kompozisyonların büyük bir kısmı Homeros'unkilerden daha kısadır, sadece Avdo Mededovic'e ait olan bir anlatı, muhtemelen kaydedilme şartlarının bir sonucu olarak kıyaslanabilir bir uzunluğa sahiptir.

Fakat uzunluktan ayrı olarak, Balkan sözel şiiri, bazı şarkıcıların niyetleri ile ilgili beyanlarına açıkça ters düşen bir anlatı biçimi olan, tam olarak veya harfi harfine tekrarlama tezine fazla bir destek vermiyor. Bu yüzden Kirk, ileriki umutlarını, bölgesinde seçkinliğe sahip, kendi uyarlamasını Novi Pazar şiirlerinden çok daha doğru bir formda, yani eski Yunanistan'da olduğu gibi aynı tavır içinde öğrencilerine aktaran bir şarkıcıya rastlayabileceğimiz bir "uzak ve doğal bölge" bulmaya bırakıyor (1976:122). Her halukarda aktarmadaki doğruluk, Homeros eserlerindeki üç etmen sebebiyle modern zamandakilerden daha fazla bulunmaktadır:

1. Daha büyük oranda formüllere dayanıyor olması
2. "Homeros tarzında altı ayaklı dizelerde çok daha fazla vezin değişmezliği" (1976/123)
3. Şiirlerin "gerçek sözel gelenekler sonucu" ortaya çıkmış olduğu gerçeği, o yüzden bunların aktarımı şarkıcılara değil, daha çok bu döneme, anlatıcılara ve *rhapsodos*lara dayanmaktadır (1976:124).

Bu görüş ona, Bowra'nın yapmış olduğu, "aktarılan, şiirler değil onların özü ve tekniğidir" iddiasına itiraz etme konusunda cesaret verdi ve ayrıca, VIII. yüzyılda şiirlerin varsayılan kompozisyonları ile onların VI. yüzyılda Atina'da yazılı formda ilk ortaya çıkışları arasında kalan boşluğu doldurma fırsatı sundu.

Parry'nin kaydetmiş olduğu destanlar Homeros'a ait çalışmalardan genellikle daha kısa olmalarına karşılık özellikle Avdo Mededovic'in söyledikleri, ciddi şekilde uzundurlar; 1935'te disklere kaydedilmiş olanların uzunlukları aşağıda gösterilen dize sayısından oluşurlar (aslında açık söylemek gerekirse sözcükler daha iyi bir kıyaslama temeli oluşturabilir); 2,436; 6,290; 6,402; 2,624; 13,331; 5,919; 645; 1,302; 6,313. "Smailagic Meho'nun Düğünü" adlı 1974'te Lord tarafından yayımlanan çalışma 12 bin 323 dizeden oluşmaktaydı. Bununla birlikte aynı temayı işleyen destanlar uzunluk bakımından çok değişkendiler. Lord 1950'de Avdo'yu tekrar ziyaret etti ve Düğün'ün başka bir uyarlamasını kayda aldı, bu sadece 8 bin 488 dizeden oluşuyordu yani üçte bir oranda daha kısaydı. Belli bir destan zaman içinde içerik açısından da değişme gösterebilir. Bunu biliyoruz, çünkü bu destanın daha eski uyarlamaları metin olarak halen bulunuyor; özellikle Semic tarafından dikte edilen ve 1886'da basılan uyarlama ki bu, sonra yayınlanan daha tanınmış iki ayrı uyarlamaya temel oluşturmuştur. Ayrıca, Malkoc tarafından 1916'da dikte edilerek yazılmış el yazması bir başka uyarlama bulunmaktadır. Lord der ki; arka planda Semic geleneği olmakla birlikte, bu son uyarlamalar ondan "yalnızca bir parça ve genel anlamda etkilenmişlerdir. Dahası, diğer hikaye öğeleri, Malkoc geleneğine yakın olanlar, Semic geleneğine katılmışlar veya Semic onlara katılmıştır" (1974:282). Diğer bir deyişle, yazılı metinlerin bir etkisi olmuş fakat bunlar baskın olmamışlardır; kompozisyon korunmuştur. Kitabının özel bir bölümünde Lord, (s. 13-34) "Avdo'nun özgünlüğü"ne vurgu yapar, tıpkı Kirk'ün Homeros için ısrarla "anıtsal besteci" demesi gibi; sözel şiirleri kaydeden pek çok kişinin buna benzer güçleri çalıştıkları şairlere atfetmeleri ilginç bir gerçektir. Karşılaştığımız birçok uyarlamanın bazıları diğerlerinden kuşkusuz daha yavandır. Fakat "kayıt"lardaki rastlantılar sayesinde, birçok hikaye anlatıcısının onlarla ilişkide olan kişiler tarafından sıra dışı

olarak tanımlandıklarına tanık oluyoruz. Bu da bize özgün olmanın, bazılarının söylediği gibi kısa süren bir özellik olmadığını gösteriyor. Gerçekten de sözel gelenek sürekli yaratıcılık gerektiren bir özelliğe sahipti; yaratma yerine tekrarlamayı - en azından hazır metinleri tekrarlamayı - özendiren ise yazılı gelenekti.

Her ne kadar kendisi çalışmalarını içerik ve tarz olarak kesin biçimde etkilendiği okur-yazar bir kültür içinde yapıyor olsa da Avdo, bu özgünlüğü devam ettirdi. Bir yandan okur-yazar olmadığını söylerken diğer yandan bir dünya dini ve bir Kitabi din olarak kayıtları ve kaydedicileri ile kendi geleneğine sahip olan İslamiyet dinine mensuptu. Okula gitmemiş olmakla birlikte, orduda bulunmuştu, Latin ve Kiril alfabesi karakterlerini tanıyor olabilirdi ve şarkılarından bazılarını şarkı kitaplarından öğrenmesi muhtemeldi. Acaba bu son söylediğimizin önemi nedir? Bir şarkı kitabının varlığı sabit bir metnin varolduğu görüşünü yansıtır. Dahası böyle bir görüşün pratikte gerçekten yerleşmesine yardım edebilir. Örneğin; bir okul çocuğu Avdo'ya aynı uyarlamayı defalarca, onu "ezber"den öğrenene kadar okuyabilir; bir şarkıcı şarkısını tamamen sözel olarak kendi kendine tekrar edebilir, fakat uzun bir şarkıda bunu tamamen aynı şekilde yapabilmesi – her ne kadar tam tekrarlama değerli bir çalışmadır şeklinde düşünse de – pek olası değildir.

Bütün bu yazılı suflelere rağmen, Avdo özgünlüğünü korudu. Bu kanıta dayanarak bu türden uzun şarkılarda "değişmez söyleyiş" fikrini kabullenmek zordur. Her ne kadar Bowra'ya ait olan "içeriğin" nakledilmesi fikri kendi sorunlarını yaratıyor olsa da, kanıtların ibresi Kirk'ten ziyade Bowra'yı destekler gibi görünüyor. Parry 1935 yılında Avdo'nun yeni bir şarkı öğrenme yeteneğini sınamak için başka bir şarkıcı olan Mumin'in onun bilmediği bir şarkıyı söylerken orada hazır bulunmasını sağladı. Şarkı bittiğinde aynı şarkıyı Avdo söyledi fakat onunki, kimi yeni yaratılmış, kimi içine katılmış, kimi şekli değiştirilmiş olan başka şarkılardan alınma sözlerle süslenmiş halde, asıl şarkıdan neredeyse üç defa daha uzundu.

Şarkıcılar arasındaki aktarım ile aynı şarkıcının tekrarları birbirinden tamamen farklı bir konudur. Aynı zamanda, yapısı oldukça yüksek oranda kurulmuş olan durumlarda, örneğin, Veda metinlerinde yapılan aktarımlarla kıyaslandığında, kahvehanenin

samimi ortamında yapılan tekrarlarda tam doğruluğun elde edilmesi çok daha zor bir şeydir. Vermiş olduğumuz örnekte Avdo, belki en azından şairin hazır bulunan dinleyicilerden bağımsız olduğunu söyleyen ilginç yoruma bağlı olarak, şarkıyı tam olarak aktarmak için çaba sarfetmeyi bir kenara bırakın, kendi yorumlamasını belli bir şekilde tekrar hatırlamak gibi bir niyet içinde de görünmüyordu. Lord 1950 yılında şarkıcıyı tekrar ziyaret ettiğinde, Avdo o şarkıyı Parry'nin ziyaretinden beri bir daha söylemediğini, çünkü onu yeterli derinlikte bir merakla *(meraklica)* dinleyecek kimse olmadığını söylemişti (1974:298). Belki de zamanın geçmesiyle açılan boşluk, şarkıcının daha önceki yorumunu tekrarlamasını daha da güçleştirmiş; böylece onu "özgün" olmaya zorlamış olabilir.

"Özgünlük" konusu, bu tartışmanın daha fazla açıklama gerektiren diğer üç yönünü de öne çıkarıyor; birincisi, birebir bellek ile sözel kültürler arasındaki ilişki... Ben bunu Bagreleri incelediğim 8. başlıkta çok detaylı olarak ele aldım, fakat burada bunu formülü ile birlikte irdeliyorum. İkincisi dikkatlerin genel söylemler doğrultusunda yöneltildiği "sözelliğin" doğası ve üçüncüsü, destan (ve diğer uzun "standart sözel formlar") ile sözel toplum ve Kahramanlık Çağı arasındaki bağlantıdır ki bu konu, Chadwick'in bu tür şiirin var oluşu ile bunun ortaya çıktığı geniş toplum arasındaki bağlantıyı tanımlama çabalarında sürekli başvuru noktası olan Homeros külliyatı üzerine yaptığı yorumların merkezini oluşturur.

Bellek ve Birebir Bellek

Birebir (harfi harfine) tekrarlama meselesi üzerinde Adam Perry'nin ileri sürdüğü görüş, Kirk'ün fikrinden daha ikna edici gibi görünüyor. Her ne kadar tartışmalarda ikisi birbirinden pek ayrı tutulmasa da uzun sözel anlatılarda birebir aktarım ile birebir tekrarlar için, kısa şiirlerden farklı olarak oldukça az kanıt vardır. Tekrarlama konusunda şimdi daha girift bir vakayı ele alalım. Finnegan, Batı Afrika Sunjata destanındaki Bamba Suso'nun iki yorumunu örnek veriyor; "Bu ikisinin kıyasından çıkarılacak en vurucu nokta, birçok yerde neredeyse kelime kelime aynı olacak kadar benzerlik bulunmasıdır" (1977:76, Innes tartışması 1973). Fakat başka bir açıdan bakıldığında, ilginç olan

sözcüklerin açıkça ezberden öğrenilmediğidir; bir kişi sergilediği gösterisini birebir aynı olarak tekrarlayamaz. Ak Bagre'nin 1975'te Sielo tarafından yapılan dinletilerindeki farklı yorumlarını incelediğimizde, çalışma arkadaşım K. Gandah'ın bu konuda yaptığı yorum konuyu çok açık ortaya koyuyordu; kendisi Sielo'nun yorumlarındaki tutarsızlıklardan şaşkınlığa uğrarken ben ise benzerliklerden hayrete düşmüştüm. Nihayetinde her ikimiz de birebir tekrarlamanın uzağında kalmıştık.

Biz burada tek bir şarkıcının, kısa aralıklı bir zaman süreci içinde, alışkın olduğu aynı içeriği icra ederken gösterdiği tutarlılığı inceliyoruz. Adam Parry, Zogic'in "Alija Rescues Alibey's Children" adlı eserine dair getirilen iki yorum arasındaki farkın oranının – değişen yüzde oranını Kirk'ün reddetmesine karşın – onyedi yıldan sonra yüzde 4.4 daha arttığını öne sürüyor. Farklı şarkıcılar arasında bunları birbirine aktarma konusundaki bu farklılıkların munzam artışı daha yüksek orandadır. Diğer taraftan, bu şarkıcılar arasındaki yaratıcılık da elbette bir kenara bırakılamaz.

Bir başka sorun, aynılık ve özdeşlik algısının "sözel" şarkıcılar ve onları eleştirenler için öznel bir konu olmasıdır. Bu, bir editörün bir metnin iki yazılı uyarlamasını yan yana koyarak karşılaştırma yapmasından çok farklı bir şeydir. Fakat sözel şarkıcılar, bazen kendi hünerleri ile, bazen özel bir dinleyici grubu nedeniyle, bazen de daha geniş bir sosyal durum nedeniyle sık sık çeşitleme yapmaya zorlanırlar. Bu açıdan bakıldığında, Batı Afrika'da bulunan komşu Bambara ve Fulani halkları arasındaki Silamaka savaşlarına ait çalışmalarda ilginç farklar görülmektedir. Bunlardan birisi Silamaka ve Poullori'yi karşılaştırarak (C. Seydu 1972) Fulani tarafını öne çıkarır, *La Prise de Dionkoloni*[9] çalışması ise (Dumestre ve Kasteloot, 1975) Bambara tarafını vurgular. Burada, aynı aileden olan gezgin halk ozanları ve *griot*lar (gezici halk şarkıcıları) bir konak yerinden diğerine gittiklerinde "nağmelerini değiştirmek" zorundaydılar; tıpkı İlyada'nın Truva uyarlamasının Yunanlarınkinden çok farklı olması gibi...

Konuşmacıların Bagre'yi kendilerinin tekrarladığını veya ürettiğini, yani onun aynı veya farklı bir uyarlamasını sergile-

9 Ç.-n.: Bir Bambara destan şiiri.

diklerini sanıp sanmamaları aslında basit değil karmaşık bir sorundur. İcracı ve yaratıcı (ben üretken diyorum) ozanlar arasında bir ayrım yaparken, her ne kadar Lord ve Perry şarkıların onları söyleyen şarkıcılar tarafından bestelenmiş olduğunu savunsalar da, Kirk, Parry'nin kayda aldığı Novi Pazar şarkıcıları için onların harfi harfine aslına uygunluğu hedeflediklerini iddia etmektedir. Örneğin; Derro Zogic "aynı şarkıyı, kelimesi kelimesine, satır satır, tek bir satır eklemeden, tek bir hata yapmadan..." söylediğini iddia ediyor. Fakat daha sonra sorulan bir soruyu cevaplarken "iki şarkıcı aynı şarkıyı benzer şekilde okumazlar... Ekleme yaparlar veya yanlışa düşerler, veya unuturlar" şeklinde bir itirafta bulunuyor (Lord 1960:27). Bu bölümle ilgili yorum yapan Adam Parry, ozanın "bizim anladığımız herhangi bir tam uygunluk kavramından" ne kadar uzak olduğunu, ve "psikolojik olarak soyut kavramları algılama yeteneğine sahip olmadığını" söylüyor (1966:188).

Söz konusu olan, ne algılamada başarısızlık, ne de psikolojik kapasitedir: yazılı bir metin olmadan herhangi bir kimse için uzun bir ezberin iki uyarlamasının "aynı" olup olmadığını anlamak oldukça zordur. Yazar bir şarkının tam benzeyen uyarlamasını yapmayı özellikle istese bile, ikisini yanyana koyma ve görsel bir denetleme olasılığı bulunmadığından bu yapılamaz – sadece ardı ardına bir kıyaslama, o da uzun aralarla yapılabilir. Bundan başka bir de "normal" belleğin sınırlılığı, duyulan anlatıların anımsanması vardır. Anımsama açıkçası tekrarlanarak geliştirilebilse de özel bir teknik, (gösteri yapan Anlatıcıdan farklı olarak) bir öğretmen ve ayin-dışı bir metne ihtiyaç gösterir ki benzerliğin eksikliği önemsenmemiş veya istenmemişse bu ihtiyaç fazla belirgin olmayabilir. Bu durumda "aynılık" kavramı daha esnek olabilir; tam benzerlik kastedilmeyebilir fakat bir tür tanımlanmamış yapısal benzeşmeden bahsedilir, örneğin; Ak Bagrenin tüm uyarlamaları ayinlerle ilgili çalışmalardır. Ayinler, mevsimsel olaylar, uzamsal durumlar, ve özellikle öykü, bazen anlatımın çekirdeği olan sürekli bir çatı oluşturabilir, bazen de farklı türden bir söylemin üzerine asılacağı boş bir askıdan başka bir şey olmayabilir.

Bagre üzerinde çalışırken, Derro Zogic vakasında olduğu gibi, birbiriyle çelişen niyetlerle ilgili bir dizi açıklamayla

da karşılaştık. Bagre'nin bir-olmaklığı [oneness], biz ister ezbere anlatıları ister ritüelleri kastedelim, açık bir soruya cevap vermeyi zorunlu kılar. Fakat bu bir-olma durumu çift-olmanın yokluğu savından başka nedir ki? Bagre, bir ezbere anlatı olmanın yanı sıra bir ayindir ve her gösteri bir Bagre'dir. Ezbere anlatının şartları gereği farklılıklar kaçınılmaz olmakla beraber, Yugoslavya'da olduğu gibi, iyi bir versiyon, üzerinde özenle çalışılmış versiyondur, yani Konuşmacı belli olayları ayrıntılarıyla anlatır. Ak Bagre'de çoğunlukla ayin konuları işlenir. Ayin programı, hazırlayanlar üzerinde ağır bir baskı oluşturduğundan, katılımcılar ve asıl üyeler anlatıların ne kadar süreceği hakkında bir fikre sahiptirler, sınırlamalar bu ayrıntıların içinde belirlenir ve sonuçta bazı kısaltmalar yapılabilir hatta diğer bazı etkinlikler aradan çıkarılabilir.

Kara Bagre'de Ak Bagre'deki gibi bir ayinsel çatı yoktur. Kara Bagre'deki bir büyük tema "kültürün gelişi"dir ve bu tema kökenlerle, şafak yaratıklarıyla ve Yaradılışla ilgili bütün efsanelerin önemli bir parçasını oluşturur; o (Bagre), "başlangıç"ın teması olan *Genesis*tir [varlığa geliş]. Bu örnekte, hem sunumda hem de anlatıya katılmak için seçilen öğelerde daha büyük farklılaşmalar olması, aynı zamanda kaçınılmaz olarak atlama, eleme ve unutmayı da kapsayan bu detaylı çalışmalar nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Çünkü Bagre'nin bu Kara bölümünde, olmuş olanı veya olabilecek olanı anımsatacak ayinlerin olduğu bir çatı yoktur. Sonuç olarak değişme daha radikal, farklılıklar ise daha yaygındır. Novi Pazar şarkıcısının söylediği gibi; "Onlar ekleme yaparlar veya yanlışa düşerler, veya unuturlar" (Lord 1960:27).

Daha yakın bir seviyeden bakılırsa bu çeşitlenmeler konusu, sözel şiirlerin karakteristiği olan ve sürekli sorun yaratan formül ile ilgilidir. Milman Parry bu formülü "belli temel fikri ifade etmek için sürekli aynı vezin kuralları altında kullanılan bir grup sözcükler" olarak tanımlamıştır (1930:80). Nagler, "*Towards a generative view of the oral formula*" adlı yaratıcı makalesinde, metindeki ifadeler arasında yapılan "tekrarlamalar"ın istatistik yönlerinden çok "söyleyen şairin kafasındaki zihinsel şablon olan formülün gerçek doğası üzerine" odaklanmıştır (1967:269); Rosenmeyer'in "ılımlı Parryciler" (1965:297) dediği Hainsworth, Russo ("yapısal formül" kavramı ile) ve di-

ğerlerinden oluşan şahıslara ait fikirlerin bazı yönlerini alarak, Parry'nin ortaya attığından daha esnek ve yaygın bir tanımlama önerisinde bulunmaktadır.

Tam olan ve *birebir* tekrarlamalar dışındaki benzeşimleri nasıl karşılamalı ve geleneksel malzemelerin yaratıcı (özgün) şekilde kullanılmaları sorununu nasıl irdelemeliyiz? Nagler için bu soru, "nasıl oluyor da Homeros hem bu kadar yaratıcı hem de bu kadar apaçık formüller kullanan bir sözel şair olabiliyor" sorusudur, çünkü "sadece istatistik zemininde bile Homeros şiirlerinin esas olarak sözel şiirler olduğu açıktır" (1967:274). Bu sorunun gerçekliğini kabul etmek için bu söylemin arkasındaki varsayımı, Bagre'nin değişken versiyonlarının (8. başlık) ortaya koyduğu durumda olduğu gibi, kabullenmek ya da aynı fikirde olmak zorunda değiliz.

Aslında Nagler, formül [formula] terimini kullanmaktan kaçınıyor ve tekrarlayan deyimlerin (kapalı sistem veya sınıf yerine) açık-uçlu bir aile oluşturduğunu, gruptaki her deyimin, "*varolan diğer hiçbir deyimle ilgili olmayan*, fakat böylesi bütün deyimlerin üretilmesinin temelindeki gerçek zihinsel şablon olan merkezi *Gestalt*[10]ile bağlantılı bir *alomorf*[11]" olduğunu düşünüyor. Bu fikir, yazara göre Witgenstein'ın dil felsefesinden ("ailedeki benzerlikler"), Chomsky'nin dil biliminden ("derin yapı") ve özellikle efsane ve folklorik yapısal çalışmalardan türemiştir ki bütün bu çalışmalar "daha önceki bitmiş ürünlerin kopyaları olan son bitmiş ürünlerin yeniden sunumları yerine, sonradan bunları devam ettiren mirasçıların tesadüfen veya başka şekilde değiştirerek sundukları, temel yapısal fikrin tekrarlanan taze sunumları olan, birbirine benzeyen ama hep-değişen dizelerdeki mit-yaratıcı işlemlerin akıcılığını" çözümlemişlerdir (1967:223). Bu basit fikre meşruiyet kazandırmak için böylesine buyurucu bir soy kütüğüne pek gerek yok gibidir. Dahası bir efsane veya halk hikayesinin yapısal modeli, teorik olarak bir

10 Ç.-n: Bir şeyi anlamak için parçalara değil, bütüne bakmak gerektiğini, anlamanın ancak bir bütün oluşturarak gerçekleşeceğini anlatan, bütünleyici... algıda kavrayışın önemini vurgulayan bakış açısı.

11 Ç.-n: Bir morfemin ses uyumuna bağlı olarak kullanılan farklı şekilleri (örn: -ler, -lar çoğul ekleri).

dizi alomorftan çıkarılabilirken, ki bu "sadece her alomorfta devamlı bulunmayan süsleyici özellikleri elemek ve sonra geriye kalanların içindeki farklılıkların altında yatan temel benzerlikleri ortaya çıkarmak yoluyla" yapılabilir, başkalarının, folklorla ilgilidir dedikleri deyimlerde açıkça fark edilen herhangi bir kalıp ortaya çıkmaz. Böylelikle Nagler, bu deyimlerin çok esnek olan ve "henüz tam tanımlanacak kadar farka sahip olmayan" derin yapı kavramını benimsiyor; bunu başka türlü söylersek, biz ne "formülleri" oluşturan derin yapıyı belirleyebiliriz ne de yüzeysel seviyedeki olası biçimsel değişimlere sınırlar koyabiliriz.

Sözel formülleri bu yolla çözümlemek, her ne kadar bu işlemin derin yapısal düzeyde, değişmez bir öz, bir çekirdek [nucleus] ve bir odaklanma gerektirip gerektirmediği şüphe götürse de, mümkün olabilir. Gerçekten de değişmeyen, tanımlanmamış varlıkların değişimi fikri, "yanlış konumlandırılmış bir somutluğa" düşmek tehlikesi de dahil çok büyük teorik sorunlara yol açmaktadır. Ezberden anlatıların makro-yapısal seviyesinde, yöntemdeki tehlike daha da büyüktür. Ak Bagre'nin kabataslak bir özetini çıkarmak sorun yaratmaz; onun yapısı bir açıdan ayinlerin sıralaması olarak görülebilir. Bu sıralama uygulamalı bir özellik taşır, burda, *dakyume* olanı *bag* haline getirir; yani, üye-olmamış kişi, *neophyte* (*bagbil, "*küçük Bagre*")* statüsünden geçerek asıl üye haline gelir. Fakat Kara Bagre'de bu tamamen farklı bir sorun yaratır, çünkü böylesi bir özetleme işlemi, bana göre, aktarılma esnasında bu anlatının taşıdığı anlamın en önemli taraflarından yoksun bırakılması demektir. Bunu yapmakla elde edilecek kazanç çok az olacaktır; buradaki genel görüş, kompozisyonu öğelere ayırmanın, daha yerleşmemiş olan diğer sosyal uygulamaların (fazlalıklarından arındırılarak) aslına döndürülmesine benzeyen bir işlem dahilinde benzeşimler kurma aracılığıyla – sosyo-kültürel çözümlemeler için genel bir prosedür olarak– bizi bir çeşit kapsayıcı anlayışa götüreceği yolundadır.

Sözel Kompozisyon ve Sözel Aktarım

Bazı Homeros tarihçileri okur-yazarlık konusuna ikili bir ayrım gözüyle bakarlar; bir şiir ya yazılıdır ya da değildir. Bazıları bunu bir geçiş durumu olarak ele almıştır. Bu tartışma bir sözel

şiir veya bir sözel kompozisyondan ne anladığımızı açıklamayı gerektiriyor. Çünkü Milton, *Paradise Lost* eserini bestelediğinde Homeros gibi kördü ve Kirk'e göre o, "kümülatif" tarzının da kanıtı olan, "yarı sözel bir kompozisyon şekli" kullanmıştı (1976:98). Milton ayrıca Sanskritçe olan Rgvedanın sözel aktarımı sorununa, sözel ve yazılının karışımı olan Gılgamış Destanı'na da gönderme yapar. Kendisi daha önce, M.Ö. II. binyılda Sümerce bileşenleri kullanılarak Akadça yazılmış olan bu Mezopotamya destanına gerçek "mit" olarak bakıyordu fakat şimdi bu durum sorgulanıyor. Açıkça bütün yazılı eserlerde, - eğer birisi çok daha üstün olan sessiz konuşma olaylarını veya daha düşünsel yaratıcılığa eşlik eden olayları bunların içine katmışsa- bir sözel kompozisyon öğesi (elbette değişken olarak) vardır. Eğer biz yazının ortak bir iletişim aracı olarak kullanıldığı toplumlardan bahsediyorsak araya bu çizgiyi çekmek hiç de kolay değildir.

Kompozisyonun yazılış yöntemi önemli bir konu olmakla birlikte, yazının, şiiri veya diğer yazınsal ürünleri etkilediği tek yol bu değildir. Belli ki Milton yazı aracılığıyla geliştirilen dize formu ve tarzını kullanmıştı, temanın kendisi başka bir çağda yazılmış olan bir metne dayanmaktaydı; *Paradise Lost* yüksek okur-yazar bir kültürün yarattığı, gelişen bir geleneğin ürünüdür. Bu bağlamda "sözel kompozisyon", tümüyle sözel olan kültürlerdeki kompozisyondan oldukça farklı bir işlem olmaktadır.

Aynı görüşlerin bir kısmı *Gılgamış*'a da atfedilir, bize kadar gelmiş olan bu yazılı destan formunun daha önceki ürünlerin, muhtemelen sözel gelenek ürünlerinin birleştirilmesi (ve böylece aktarılması) sonucu ortaya çıktığı konusunda pek şüphe yoktur. Fakat bu destanın okur-yazarlıkla bağlantı durumunu anlamak istiyorsak, bir başka noktayı da dikkate almalıyız. Çünkü yazının bizim bildiğimiz versiyonu bile ortaya çıkmadan önce, tamamlayıcı parçalar sadece "sözel şiirler" olarak değil, ayrıca yazının M.Ö. M.Ö IV. binyıldan beri giderek artan önemde rol oynamış olduğu kültürlerin bir parçası olarak var olmuşlardı. Çünkü Mezopotamya o zamandan beri tam bir sözel kültür, salt bir sözel gelenek deneyimi yaşamamıştı. Genel anlamda yazının "okur-yazarlık" faaliyetlerinde oldukça az kullanılmış gibi göründüğü doğrudur. Fakat şiir, hem form hem içerik olarak,

yazının şekillendirdiği, geliştirdiği ve yer aldığı diğer değişikliklerden ortaya çıkan kompozisyon ve tekrarlama (ezberleme) işlemlerinde dış etkilere açık bulunuyordu.

Homeros ile ilgili tartışmalar bağlamında incelenmiş olan destan veya düzyazı destansı hikayelerin birçok örneği, yazının şu veya bu formda bir şekilde var olduğu toplumlardan da çıkmıştır. Aksi halde nasıl onların kayıtlarına sahip olabilirdik ki? Anglo-sakson İngiltere, İskandinav kültürü, *Niebelungenlied'i*[12] üreten Cermen toplumu – Chadwick'in bahsettiği listeyi daha da uzatabiliriz- bunların hepsinde yazı vardı. Özgün şiirler veya destansı hikayeler sözel olabilirler. Fakat bizim sahip olduğumuz metin, içerdekiler tarafından, sözgelimi ya bir taşralıya dikte edilerek ya da eğer eli kalem tutuyorsa şarkıcının kendisi tarafından yazılmıştır ve metnin kendisi de sadece bir kaydetme işleminin konusu olmaktan çok, bir radikal değişime etki edecek güce sahip olarak, ortaya çıkan yazıdan güçlü şekillerde etkilenmiş olabilir.

Yazı olan toplumlarda destansı hikayelerin bulunduğu gibi, ayrıca diğer birçok "sözel" denilen ürün de bulunmaktadır. Daha bu yakınlarda (içerdekilerden başka) Parry ve Lord'un Yugoslavya'da yaptığı gibi, dışarıdan yabancılar geldiler ve sözel formları kaydettiler. Fakat bunlar aslında içerdekiler tarafından kaydedilmiş olabilirdi, çünkü Yugoslavya, Kahraman toplumlar gibi, sözel kültürü olmaktan yani yazıdan çok uzaktı. Gerçekten de hikayelerin şarkıcılar tarafından sergilendiği performanslara verilen bu önem, biraz da yazının büyük ölçüde Arapça, Yunanca veya Kilise-Slav dilleri ile sınırlı olmasından, yerel dil olarak az kullanılmasından ileri geliyor olabilir; destansı hikayelerin şarkıyla anlatımı, kilise ve devletin "yüksek" faaliyetlerinin tersine, yöresel ve "yavaş" yapılan bir faaliyetti. Politika ve din, okur-yazarlık etkilerinin baskın olduğu konulardı, "popüler kültür" yarı-sözel faaliyetlerin dünyasına bırakılmıştı, ta ki XIX. yüzyıl ulusalcılarının dikkatini çekene kadar...2*

Bu bağlamda tekrar dikte etme sorununa dönelim. Ozanın yazı yazamadığı fikrinden dolayı Lord, *İlyada*'nın kağıda aktarılması için tek yolun "dikte etme" olduğunu ileri sürdü. Bu

12 Ç.-n: Yazarı bilinmeyen Ortaçağ Cermen destan-mitolojik şiirleri.

önerme Lord ve Parry'nin, bu şiirlerin sözel kompozisyonlar olduğunu ileri sürdükleri varsayım üzerine kurulmuştur, bu varsayım büyük ölçüde, ozanların, *aoidos*ların doğaçlama tarzlarının ürünleri olarak görülen formüllerin ve benzer özelliklerin varlığına dayanmaktadır. Sözel kültürlerdeki şiirleri incelediğimiz zaman, bu bakışı değiştirecek bir zemin bulabiliriz fakat benim burada işaret etmek istediğim konu dikte etme işleminin kendisiyle ilgilidir. 1960'lardan önce kayıt makinalarının kullanımı elektrik şebekesi veya ağır bataryalar gerektirdiğinden, basit toplumlardaki bütün sözel edebiyat fiilen dikte ediliyordu (anlatılıyordu). Transistörlü teyp kayıt cihazlarının ortaya çıkmasıyla bu sorunlar birkaç yıl içinde kayboldu; dikte etmenin yerini kaydetme aldı.

Daha önceki sınırlamalar ne gibi sonuçlar doğurmuştu? Kayıt cihazlarının bulunması önceki yüzyıla dayanıyor olsa da 1960'lardan önce sözel iletişimin çoğu, ister konuşma formunda olsun, isterse şiir gibi standart sözel formda olsun, ancak çok zahmetli dikte etme işlemi ile kaydedilebiliyordu. Bu nedenle bir ayin sürecinde çok az şey doğal bağlamı içinde kopyalanabiliyordu. Bu durumda bir gözlemci bazı notlar alabiliyordu fakat bir metin elde etmek için gösteri sahnesinden bir suflör ayartarak sözleri ve müziği "tekrar"ettirmek yani anlatıları dikte ettirmek ya da tekrarlatmak zorundaydı. Teyp kayıt cihazları ve kameralar ortaya çıkmadan önce, müzik ve dansın işin içine girdiği durumlarda bu konunun çok daha fazla sorunlu olduğunu söylemeye gerek yok, çünkü bu standartlaşmış iletişim faaliyetlerinin yazılması için kullanılan not etme sistemi, dilsel-olmayan, az bilinen ve bu yüzden de kullanılması zor bir sistemdi.

Diğer bir deyişle, daha eski anlatıların kaydedildiği şartlar doğal olarak farklıydı. Öncelikle, kaydedilen versiyonun içeriği, yazanın ilgi alanlarına bağlı olarak yön değiştiriyordu; cemaatten, reisin maiyetinden ya da yerli gruptan daha çok o, yeni seyirci oluyordu. Bu yeni içeriğin etkilediği şekillerde ortaya çıkan ve bizim kendimize "sözel ürünler" olarak sunduğumuz bu örnekler oldukça fazladır. Örneğin; genç bir adamdan Güney Amerika ormanlarındaki bazı misyonerlerin terasına çağrılarak bir "hikaye" anlatması istenir. Bu durum onu, hikayeyi anlatırken, bunu ondan isteyenden anlamış olduğu şeye bağlı olarak,

daha karmaşık olan eserin içinden, muhtemelen seyircilerini daha eğlendirecek olan, daha kolay anlaşılır, yeni bağlam içinde kendisinin daha kolay hatırlayabileceği anlatım öğelerini seçip o şekilde anlatmaya yönlendirmiştir. Anlatının, konuşmanın diğer formlarında her zaman var olmayan kendi iç "mantığı" vardır. Sonuçta tüm içerik ve form, radikal olarak şekil değiştirebilir ve bize "X efsanesi"nden geriye kalan, gerçeğinden çok onun fakirleşmiş bir versiyonu olabilir. Bir de Brezilya'daki Gé malzemelerinde olduğu gibi içeriği hakkında henüz çok az şey bildiğimiz anlatılar bulunmaktadır (Wilbert 1978).

Diğer yandan, dikte etme işlemi, başka bir yöne doğru çalışabilir. Ben Ak Bagre'nin sekiz kaydını (şimdi daha fazla) incelemiştim. Birincisi; 1950 yılında, ister istemez anlatılması gereken formel ritüel durumun dışında kalınarak Benima tarafından bana dikte edildi. Kalan diğer yedi versiyon bir teyp kayıt cihazı ile törenlerin yapıldığı sırada veya özel bir dinleti sırasında kaydedildi. Dikte edilenle kopya edilen versiyonlar arasındaki farklar acaba nelerdi?

Sadece bir tek dikte edilen versiyonla kıyaslama yapmanın belli tehlikeleri vardır. Fakat bazı genel noktalar da ortaya konulabilir. Benima'nın versiyonu, diğerlerinden çok daha uzundu ve hem daha ayrıntılı hem de daha tedbirliydi. Buna rağmen, Ak Bagre'nin çevresinde yapılandırıldığı ayinlerin sıralamasında bir yanlışa düştü. Bu hatanın sebebi muhtemelen orada, oyunda önünde olması gereken ritüellerin o esnada olmamasıydı, çünkü nemonik çatı, öykü tarafından değil, ayinlerin sıralanması ile oluşuyordu. Fakat benzer hatalar yazıya aktarılan versiyonlarda da görülmüştü çünkü konuşmacılar geri dönüp o seansa kadar yapılmış ayinlere tekrar bakmak durumundaydılar.

Benima'nın naklediși sadece uzun değil aynı zamanda daha "gergin"di. Burada ne demek istediğimi açıklayayım. Aslında diğer bütün versiyonlarda en çok kullanılan deyim (buna formül denilemez)

fu nye – "anlıyor musun?" ya da *fu nyaa* – "anlamıyor musun?" idi. Benima'nın bu tür araçlara daha az ihtiyacı vardı çünkü her iki üç dizeden sonra yazarken ona yetişmem için duraklıyordu. İkinci olarak, ayindeki Konuşmacı yeni üyelere hitap ederek adeta onlara talimat veriyordu. Böylece "anlıyor musun?" (ya

da, "anlıyorsun" – dikte edilen bir versiyonda bunun çekimini ayırtetmek zor) deyimi, yeni katılan acemi üyelerin dikkatlerini bir noktaya toplamak için özel bir amaçla kullanılıyordu. Oysa bana bu şekilde hitap edilmiş olsa bu, iletişimimizin önemsenmediği anlamına gelebilirdi.

Benima'nın versiyonunun daha ayrıntılı olduğunu söylemiştim. Karmaşıklık ikinci Bagre'de, çatısını ayinlerin oluşturduğu Ak Bagre'den her zaman daha büyük bir öykü ve "felsefi" öğeler taşıyan Kara Bagre'de daha açık görülüyor. Benima kesinlikle sözel olan ve yaratıcı bir karakterdi ve kimi yetenekleri seçtiği kelimelerden geliyordu (yani dizelerin birçoğuyla ilgili benzersiz sözcükler kullanmasından). Kısmen benim kullanmış olduğum Ölçümün karakterinden dolayı sözcükler diğerlerinin üzerinde kule gibi yükselmiyordu. Her ne kadar hepsini yıllardır tanıyor olsam da farklı konuşmacıların sıradan bir konuşmada sözcükleri kullanma şekilleri üzerine herhangi bir uygun kıyaslama yapmak çok zordur. Benima'nın başka durumlarda gerçekten de sözcüklerle büyük bir kıvraklığa sahip olduğu görülmekteydi. Fakat durumun kendisi, yani dikte etme, ona, ayrıntılara girme fırsatını vermişti ki eğer bu yapılmamış olsa bu ayrıntılar söylenmeden kalacaktı. Ya da "söyienmeden" yerine, "yaratılmadan" diyelim, çünkü daha sonra açıklayacağım nedenlerden ötürü ele aldığımız her biri aynı "mit"e ait olan bu versiyonların incelenmesinde ki bunların içinde derin yapısal seviyede bazı tanımlanamayan formlar bulunmaktadır, varsayımlardan kaçınmam gerekiyor (bu birçok analitik yaklaşım için önemlidir); tekrarlıyorum, temelinde bir bütünlük olduğu varsayılan böylesi hipotezlerle analizler yürütülmez, oysa aktör tarafından Bagre deyiminin kullanılışında kastedilenin daha ziyade yüzeysel bir tanımlama olduğu görülmektedir. Fakat önce bu başlığı, benim elimdeki malzemelere dayanarak, içerik cepheden kontrol altına alınmış olsa bile, dikte edilen versiyonun elektronik olarak kopya edilenden çok önemli farklılıklar gösterebileceğini söyleyerek kapatmak istiyorum. Özellikle bütün eski sözel malzemelerin dikte edilmiş olduğu, buna karşılık çağdaş versiyonların ise kopyalanarak kaydedildikleri gerçeği altında bu noktanın hatırlanması önemlidir.

Kahraman Toplumlar ve Destan

Üçüncü sorun, toplumun formları ile "okuma-yazma formları" arasındaki ilişkiyi, özel bağlamda da Kahramanlık Çağı ile savaşçı bir toplumun büyük başarı hikayelerini anlatan destanlar arasındaki ilişkiyi kapsamaktadır. Kahramanlık Çağı kavramı H.M. Chadwick tarafından, dikkat çekici çeşitlik ve derinlikte, edebiyatın destan ve diğer bütün formlarını incelemek üzere üç cilt olarak hazırlanan *The Growth of Literature* adlı serisinde ayrıntılı olarak ele alınmıştır (N.K. Chadwick ile birlikte, 1932:40). Burada Chadwickler yirmi yıl önce formülleştirilmiş bir kavram olan Kahramanlık Çağının okuma-yazma ile bağlantılarını tartışmaktadırlar (H.M. Chadwick, 1912). Bu daha önceki çalışmanın başlığı tabi ki en kadim edebiyatın konusunu oluşturduğu ileri sürülen "Tanrısal-Kahraman Adamların" yaşadığı, Bronz ve Demir Çağı arasına sokulan Hesiodos Çağı'na gönderme yapmaktadır (1932-40: i, 13). Kahramanlık şiirlerinin karakteristik formu bir destan, yani kendi Kahramanlık Çağı olaylarını anlatmak ve eğlenmek için yaratılmış bir serüven anlatısı idi. Chadwickler daha sonra destansı şiirlerin ilk-örnekleri olarak kabul ettikleri Homeros şiirlerini, Britanya, Almanya, Norveç ve İrlanda'daki ilk bilinen şiirlerle karşılaştırma çalışmalarını sürdürdüler.

Chadwicklerin kendilerinden sonraki birçok bilimsel çalışmayı da etkileyen bu merkezdeki görüşlerini değerlendirirken, "edebiyat"ın Afrika toplumu ile olan genel bağlantısına kısaca değinmek istiyorum. İlk olarak, bu toplumlar herhangi bir anlamda Kahraman mıydı? Karmaşık devlet yapılanmalarının var olduğu kesinlikle doğrudur. Batı Afrika'da Asante, Dahomey, Mossi Krallığı; bunların hepsinin, destanların ortaya çıktığı Orta Doğu ve Orta Asya toplumlarındaki gibi çarpışmayı seven kralları vardı. Bunların kralları ya savaşçıydı veya çoğu atlı savaşçıların soyundan geliyordu. Bu açıdan bakıldığında bunlar kesinlikle Kahraman idiler. Avrasya milletlerinden aslında çok farklıydılar. Daha önce farklı bir bağlamda öne sürdüğüm gibi, Afrika'da ne feodalizm ne de "Asya tipi üretim" vardı çünkü üretim araçları Avrupa ve Asya'dan daha az gelişmişti (Goody 1971a). Afrika'da savaşçı ve çoğunlukla karmaşık şekilde merkezileşmiş toplumların var olmasına rağmen, büyük çapta gıda

ürünleri tarımına, sabanla toprağı sürmeye, büyük miktarda taşınabilir veya işlenebilir üretim fazlasına yol açacak önemli olaylara rastlanmıyordu. Sonuç olarak ekonomik temeller ve toplumsal sınıf düzeni çok önemli farklılıklar gösteriyordu. Şunu da belirtmek gerekir ki, bu ekonomik dezavantajlar yazının yokluğunda oldu. Her ne kadar Yakın Doğu'da Bronz Çağı'nda logografik yazılar ortaya çıkmış olsa da, bunlar Sahra'nın güneyine kadar yayılamadılar. Çok daha sonraları, İslamiyet, Musevilik ve Hristiyanlık ile birlikte alfabetik yazı yaygınlaştı. Bu çağ, Afrika'nın fiilen kaçırdığı, aşağı yukarı taş kullanımından doğruca demir kullanımına geçtiği bir dönemdi. Edebiyatlarını büyük ölçüde kendi yazılarından tanıdığımız Afrika Devletleri, iletişim konusunda da Kahraman toplumların modelinden farklıydılar.

Chadwick, yazılı ve sözel "edebiyat"ı tartışırken üç durumu birbirinden ayırıyor:

1. Yazının bilinmediği durumlar, örneğin; Polinezya ve Afrika,

2. Yazının edebiyat için değil fakat sınırlı amaçlar için kullanıldığı durumlar, örneğin; *Tuareg*ler arasında, Runik yazının olduğu dönemde Cermen halkları arasında, İrlanda'da Ogham alfabesi döneminde ve muhtemelen eski Galyalılar, İtalyanlar ve Yunanlar arasında,

3. Yazılı edebiyatın geçerli olduğu durumlar. Burada yazar, bir sınıf tarafından veya geçerli olmayan bir dil için kullanıldığı sınırlı durumlar dışında, yazının, sözün yerini almaya eğilimli olduğu tezini savunuyor. Bu sınırlı durum, dini amaçlı eskimiş bir dilin (ya da bir dil formunun) kullanıldığı Ortodoks Slav ülkelerde, Habeşistan'da ve Hindistan'da mevcuttu. Bu örnek Avrupa'daki Latince için, Afrika ve bugünkü Asya'nın birçok yerindeki Arapça için (burada dil aslında eskimiş dil değil, yabancı bir dil durumundadır) de geçerliydi. "Ana dilde bir sözlü edebiyat, Yugoslavya gibi dinsel-Slavca, Latince ve Arapça gibi dillerin asırlardır okuma-yazma dilleri olarak bilindiği yerlerde ve bunlarla birlikte gelişebilir" (Chadwick, H.M. ve N.K 1932-40: iii, 698). Yazı, yerel dili kullanmaya başlayınca, sözel edebiyat, XIX. yüzyıl Rusya'sında olduğu gibi gerilemeye başladı.

Chadwick'in, Bronz Çağı'ndaki büyük değişmelerden etkilenmiş olan Kahramanlar Çağı'nı oturttuğu yer, eski okur-yazar toplumlardı. Ona göre destan, yazısı olmayan salt sözel toplumlarda değil, okuma-yazmanın ve "uygarlığın" ortaya çıkışından belli ölçüde etkilenmiş olan bu toplumlarda bulunuyordu. Homeros'un da ait olduğu yer burası değil miydi? Her ne kadar bizim bildiğimiz şiir, çoğu araştırmacının M.Ö. XII. yüzyıldaki Minoan B'nin sonu ile VIII. yüzyılda alfabenin ortaya çıkışı arasındaki dönem olarak kabul ettikleri, yazıya erişmeden önceki boşluk sürecinde ortaya çıkan daha eski bir ürüne dayanma ihtimali olsa da onun ait olduğu yer salt sözel bir toplum değildi. Ne olursa olsun her halükarda bunların Boğazköy, Ebla, Ugarit gibi büyük kütüphanelerin ve arşivlerin ortaya çıktığı bölgede yaratılmaları; uzun soluklu yazı gelenekleri ile karargahlarını Fenike ticaret limanlarına kurmuş olan Yunan tacirlerin yurttaşları tarafından düzenlenmeleri ve Hitit toprakları yanında yer alan Anadolu, İyonya gibi bölgelerde üretilmeleri bu şiirlere, yazısı olmayan bir kültürün tipik bir ürünü olarak bakılmasını zorlaştırmaktadır. Homeros şiirlerinin sözel karakteriyle ilgili tartışmalar, onun şiir formulünün analizi üzerinde yoğunlaşmıştır, fakat bizim diğer özelliklere de, yani iletişimin tamamen sözel olduğu durumdan farklı olarak varolmaya başlayan okur-yazar kültürde yaygın olan listelere, metrik formlara ve anlatım yapısına da bakmamız gerekir.

Nagler'in görüşünden zaten bahsetmiştim ki bu görüş M.Parry ve Lord tarafından açıkça olmasa da üstü kapalı olarak destek bulmuştu, bu da; formüller ne kadar çoksa, o zaman sözele daha yakındır, görüşüdür. Bu bağlantı ile ilgili olarak Adam Parry, "Homeros şiir dizeleri Yugoslav dizelerine kıyasla apaçık daha formüle edilmiş dizelerdir" (1966:202) der. Ben de apaçık sözel şiirler olan Bagre'den de daha çok "formüle edilmiş"tir şeklinde bunu sürdürebilirim. Baskın olan *tyrannie de la formule* [formül zorbalığı] son dönem şiirindeki uyak zorbalığı ile ya da eski İngiliz dizelerindeki aliterasyon ile özdeş olabilir. Biz bu üçünü, kendi ayrıntılı formları içinde, sözel çalışmalarda bulunan fakat daha sonra kullanıldıkları bağlam ve tutarlık içinde olmayan özelliklerin yazılı olarak sürdürülmesi biçiminde öne sürebiliriz. Bu önerme, Yunanların "sözel" geleneği herhangi

bir modern eşdeğerinden "çok daha organizeydi" diyen Kirk'ün gözlemlerinden biraz destek almıştı, o bunu söylerken aklında Yugoslavya malzemesi vardı. Hainsworth'ün şiirle ilgili görüşü, ki genellikle Parry'nin çizgisini takip eder, onu, "bu şiirlerin mimari yapısı, tipik sözel şiire benzemeyen, daha büyük bir yapısal özelliğe sahip gibi görünmektedir" şeklinde bir sonuca varmaya zorlamıştır (1970:98). O da Kirk gibi Homeros'a "çok özel bir vaka" olarak bakar. Bütün bu özellikleri, yazının şiirsel anlatımlardaki şekillendirme ve süslemeler üzerinde yaptığı eski etkiler üzerinden açıklamak olasıdır ve bu da özellikle Yunanistan örneğinin benzersizliğini azaltmakta, fakat aynı zamanda onu daha anlaşılır kılmaktadır.

Eski okur-yazarlığın karakteristiği olan bir diğer özellik, liste ve katalogların yapılmasıdır. Sözel şiirde listeler yoktur demek istemiyorum. Bagre'nin kendisinde, ayinler yapılırken biz birbirine komşu yerler etrafında (bağlama uygun, dolaşır-gibi, "saat yönünde" olmak üzere) döneriz, onları sırayla selamlarız. Fakat büyük ölçüde bağlamsızlaştırılmış listelerde, çok daha önceki yazıların baskın özellikleri bulunur. Hesiodos'un yazılı bir şiir olduğu varsayılan *Theogonia*'sı hemen hemen Homeros şiirleri ile çağdaştı fakat Yunanistan topraklarında bulunan Boetia'da yaratılmıştı. Adam Parry, her ne kadar katalog şiirler[13] tanrılar için kullanılmış olsalar da, Hesiod'un şiirini "bütün zamanların en büyük katalog şiiri" olarak tanımlamıştır. Homeros şiirlerinde daha az bulunan bu listeler, Truva nehirleri ve gemilerinin listeleridir. 3*

"Homeros şiirlerinde küçük kaymalar çok seyrektir" (Hainsworth 1970:92) ifadesi bu kompozisyonun karakterini gösteren daha ileri bir işarettir ki yazının yardımı olmadan bunun geniş bir şekilde incelenmesi çok zordur; aynı şekilde "tekrarlanan bir pasajın, bol miktardaki katalogların, kesintisiz çizgisel anlatıların, "destansı ilüzyon" sürdürülerek kusursuz şekilde hatırlanması" da dikkat çekicidir. Metrik dizelerin ve anlatımın sağlamlığı, bu şiiri, yapısı gevşek olan sözel şiirden çok ayrı bir yere koymaktadır. Bu yüzden ben de Adam Perry gibi "şiirlerde kompozisyo-

13 Ç.-n: Bir kişi, bir yer veya bir fikir hakkında listeye benzer şekilde yazılan, tekrarlama ve varyasyonlarla oluşturulan basit bir şiir türü.

nun aracı ve fırsatı olarak yazının, doğaçlama kullanımını, kendi hikmetini ve de boyunu aşması" olarak görüyorum. Aslında "bu geleneğin kendisinin, daha sonraki kahramanlık şarkılarının bütün geleneklerine üstün geldiği" gibi bir iddia beni daha az mutlu ederdi. (1966:216). Parry, "dinleyicilerinin o andaki kaprislerine bağımlı olmadan, şairin uzun ve tutarlı bir iş yapmasına fırsat veren" şeyin yazı olduğunu iddia ediyor. 4* Ben daha ileri giderek yazının etkin biçimde, formu ve içeriği değiştirip geliştirerek yeni bir aktarma biçimi ve muhtemelen bir yaratma yöntemi ile yeni bir "gelenek" yarattığını öne sürebilirim.

Bu tartışma, yazının hiç bulunmadığı toplumlara bakılarak desteklenebilir. Zamanımızda bu durumda olan dünyanın belli başlı yerleri, Afrika'nın bazı bölgeleri ve Güney Amerika idi (Avustralasya ve Pasifik dahil). Güney Amerika'nın büyük bir bölümü, her ne kadar daha uzak olan bölgeleri bu önlenemez etkilerden kaçabilmiş olsa da, XVI. yüzyılda İspanyollar ve Portekizliler tarafından dönüşüme maruz bırakılmışlardı. Afrika, her ne kadar Batı'da Avrupa'nın yazılı uygarlıklarından, Kuzey'de Akdenizlilerden, Doğu'da Araplar'dan etkilenmiş olsa bile, bu konuda en fazla öne çıkan örneği oluşturmaktadır. Ayrıca bu kıta sözel edebiyatın sistematik olarak incelendiği bir kıtadır. Temel sentez çalışmaları yapan Ruth Finnegan, destan konusunda bir noktada çok kesindi: "Destan çoğunlukla okur-yazar olmayan halkların tipik şiirsel formu olarak kabul edilir... Oysa bu, şaşırtıcı bir şekilde, Afrika örneği tarafından desteklenmiyor gibi görünmektedir. En azından "görece uzun olan öyküsel şiirlerde" daha açıkça görüldüğü gibi, doğrudan Arap okur-yazarlığının etkisine dayandırılan (yazılı) Swahili dilindeki *utenzi* gibi formlardan ayrı olarak, destan'ın alt-Sahra Afrika'sında ortaya çıkması çok zor görünmektedir" (1970:108). Her ne kadar Güney Afrika'nın bazı uzun övgü (methiye) şiirlerinde biraz destansı özellikleri olsa da, genellikle Afrikada destan denilen eserler, şiir olmaktan çok düzyazı formundadır. Bu eserler arasında en çok sözü edilenler, Kongo'daki Mongo-Nkundo hikayeleridir; bunlar da esas olarak düzyazıdır ve genel özellikleriyle diğer Afrika hikayelerine benzerler. En tanınmış olanı ise basılı metni ve tercümesi 120 sayfa olan Lianja adlı destansı eserdir. Kahramanın doğumu, başındaki dertleri, yolculukları, halkına li-

derlik edişi ve sonunda ölümü anlatılır. Finnegan'a göre bunun özgün formu, "birbiriyle pek bağlantısı olmayan, tek bir parça sanat eseri olarak düşünülmeyip farklı durumlar için anlatılmış bir yığın farklı bölümlerden oluşmaktadır (son ve deneyimli anlatıcılara göre bunun ideal olarak bir oturuşta anlatılması gerekir)". Bir başka deyişle, Gılgamış Destanı'nda açıkça görüldüğü gibi, burada da farklı bölümlerden buna benzer bir birleştirme yapılmış olabilir.

Gabon ve Kamerun'daki Fang halklarının *mvet* edebiyatında ve Güney Sahra'da bulunan Mande halkları arasındaki *griot* anlatılarında efsane türünde bazı şiirler görmekteyiz. Finnegan bunu şöyle tamamlıyor; genel anlamda ve İslam etkilerinden ayrı olarak destanın Afrika sözel edebiyatındaki önemi belirgin ölçüde azdır. Bu yüzden de pekçok okur-yazar olmayan halk için doğal bir form olduğu yönündeki *a priori* varsayım pek fazla destek görmez.

Finnegan'ın daha önceki kitabından sonra, hem "destansı" hem de "efsanevi" denilen uzun kompozisyonlarla ilgili manzara biraz değişime uğradı. Daha uzun olan destanlar bağlamında elimizde, LoDagaaların Bagre'sinin yayımlanmış iki uzun versiyonu bulunmaktadır (Goody 1972, Goody ve Gandah 1981). Bunlardan birincisi 12 bin kısa dizeden oluşmakta ve anlatımı sekiz saat kadar sürmektedir. Bu çalışma dünyanın yaratılışı ile insanın Tanrı ile (veya tanrılarla) bağlantısını, felsefe ve hayatın sorunları ile birlikte ele alır.

Bu eser, Bambara ve Mali'deki griotların anlatıları ile keskin bir karşıtlık içindedir. Griotlar (bu sözcük genel anlamdadır) kendi toplulukları içinde evlenen kast-tipi bir gruba mensup, bir tür halk ozanlarıdır. Bunlar, reisleri olmayan, övgü şarkılarının pek gelişmediği ve ortada dolaşan efsanelerin klan veya soy tarihinden başka bir şey olmadığı LoDagaaların aksine, çoğunlukla reislerin saraylarında, ayrıca diğer seküler halk ortamlarında, içinde devlet sisteminin bulunduğu toplumlarda gösterilerini icra ederler (Goody 1977a).

Seydou tarafından kaydedilen, griot Tinguidji'nin mesleğini anlattığı açıklamayı dinleyin:

Nous, le mabos, nous ne quémandons qu'auprés de nobles:

la ou il y a un noble, j'y suis aussi. Un mabo ne se préoccupe pas de ce qui n'a pa valeur: s'il voit un pauvre et qu'il quémande aprés de lui, s'il le voit dénué de tout et qu'il le loue, s'il en voit un qui en a l'air et qu'il le loue, un mabo qui agit de la sorte, ne vaut rien. Moi, celui qui ne m'est pas superior, je ne le loue pas. Celui qui n'est pas plus que moi. je ne le loue pas; je lui donne. Voila comment je suis, moi, Tinguidji. (Seydou 1972:13-4)

Griotların bütün faaliyetlerinin doğrudan aristokratları hoşnut etmeye veya övmeye ve karşılığında hediyeler almaya yönelik olduğunu varsaymak yanlış olur. Bu konuda saldırgan bir tavır alanlar vardı,

"*griots vulgaires et sans scrupules dont le seul dessein est d'extorquer cadeaux et faveur et qui, pour cela, manient avec autant de desinvolture et d'audace la louange et l'institue le panégyrique dithyambrique et la diatribe vindicative, la langue noble et l'argot le plus grossier*".

Fakat arasında demircilerin, tahta oymacılarının, deri işçilerinin, dokumacıların (aynı zamanda şarkıcı olan *mabolar*ın) bulunduğu "*gens castés*" [halk sınıfları], *nyee-nybe* içinde "*artisan du verbe et de l'art musical*" [sözün ve müzik sanatının ustası] olan minstreller (halk ozanları) de bulunmaktaydı. Bu ozanlar arasında:

1. Kuran eğitimi almış griot- entelektüeller,

2. Tarih, soy ağacı ve söyledikleri methiyelerle belli bir aileye bağlı olan *awlube* veya davulcular,

3. Birçok enstrüman çalan, bağımsız, hayatlarını meslekleri ile kazanan Mandingo kökenli *jeeli*ler,

4. Akşam eğlenceleri tertipleyen gezici şarkıcı ve gitar çalgıcısı olan *nyemakala*lar vardır.

Griot-entelektüeller, Finnegan'ın İslam etkisi hakkındaki görüşüne destek verir şekilde, Kuran eğitimi almış olan kişilerdi. Bu destanlar destesi, kesinlikle İslami etkilerin güçlü ve uzun süreli olduğu Sahra'nın eteklerinde bulunmuştu. Fulani destanı

olan Silamaka ve Poullori, reisin oğlu ile onun kölesi ve yoldaşı olan kişinin birlikte ülkelerini haraç borcundan kurtarmak için verdikleri çabaların öyküsünü anlatır. Bu öykü, yazılı İslam geleneklerine bağlı bir toplumda anlatılan bir kabile destanıdır. A. H. Ba, o zamanki toplumu köy-kökenli olarak tanımlıyordu, her bir köy Arapça okuma-yazma bilen bir reis tarafından yönetiliyordu (Seydou 1972:81), ancak bu dil ve yazı bölgedeki bütün kentlerde biliniyor ve yöresel tarihçiliğin karakteri üzerinde etkili oluyordu (Hiskett 1957; Wilks 1963; Hodgkin 1966).

Bu destanın içeriği, belli geniş anlatım özellikleri açısından "değişmez" olmakla beraber, anlatımı sırasında çok büyük değişmeler gösterir. Seydou, efsanenin nasıl sınırları geçerek *griot*lar tarafından etrafa yayıldığını anlatır; "her birinin kendine has bir tarzı ve bir sanatı vardır. Bunu diğer hikayelerden ödünç aldığı farklı öğelerle zenginleştirir ve yeniden düzenler." Böylece efsane şöyle sona erer; "bu sahici eylemle birlikte bütün döngüyü yeniden yapılandırmak için halkın içinde olduğu kadar Bambara edebiyatında da epey öğretici olacaktı." (1972:9-10). Sonuç olarak karşımıza çok sayıda ve çeşitlilikte versiyonlar çıkar, (örneğin Vieillard 1931; Ba ve Kesteloot 1969) bunlar belli bir bölümü geliştirerek şu veya bu kahramanı yüceltir. Çünkü bu, Fulani ve Bambaralara, birbiriyle döğüşen her iki rakip topluluğa da farklı anlatılır. *Griot*lar şarkılı anlatılarını her defasında belli özellik taşıyan fakat değişen kalabalıklara dinletirler. Dinleyicilerden aldıkları karşılıklarla yaşarlar; yolculuk eder, ud çalar ve şarkılarını içinde bulundukları topluma uyacak şekilde değiştirirler. Bir başka deyişle, Fulani Destanı her ne kadar genelde diğer destanlar gibi yazıdan etkilenmiş bir toplum içinde ortaya çıkmış olsa da, almış olduğu form, seslendiren ozana, zamana ve duruma bağlı olarak önemli ölçüde farklılıklar gösterir. Bana göre bu varyantlara değişmez bir serinin parçaları olarak bakılmamalıdır çünkü böyle olması yaratıcılık durduğunda ve destan bağlama dahil olduğunda söz konusu olur. O nedenle buna, bir hikaye temasının etrafında genişleyen evrenin bir parçası olarak bakmak gerekir.

Efsane ile, destan ile meşgul olan halk ozanlarının çalışmalarına bir karşıtlık oluşturmak için ben, hikaye öğesi küçük ve değişkenliği kısa zaman sürecinde bile oldukça fazla olan

ama en azından "ayinsel metin"e eşdeğer olmayan anlatma bölümünde bu değişkenliğin görüldüğü LoDagaaların Bagre'sine dönüyorum. Düzenleme ve yeniden üretme işlemlerinin hemen hemen aynı olduğu yazılı türlerin (edebiyatın) çıkışının başlangıç noktası ile ilgili sonuçlardan biri, sözel düzenlemelerin üretildiği bağlamların farklılığını ve girmiş oldukları formların çeşitliliğini göz ardı etme eğiliminde olmamızdır. Biz kendimizi üzerinde yoğunlaştığımız uzun formlarla sınırlasak da bu farklılıklar vardır. Bagre, üyeliğe kabul törenlerinin uzun ritüelleri boyunca süren biçimsel ve törensel durumlar içinde icra edilir. Ezberden ritmik konuşur gibi anlatma formundadır, müzikal anlamda eşlik eden bir şey yoktur, sadece bir sopa ile sonlarda vurgu yapılır. Her deyiş dinleyiciler tarafından tekrarlanır ve tüm gösteri her yapıldığı olay bağlamında üç kere tekrar edilir. Anlatıcılar kıdem olarak yaşı büyük kişilerdir, bunlardan birisi (Siyah ya da Beyaz) tüm şiiri sergiler, anlatıcının değişmesi ise olasıdır. Daha genç olanlar bazen sona doğru ortaya çıkarılırlar, bu onların sözlü aktarmayı ve kompozisyonu kapmış oldukları anlamına gelir, fakat aslında böyle değişiklikler sadece bizim kaydetmemiz için yapılan özel seanslarda rastladığımız bir durumdur. Genel içerik dinleyerek öğrenilir ancak bu, harfi harfine bir öğrenme değildir. Ayrıntılara gerçekten önem verilir, fakat anlatılan sürekli çoğalıp üremedikçe ayrıntılar sonuçta biraz kasılma/daralma yaratmaktadır. Sonuç olarak sergilenen anlatı, Yugoslavya'daki Novi Pazar şarkıcılarının yaptığı gibi (Lord 1960; Kirk 1976) sürekli değişime uğrar.

Gelin şimdi Batı Afrika'daki toplum ile bu anlatı formu arasındaki bağlantının sonuçlarına bakarak gördüklerimizi özetleyelim;

1. Gana'daki LoDagaalara ait Bagre gibi bazı uzun şiirler görüyoruz (Goody 1972, Goody ve Gandah 1981). Ben bunu destan yerine mit olarak tanımlayıp, bunun içeriğinin sadece "kutsal" olduğunu anlatmak istiyorum; bunlar gezici ozanlar, methiye-şarkıcıları veya eğlendiriciler tarafından icra edilmiyor, ayinsel bir bağlamda bir "cemaat"e giriş töreni sırasında düzenleniyordu. Diğer örnekler, İboların Ozidi "saga"sı ve Fangların *mvet*idir. Üyeliğe kabul törenleri ile ilgili başka uzun şiirler de

vardır, bunlar A.H. Ba tarafından sunulan *Koumen* (G. Dieterlen ile 1961), *Kaidara* (L. Kesteloot ile 1969) ve *L'Eclat de la grande* étoile, *suivi du Bain rituel*dir.

2. Efsanevi hikayeler denilebilecek destan çeşitleri görüyoruz. Mali, Bambara ve Fulani bölgelerinde (XIII. yüzyılda bir Mandingo kralı olan) Sunjata ve (XIX. yüzyılda bir Fulani hükümdarı olan) Silamaka hakkındaki bu hikayeler, griotlar tarafından anlatılıyordu. Soninke efsanesi olan Kusa da aynı kategoriye girer.

Birinci çeşitteki, burada Bagre ile örneklenen destan, merkezi idaresi bulunmayan toplumlarda daha fazla görülen cemaatlere ait ayinsel bir gösterinin parçası olduğu için, lideri olmayan başsız (aynı zamanda tamamen sözel olan) toplumlarla gevşek bir bağlantı içindedir. Ancak farklı görünümlerdeki "gizli cemaatler" bazen devlete karşı olarak ortaya çıkarlar. Sözel formlar, merkezi idarenin etkisi altında yazının yokluğunda bile daha uzman bir hale gelir ya da başka bir şekilde söylersek, "yaban aklın" "bütünsel evreni" eşitsizlik ve farklılaşmaların baskısı karşısında kısmen parçalanır. Bu konu kolaylıkla abartılabilir. Ben başka bir yerde, Afrika'daki toplumlar ve sınıflar arasındaki davranış farklılıklarının, belli alt-kültürlerin gelişmesine yol açmayacağını, çünkü topluluklar arasında yaygın evlenmeler olduğunu ileri sürmüştüm (Goody 1970, 1971a, 1982). Durum böyle kaldı. Fakat açıkça görülen bir farklılaşma vardır ve bunun alacağı tek form standartlaşmış sözel formun içindedir. Gonjalar arasında her grubun ayrı ayrı kendi müzik türü, şiiri, efsanesi pek yoktur, çünkü dinleyiciler bir bütün olarak geniş bir toplumun parçasıdırlar ve gösteri yapanlar çoğunlukla dinleyenlerden daha alt konumdadırlar; gösterinin özellikle yönlendirildiği seyirciler bölümünde genellikle büyük reis ve onun çevresi yer alır.

İkinci çeşit anlatılar esas olarak yazılı bir dinden yani İslamiyetten etkilenmiş olan, kendi tarih yazarları ve geniş edebiyatı olan merkezileşmiş toplumlarda görülmüştür. Burada destan, Avrasya'da olduğu gibi, savaşçı hükümdarları olsun ya da olmasın (oysa öncekiler soylarını ve geçmişte yaptıklarını ve belli araçlar kullanarak kesinlikle kutsarlardı), salt sözel kültü-

rün karakteristik özelliği gibi görünmez. Fakat Batı Afrika'daki yazının sınırlı şekilde kullanıldığı daha karmaşık durumlarla bağlantısı göz ardı edilmez ve hatta bu tür kompozisyonların içerik ve formu üzerinde bazı etkiler de yapar.

Bu konuyu aklımızda tutarak, eski Yunanistan'a dönelim. Yaygın okur-yazarlığın Yunan başarısına yaptığı katkıya daha önceki yayınlarda yaptığımız vurgular, kültürleri yazılı ve yazısız olarak ikiye bölen Büyük Ayrım teorisi olarak yorumlanmıştı (Finnegan 1973). Oysa biz aksine, birçok bilimsel çalışmada ve bütün halk algılarında var olan bu ikili ayrımlardan kaçınma ve iletişimin içerik ve yöntemlerindeki değişiklikleri kullanarak "Sözel Şiir", "İlkel Sınıflandırma" ya da "Yaban Akıl" gibi kitaplarda ima edildiği varsayılan ve ayrılık yaratan bölümlerdeki bazı farklılıkları daha tatmin edici şekilde açıklama çabası içindeydik. İlk olarak iletişim araçlarındaki değişikliklere yapılan vurgu bağlamında bile ele alınsa bu geçişler tür olarak tekil değil daha ziyade çoğuldur. Bu sözel ile okur-yazar arasındaki basit bir ayrım değildir; logografik yazıların ortaya çıkışı insan ilişkileri üzerinde alfabenin bulunuşundan daha farklı etkiler yapmıştır. Fakat ikinci olarak o andaki "teknoloji" dışında kalan etmenler, iletişimin yöntemini (araçlardan ayrı olarak) belirlemede çok önemlidir; bu etmenler (dini, politik, ekonomik vb.) farklı kanalların veya disiplinlerin kapasitesini kısıtlar ya da genişletirler. Üçüncü olarak yazı, iletişim faaliyeti sağlamanın yanısıra toplama/biriktirme için yeni bir yol oluşturur ve bu da zaman içinde kaçınılmaz olarak kültürel geleneğin karakterini değiştirir; yığışımlı tarihi etmen, kültürel repertuar içinde çok büyük önem kazanır. Dördüncüsü – ki bizim şu andaki amacımız için bu önemli bir noktadır – "okur-yazarlık" ve "sözellik" arasındaki ayrım, asla tek bir sınırı aşma, basit bir ikiye ayırma meselesi değildir. Bu mesele sadece yazılı veya sözlü olarak bir şiirin sunulması olsaydı, böyle keskin bir ayrım yapmak için belki bir sebep olurdu, oysa benim ısrar ettiğim gibi, edebi (yazılı) dizelerin kompozisyonu bile açıkça sözel (ya da alt-sözel) yöntemler içerirler. Fakat bu konuda bundan daha fazlası vardır. Yazının kendi varlığı, dörtlük dize formlarının yaratılmasına yol açar ama bu, bir alıştırma defterinin arka kapağını süsleyen bir tür matematik tablo gibi tamamıyla sözel olan bir kültürde kav-

ranamayacak bir şeydir. Fakat eğer bir kere öğrenilmişse böylesi bir tablo ya da dörtlük dize (belki altı ayaklı dize) okur-yazar kültürde sözel geleneğin ya da en azından sözel yönlendirimin bir parçası olarak ortaya çıkabilir; insanlar tıpkı tabloyu hazırlarken yaptıkları gibi bir sonenin dörtlük kıta formunu benimseyebilirler. Bir tanesi "sözel aritmetik" aracı olurken diğeri bir "sözel kompozisyon"un çerçevesini oluşturur.

Sanırım hiç kimse sone formunu, tamamıyla sözel bir durum için tipik hatta akla uygun olarak kabul etmez. Fakat sözel anlatımın, yazı tarafından etkilenmiş hatta değişime uğramış olması muhtemel olan ve belirlenmesi pek kolay olmayan diğer durumları vardır. Aristoteles'in *Poetika* eserindeki dramatik bütünlüğün güçlü ifadesi, bir tiyatro ürününün ve yazılı sayfaların empoze ettiği gibi, daha akıcı olan sözel pratiğin okuma-yazma ile şekillendirilmesi olarak görülebilir fakat bu eser bir de özellikle çok istenen başlangıç, orta ve sonu daha açıklıkla öne çıkaran, sözel kompozisyon sürecinde daha biçimsel bir bütünlük oluşturmak için adeta "geriye doğru okunabilen" bir eserdir. Açıklık vurgusu aynı zamanda biçimsellik demektir; yazı içinde "kural" haline gelmiş bir eğilimdir (vasıfsızdır çünkü "bağlamsızlaştırılmış", genelleştirilmiştir). Tekrar edersek, sözel kayıttaki kompozisyon üzerinde geri besleme etkisi yaratmak olasıdır. Böylesi etkiler gerçekten sadece bu okur-yazarlık kanalının ortaya çıktığı kültürün sözel ürünlerinde değil, aynı zamanda bu kanalın bulunmadığı komşu toplumlardaki kompozisyonlar üzerinde de kendini gösterir. 5*

Homeros şiirlerini birinci veya II. binyılın hangi dönemine koyarsak koyalım, o dönemdeki Yunanistan'ı sözel kültürün ilk-örneği olarak göremeyiz. Sözde Karanlık Çağlar bile Mikenler döneminin kısıtlı okur-yazarlığını ortaya koyan geçmişin bilgilerine sahipti (ve bu yüzden bir kültürde az da olsa bu gerçeğin izleri vardı), oysa hemen yakın gelecekte, en gelişmiş türden bir okur-yazarlık aniden çiçeklenip serpilerek ortaya çıkmak üzereydi. Bütün bunların yanısıra Yakın Doğunun çevresindeki, Yunanların sık ve sürekli temasta bulundukları toplumlara damgasını vuran yaygın okur-yazarlık faaliyetlerinin sözel kültür üzerindeki etkilerini de göz önüne almamız gerekir.

Edebiyatta yazının kullanılmasının, bu toplumların en bü-

yük özelliği olmadığı doğrudur, Oysa Yunanistan'da yeni ortaya çıkan ve kullanımı dinsel, politik nedenlerle ve katiplerin çıkarına olarak kısıtlanan alfabe, kültürün pek çok alanına girmiş bulunuyordu. Gerçekten de daha başlangıçta okur-yazarlıkla bir arada olan ve yeni kanallarla doğrudan sözel biçime adapte edilmemiş, sözel-dışı çok çeşitli kullanımlar görülmektedir ki bunlar en azından bu gelişmeye kucak açan bir izlenim vermektedir. Bu tür kullanımlar aşağıdakileri kapsar;

1. VI. yüzyıldan itibaren halka ait yerlerde yazılı olan (Jeffrey 1961:50), VIII. ve VII. yüzyıllardaki edebi kaynaklara kadar geriye doğru izlenebilen olimpiyat galiplerinin, Sparta idaresinin üyelerinin ve Paros'lu hakimlerin isim listeleri (M.Ö. 776, 756, 683),

2. Girit'teki VII. yüzyıl tapınağı Dreros'ta ve aynı adadaki VI. yüzyıl tapınağı Gortyn'de bulunan yasal metinler; 6* diğer bazı bilinen seküler ve kutsal içerikli yasalar. Bu yasaların "organize" bir şekilde listelenmesi, onları resmi beyanın özel bağlamından çıkarıp (muhtemelen yargılamalarda) On Emirde olduğu gibi ya da daha sonra göreceğimiz Vailerdeki Misila birliğinin anayasası gibi arka arkaya sıralayarak bir araya getirir, böylece bunlar daha mantıklı ve tutarlı şekilde yeniden düzenlenebilir, yeniden sıralanabilirler.

3. Devletler arasında eski antlaşmalara ait bir kanıt olmamasına karşılık, tapınak işleriyle ilgili halk hizmetlerine ait kayıtlar; "tapınak için toplanan değerli eşyaların haznedarlar tarafından VI. yüzyıl ortalarında tutulan kayıtları Efes ve Atina'da bulunmuştu, Atina'dakiler adanmış eşyalar formundaydı (Jeffrey 1961:61).

4. Ölmüş kişilerin adları yazılan anıtlar; miras kalmış malları göstererek bir tür kişiselleştirme sağlar, yazılı kültürlerde bu, genellikle gelecek nesillere bırakılır ("Ben Ozymandias'ım...").

5. Sadece grafiksel olarak değil dilbilimsel olarak, bazen altı ayaklı dize şeklinde gösterilen kişisel mülk; Graffiti, "X bana yazdı"ya paralel kullanım olarak öznenin konuştuğu "ben X'im" formunu kullandı.

6. Yaygın öğrenme aracı olan ABC şeklinde alfabe listeleri;

Yazı, hiçbir zaman gizli bir el sanatı olmadı, halkın büyük bir bölümüne açık oldu ve böyle olması Yunan başarısına en büyük katkıyı sağladı.

Benim bu başlıkta sürdürdüğüm görüşler iki farklı yöndedir. Homeros düzenlemesi ile diğer destansı formların kıyası üzerine genel literatürü gözden geçirdiğimde, daha eski yazılı kültürlere göre bu türün, sözel kültüre kıyasla daha az tipik özelliğe sahip olduğu sonucuna vardım, bu önerme, türün diğer özellikleri ve şiirlerin içeriği tarafından desteklenmektedir; yapı da edebi etkilerle tutarlı bir görünümdedir. Bunu belirtmekle, İlyada yazarının ille de okur-yazar olduğunu söylemek istemiyorum. Fakat bildiğimiz kadarıyla bu eser, eğer yazarı ya da başkası tarafından yazılı bir metin olarak kopya edilirken kaçınılmaz olarak değişikliğe uğramamışsa, yazının varlığından form ve içerik olarak fazlasıyla etkilenmiş görünmektedir. Daha genel bir zeminde bakarsak, M.Ö. 750'deki Yunan kültürünün büyük sözel başarısının yazının bazı etkilerinden yararlanmamış olduğunu düşünmek zordur. Yarı-okur-yazarlığın, Kahramanlık Çağı denilen dönemin destansı eserlerinin tipik özelliği olduğu kesindir. Tamamen sözel kültürlerden gelen Afrika'daki uzun anlatıların örnekleri, Homeros şiirlerinden büyük ölçüde farklıdır. Ve burada "ortak halk kompozisyonu" fikri açıkça reddedilmesi gerekirken, tümüyle benzersiz ve anıtsal olarak kabul edilen kompozisyon/kompozitör kavramı, dilsel iletişimde sadece sözel kanallara dayanan toplumlarda, bizim bildiğimiz bu tür standart formların kopyalanmasına aykırıdır. Bagre üzerindeki çalışmalarımızda göreceğimiz gibi bu tür sözel formlar, Homeros şiirlerine kıyasla hem daha fazla değişken hem de daha az "yazara bağlı"dır.

4

Sözel Kompozisyon ve Sözel Aktarım: Vedalar Vakası

En güçlü bellek bile, solgun bir mürekkep kadar güçlü değildir

Çin Atasözü
(L. Lavelle, *La Parole et l'ecriture*, Paris, 1947)

Sözel kültürün ürünü olarak görülmese bile en azından sözel geleneğin bir ürünü gözüyle bakılan bir diğer büyük sözel başarı, Ortodoks Hinduların kutsal metinleri olan Vedalardır. Bunlar, yazının kültürel sonuçları ile ilgilenen bilginler için kesinlikle bir sorun teşkil ederler. Çünkü burada Brahmanlara bu sözel anlatıların harfi harfine aktarılması gerektiği ve yazılı metnin önemli olmadığı vurgulanırken, aynı zamanda (aslına uygun) tam tekrarlamanın gerçek (*satyam*) olduğu üzerinde de ısrarla durulur (Staal 1961:1). Kitabın diğer dünya dinleri üzerindeki rolüne apaçık bir karşıtlık gösteren bu durum, Veda ilahilerinin yazının gelişinden önce oluşturulmuş olduğu iddiasına yol açmıştır.

Sanskritçede "veda" terimi edebiyatın eski formlarına atfen, dört Veda için kullanılır; Rgveda, Samaveda, Yajurveda ve Arthavaveda. Kelime *vid* (bilmek) kökünden türetilmiştir. Vedaların her biri *mantra* olarak bilinen vezne dayalı bir bölümden ve *brahmana* denilen açıklayıcı öğelerden oluşmuş bir düzyazıdan meydana gelir. Brahmana daha önceki bir metnin sonradan yapılan yorumundan oluşmaktadır.

Bütün bu söylenenlere karşı açık bir çelişki olarak, Vedaların anlatısı – ve Hint tarihinde bazı dönemlerde bizzat Sanskritçenin öğrenimi – Brahman sınıfının bölümleri dışında kalanlara yasaklanmıştı (Staal 1961:18). Böylece *sözel* gelenek, *okur-yazar* olan uzmanlar sınıfı tarafından kendi üzerlerine geçirilmişti. Burada hemen şu soru akla geliyor; okur-yazarlar

neden bu kutsal çalışmaların sözel olarak aktarılmalarında ısrarlı oldular ve metinlerin kendisinin de sözel olarak oluşturulduklarını öne sürdüler? Burada "metin" sözcüğü kasıtlı olarak "konuşma" (Olson'u takip ederek 1976) sözcüğüne karşıt biçimde konulmuştur, çünkü burada çarpıcı olan şey, bilginlerin öne sürdükleri, sözel olarak hazırlanmış çalışmaların yüzyıllar boyunca tamamen sözel araçlarla tam doğrulukta aktarıldıkları varsayımıdır.1* 8. başlıkta ele aldığım gibi bu iddia, tamamen sözel olan kültürlerde görülen anlatıların hatta "felsefi" eğilimi daha az olan öykülerin aktarılmasıyla ilgili çalışmalardan ortaya çıkan sonuçlara karşı yapılmıştır. Aynı iddia, hem benim Batı Afrika'daki uzun anlatılar üzerine yaptığım çalışmaların dahil olduğu sözel kültürlerdeki kanıtlar nedeniyle, hem de yazının çıkışından önce, bu önermenin kendisinin kanıttan hatta destekten yoksun olması nedeniyle, benim önceki başlıkta kuşkularımı belirttiğim Homeros şiirleri hakkındadır. Biz, elimizdeki çalışmanın aslına benzer şekilde mi yoksa aynen mi aktarıldığını ancak ancak bir zaman sonra söyleyebiliriz. Lodagaaların Bagre'si düzenlenmiş ve sözel olarak aktarılmıştır ve bir zaman sonrasında bizim elimizde ancak bunların bazı versiyonlarının kayıtları kalmıştır (Goody 1972; Goody ve Gandah 1981). Fakat her ne kadar katılımcılar bunun aynen aktarıldığını söyleseler de biz bunların özdeşliğini veya tam benzerliğini kesinlikle savunamayız. Rgveda'nın versiyonları tıpatıp aynı mıdır? Eğer öyleyse, okur-yazarlık boyutunun etkilerinden bağımsız, tamamen sözel aktarım formlarına mı dayanmaktadır? Ve neden okur-yazar uzmanlar sözel aktarım üzerinde ısrar etmektedirler?

Bu konuya ilgi duyan dışarıdan birinin gözüyle bu sorulara bir bakarsak ben görüşlerimi, Eski Hindistan'la ilgili iddiasını "okur-yazarlık tezi"ne dayandıran Oliver'in (1979) bir makalesi üzerine yaptığım yorumlar şeklinde sunabilirim; belli ki kısmen biraz farklı sonuçlara ulaşsam bile ben büyük ölçüde onun analizlerine dayanmaktayım. Oliver üç önerme ortaya koyuyor. Birincisi; Veda (Vedic) külliyatı, Havelock'un (1963) ve diğerlerinin (örneğin, Goody ve Watts 1963) öne sürdüğü gibi okur-yazar toplumların benzer ürünlerine paralel olan özelliklerin pek çoğuna sahipti (1979:60). İkincisi; bu külliyat "yazı kullanılmaya başlamadan önce... oluşturulmuş ve büyük bir bölümü dü-

zenlenmişti". Üçüncüsü; yazı kullanılmaya başlandığında bile Veda edebiyatı "ezber ve sese" dayalıydı ve daha önemlisi "sözel olarak öğrenilmişti".

İlk önerme hemen kabul edilebilir. Oliver'in klasik edebiyat bağlamında daha genel olarak açıkladığı gibi bu çalışmaların kompozisyonu, onların karakteristik özelliklerinden dolayı aslında "yazı olmadan akla yatmaz" gibi görünmektedir; gerçekten de Hindistan, "yazılı kompozisyonları sözel aktarım yoluyla korumuş" olabilir. Eğer durum böyle ise, daha ileri gitmemize gerek olmayabilir. Çünkü birçok eski okur-yazar kültürde, özellikle dini olanlarda, öğrencilerin kutsal sözleri içselleştirmeleri ve hatta bunları gerçek bilginin kanıtı olarak aynı şekilde aktarmaları ısrarla istenirdi. Doğruca bir kitaba başvurmadan tam bir tekrarın başarılması nasıl olur sorusuna daha sonra döneceğiz, fakat birçok Sanskrit bilgenin iddiaları aslında daha da geniş kapsamlıdır. Yine de ikinci önerme (ki yazar bunu önsözünde "bu açıktır" biçiminde belirtiyor) kendini kanıtlamaktan uzaktır ve Veda için de diğer klasik edebiyatta olduğundan daha açık değildir. Oliver'in kendisi, "vedik mantra"lar neredeyse kesinlikle sözel kompozisyonlardır, fakat en azından redaksiyonu yapılırken yazı ile bağlantı içinde olması muhtemeldir. Fakat brahmanaların büyük çoğunluğu sözel kompozisyonlar olmalıdır, ancak bunlar *samhita*ların[14] varlığını baştan kabul eder," (1979:61) şeklinde belirtiyor, yani oluşturulmuş metni kastediyor. Sözel kompozisyonun, edebiyatın "sözel kompozisyona ait temel özellikleri ortadan kaldıran" zarifçe işlenmiş nazım dizelerinin ortaya çıktığı MS I. yüzyıla kadar devam ettiği öne sürülmektedir, fakat bu, "sofistike nesir türünün yaygın hale gelmesinden" en az beş yüzyıl daha sonradır. "Gerçekten de" diyor yazar, "hiç kimse bütün bu edebiyatın sözel olarak kompoze edildiği ve kuşaklar boyunca sözel olarak aktarıldıkları görüşüne ..." ve de "bu kutsal bilgilerin sözel aktarım yoluyla korunmasını sağlamak için yapılan olağanüstü çabalara karşı çıkmıyor". Aynı zamanda bütün bu çalışmalar alfabetik yazıya sahip bir toplumda oluşturulmuştur ve sözelden ziyade yazılı kültürün ürünleri ile daha çok ortak yönleri olan özellikler göstermektedir. Sorun şu

14 Ç.-n: Mantralardan oluşan 4 temel vezinsel metin: RigVeda, SamaVeda, YajurVeda ve AtharvaVeda.

ki Hindistan, "pekçok türde yüksek derecede gelişmiş ve uzman özellikli bilgiler üretmiş olmasına karşılık nedense bu bilgilerin aktarılmasında sözel yöntemi uygun görmüştür."

Şimdi Hindistan'da yazının ortaya çıkmasıyla ilgili tarihi tartışmaya bir göz atalım. Oliver birçok yazarın, Vedaların MS XIV. yüzyıla kadar yazıya aktarılmadığı çıkarımına itiraz ediyor (bkz. Gough 1968) ve brahmanalarda bulunan öğretmenler listesi üzerine yapılmış önemli bir çalışmaya dayanarak bilginlerden birinin (R.Smith 1966) bu dönemin M.Ö. 150 yılları civarında olduğunu ileri sürdüğüne işaret ediyor; hatta burada Yaskanın bu tarihi, M.Ö. 500 yılına kadar götürdüğü şeklinde bir yorum da yapılabilir. Bir taraftan metinlerin iki bin yıldan fazla bir zaman önce yazıldığı veya yazıya aktarıldığı varsayılırken, Vedaların yazıya aktarılmasıyla ilgili dile getirilen bir yasak vardı ve bu yasak *Mahabharata* Destanında açıkça ifade edilmişti. Bir XIV. yüzyıl yorumcusu, Oliver'ın dayandığı bu açık güvene karşıt olarak, anlatıların kusursuz olması gerektiğini "çünkü el yazması metinlerin okunmasının yasak" olduğunu ilave ediyor. Oliver bu tartışmadan ikinci önermeyi çekip ele alıyor yani Veda edebiyatının yazının gelmesinden önce oluşturulup düzenlenmiş olduğunu söylüyor. Acaba bu sonuç gerçekten bu kadar açık mıdır? Daha önce gördüğümüz gibi Hindistan'da, bizim şu anda dikkate aldığımız tarihlerden çok daha önce, M.Ö. III. yüzyıl periyodunda bir tür yazı yazma şekli bulunmaktaydı (M.Ö. 2200 civarı). Şu ana kadar şifresi çözülememiş olan logografik yazının kullanımı ile Sami alfabesinin bir formunun Orta Doğu'dan Hindistan'a seyahat eden Arami tacirler tarafından kullanılması arasında muhtemelen M.Ö. 1000 yılından itibaren bir boşluk var gibiydi.2* Daha önceki yazıdan çok daha az külfetli olan bu yeni yazı formunun yayılması, Oliver'e göre, bilinen bütün alanlarda bilginin biçimselleştirilmesine ve organizasyonuna doğru genel bir eğilimin olduğu bir dönem olan M.Ö. VII. yüzyılda gerçekleşti. Bu tarihlere göre Vedaların oluşturulmasında (veya belki uyarlanmasında) yazının rolü ciddi bir olasılık olarak kabul edilmelidir.

Oliver'in üçüncü önermesi, birincisi gibi temelde doğru gibi görünüyor. Fakat Vedaların bellek ve ses için yaratılmış

olduğunu kasteden ifadeler, okur-yazarlığın rolüne yönelik, sözel aktarımların karakteri ve ilgili konulardaki tüm tartışmalar için çok kritik olan ciddi bir belirsizliği perdeliyor. Oliver, Hindistan söz konusu olduğunda, Havelock'un öykü dizelerini "ezberleme malzemesi" varsayan düşüncesi yanlıştı, diyor. Çünkü aslında Havelock'un bahsettiği (1963, özellikle 10. başlık) "her tür "ifade edilemeyen ve hatta düşünülemeyen" birçok analitik açıklama – kataloglar, teknik bilgi, ahlaki hüküm, evrensel tanım, Kantçı ahlak, matematiksel bağlantı, epistomoloji, mantık gibi – Hint edebiyatında bol miktarda bulunmaktadır ve belki bazısı yazı ürünü olmasına rağmen bunlar hiçbir şekilde bellek ya da ses için yapılmış değillerdir". Buradaki içermeler dikkat çekicidir: Birincisi, Havelock'un tanımladığı gelişmeler için yazı gerekli değildir. İkincisi, yazı bir önkoşul olmuş olsa bile, bu çalışmaların çoğaltılmasında sözel yöntemlerin birincil önemi devam etmektedir.

Bu tartışmayı sürdürmek için önce bir ayrım konusunda açık olmamız gerekir. Eğer üzerinde durduğumuz malzeme (dolaylı da olsa) yazı ürünü ise veya kaydedilme yoluyla dönüştürülmüşse, o zaman bunun sonuçta nasıl aktarıldığı sorusu, "düşünce tarzı"ndaki değişiklikler ve kavrayış şekli ile ilgili teoriler açısından pek önem taşımaz. Yukarıda sıralanan türden analitik açıklamalara dayanarak, matematikteki çarpma ve bölme kullanımını da içine katarsak, bu işlemlerin aslında bir noktadan sonra, yazı olmadan ya da benzer bazı işaretler sistemi (yani grafik görseller) olmadan yapılmasının olanaksız olduğu görülür. Bizim matematiğimiz için bir alfabeye, hatta bir yazı sistemine gerek yoktur; eğer öyle olsaydı matematik ne uluslararası iletişimde bir enstrüman olarak sahip olduğu güce kavuşabilir, ne de Kolomb-öncesi Amerika'daki ayrıntılı hesaplamalar (o an için tam bir yazı sisteminin bulunmadığını varsayarak) gerçekleşebilirdi. Matematiksel hesaplamalar için önkoşul olarak bir grafik sistem gerekse bile bunlar "sözel" olarak yapılabilirler. Okumayazma bilmeyen birisine matematiksel tablolar yazılı kaynağa başvurmadan ezberletilerek öğretilebilir. Böyle bir öğrenme elbette daha zordur çünkü yazılı bir kopyanın olması harfi harfine bir ezberlemeyi şüphesiz kolaylaştırmaktadır. Ayrıca böyle bir öğrenme daha dar kapsamlıdır. Çünkü yazılı aktarımda belli bir

tek yol vardır ve bu sözel aktarımdan daha kolaydır: öğrenenin ne bilgiyi aktarmak için bir öğretmenin varlığına, ne de tam bir tekrarlama için yanlışlarını düzeltecek birine ihtiyacı vardır; bunları kendisi yapabilir. Yazı, kendi kendine öğrenme olanağı yaratır ve bilgi edinmeyi muhtemelen daha az kişisel, daha az "yoğunluklu" hale getirir.

Yazı, bazı yöntemleri (yani bilişsel faaliyetleri) ve bir toplumdaki yazmayı bir yana bırakın okumayı bile bilmeyen bireylerin bilgilerinin içeriğini etkileyebilir. Katiplerin olduğu kültürler ve birçok sömürge kültürleri bu türdendi. Okuma-yazma bilmeyen halklar veya kültürler bile okuma-yazma ile gelişen bilgileri edinebilir, onlardan etkilenebilir hatta onun gücü altına girebilirler.

Bu nedenle, okur-yazarların yazı ürünlerini okur-yazar olmayanlarla sözlü olarak paylaşmaları olasıdır. Hatta okuma bilenlerin, okuyarak ya da birilerinin onlara okumasıyla edindikleri bilgileri kendi aralarında bile tekrarlayabilmeleri olanak dahilindedir. Okuma ve yazma, Veda metinleri koruyucularının oynadığı rolün başlıca özelliği olurken, Brahmanlar uzun bir süre yazılı kaynaklardan aldıkları bilgileri sözlü olarak kullanmaya devam etmişler ve bunun için özel bir teknik geliştirmişlerdi. Bu tür bir malzemenin, ağızdan sözcüklerle yayılmış olsa bile, eski yazının ve aslında çok sonraki yazı sistemlerinin bazı özelliklerini taşıyor olması bizi şaşırtmamalı.

Listelerin ve diğer biçimselleşmiş işlemlerin içinde olduğu bu özellikler Oliver tarafından haklı olarak eski Hint başarısının karakteristiği olarak görülür. Yazar, ayinleri analiz ederken bu işlemlerden *sütra*[15] ya da "iplik" kullanılışını, yani formüle edilmiş kısa ifadeleri kendine örnek olarak alır, ki ona göre ancak bunlarla "basit, bağımsız faaliyetler karmaşık bütünler halinde, günlerce süren detaylı kurban etme törenleri düzenlenebilir". Kullanılan asıl form, gramercilerin, özellikle Panini'nin (M.Ö. 450 civarı) tam anlamıyla geliştirdiği en büyük çalışması olan yaklaşık 4 bin *sütra*dan oluşan formdu. Kullanılan teknik aygıtlar içinde alfabenin iki özel kullanımı bulunuyordu. Birincisi, ses ahengi ve genizden çıkan sesler için komple ve simetrik

15 Ç.-n: Bir anlama sahip olan mantradır. Mantranın kendi başına anlamı yoktur. Sadece bir sestir, titreşimdir.

bir sistem oluşturacak şekilde, fonetik prensipler üzerine kurulu "bir tablo veya cetvel"di. Oliver'ın işaret ettiği gibi, "damaktan gelen geniz sesi Sanskritçede öngörülebilen bir alofon olduğundan ve bir fonem durumuna uymak zorunda olmadığından, bu tabloların her tarafı doldurularak kullanılabiliyordu". Bu "boş kutucuk" olayıdır (Goody 1977b): Dilbilimsel bilgilerin organize edilmesinde kullanılan aygıtlar, özellikle matris, bunu kullanan kişiyi, doldurmak zorunlu olsun ya da olmasın, olan her kutucuğu doldurmaya zorlar ve daha yakın dönem antropoloji ve sosyolojinin karakteristiği olan belli bir çeşit "binarizm"e [ikili seçenek] veya "quadripartizm"e [dört taraflı seçenek] doğru iter. Gerçekten de "rasyonel" prosedürler genellikle kıyas ile yakın benzerliği olan böyle komple "mantıksal" sistemleri gerektirir. Boş kutucukları doldurmak duygusal ve zihinsel tatmin sağlar, fakat bazen bu, analiz edilen malzemeyi anlamak adına yapılır.

Alfabenin ikinci kullanımı, kısaltılmış açıklamalar yapmak üzere hazırlanmış, on dört harf grubundan oluşan ve her grubun "aslında listenin içinde yer almayan bir harfle sona erdiği" bir listenin uygulanması ile ilgiliydi; bu gruplar sonra, bir harf artı son-harften oluşan kısaltmalarda uygulanmıştı, ki bunlar sırayla sıkıştırılmış dilbilgisi önermelerini ifade etmek için kullanıldılar. Tekrarlarsak, bir listede yer alan fakat onun bir parçası olmayan bir harf, yani *tout court* [kısa kesilmiş] bir harf kavramı, dil öğelerinin görsel işaretlerle temsil edilmesini gerektirir ve ancak bu şekilde konuşmadan kısmen bağımsız hale gelir. Bu çok soyut bir sonuçtur, yazıyla ilgili uzun deneyler sonucu ulaşılmıştır ve (belli ki) sadece bir kere icat edilmiştir.

Aynı işlem bir başka örnekle gösterilir. Oliver *sütra*lar için "düzenlenmiş bir sıra içinde belli sonlandırıcılarla okunan sözcük listeleri tarafından tamamlanırlar. Bazı listeler, fiil kökleri gibi, özellikle zorlayıcı olacak şekildedir ve bu liste gerçekten de literatürde bulunan köklerden daha fazla kökler içerirler" der. Bu zorlayıcı liste konusunun eski yazı sistemleri tarafından desteklenen başka bir özellik olduğunu ben daha önce incelemiştim (1977b). Sözel bir toplumda zorlayıcı bir listenin arzu edilmesini gerektirecek şartlar çok enderdir. Bunların yazı ile yapılması onlara genel ve bağlamından çıkarılmış bir yetki kazandırır. Oliver'in tanımladığı işlem, yazının kullanıldığına

işaret ediyor, tıpkı bilgileri daha önce hecelendikleri şekilden farklı olarak yeni bir sıralama içinde yeniden düzenleme yönteminde olduğu gibi...

Bütün bu özellikler içinde Eski Hindistan'da bulunan malzemeler diğer eski yazılı geleneklere benzemektedir. Bir yazılı geleneğin büyük ölçüde sözel araçlarla aktarılmış olduğunu kavramak pek zor değildir ve bu bana göre, ele aldığımız vakada olanları ifade edecek en yetersiz varsayımdır. Panini'nin gramer "kuralları"nı oluşturmak için yazıyı kullandığı konusunda pek bir şüphe yoktur. Buna rağmen, bir öğrencinin eğitimi, ona ancak sonradan açıklanan *sütra*ların ezberlenmesi ile başlıyordu; bu yöntem İslam okur-yazarlık formlarında olağan dışı bir şey değildi ve bizim yöntemlerimizden daha yaygın haldeydi. Oliver'e göre iyi bir gramerci, temel klasik çalışmaları "bir el yazısı veya kitap olmaksızın doğrudan bir öğretmenden ezber ederek" öğrenmiştir ve halen böyle öğrenmektedir (s.61). Sözün özü bir kitap her daim vardı ve gerektiğinde buna başvurulabilirdi.

Sanskrit bilginlerinin Panini veya Veda ilahilerinin gramerlerini ezberleme konusundaki dikkat çekici başarılarından bir kuşkumuz olmamasına rağmen, bu edebiyatta okur-yazarlığın etkileri konusunda daha önce yapmış olduğumuz yorumları kökten değiştirebilecek herhangi bir özellik bulamıyoruz (Goody ve Watt 1963). Bu yazımızda ve ardından gelen çalışmada biz, kişisel başarılardan çok birikmiş kültürel repertuar üzerine yoğunlaşmıştık. İster sözel isterse okuma-yazma prosedürleri ile öğrenilen aritmetik ya da gramer olsun, bu konu okur-yazarlıkla yapılan kompozisyonlardaki tablo veya kuralların kökeninden bağımsız bir konudur. Bu açıklamanın matematiksel tablolar için doğru olduğu kadar aynı derecede Panini'nin grameri için de doğru olduğu açıktır. Her halukarda benim "köken"den kastettiğim dar anlamda sözel veya yazılı kompozisyondan daha fazlasıdır. Çünkü daha önce belirttiğim gibi, eğer bu özel yeteneğe sahipsem ben kafamda bir sone besteleyebilirim fakat sone formunun, bir okur-yazar kültürün buluşu, bizim kültürel çevremizin bir olgusu, bir "temsil etme" durumu olduğundan kimsenin kuşkusu yoktur. Bir anlamda okur-yazarlığın etkilerini gösteren şey tam olarak, herhangi bir özel durumdaki aktarım yöntemini göz önüne almaksızın bilişsel yöntemlerin içine

sokulan bu kültürel girdidir.

Okur-yazarlık etkilerinin bu çok geniş bağlamı içindeki değerlendirmemiz gereken şey, Veda şarkılarının, bizim bildiğimiz şekilde bir sözel kültürün mü yoksa bir okur-yazar kültürün mü ürünü olduğu sorusudur. Staal'a göre, Vedaların Nambuduri dinletileri üzerine yaptığı çalışmalarda bu durum apaçıktır: "Yazının Hindistan'da, Veda edebiyatının başlamasından ancak asırlar sonra kullanılmaya başladığı kesin görünmektedir" (1961:14-15). Bu tür bir iddianın tarihi açıdan nasıl kanıtlanabileceğini kestirmek zordur, çünkü muhtemelen ilk kayıtlar yazının ortaya çıktığı tarihlerden kalmadır. Bilginler belki de etmenlerin kendisi tarafından yanlış yönlendirilmiş olabilirler. Fakat Brahman yazarlara ait Veda metinlerinin ta dünyanın başlangıcına kadar dayandırılması, sadece Kutsal Kitabı meşrulaştırma çabasından başka bir şey olarak kabul edilemez.3* Sözel kompozisyonla ilgili bu iddialar, Oliver'in ima ettiği gibi, bir yazılı metnin varlığını kesinlikle gösteren içsel kanıtla nasıl uzlaştırılabilir? Bu aynı kanıtın yolundan büyük Sanskrit bilgini Renou "yazının yardımı olmadan Veda kanunlarının yapısını kavramak çok zordur" biçiminde belirtmiştir (1954:70). Buradan da şu sonuca vararak "Brahmanlar döneminde dinsel metinlerin anlatımlarında el yazmalarının bir tamamlayıcı unsur (aksesuar) olarak kullanıldıkları ihtimalini inkar edemeyiz" demiştir. İşte bu ihtimal bizim tercih ettiğimiz çözümü teşkil eder.

Fakat bizim sormamız gereken farklı bağlamda bir soru var. Kompozisyonun özgün yöntemi ne olursa olsun, yazılı metinler var olmasına rağmen, biz bu metinlerin sözel olarak öğrenildiğini biliyoruz. Öğrenen ya da öğreten için veya her ikisi için metinlerin okunması mümkün olduğu halde, bunların sözel yolla aktarılmalarına neden devam edilmiştir? Neden metinlerin sözel aktarımını okur-yazar sınıfın kazanılmış hakkı olarak görmekteyiz? Muhtemelen bütün konuşma yapanlar, yazılı bir konuşmanın sözlü sunumunu yaparken, aslında bir okuma yaparken, sözgelimi bir konferansta, kendilerine bu soruyu sormuşlardır. Bazen bir adım daha ileri giderek yazılı metni ezberleyecek ve okumasına gerek kalmadan bunu konuşarak aktaracaktır. Böyle yüz yüze durumlarda bu daha doğal görünmektedir. Konuşmacının ve onun eğitmenlerinin yazılı bilgilerden öğrenmiş oldukla-

rını, sözle terkip edilerek aynı bütünlük içinde, hatta tarz, yapı ve içerik olarak derinden etkilenmiş şekilde aktarabilen çok az konuşma vardır. Elbette yazılı malzemelere uygun şekilde sözel sunumların yapıldığı durumlar da vardır. Bunlara akademik olanlar dahildir, özellikle bir kitap yazarının yazıları basıldığında veya not edildiğinde mahrum olduğu okuyucu-dinleyicilerle bir araya gelmesi sözel yorumlar ile sorular alması ve bunları anında dönerek cevaplaması önemlidir.

Yazılı metnin sözlü olarak aktarılmasındaki diğer avantaj, malzeme kendine ait olsun ya da olmasın, yazarın kontrolü kendi elinde tutmasıdır çünkü o malzemeyle iletişim içinde bulunmak onun için zorunludur. Bu tıpkı yayımlanmamış şiir dizelerinin okunması gibidir. Yazmış olduğu bir kitabı yayımlamayı reddeden seçkin bir antropolog tanımıştım. Bunu reddetme nedeni olarak kendisinden bir konuşma yapması istendiğinde üniversitedeki dinleyicilere söyleyecek bir şeyi kalmayacağını söylemişti. Yazılı sözcüklerin yayımlanması, bunların özellikle bir kütüphanede duruyor veya bir gazetede yer alıyor olması, okuyucunun bunlara ulaşmasını sağlayarak, yazarın kişisel aracılığına gerek bırakmaz veya başka bir okur-yazar aracıya olan ihtiyacı ortadan kaldırır.

Eski okur-yazar kültürlerde yazılı malzemeye doğrudan ulaşmayı kısıtlayan üç engel vardır. Bunların birincisi teknolojiktir; elyazması kullanan bir kültürde kitapların kopyası çok az ve pahalıdır. Çünkü o dönemde bunlar ancak kopyalayanların uzun ve zahmetli çalışmalarıyla çoğaltılabiliyordu. Daha sonraları bunlara erişim, okuma yerine dinleme nedeniyle daha kolaylaştı, ta ki basım yoluyla toplu erişim oluncaya kadar bu şekilde devam etti. İkincisi; yazılı malzeme olmadan sesli okuma şansı yoktur ki bu işlem öğrencinin soru sorabilmesini ve böylece öğrenme fırsatlarını geliştirmesi demektir. Üçüncüsü ve en önemlisi, okuyarak aktarma işlemi sürecinde kontrolü elde tutarak, işimizi daha güvenli kılarız. Kitap serbestçe erişilebilir olduğu zaman, vaize artık gerek kalmayacaktır; böylece Protestan mezhepleri, İncil'in yakın zamanda-kabul görmüş bir dile çevrilerek, yakın zamanda-bulunmuş baskı makinesiyle basıldığını gördüklerinde, bilginin dil yoluyla insanlara ulaştırılabildiğini ve metnin çoğaltılabildiğini keşfettiler. Diğer yandan, Katolik

kilisesi Tanrının kutsal kelamının yayılmasına aracılık eden rahiplerin temel önemi üzerinde ısrar etti. Hindistan'daki Brahmanlar da öyle... Hindistan tarihinin belli dönemlerinde yalnızca Brahmanlara okuma öğretiliyordu. Daha sonra ve bugün de, Vedaları okuma izni sadece Brahmanlara verilmişti. Bunlar, metinleri ezberleyip içeriğini çok özel bir şekilde kendilerinin bir parçası haline getirerek içselleştiriyor, bir metin olmaksızın hatırlayıp tekrarlama yeteneğine sahip oluyorlardı.4* Bu durumda kutsal kelam için, en azından aktarılma konusunda, artık bir kitaba gerek kalmıyordu. Vedaların okunup öğrenilmesinin ve içselleştirilmesinin sadece Brahmanlarla sınırlanmış olması, bu sınıfın üyelerini Hindu dininin teori ve pratiğinde çok merkezi bir konuma yerleştiriyordu.

Yıllar önce Gujerat bölgesine elektrik dağıtımı yapan oldukça donanımlı bir istasyonu yöneten bir mühendisin evini, tanrılara sunum olarak yapılan *puja* törenleri fırsatıyla ziyarete gitmiştik. Okul öğretmeni olan karısı özel bir yemek hazırlamıştı. Diğer seçkin konuklar da randevu saatinde evin etrafında toplanmışlardı. Fakat hepsi orada iki saat kadar ayakta beklediler çünkü bir gösteri icra etmek ve Veda metinlerini okumak üzere çağrılan Brahman henüz gelmemişti. Bu tür bir törenı bir başka kişinin yerine getirmesi veya bir başka Brahmanın çağrılması olanaksızdı, ne efendi ne de rahipler grubu özel *jajmani*[16] düzenini bozamazdı.

Rahip doğal olarak orda görünmesi karşılığında yiyecek, şeref ve para elde ediyordu. Çünkü sadece o, kutsal kitabı taşıyabilir, sayfalarını çevirebilir ve töreni icra edebilirdi. Böylece törenin yöntemleri ile ilgili ev halkı üzerindeki büyük gücünün yanı sıra (ki bu gücünü eve geç gelerek vurgulamak istemiş olabilirdi) aynı zamanda, kitap ve tanrı ile olan kaçınılmaz aracılığına dayanarak kendi dünyevi varlığını da desteklemiş oluyordu. Kitaba da tanrıya da erişim rahip aracılığıyla oluyordu. Bu durumda o bölgedeki daha aşağı sınıfların, doğaüstü güçle doğrudan iletişime girmek için, metinlerin okunup anlatılmasının pek önemli olmadığı, daha ilham verici öğretme şekilleri olan şarkı, dua veya hareketlere daha fazla önem vermeleri anlaşılabilir bir şeydir. Başka türlü ifade edersek, onlar "öğretici" olandan daha

16 Ç.-n: Hintlilerin sosyal kast sistemi.

çok "hayali" olan dine önem veriyorlardı.

Bu türden bir hareket *Vishnu*[17] taraftarlarının uyguladığı Swami Narain ibadetiydi, bunlar genellikle, Shiva'nın Brahman taraftarlarının felsefe *(toro)* ve düşünceye dalma yönelimlerinden uzak, daha çok ilham verici Bakhti, popüler Krişna tarikatı ve komün şarkılarına eğilimli idiler. Fakat bütün Hindular için Brahmanlar din hiyerarşisinin en üstünde yer alıyordu, bu hiyerarşi kendilerinin yazıyla tanımladıkları, onların uygulama alanı, ideolojileri ve ilgi alanı olan bir hiyerarşi idi ve bunlar metnin kendisinin tanımladığı uygun davranışların çerçevesini oluşturuyordu. Vedaların sözlü tekrarlarla kontrol altında tutulması dünyanın bu şekilde muhafaza edilmesine yardımcı olmaktaydı.

Burada sözlü aktarıma yapılan vurgu, ruhani eğitim için önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu sonuçlar, bir aracı olarak "guru"nun gerekli rolünü vurgulamakla birlikte, yazılı iletişimin yetersizliği hakkındaki Platon felsefesi endişelerinin geçerli olduğunu da kabul eder. Yazılı kelamın kusursuz bilgisi (özellikle dinsel doktrinin ya da ayinsel metinlerin değişmez külliyatı) sadece kütüphane raflarında bir başvuru kaynağı olarak bırakılmış bilgi değil, öğrenenin kendi ağzından, kelimesi kelimesine, papağan gibi tekrarlayarak onu kopyalama yeteneği ile içselleştirdiği, kendisinin bir parçası haline getirdiği bilgidir. Aslında bu bir anlamda bizim, örneğin, şiiri sadece okumaktan değil, onu "öğrenmek"ten ne kastettiğimizi açıklamaktadır. Bir de Wittgenstein'ın sık-tekrarlanan "hakkında konuşamadığımız şeyleri sessizce geçmeliyiz" deyişiyle öne çıkan, iletişim sorunlarının daha genel durumları söz konusudur. Bu konular özel bağlamda konulardır, birisi tarif edilemeyen gerçekle, son gerçekle (Staal 1961:14) yüz yüze geldiğinde, bunu anlayabilmenin ve ifade edebilmenin yolu, kusursuz yazılı ifadelerle değil, belki konuşma akışı içinde daha kolay olabilir – ve belki de bunu insanlardan çok tanrıların anlayabileceği bir "ölü" dil ile ya da "derin" bir dil ile ortaya koymak daha tatmin edici olabilir.

Bir "metnin", yani daha önce, M.Ö. 500 kadar eski tarihte yazılmış olan ya da yazılmış olması muhtemel olan bir çalış-

17 Ç.-n: Hindu dininde en büyük tanrılardan biri.

manın "sözel aktarım" ihtimâli öne sürüldüğünde, bizim böylesine uzun bir metnin harfi harfine ezberlenmesine yardımcı olacak ve birebir sözel aktarımdaki kısıtlanmaların üstesinden gelebilecek hangi yöntemlerin bulunduğunu sormamız gerekir. Rahip okulları altı *vedanga*[18] ya da "veda'nın kolları" olarak bilinen bir kısım yan disiplinler geliştirmişlerdi. Bu altı vedangadan dört tanesi dilbilim konularını inceliyordu, bunlar; fonetik, metrik (vezin ölçüsü), gramer (morfoloji ve sentaks) ve etimolojiydi. Diğer ikisi kurban etme ve astronomi ile ilgiliydi ki bunlar Mezopotamya'daki yazı uzmanlığı için (Neuegebauer 1969) önemli alanlardı ve orada göksel cisimlerin hareketlerinin kayıt edilmesi, matematiksel astronominin gelişmesine ve sonuçta bunun Hindistan ve Doğu'ya yayılmasına ön ayak olmuştu. Bahsedilen altı alandaki bütün bu çalışmaların amacı, Oliver'e göre, "doğru aktarım bilgisinin ve mantraların anlamının korunması" idi. (1979:59). Brough'un belirttiği gibi, "sözcük çalışmaları ve sözcüklerin anlamları üzerine yapılan çalışmalar, öncelikle Veda ayinlerinin ve bunun için gereken yazılı metnin gereklerini yerine getirmek içindi" (1953:161). Çünkü eğer bir metni uzun zaman korursanız, sözcükler ve anlamları zaman içinde değişen dille birlikte anlaşılmaz hale gelebilir, onları tercüme etmek için bilimsel ya da alegorik, - eğer bunlar kendi çıkarına bilinçsizce saçma sapan sözlerle metni tamamen anlaşılmaz bir hale getirmiyorsa - bazı aygıtlar gerekli olabilir.

Vedangalarla aynı amaca hizmet eden, *rsis*lerin (kahinlerin), dizelerin, ilahların, Rgvedanın bölümlerinin ve ilahilerdeki stanzaların (dörtlüklerin) listelerinden oluşan beş vezinsel indeks vardı. Bir başka çalışma Vedanın her bir kelimesinin düzeni için kurallar içermekteydi, bunlar "metnin" özel bir versiyonunu oluşturmada önemliydi ve eksiksiz bir fonoloji bilgisi yansıtan ve daha ileri yorumların temelini oluşturan, "konuşmanın akışından soyutlanmış özel sözcüklerin tanınması" ile ilgiliydi (Oliver 1979:59).

"Metnin" özel bir formundan sözcüklerin farklı bir sıra ile tekrarlandığı üç değişik yorumlama çıkmıştır: bunlardan *krama* metni, sözcükleri ab, bc, cd, vs. şeklinde sıralar; *iata* metni,

18 Ç.-n: "kutsal kitap" Vedanın yorumunu yapan bölümler.

sözcükleri ab, ba, ab, bc, cb, bd, cd vs. şeklinde okur; ve *ghana* metni, ab, ba, abc, cba, abc, bc, cb, bcd, dcb, bcd sıralamasıyla okur (Staal 1961:24).

Bu çalışmalar, erkek Brahmanların çoğuna on iki yılı aşkın bir sürede en azından bir Vedanın mantralarını ezberlemenin nasıl öğretilebildiğini anlamaya yardımcı oluyor. Çünkü Vedaların sözlü aktarımı, eğer bu aktarım okuma-yazma kaynaklı olduğu açık olan bir teknikle, hem daha geniş anlamda fonoloji eğitimi ile hem de daha özel anlamda konuşmayı sözcüklere ayırarak ve karmaşık nemonik aygıtlar kullanarak (*ghana* metinlerinde olduğu gibi) yapılırsa, kitaba başvurmadan gerçekleşebilir. Bunun yapılabilmesi, dilbilim fenomeninin görsel algılanmasına bağlıdır ve matematiksel bir tablonun eşdeğerini sözel aritmetiğin içinde kurmaktır. Gerçekten de daha sonra Frances Yates'in bellek üzerine yaptığı ilginç bir çalışma (1966) üzerine benim ileri sürdüğüm görüş gibi, konuşmada belli önemli ezberleme tekniklerinin gelişimi, neredeyse dilin önceden görsel bir forma indirgenmesini gerektiriyor gibidir ki bu da konuşmaya uzamsal bir boyut kazandırmaktadır (8. başlık).

Sonuç olarak Sanskritçe bilginlerinin pek çoğu Vedaların, sözel araçlarla kompoze edilip aktarıldıklarını, "metin"den ziyade "konuşma" olduğunu iddia ederler. Fakat biz Vedaların, Hindistan'ın tamamen sözel bir kültür olduğu dönemde ortaya çıkıp çıkmadığını ve bu anlamda "standart sözel formların" örnekleri olarak kabul edilip edilmeyeceğini bilemeyiz. Eski edebiyatın pek çoğu, Oliver'in söylediği gibi, yazının çıkışı ile yani "edebiyat", kitaplar ve "metinler"le ilişkilendirebileceğimiz özellikler göstermektedir. Bunlar kompoze edildikleri anda yazılmamış olsalar bile (bunu bilmemiz çok zor) bu çalışmalar, Vedalar dahil, okur-yazar bir kültürün damgasını taşır. Daha da ötesi, bu metinler sözel aktarımlarla yan yana en az 600 yıl, muhtemelen bin 800 yıl ve hatta 2 bin 500 yıl birlikte var oldular. Bu özelliklerin, (kendisi de) bir aktarma işlemi olan "yazma" işlemini temsil ettiğinden kuşkulanmak için bir neden yoktur. Yazılı kompozisyonun veya yazı ile kopyalamanın tarihi ne olursa olsun, sözel aktarım konusu kompozisyon konusundan çok farklıdır. Şurası açıkça görülmektedir ki yal-

nızca Vedaların düzenlenişi değil, onları öğrenen ve öğretenler tarafından kullanılan nemonik aygıtlar da yazıdan etkilenmişlerdir. Artık bu durumda Vedaları "söylem" olarak değil de "metin" olarak kabul etme zamanı değil midir?

III
Batı Afrika'da Yazılı ve Sözel Kültürler

5

Sözel Kültürlerde İslam Yazısının Etkileri

2. başlıkta sözel veya yazılı kültür ürünleri olarak incelediğim Homeros şiirlerinin ardından, yazı formlarının insan kültürleri üzerindeki uzun süreli etkilerinin bazı hallerini Yunanların başarısı bağlamında dikkate almıştım. Kahramanlık Çağı destanlarının birçoğunda olduğu gibi bunların da böylesi kültürlerarası kesişmelerin ürünleri olduğunu öne sürmüştüm. Aynı şekilde her ne kadar buradaki kesişme, kompozisyonun yazılı geleneği ile aktarmanın sözlü geleneği arasındaymış gibi görünüyor olsa da Veda sözel anlatılarını da tartışmıştım. Bu bölümdeki iki fasıl, önce yaklaşmakta olan İslam okur yazarlığı ve ardından da Avrupa okur yazarlığı ile bağlantılı olarak Batı Afrika ve yerel topluluklar üzerindeki etkilerin kesişme noktalarının diğer yönlerine değinmektedir. Bunları takip eden iki fasıl, Batı Afrika'daki yazılı ve sözlü kültür toplumları arasındaki farkları, özellikle sözlü sanat formlarının şekil, içerik ve çoğaltılmasına dair yönleriyle incelemektedir.

Batı Afrika'da Sahra'nın güneyinde etkisini gösteren ilk yazılı sistem Arapça idi ve bu, gördüğümüz gibi, Batı dünyasını Yunanistan üzerinden fetheden Fenikelilerle aynı kaynaktan ve bütün Doğu'ya yayılan Aramca formundan ortaya çıkan bir yazı formu idi. Elbette yazı Kuzey Afrika'da Nil vadisinde M.Ö. III. yüzyıla kadar geri giden erken bir tarihte gelişmişti. Ve arkasından alfabetik yazılar Fenikeliler, Museviler ve daha sonra Hristiyanlar tarafından özellikle Kuzey Afrika ve Etiyopya'ya yayılmıştı. Fakat İslamiyetin gelişinden önce Afrika'nın Güney Sahrası üzerindeki etkiler pek önemli değildi. Nijer Havzası'nda M.S. 1000 yıllarında İslamiyet'in ortaya çıkışı Batı Afrika bölgelerine bir çeşit sınırlı okur yazarlık getirmişti. Sınırlı özelliğine vurgu yapıyorum çünkü İslamiyetin bu toplumlar üzerindeki etkilerini tartışırken, rolünü, bu dinin gelişmesine eşlik eden yazının rolünden ayırt etmeye çalışmamız gerekir. Bunu birbi-

rinden tamamen ayırmak pek olası değilse de en azından bu konuyu akılda tutmak gerekir.

Buradaki başlıca sorunlardan biri yazının, Arapça dilinde ve Arap harfleriyle yazılmış olan Kutsal Kitabın Dinine sıkı sıkıya bağlı olmasıydı. Bir taraftan bu dil Batı Afrika'ya yabancıydı, bu yüzden okumayı öğrenmek, eğer gerçekten yeni bir dil öğrenmek için yapılmıyorsa, çoğunlukla bir papağan taklidi gibi oluyordu. Diğer taraftan, Arap harflerinin yerel dillere uyarlanması, her ne kadar bu dil XVIII. yüzyıldan sonra kuzey Nijerya'daki Hausa halkının hayatında önemli bir özellik haline gelmiş olsa da, pek desteklenmemişti. Buna karşılık Roma yazısının ortaya çıkması, bir yandan Avrupa dillerinden birini öğrenmeyi de zorunlu kılarken, bunun ana dilin yazılmasında kullanılması, özellikle insanların İncili kendi dillerinde okuyabilmelerini çok isteyen Protestan misyonerler tarafından desteklenmişti.

Batı Afrika'daki İslam yazısının genel alanı ve içeriği bir kısım araştırmacılar tarafından zaten tartışılmıştı (Hiskett 1957, Wilks 1963, Hodgkin 1966, Goody1968b, vs.) Burada Arapça okuma-yazma ve anlama yeteneği çok sınırlıydı. Hatta Hausaland'da bile katipin kullanımı kısıtlıydı. Bununla birlikte İslamdan türemiş okur-yazarlığın aydınlatma etkisi göründüğünden çok daha geniş faaliyet alanları üzerinde yaşama geçmişti.

Bu başlık İslam edebiyatının sözel kültürler üzerindeki etkisine işaret etmektedir. Bu kültürlerde yazılı malzemenin büyü amaçlı kullanılması konusuna daha önce değinmiştim (1968b). Fakat başka iki konu daha var; birincisi bütünüyle tarihi olanı ve ikincisi büyük ölçüde okur-yazar olmayan fakat Müslüman unsurlar barındıran Mali'deki Soninke gibi ve Gana'daki Gonja gibi kültürler üzerinde İslamiyetin yaptığı etkinin niteliğidir. Yazmasını bilen Batı Afrika toplumları, kullanımı kısıtlı ve kapsamı sınırlı bir okur-yazarlık ile karakterize edilirler. Bunların nüfusları sonuçta, okur-yazar olan ve olmayan unsurlar olarak bölünmüştür. Fakat okur-yazar olmayanların çağdaş batı toplumundaki cahil olanlardan oldukça farklı bir konumu vardı. Örneğin, Müslüman mülkü ile ortak bağlantıları olan Kuzey Gana krallıklarında şefler çok ender olarak okuma ve yazma becerisine sahiptiler ki bunlar bazen hükümdarın yardımcısı olarak görev yaparlardı. Yazı yazma bir taraftan dinden ayrı teknik bir araç

olarak kendi itibarına sahipken, okuma ve yazma bilmemek hiç de öyle utanılacak bir şey değildi. "Toplum", okur-yazar olanlar ve olmayanlardan oluşuyor fakat hiçbir taraf otomatik olarak bir diğerinden üstün addedilmiyordu.

İslam yazısının etkisini iki bağlam üzerinden tanımlamak ve değerlendirmek istiyorum; birincisi Savan toplumlarının sözlü gelenekleri üzerinden, ki bu konuya 3. başlıkta değindim, ikincisi değişik Gonja devletlerinde Müslümanlık, hükümdarlık ve halk bağlamında zaman ve mekan kavramları üzerinden... Başka bir bölümde, bu yazının, XIX. yüzyılın ilk yarısında isyan eden ve özgürlük verilen Bahia'daki Hausa ve Yoruba kökenli kölelerin üzerindeki rolünü araştırdım (Goody 1986). Bunlar birbirinden tamamen farklı bağlamlar olmakla beraber bu karmaşık etkileşimin farklı yönlerini tanımlamakta yardımcı olacaklardır.

Sözel Anlatılar

Görmüş olduğumuz gibi, Nijer Havzası'ndaki *griot*lar (hikaye anlatıcıları) veya halk ozanları bu türden 'karma' bir toplumun çerçevesi içinde çalışmaktadır ve anlattıkları hikayeler, okur-yazar olmayan kesimler üzerinde İslamlık ve İslam okur-yazarlığının oynadığı rol hakkında bazı fikirler vermektedir. Soninke efsanesinde Kusaların dağılması (Meillassoux ve diğerleri, 1967) bu konuda bir takım örnekler sunmaktadır.

Adı geçen metinde verilen, Allah'a yalvarma ve namaz saatleri ile vaktin hesaplanması okur-yazar Müslümanlığın etkilerini gösteren güçlü kanıtlardır.[1*] Fakat her şeyden önce, "le héros magicien" [kahraman büyücü] efsanesinde İslamın büyü bilgisine vurgu yapılır. Bir noktada, mazlum Kusaların temsilcisi, zalim kralı İslami kurallarla bağdaşmayan fal bakma ile suçlar.

> Şöyle der: Koussa olmana rağmen,
> Bizim yöremizde, Kousata'da
> Arzı toprak falıyla sorgulayan sen değil misin?

Kahraman Jagu Mare, Zalim Kraldan, ölen babasının öcünü almak istediğinde, doğaüstü şeylerin kullanılması hakkında bilgiler almak için İslam bilimlerinden iyi anlayan yaşlılara gider.

Baş bilgenin yanına varır.
Şöyle der: "Bilge! Allah'ın dostu!
Bilge! Allah'ın muhatabı!
Bilge! Allah'ın emini! Sana tedaviye geldim.
Kelampo'da babamın intikamını almak için' der.

Almış olduğum ikinci örnek, seçkin yazarlar A. Hampate Ba ve G. Dieterlen (1961) tarafından yazılan ve alt başlığında *Texte initiatique des pasteurs peul (of Macina)* adıyla tanımlanan bir çalışma olan *Koumen*dendir. Çağdaş dönemde bir araya getirilmiş olmasına karşılık yazarlar bu metnin çok önceki putperestlik dönemlerine - o dönemlerde düzenlenmiş olmasa da - işaret ettiği fikrindedirler. Bu metin, " *Sile Sadio ya da Soule, Salomon yani Süleyman'ın kısaltmalarıdır"* adıyla çağrılan ilk *silatigi*nin (dini lider) ortaya çıkışının öyküsünü anlatır. Asıl metin şöyle devam eder: *"Koumen şöyle der: Sile Sadio! Ben büyüleyici Koumen'im. Ben; insanları, demiri suya daldıran Süleyman'ın dehasını ölçü alarak derece derece kabul ederim. "* Bu pasajda editörler aşağıdaki yorumu önerirler: *"*Peul*ler, tarihi efsanelerde ve geleneklerde bir efendi ve belirli kabullerin kaynağı olarak beliren Süleyman'ın dönemindeki olaylara durmadan atıf yaparlar."*

Bu editörler kısa bir süre sonraki yorumlarında bu metindeki bir bilginin, bovid [boynuzlu hayvanlar] dönemine ait Tassili freskolarının Fulanilere atfedilmesine yol açtığını beyan ederler. Buradan hareketle de metnin daha kapsamlı analizi ile bu göçebe toplulukların Akdeniz ve Yakın Doğu ile ilişkilerine "ya da Klasik Antik Çağ toplumlarının temasına maruz kalmış etkileri ve onlara şahitlik eden, örneğin Süleyman'a yapılan atıflara" ışık tutulacağını ileri sürerler. Yine de bu savların klasik Antik Çağ ile doğrudan bir bağlantıya şahitlik etmediği fakat daha yakın zamana ait yazılı İslam kaynakları ile ilişkili olduğu söylenebilir. Hristiyan, Musevi veya Müslüman kökenli kabalist edebiyatın pek çoğunda, özellikle Batı Sudan'da geniş çapta yaygın olan büyü kitaplarında Süleyman, büyülü gücün kaynağı olarak görülür. Yazının bulunduğu yerlerde (bazen de yazının bulunmadığı yerlerde) yayılmış olan büyü işlerinde olduğu kadar, çağdaş Avrupa'nın Mason mitlerinde de bu gelenek yaşamaktadır. Bu gönderme Akdeniz çevresi ile kesin bir bağlantı

ortaya koymakta fakat bu bağlantı, kaydı olmayan geçmişteki göçler üzerinden değil, İslamiyetin gelişinden itibaren başlayan kitapların ve bilginlerin dolaşımı üzerinden kurulmuştur.

Okur yazarlığın olası etkilerinin aynı şekilde göz ardı edilmesi M. Griaule'nin (1965) Bandiagara Kayalıkları'nda yaşayan Dogon halkı arasındaki burçlar kuşağı tartışmalarında görülmektedir. İnsanlığın eşitliğini tesis etmek için gösterdiği açık çabalar süresince ve Dogon filozoflarının Yakın Doğu'daki benzerlerine kıyasla hiçbir şey kaybetmediklerini göstermek amacıyla Griaule, Dogonlar arasında, bağımsız bir buluş olduğunu düşündüğü burçlar kuşağının varlığına işaret etmektedir. Sonuçta tabi ki böyle olabilir. Fakat daha olası bir önerme –ki bunu dikkate almamıştır – onları kuşatmış, onların alçak arazilerdeki yerleşimlerinde yaşamış ve bazen de savaşta onları yenmiş olan Fulaniler gibi Dogonlar da Süleyman'ın "kitapları"ndan etkilenmişlerdi. "Kitaplar"dan kastettiğim *Keldani* öğretisinin filizlerinin Sahra'nın karşısında yer alan ilahiyatçılara, büyücülere ve diğer dinsel pratisyenlere yayılmasında aracılık eden El Buni ve diğer Kuzey Afrika bilginlerinin çalışmalarıdır. Burada İslam yazısının prototip bir sözel kültür üzerindeki etkisini görüyoruz. Gerçekten de Dogon kültüründe, bize onların Mopti ve Timbuktu gibi eskiden beri yerleşik İslam merkezlerine olduğu kadar Nijer Havzası'na da yakınlığını hatırlatan yerel mimari ve yerel giyim gibi başka özellikleri vardır. 2*

Yazı ve Büyüsel-Dinsel Faaliyetler

Ben, bahsettiğimiz bu sözel anlatıların içeriğine iki nedenden dolayı dikkat çekmek istiyorum. Birincisi, Batı Sudan'daki herhangi bir toplumu ele aldığımızda, sosyal etkileşimin tüm içeriğini düşünmemiz gerekir; hiçbir kabile, devlet veya köy, özellikle büyü-din konularında, bir kültürel dışlanmaya sokulmamalıdır. Bu konuları kapsayan etkileşimin önemli bir parçası ki bu Kano'da[1] açıkça Konkombaland'dan[2] daha önemliydi, büyük çapta Akdeniz kaynaklı ama aynı zamanda yerel yazarların da yazmış olduğu kitapların dolaşıma girmesiydi. Burada birisi-

1 Ç.-n: Nijerya'nın Kuzey Bölgesi'nde bulunan bir şehir. Kano Eyaleti'nin başkenti.

2 Ç.-n: Gana ve Togo'daki Konkombaların yaşadığı topraklar.

nin ikazda bulunması gerekiyor.

Yüce Tanrı adının her anılışı, "uygar" toplumun her kendini gösterişi, İslamiyete ve onun eserlerine atfedilmesi tutarlı değildir. İslamiyet büyük ölçüde, Frankfort'un eski Mısır olduğunda ısrar ettiği, daha geniş bir temelde, ortak bir kaynakta ortaya çıkmıştır ki bu öneri ancak çok özenli bir kıyaslama ile yapılabilir. Fakat her durumda bu olasılığın farkında olmamız gerekir.

Bu ilk husus ikinciye yol açmaktadır. İslam-dışı, okur-yazar olmayan kültürler üzerindeki İslamiyetin etki alanı hemen belli olur ki bu büyü-din faaliyetlerinin olduğu alandır. Bununla ilgili bir örnek Braimah'ın, 1892'deki Salaga İç Savaşı'nı anlatan (1967), yönetimde bulunan Kpembe'deki Gonjaların bir bölümünü oluşturan ve doğrudan isyana karışmış olanların gözünden yazılmış olan çalışmasıdır. Müslümanlar iki ana nedenden dolayı işin içine karışırlar.3* Bunlardan birinde, Kabachelerin reisi İsifa, İmama danışmak için Salaga'ya gider ve bağlı olduğu hükümdarının da aynı amaçla oraya geldiğini duyar, bu amaç kendisine yok edici bir büyü gücü sağlamaktır. Diğer bir durum ise İsifa'nın komşu "kral şehri" Kpembe'den kaçışı ve bir isyan başlatmak üzere olmasıdır; bir Nanumba reisi aracılığıyla, Dagomba'daki Miong köyünde bulunan Malam Imoru ile irtibata geçer ve onun sihirli güçlerinin yardımıyla düşmanının hakkından gelir. Kitapların veya yazının özellikle söz edildiği tek bahis, Kuranın yemin etmek için kullanıldığı yerlerdir.

İslamiyetin önemli ölçüde büyüsel-dinsel başvurularda bulunduğu ve uygulamalarının genellikle çeşitli türdeki ritüellerle birlikte yapıldığı söylemi, Pagan kültürler ve Müslüman-olmayan gruplar4* için bile, abartılarak söylenecek bir konu değildir. Nadel, İslamiyetin çeşitli yönlerden Nupe dini üzerine, kehanet de dahil olmak üzere, yaptığı etkiye dikkat çeker. Nupe bir Müslüman devlettir ve doğal olarak bu gerçeğin kehanetle ilgili faaliyetlere de yansıması beklenir. Fakat daha güneydeki 'pagan' Yorubalar arasında bile genel olarak, ünlü İfa kehanetlerinin bu Akdeniz büyü yöntemlerinden çok fazlasıyla etkilendiği düşünülmektedir.5* Ve 'pagan' Asantelerden, Kopenhag Kraliyet Kütüphanesi'ne kadar yol kateden, ondokuzuncu yüzyıl başlarındaki Arap el yazmaları koleksiyonunun yüzde doksanı "büyü" ile ilgiliydi (Levtzion 1966).

Neden İslam ve İslam-dışı benzer kültürlerde bu tür büyülere bir yönelme vardı? Afrika'daki sözel olarak aktarılan dinlerin doğaüstü olana yaklaşımları esasen (seçmeci) "eklektik"tir; hiçbir yazılı belge onlara şu ya da bu ilaha tapınılmalıdır yani "sizin benden başka tanrınız yoktur" demez. Onların dinsel görüş ve inançları belli bir çerçeve içinde olmakla birlikte, değişikliklere, yeni fikirlere, yeni tanrılara, yeni tarikatlara açık çok alan bulunmaktadır. Gerçekten de bir başka yerde tartıştığım gibi, var olan lahitlerin ve ilaçların hastalıkları iyileştirme, cadıları defetme ve günahı kaldırma konusunda başarısız olmaları nedeniyle, dinsel icatlar yaratma pratiği neredeyse zorunlu hale gelmiştir. Böyle bir modası geçmiş dinin eskiliği, dinsel pratikler için yeni yollar açar. 6* Böyle bir eğilime bağlı olarak, İslamiyeti kabul etme arzusu aşağıdaki etmenlere dayanmaktadır; birincisi, Lewis tarafından çok tartışılmış olan (1966:66) dinsel çatılar arasında birçok temas noktasının olması; ikincisi, "üstün" bir kültürün verdiği prestij ve bunun temsilcilerinin gıpta edilen mal-mülke sahip tüccarlar olması; üçüncüsü, gizli büyülere verilen artı değerdir. Buna ilaveten, insan iletişiminin aracı olan yazının tescillenmiş etkisi, onu insan ile tanrı arasında ilişki kurma aracı olarak açık aday yapmıştır. Doğaüstü güçlerle etkili iletişim kurmanın yolu dinsel faaliyetlerin merkezinde yer alır.

Okur-yazar olmayan kültürlerin sorunu, İslamiyetin önemli bir noktada diğer yeni dinlerden ayrılmış olması gerçeğinde yatmaktadır; yazılı ve dışlayan bir din olarak İslamiyet (bana göre her iki sıfat da neredeyse eş anlamlıdır) uygulayıcılarından diğer yaklaşımları reddetmelerini istiyordu. O (İslamiyet) önce bir tamamlayıcı olarak geldi, sonra ise olanın yerini alan din olarak ortaya çıktı. Böyle bir durum açıkça toptan bir değişime kapı açmıştı fakat aynı zamanda birarada-varoluşa ve hatta dönekliğe prim verdi çünkü Allah'ı kabul etmeye hazırlanan kişilerin varolan diğer ilahları reddetmesi gerekmiyordu. Bu nedenle İslamiyete geçiş, sadece basit anlamda inananların sayısını ve o toplulukları çoğaltmak değil, pagan faaliyetlerini seçmiş olanların yerlerini doldurmaktı.

Müslümanların belli bir mesafede iletişim içinde olmalarını sağlama konusunda yazının pragmatik bir değeri olduğundan, yılların geçişini kaydetmek, geçmiş asırların ve uzak diyarların

bilgisine erişmek, herkese açık olan bir şeydi; sonuç olarak benzer tekniği kullanan büyüsel-dinsel faaliyetlerin de aynı avantajlara sahip olduğu düşünüldü; çünkü kehanet kitapları, büyü edebiyatı, sihirli kareler, Yahudi muskaları gibi Akdeniz büyü pratiklerinin tüm bu araç-gereçleri İslamiyet sınırlarının çok ötesine yayılan geniş bir faaliyet alanına sahipti. İnançlılar arasında bile bunlar genellikle ilgi odağı haline gelmişti.

Zaman ve Mekan

Pagan dünyasını çok etkilemiş olan "kitabın büyüsü"ne başvurma, onlar için yazının getirdiği tek kazanç değildi. İletişim araçlarının değişmesi, zaman ve mekanın temel kategorilerini de değiştirdi. Örneğin, zamanı ele alalım. Burada, İslam okur-yazarlığı ile güneş sistemini bir kenara bırakan ve törenleri ay döngüsü üzerine yerleştiren bir sabit takvim ortaya çıkmıştı. Okur-yazar olmayan toplumlar, bu ikisini kendilerine has uydurma bir şekilde ayarlamaktaydılar; örneğin, "sonbahar gündönümünde dolunay, hasat olgunlaştığı zaman görünür", gibi... Ancak okur-yazar toplumlar takvimdeki "ay"ı (gökteki) "ay"a veya yılı güneşe göre ayarlamak zorundadırlar. Hafta ise başka bir örnek oluşturur. İslamiyetın, eskiden yerleşmiş bir Batı Afrika uygulaması olan bu birimi ortaya koymamasına rağmen, yedi-günlük hafta, Keldani astronomisinden türemiş olan gezegen döngüsüne dayanıyordu ve pek çok kehanet yorumlarına ve sembolik yapılanmalara temel teşkil ediyordu. Ayrıca yazı, çağın anlayışını ortaya koyar. Grafik sanatların gelişmesine bağlı olarak ve ilk defa M.Ö. 747'de Babil'de ortaya çıkmış olan astronomi ve matematik bilimlerinin gelişmesinde yazı temel bir işleve sahiptir (Goody 1968a, cilt 16:31). Böylece sadece teknik anlamda tarihin gelişimine değil (Goody ve Watt 1963:321), aynı zamanda onun araçlarının ve kronolojisinin de gelişmesine olanak verir. Son olarak grafik zaman-ölçümü, günü bölümlere ayırırken artık günlük faaliyetlerle değil, biçimsel kriterlerle hareket eder; sözel toplumlarda zaman belirten sözcükler, sanayileşmiş ve elektriğe kavuşmuş bir toplumda çok gereksiz olan ilk-ışık, gün-doğumu, şafak vs. gibi birinden diğerine geçişlerin olduğu, deyim bolluğu içinde tanımlanan konular etrafında kümelenir. Fakat İslamiyet kültürü altında günlük zaman dilimle-

ri bir dinsel ibadetin dua ritüelidir ve günü belirlenmiş sürelere ayırarak daha soyut karakterli bölümler oluşturur.

Aynı şey mekan için de geçerlidir. Yazının kendisi değilse de buna eşlik eden grafik tekniklerdeki gelişmeler farklı bir yaklaşım getirmiştir; buna göre mekan ilişkileri, gözlemleri ölçme, numaralama, kaydetme ve tekrarlama yolu ile farklı türde işlemlere konu olabilirdi. Arap dünyasında mekanın bu yeni uygulaması coğrafi alanda çok büyük gelişmelere yol açmıştı. Fakat Arap coğrafyacıların çalışmaları Batı Sudan'da çok az etki göstermişti. Aynı şey İslami bilginin daha deneysel olan dallarının pek çoğu için de geçerliydi, bunun nedenlerine daha sonra döneceğim. Fakat İslam okur-yazarlığı, en azından yapılan yolculuk listelerinin kaydedilmelerini sağlamıştı, örneğin, Dupuis tarafından Kumasi'deki misyonu (1824) ile ilgili çalışmasında yayımlananlar gibi... Bunlar Afrika'nın iki-boyutlu ülke içi resmini oluşturmaya çalışan on sekizinci ve ondokuzuncu yüzyıldaki Avrupalı bilginler için çok değerliydi. Bu listeler çoğunlukla ticari gezilerin yol kılavuzuydular. Fakat içlerinden bazıları da Mekke'ye giden hac yollarını gösteriyordu; zira seyyah Binger, Gonja kasabası olan Salaga'daki çamurdan-kulübeler arasında bile bütün Orta Doğu'yu katederek hacca giden erkeklerle karşılaşmıştı (1892: ii,86).

Burada iki noktaya vurgu yapmak gerekiyor. Birincisi yazının İslamiyetteki rolü ile ilgilidir. Bu, bana göre esasen İslamiyetin yazılı bir din olmasından, büyük hac yolculuğunda açıkça görüldüğü gibi kişilerin hayatlarını bir anlamda üzerine çekerek kurallarının uygulanabilmesini sağlamasındandır; bu hac yolculuğunu yapmak için bir adam, bu güne kıyasla o zaman daha kısa sayılan ömrünün yedi yılını verebiliyordu. Bu bir gerçek ki (böylesine spekülasyona açık görüşleri "bana göre" şeklinde nitelememe pek gerek yok), İslamiyet yazılı bir dindir. Bu, bir evrensel inanç olarak onun statüsünü oluşturur ve sadece mezhepler olarak değil, sayısız "yerel tarikatlar" olarak da parçalanmasının önüne geçer. Çünkü "Kitap", İslamiyetin ortaya çıktığı ülke veya dönem hangisi olursa olsun, değişmez bir başvuru kaynağı olmayı sürdürür –iletişim, maddi bir nesne olarak korunmuştur ve bu yüzden sözel geleneğin dönüştürme gücüne karşı bağışıklığı vardır, sadece bellekte tutulur ve yüz-

yüze durumlarda aktarılır. Kuran, Hz. Muhammed'i ya da Hz. Muhammed mitini ölümsüzleştirir, tıpkı Yeni Ahit'in (İncil) İsa Peygamber'i ya da İsa Peygamber mitini ölümsüzleştirdiği gibi, o yüzden Peygamberin acıları ve zaferleri (ve sonucunda bu olayların geçtiği yerler) inananlar için zaman ve mekan içinde önemini sürdürmeye devam eder. İkinci nokta, yazının Batı Afrika kültürleri üzerinde yapmış olduğu etkilerin, hem toplumlar içinde hem de toplumlar arasında değişiklikler göstermesidir. Bu gerçek bize okur-yazarlığın bu şeklinin bazı sonuçlarını gözlemleme fırsatı verir. Asante'nin kuzeyindeki Gonja Krallığı'nda üç ana sınıf vardı: yönetenler, Müslümanlar ve halktan olanlar, ayrıca daha eskiden ilave gruplar olarak köleler ve yabancılar da vardı. Toplumu oluşturan bu üç grubun faaliyetleri ve ilgi alanları pek çok konuda örtüşüyor fakat diğer konularda belirgin şekilde farklılaşıyordu.

Zamanımızda, bu üç ana sınıfın üyeleri, uğraşları açısından, en azından köyler seviyesinde birbirinden çok fazla farklı değillerdi; başka bir işle uğraşsalar da erkeklerin çoğunluğu çiftçiydi. 1900'den önce, reisler yönetim ve saldırılarla daha fazla uğraştıklarından, Müslümanlar ise ticaret ve büyü ile ilgilendiklerinden, aradaki farklılıklar çok daha fazlaydı. Halktan olanların arasında da savaşçılar *(mbong)* ve büyücüler *(örneğin bilijipo)* bulunuyordu fakat onların asıl uğraşları Dünya ve araziyle, çiftçilikle, avlanma ve yerel tarikatlarla ilgiliydi.

İçlerindeki bu farklılıklar onların kökenleriyle ilgili efsanelerde ve dinsel faaliyetlerinde de görülmektedir. Fakat ben burada bu üç grubun farklılıklarını zaman-mekan perspektifi içinde, özellikle, yazılı sözlerin etkilerini yansıtan yönler açısından tartışmak istiyorum.

Halktan olanlar, o yöredeki belirli bir yerleşime bağlı kadim yerlilerden oluşan ve genel isimleri olan ("kabileler") gruplardı. Gonja devletleri kurulmadan çok önce orada yaşadıklarını iddia ediyorlardı. Yerel dilde veya yerel lehçede konuşmaya, yerel tapınaklarda ibadet edip yerel "adet"leri uygulamaya eğilimliydiler. Her ne kadar sınıfsal sınırları aşarak evlenseler de bu evlilik ancak sınıfın kendi bölümleri arasında oluyordu. Onlar için sosyal uzam "kabile" bağlarına ve yerel bağlara dayanıyordu.

Reisler için, sosyal uzam bir bütün olarak devletti. Bunların politik faaliyetlerinin öncelikli alanı kendi sınıfsal bölümleri içinde olmasına rağmen, yine de benzer diğer birimler tarafından hiçbir zaman savaşta yardım etmek veya bir tavsiye vermek için çağrılmazlardı.7* Gonjaların hemen sömürge-öncesi dönemde birleşik devletler olarak hareket ettiklerini söylemek zor olmakla birlikte, sınıfsal bölümlerin politik ilişkilerle içten birbirine bağlandığı bir ağın parçası idiler ki bu ilişkiler ortak bir mitin ve ortak bir kültür ile ortak bir dilin kabullenilmesine dayanıyordu. Reislerin eğitilmeleri, dil, evlilik ve diğer iletişim faaliyetleri bakımından ülke çapında yapılıyordu. Bu eğitim faaliyetleri komşu sınıfsal bölümlerdeki kraliyet makamı çekişmelerini ve komşu devletlerin silahlı çatışmalarını da kapsıyordu. Onların uzam anlayışında Gonjalar, etrafları hem dost hem düşman olan bir devletler ağı ile çevrilmiş, aralarında reisleri olmayan (başsız) ve yağma için saldırıya uğrayan halkların bulunduğu bölgelerle birbirinden ayrılmış olan topluluklar olarak algılanıyordu. 8*

Müslümanlar için uzam ilişkileri, kısmen hac ile ilgili dinsel nedenlerden, kısmen uğraş alanlarının savaş değil de ticaret olmasından ve kısmen de uzak yerleri değişmez referans olarak gösteren "korunmuş iletişim"e erişebilmeleri nedeniyle daha da genişletilmiş boyuttaydı. Yabancı Müslümanların aksine yerli Müslüman sınıfı büyük ölçüde devletin adıyla özdeş hale gelmişti. Yine de bunun yerel birimler arasındaki muhalefetten değil iletişim bağları açısından olduğu düşüncesi ağır basıyordu. Bu, özellikle Batı Sudan'da öğrenmenin yayılmasında çok önemli rol oynayan Dyula gruplarının bazıları için geçerliydi (hala da öyledir) (Wilks 1968). Bu adamlar sonuç olarak sadece içinde yaşadıkları kendi devletlerine değil, bir bütün olarak Batı Afrika İslam toplumlarına da ilgiyle bakıyorlar, böylece kendi bölgelerindeki okur-yazar olmayan komşuları dışında bölgedeki ve Akdeniz dünyasındaki diğer olaylardan daha fazla haberdar oluyorlardı. Devletlere, onların kendi içlerindeki Müslüman topluluklarla olan ilişkilerine göre bakmak eğilimindeydiler ve hükümdarlarını inançlarına olan bağlılıklarına göre (ve uzakmesafe ticaretinde sağladıkları güvenliğe göre) değerlendiriyorlardı.

Zaman kavramı ve ölçümünde de aynı derecede belirgin farklar vardır: Tarımcılar gibi halk da büyük ölçüde tarım yılına bağlıdır; yaptıkları şenlikler esas olarak mevsim geçişlerine göre belirlenir; kırsal pazarlar altı gün (bazen beş gün) döngüsüyle kurulur. Kökeni dinsel ve karakteri politik olan kraliyet törenlerini bilirler ve bunlar İslam takvimi içinde kesinlikle yer alır; fakat zaman tespit etme yöntemleri "doğal" döngülere göredir. Soylarını hesaplamaları sınırlıdır: bölgedeki birçok reisi olmayan topluluk gibi, geniş sülaleleri yoktur, çünkü bu grupların temel fonksiyonları asıl yönetim tarafından üstlenilmiştir. Tarihleri yerel efsanelerden ve kronolojileri yaz mevsimlerini saymaktan ibarettir.

Başta olan sınıf, en azından büyük şenlikler açısından bakıldığında iki ana takvim sistemi kullanır. Siyasi yılın büyük halk törenleri, Peygamberin hayatındaki dönüm noktalarının kutlandığı geleneksel İslam kutlamalarıdır; bunlar on iki ayın ay döngülerine dayanarak hazırlanır. Fakat New Yam festivali ve öldürücü ilaçlarla *(gbanda'u)* ilgili olan bir başka törenler serisi vardır ki bunlar güneş sistemi ya da mevsimsel döngüler içine sokulurlar; yeryüzünün birçok yerinde ve diğer yöresel tapınaklarda yapılan ayinler için de bu geçerlidir. İkili takım halinde, her biri farklı amaca göre yapılan çifte şenliklerin gözetimi Müslümanları ve "paganlar"ı aynı şekilde yöneten ve onların törenlerinden sorumlu olan yönetici sınıfın ideolojik pozisyonuna uymaktadır.

Reislerin tarihi, esas olarak zamanın sonuçlarına göre idare edilen hanedanlık tarihidir. Buna göre sosyal etkileşimin referans sistemi olan soy ağacının kendisi, her ne kadar halk sınıfına göre daha geniş çaplı olsa da özellikle yanal uzantılarında oldukça sığdı. Kısmen döngüsel olan babadan oğula geçme sisteminden dolayı yetki makamı, bir hanedan grubundan bir başka hanedan grubuna atlayıp durur, geçmiş hükümdarlar pek hatırlanmaz, bunlar için genellikle o bölgedeki Müslümanların kaydını tutmuş olduğu hükümdarların (ve İmamların) yazılı listelerine başvurulurdu. Her ne kadar yerel davulcular reislerin görece üstünlüğünü belirten esrarlı ve özdeyişlerle dolu bazı kayıtlar tutsalar da sözel olarak reisleri hatırlatmaya yarayacak pek bir şey bulunmazdı. Ancak bazı konuşmacılar bu konularda

diğerlerinden daha bilgilidir; bunun için Doğuda övgü-şarkıları söyleyenler geçmiş ataları hakkında bilgi toplarlardı. Başka bir yerde reislerin mezar taşları (onları hatırlatan) daha somut "nemolik"leri oluştururdu ancak yine de kitabelerin yokluğunda kayıtların zaman-süresi oldukça sınırlıydı. Tutulan kronolojik sıralamalar, saltanatın uzunluğuna göre şekil alır, fakat bu hatırlatıcılar yaşayan anıların ötesinde fazla kesinlik taşımazdı. Soy efsanelerinin biçimsel anlatımlarının önemli olduğu komşu krallık Asante'nin aksine, Gonja kralları geçmişteki zaferlerinin somut özelliklerinin sözel yolla övülmelerine pek fazla önem vermezlerdi; bütün uzak başarılar, adına şaşırtıcı derecede çok efsane üretilen kahraman fatih Ndewura Jakpa'nın etrafında toplanırdı.

Eğer halk ziraat zamanını, yönetenler de hanedan zamanını kavramsallaştırırsa bu durumda Müslümanlar da benim daha önce tanımladığım, Peygamberin hayat-döngüsü ile bağlantılı olan dinsel zaman sistemini kullanırlar. Çünkü onların dini okur-yazardır, kavramsallaştırılması daha soyut olabilir, aynı toplumda görülen alternatif sistemlere kıyasla diğer "gerçeklik" bağlamlarından daha fazla kopuk olabilir. Geçmiş tarihlerine gelince, okur-yazar katipler, Hejira ile başlayan yıllık tarihi gösteren tarafsız bir sistem kullanarak bazen çok kusursuz kayıtlar tutmuşlardır (onsekizinci yüzyıl Gonja günlüklerinde olduğu gibi... bkz. Goody 1954). Bu türden tarihin içeriği sadece yerel olayları değil, özellikle İslam dünyasını etkiledikleri için komşu krallıklardaki önemli olayları da içine alır. Yedi-günlük hafta dışarıdan alınarak, yerel altı-günlük haftayla birleştirilmiştir. Yine de bu güney komşuları olan Asantelerin karmaşık kırk-iki günlük döngülerini yaratan birleştirme gibi değildir.

Okur-yazarlığın etkileri, Gonjaların başlıca sınıflarını ayırt etmekte önemlidir. Fakat okuma-yazma bilmeyen gruplar da aralarındaki okuma-yazma bilenlerden etkilenmişlerdir. Ayrıca Müslüman sınıfın da okur-yazarlık başarısı açısından çok farklılıklar gösterdiğini unutmamak gerekir. Gerçekten de öğrenme piramidi o kadar dik ve tabanı o kadar dardır ki; ben bu durumu "kısıtlı okur-yazarlık" olarak nitelendiriyorum. İnsan iletişimindeki bu buluşun içinde saklı olan bu kısıtlılığın sebepleri ve buna bağlı olan sonuçların önemli olmasına karşın, bu benim şu

andaki incelediğim konuya biraz teğet geçmektedir. Ben burada İslam okur-yazarlığının Batı Afrika'da bulunan sözel kültürler ve gruplar üzerinde yaptığı bazı etkilerin, önce onların kayıtlı edebiyatlarının örneklerini inceleyerek ve ikinci olarak aynı devlet içinde yer alan Müslüman ve gayri-müslim gruplar arasındaki farkları ele alarak haritasını çıkarmaya çalıştım.

Bu bahsi şöyle diyerek kapatmak isterim: İslamiyetin, kendi dışında olanlara başta çekici gelmesi, çoğunlukla büyüsel (veya büyüsel-dinsel) anlamda olmuştur ve yazının da rolü ilk başta insan iletişiminden çok insanüstü ile olan iletişimde daha önemlidir. Bu çekicilik sonuç olarak Batı Afrika'da İslamiyetin gelişmesine yol açmıştır çünkü bu dinin uygulayıcıları Müslümanlar kadar Müslüman-olmayanların da taleplerini karşılamak zorundaydılar. Yazının bu rolü pagan toplumlardaki İslam-dışı öğelerin dönüştürülmesine yol açtı; fakat aynı zamanda İslami uygulama ve inanışları da aksi yönde etkileyerek, bu dinin kazanımlarına olduğu kadar kayıplarına da katkıda bulundu.

İslamiyet veya Hristiyanlık ve Hindu dinleri, zaten dinsel kültürün özünde olan sınırlayıcı etkileri daha da ağırlaştırdığından bu durum, Batı Sudan'daki yazının kısıtlı kullanımının kısmen sorumlusu olarak gösterilebilir.

6

Okur-Yazarlık ve Okur-Yazar Olmayanlar: Avrupa Eğitiminin Etkileri

Görmüş olduğumuz gibi, sömürge-öncesi Afrika'yı okur-yazarlığın ışığı ile aydınlanmamış karanlık bir kıta olarak düşünmek hata olur. İlk yazı sistemlerinden orada gelişmiş olan herhangi birinin varlığını bilmiyoruz, bu doğru, ancak bazılarının, çok bilinen Vai gibi, ya da daha az bilinen Nsibidi gibi yazıların sömürge döneminden sonra icat edildiğini biliyoruz. Buna rağmen Orta Doğu kökenli alfabetik yazı, Mısır dışında etkisini önceYahudilik, sonra Hristiyanlık dinlerinin gelişiminde ve nihayet kıtanın kuzey bölümlerine yayılan İslamiyet üzerinde gösterdi. Hristiyanlık ve onun edebiyatı Etiyopya'da önemini sürdürdü ve İslamiyet dini, hocalarını, cemaatlerini ve kitaplarını getirerek Batı Afrika'nın geniş düzlüklerinde ve Doğu Afrika'nın kıyı bölgelerinde yayıldı.

Dinsel okur-yazarlığın karakteri, uygulamada kaçınılmaz olarak belli sınırlamalar getirdi; bu, hem okuyabilenlerin oranında, hem de yazının kullanıldığı alanlarda görülen bir kısıtlamaydı. Daha ötesi dinsel temel demek, en başta Tanrı ile veya Tanrı hakkında iletişim içinde olmak demekti. Saraylarda yazı – tarihi amaçlı antlaşma-yapmak ve mektuplaşmak gibi – birtakım amaçlar için kullanılırken, aslında toplumların büyük çoğunluğunu etkileyen onun dinsel-büyüsel özelliğiydi. Onlar yazıya, sosyal ve kişisel gelişme aracı olarak değil Tanrı ile ve diğer doğaüstü varlıklarla iletişime geçmenin bir aracı olarak ilgi gösteriyorlardı. Öyle ki bu durumda okur-yazar olmamanın pek de utanılacak bir yanı yoktu.

Fakat şimdi durum değişiyor. Avrupa-tipi okullardaki baskın seküler öğretim ile birleşen yeni okur-yazarlık, hem manevi hem de iş gücü olarak, ekonominin temelinde iki yönlü yer almaktadır. Çağdaş okur-yazarlığın ortaya çıkması, daha önce okur-yazar olmayan toplumlar üzerinde acaba nasıl etki yap-

mıştı? Okur-yazarlığa dayanan yeni ticari ve siyasi faaliyetlerin ulaştığı düzeye vurgu yapmak burada gereksiz olacak. Şehirlerin gelişmesi, ekonominin büyümesi, geniş katılımlı siyasal sistemlerin yükselişi, medyanın ortaya çıkması, bütün bunlar iletişim tarzının değişimine az ya da çok ölçüde bağlı olmuştur. Fakat Afrika'nın yüzde sekseni, dünyanın gelişmekte olan diğer yerleri gibi, kırsal kalmıştı. Okur-yazarlığın toplum içindeki gelişimi, nüfusun bu bölümü üzerinde acaba nasıl etkiler yapmıştı?

Bu durum çok kısa sürede bir hareketlilik basamakları oluşturur. Doğuştan hazır gelene değil, kazanılan başarıların dikkate alınmasına yönelik bir bakış açısını zorlar. Bu kriterler, belki evrensel olarak uygulanmayabilir fakat her zaman bu bakışla bağlantılıdır. Okuma-yazmanın Afrika'daki sonuçları orada bulunan seçkin sınıf üzerinde daha şiddetli oldu. Köle sahipleri, Bölge Komisyonunun kendi oğullarını askere alma baskısından kaçınmak istediklerinde, bazı köleleri okula gönderdiler ve böylece bu köleler yöneten sülalenin üyelerinden daha fazla başarıya sahip oldular. Zayıflar çektiklerinin karşılığını aldılar. İlk okur-yazar kişi, bölgesinin ilk Parlamento Üyesi oldu. Bu yeni başarı sistemi, yeni toplumsal sınıf sistemine yol açan bir ödüllendirme sistemini de beraberinde getirdi. Bu sistem başarılı olan bireyi yerel konumundan çekip alarak, ulusal düzeyde çalışmasını sağlar; ona ulusal düzeyde hatta uluslararası düzeyde bir maaş kullanma hakkı verir. Bulunduğu konumu sürdürmek isteyen yeni elit, artık çocuklarını da aynı amaç için cesaretlendirir ve böylece önceleri sosyal yer değiştirme için bir araç olan eğitim, artık bir statüyü koruma aracı haline gelir.

Fakat ilk evrelerde bile mevzu, sadece bireysel bir başarı mevzusu değildir; okula gidenlerle gitmeyenler arasında ayrıca genişleyen bir boşluk vardır. Okur-yazar olmayan için sosyal değişme "kitabı bilmek"le bağlantılıdır. David Rubadiri'nin *No Bride Price* [*Başlık Parası Yok*] adlı romanında, hikayenin kahramanı Lombe doğduğu köye gider ve amcası tarafından ziyaret edilir. Kendisi görmüş geçirmiş yaşlı bir adamdır. Bütün hayatını köyünde geçirmeye kendini hazırlamıştır. Fakat sonra bir değişiklik olur. Ani bir değişiklik değildir bu. Elinde kitabı olan beyaz (okumuş) bir adam... Her akşam, elinde kitabı olan bu adam köyün kıyısında oturur ve çocuklarla oynar. Bu şart-

larda kaçınılmaz olarak bir aşağılanma duygusu oluşur ve bu da eğitimsel gelişme hızını zorlayarak okulların aşırı-gelişmesine neden olur. Böylece var olan işler için hemen çok sayıda eğitimli insan ortaya çıkar. İnsanlar geçimlerini sağlayacakları tarımdan (onlar böyle görüyor) ayrı olarak eğitildikleri için, başka bir alternatif iş kalmaz. Böyle klasik anlamda ikiye bölünmeyi, Seylan'da, Mısır'da ve giderek daha çok Afrika'da özgün biçimde görmekteyiz; sonuçta okuldan ayrılan eğitimli işsiz, toprağa dönmeyi reddeder, kendi kaderini bir memur olarak çalışmada görür.

Böylece kıtanın birçok yerinde okur-yazarlığın etkisi, en azından geçiçi bir süre, nüfusu ikiye ayırmıştı; biri büyük çaptaki kırsal bölüm, diğeri genelde şehirli olanlar. Bu ayrılma ille de fiziksel bölünme şeklinde olmaz. Fakat şehir dışında çalışan okur-yazarların çoğu bunu gönülsüz olarak yapmakta, gözleri şehirde ve oradaki yaşantıda kalmaktadır. Çünkü resmi eğitim yoluyla kazanılan okur-yazarlık, kendini geliştirmenin, kişiyi ancak geçindiren çiftçiliğin ötesine geçebilmenin temel yöntemidir. Aslında sadece tarımın ancak geçinmeyi sağlayacak düzeyde yetersiz bir yaşam sağladığı görüşü değil, okulda-öğrenilen değerlere verilen önemin vurgulanması da her yerde karşımıza çıkmaktadır, özellikle de bir şehir yerleşimindeki beyaz-yakalı çalışanların (ya da Afrika'da bazen söylendiği gibi beyaz-renkli çalışanların) lehine olarak...

Şimdi Kuzey Gana'daki duruma daha derinlemesine bir göz atalım. Bu bölgede yazı, sömürgecilerin burayı fethinden önce bilinmiyordu. Aslında bu fetih, Salagalı bir Müslüman yazar olan El-Hac Umar tarafından kaydedilmişti ki bu yazar Hristiyanlığın gelişi ile ilgili olan ve geniş çevreye yayılmış bir şiir yazmıştı: "A sun of disaster has risen in the West" ["Batı'da bir felaket güneşi yükseldi"] (Goody 1977b:32).

Okuma-yazma Müslümanlar tarafından çok çeşitli amaçlar için kullanılmıştı, en başta da dinsel amaçlı olarak... Fakat hükümdarlar içinde okur-yazar olan çok enderdi. Bunlar bazı okur-yazar kişileri yazman veya katip olarak kullanırlar fakat Kuzey Nijerya'daki Fulani fatihlerinin aksine, kendileri okuma-yazma bilmezlerdi ve aslında bu tür yetenekleri, savaş ve yönetim faaliyetleri için bir düşman gibi görürlerdi. Bu açıdan durum eski

Yakın Doğudaki bazı krallıklar için de böyleydi, kralların okuryazar olması gerekmiyordu ve yazmayı bilenlerin sınıf statüsü, bilmeyenlerden daha aşağı olabiliyordu. Gerçekten de yazman sözcüğü bize biraz aşağılayıcı gelir; bunlar entelektüel bir hizmetli, yöneten sınıfın yönetim işlerinde kullandığı el altında bulunan bir kişi olarak algılanır.

Sömürge yönetiminin gelişi ile durum değişmişti; sosyal ve kişisel gelişimin aracı olarak okuma-yazmanın değeri hemen ortaya çıktı. Yeni fatihler, ülkenin yönetimindeki her basamakta yazıyı kullandılar; Maxim tüfeklerini silah deposuna kilitledikten sonra, bunların yerini kalem ve telgraf aldı. Yazılı iletişime olan bağımlılığın artışı sadece içerde değil, aynı zamanda bahse konu olan halklar arasında da kendini gösterdi. Bunlar palazlanan bürokrasiye adam sağlamak ve bu iletişimi halkın kendisine ulaştırmak için eğitilmeliydiler. Kuzey Gana'da ilk açılan okullar, ordu tarafından ve davetsizce araya giren misyonerler ve Yukarı Volta'dan (şimdiki adı Burkina Faso) gelen Beyaz Rahipler tarafından kuruldu. Uzak olan bölgelerde uygulanan eğitim daha az resmi idi. Lawra'daki Bölge Komisyonu, yöneticilerin oğulları için bir "Hausa" okulu kurdu, bunlar bölge karargahı ile babalarının köyleri arasında habercilik yapacaklardı. 1932'de Yerel Otoriteler Sisteminin kurulmasıyla, reisler kendi bürokrasileri ile birlikte kendi katiplerine sahip oldular. Ve hatta sonra reislerin kendilerine de okuma-yazma öğrenmeleri için baskı yapıldı, böylece onlar da gündem, tutanak, bildiri, hasılat gibi konsey faaliyetlerinin tümüne katılabileceklerdi. Yöneticiler için ve ilk defa 1951'de seçilen Parlamento üyelerinin okuryazar olması bir avantajdı ve aslında onların başka seçenekleri de yoktu. Sonuç olarak bu pozisyonlar için aday olacak kişiler açıkça okul öğretmenleri ile katiplerdi ve bu meslekler toplum içinde çok yüksek bir statüye ulaşmışlardı. Sadece İngiliz Parlamento üyelerinin aldığına denk olan bir maaşa (daha önceki kazançlarının veya seçilmedikleri takdirde muhtemelen alacak oldukları paranın çok üstünde bir kazanca) kavuşmakla kalmayıp ayrıca birilerine bazı iyilikler yaparak karşılığında ödüller almak için çok geniş fırsatlara da sahiptiler. Bölge standartlarına göre parlamento üyelerinin maaşları son derece iyiydi ve 1966 civarında onların meclisi genellikle bölgenin en varlıklısı idi. Diğer

yandan Bölge Komisyon üyeleri ve Meclis Katibi gibi bazı memurlar da kazanç konusunda onlara yetişmeye başlamışlardı.

Bütün bu hareketlilik okuma-yazma ve eğitim sayesinde gerçekleşmişti. Gerçekten de bu etkiler o kadar baskındı ki, – kısmen okulda kısmen de evde öğrenilen iki-parçalı ekonomi, tasarruf açısından her ne kadar arzu edilir olsa da – bütün bunları, yeni gelişmelerde aşamalar kaydetmek, eğitim yatırımlarında dengeyi sağlamak ve gıda üretimini sürdürmek için yapılan belli bir ulusal planın parçası olarak kabul etmek olanaksızdı. Yurttaşlar olarak okuma-yazma bilmeyenler, en azından siyasal seviyede, çok fazla dışlanırlar. Onlar "kanun"u okuyamazlar, çok az anlarlar; bir hakim veya yargıcın önüne çıktıklarında üstüne yemin edecekleri bir kitap veya "fetiş" verilir; fetişin kabulu, onların aşağı bir sınıftan olduğunu, okuma-yazma bilmediğini, bir "pagan" olduğunu belirler. Bir yerde işçi olarak çalışan oğullarından bir mektup aldıklarında onu okutacak bir okur-yazar bulmak ve belkide bunun için ona para vermek zorundadırlar. Eğer cevap yazmak isterlerse postanenin önünde oturan bir arzuhalciye başvurmak durumundadırlar. Gazeteler geldiğinde yine devre dışı kalırlar. Yeni dinler yazılı dinlerdir, rahipler okur-yazardır, yaşamın ve ölümün sırlarını taşıyan Kitabın bilgisini yayarlar. Okur-yazar olmayanlar, okur-yazar olan insanların yönettiği düşman bir dünyanın merhametine kalmışlardır. İşte bütün gelişme, modernleşme, özgürlük bu anlama geliyor.

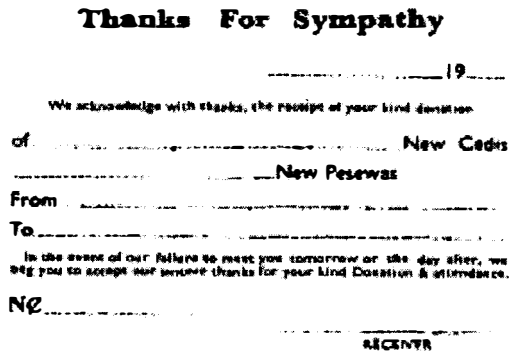
Bununla beraber okur-yazar olmayanların dünyası yok olmuş değildir. Kültürleri farklı bir formda devam etmekte, hatta kendileri yeni "elit"ler arasında destek bile bulmaktadır. Bunun aksi olan bazı kanıtlar da vardır. Kuzey Gana'da, ana-babalar arasında çocukları okula gönderme konusunda, bir grev denilmese de en azından artan gönülsüzlük işaretleri görülmüştü. Başarılı olan okur-yazarlara açılan geniş yollara karşılık, ortaokulların, teknik kolejlerin ve üniversitelerin artmasıyla birlikte yeni işler için istenen eğitimin standartları da sürekli yükseliyordu. Ortaokula gitmeyenler ve az başarılı öğrenciler için bulunabilecek sınırlı işler içinde hayatlarını kazanmak için ancak kamyon yükleme veya haber ulaştırma gibi işler vardı. Bununla birlikte kendileri de çiftliğe geri dönme niyeti taşımıyorlardı. Bunların giderek daha fazla arttığı ve okutulan çocukların yaşlı veya

hasta ana-babalarına herhangi bir faydası olmadığı görüldükçe, bazı bölgelerde ana-babaların çocukları okula göndermedeki isteksizlikleri iyice artmıştı. Okul çocukları okuldayken kendi geçimlerini sağlayamadıkları gibi, sonraki hayatlarında da özellikle işsiz kaldıklarında ailelerine bir yardım sağlayamıyorlardı. Bütün bunlar sonunda birçok kırsal okulun kapanmasına neden oldu.

Okur-yazarlığın gelişi köy seviyesindeki yaşamın kalitesini acaba nasıl etkiledi? Yazının genel özelliklerinden biri, onun okur-yazar olmayan toplumlara tanıtılma sürecinde belirgin olarak görülür; yazının konuşmayı koruma yeteneğidir bu ve böylece konuşma uzam ve zamanın ötesinde yapılabilir. Bu işlem, ulusal düzeyi olduğu kadar kişisel düzeyi de etkileyen bir mesafe koyma işlemidir. Bunun nasıl olduğunun örneği Kuzey Gana'daki bir toplulukta görülebilir. Birifu Köyü ben 1971'de oraya döndüğümde yirmi yıllık bir ilkokula sahipti. Gelen öğretmenlerden hiçbiri köyde kalmamış hepsi iş bulmak için başka yerlere gitmişti. Acaba yazı orada kalanları nasıl etkilemişti? Yazı, açıkça "kitabı bilenler" ile bilmeyenler arasında köklü bir ayrıma yol açmıştı. Okur-yazar olanlar ara sıra cenaze veya kutlamalar için köye dönüyorlar, fakat köyün günlük işleriyle hiç ilgilenmiyorlardı. Noel zamanı şehirlerden büyük bir göç olur ve resmi tatillerde pek çok tahsilli kişi doğduğu köye döner, bazı anlaşmazlıkları çözmede ve bazılarını kışkırtmada rol alır ve sadece kendilerinin katılma hakkına sahip oldukları "Genç Erkekler Derneği" toplantılarını düzenlerlerdi. Bu amaçla bir reis, bir veznedar ve öncelikli işi yazılı kayıt tutmak olan bir katip seçerlerdi. Böylece alınan kararlar resmileşerek süreklileşir ve değişmeleri zorlaşırdı.

Eğitimli olanlar, göçmen kuşlar gibi sürüler halinde gelip gittiklerinden köydeki yaşantı üzerinde doğrudan etkileri çok azdı. Yine de okul çocuklarının varlığı bir fark yaratıyordu. Her cenazede, yakınını kaybetmiş olanlar ve akrabaları arasında yiyecek, içecek ve para bir dizi karmaşık işlemle el değiştirirdi. Her bir işlem karşılıklı, birbirine tekabül edecek şekilde yapılır, böylece hemen kabul edilip akabinde karşılığı verilirdi. İnsanların bu el değiştiren malları dikkatle takip etme merakı kendini bu gün de gösterir ki okul çocuklarının teslim edilmiş şeyler için

kayıt tuttukları, şimdi artık sıkça görülmektedir. Bu iş için Güney Gana'daki bir şehirde bulunan işçi göçmenler arasından bir müfettiş, sıklıkla benzer törenlere çağrılarak gelirleri ve giderleri kaydetmesi istenirdi. Çünkü yazının olmayışı, hem ortalama bir insanın bu tür maddelerin sayılarını hatırlamasını, hem de bilgiyi aklında tutabileceği zamanın süresini sınırlandırır. Ücretli çalışanlara içecek ve pişmiş yemek temin eden birçok kadın onlara aylık kredi açar. Ay sonunda ödeme günü geldiğinde onları atölyenin kapısında toplanmış, hesap görmek için bekleşirken görebilirsiniz. Fakat müşterilerin sayısı ve buna bağlı kar oranının hesaplanması, yazılı kayıtlara dayanmadığından, bu hesap görme işi ancak onların belleklerinin gücüyle sınırlı olarak gerçekleşebilir (Goody 1986a).

Thanks For Sympathy

_____ 19____

We acknowledge with thanks, the receipt of your kind donation

of _____ New Cedis

_____ New Pesewas

From _____

To _____

In the event of our failure to meet you tomorrow or the day after, we beg you to accept our sincere thanks for your kind Donation & attendance.

NO_____

SECRETARY

Fig. 10. Thanks for sympathy. Forms sold in Kumasi, Ghana, to acknowledge funeral gifts and visits.

Şekil 10. Paylaşımınız için teşekkürler. Cenaze hediyeleri ve ziyaretin kabul edildiğini bildiren Gana, Kumasi'de satılan formlar

Bellek deposunun verimli kullanımını engelleyen bu kısıtlamalardan kurtulmak ancak bir kalem ve kağıtla olur. Çok sınırlı bir yazı bilgisi bile bir aşçının alışveriş listesini anlamasına ya da marketteki kasiyer kadının verilen kredi kartını kayıttan geçirmesine yardımcı olabilir. Basit muhasebeye olan bu ihtiyaç, Babil'de, Mısır'da ve Eski Yunanistan'da yazının ilk kullanımına zemin hazırlamıştır (Çizgisel B). Bu basit hesaplama İtalyan Rönesansı'nda defter-tutmanın başlamasına sebep oldu ve Rembrandt gibi ressamların okumuş tacirleri, hesap defterleri

üzerine eğilmiş olarak resmettikleri Batı Avrupa'daki kasabalar da bunun gelişimine öncülük etti.

Güney Gana'da, cenazelerde toplanan yardımların kayıtları, daha da resmi hale getirilerek girişimci bir basımevi tarafından herbir tören için *alındı makbuzu* adıyla üç kopya olarak çoğaltılmıştı. Bu form doldurulup koparılıyor, renkli olan kopya bir çocuğun eliyle bağışı yapan kişinin evine gönderiliyordu (Şek. 10).

Bu format bir miktar açıklama gerektiriyor. Bunun işlevi, cenaze masraflarına yapılan parasal katkılar için cenaze yakını tarafından yapılan alındı beyanıdır. Teşekkür, normal olarak tören sırasında değil, veren kişiye sonradan yapılan bir ziyaretle "tebrik" olarak yapılır. Formun altındaki cümle (yasal imzanın hemen üstünde) yüz-yüze karşılaşamamak durumunda önceden hazırlanmış peşin bir özür dilemedir. Sözlü iletişim yerine kullanılan bir temsilcidir, tıpkı Gana'nın Kuzey Bölge Başkenti Tamale'de bulunan Bölge Baş Memuruna ait ikametgahın dışındaki bekçi kulübesinde -en azından yetmişli yılların ortasına kadar - hala duran, eski sömürge temsilcisinin ziyaretçi defteri gibi, ya da eskiden yeni taşınan komşunun evine bırakılan ziyaret kartı gibi...

Burada, sosyal temasların kişiselleştirilmemesine, araya mesafe konulmasına tanık oluyoruz. Gerçekten, sadece tahsilli olanların değil, az gelişmiş bölgelerden daha gelişmiş bölgelere giden işçilerin de içinde yaşadıkları uzamsal hareketlilik durumunda, sosyal ilişkiler kaçınılmaz olarak her yana dağılır ve yazı, insanların ilişkilerini sürdürebilecekleri temel araç haline gelir. Ancak iletişim, daha somut ortamda yüz yüze yapılan durumdan bir kağıt üzerine karalanan birkaç sözcüğe indirgendiğinde, kişiler arası iletişimin kalitesi de kaçınılmaz olarak zayıflar; köydeki çok katmanlı ilişkiler yerini, işlevsel olarak daha özel, daha yönetilebilir, "kişisel olmayan" tek sarmallı temaslara bırakır (Scribner ve Cole 1981: 12. başlık)

Bu durumda yaşam kalitesinin değişimi artık kaçınılmazdır; kırsal toplum, orada doğmuş olanların hepsinin yaşantısında önemli bir yer tutsa da onların çoğu için bile artık dünyanın merkezi değildir. Yazının gelişi belki de değişen durumun tek önemli etmendir, ancak köydeki görünür etkisi Birifu'da oldukça sı-

nırlıdır çünkü oradaki tüm okur-yazarlar gerçekten başka yere göçmüşlerdir. Yazının, belki de geride kalmış olanların üzerindeki en köklü etkisi, kitabı öğrenip gidenler karşısında kendilerini daha alt seviyede görmeye başlamaları olmuştur. Oysa daha önceleri göç eden kendi dünyasının merkezi ile temasını kaybediyordu, şimdi ise gitmekle kazanıyor. Buradaki sürgün arzu edilen bir "son"dur. Ve okur-yazarlığa, geçmişte okuma-yazma bilmeyenler arasında bile değer verilirken, iletişimde yazı her zaman ikincil bir yöntemdi. Kendi reisinin veya kendi emsali birinin hazır bulunduğu bir davete gitmek; bu ziyaret, davetliler, tartışmalar, karşılıklı havadan sudan sohbetler her zaman daha önemliydi. Müslüman bölgelerde bile yazı, diğer birçok şey arasında bir uzmanlaşma alanı olarak görülürdü. Şimdi okuma-yazma daha geniş sosyal sisteme hükmediyor; dün "okur-yazar olmayan" şeklinde adlandırılanlar, bugün artık "cahil" olarak adlandırılır oldular.

Sonsöz

Ben bu yorumu 70'lerin ortalarında kuzey Gana'daki okuma-yazma ve eğitim üzerine yazmıştım. 80'lerin ortasına geldiğimizde, bu kısa zaman içinde, kısmen belirleyici kaynakların görece sabit kaldığı - aslında azaldığı - şartlar altında hızla artan nüfus nedeniyle, ticaret şartlarının (özellikle petrol fiyatlarının) kötüleşmesinden dolayı durumda köklü bir değişme oldu. Bundan, insan yönetimi de sorumlu tutulmalıdır çünkü kontrolden çıkmış bir döviz kurunu kontrol etme girişimi, ak borsaya tamamen hakim olan bir kara borsa yaratır ki bu da toplum ahlakının temelini ve milli geliri kemirir. Sabit maaşlar kara borsa fiyatlarıyla baş edemediğinden, çalışan eğitimlilerin pek çoğu başka yerlerde daha iyi şartlara kavuşmak için ülkeyi terk ederler. Kalanlar ise benim önceki tahminimin biraz aksine, tarıma döndüler. Fakat çoğu durumda onlar, sermayenin sağlayıcısı, kararların ve yönetimin kaynağıdırlar, sonuçta eğitimli olmayanları veya az eğitimli olanları tarım işlerini yapmak üzere geride bırakırlar.

Bu koşullar altında eğitim çok zarar görmüştü. Tamale Orta Okulunun 1983-1984 öğretim yılında üst okul yönetim kurulu, yemek için ayrılan ödeneğin çok az olması nedeniyle normal

çalışma süresinin ancak yarısı kadar bir süre okulu açık tutabilmişti. Kitap ve malzeme ihtiyaçları çok az karşılanmaktaydı. Hükümetin daha önce her okulda Çalışanları Savunma Komitesini desteklemesi nedeniyle disiplin çok zayıftı. Hademelerin ve üniversite mezunlarının maaşları artık aynı düzeye gelmişti. Öğretmenlerin çoğu dışarı gitmiş, kalanlar ise günlük ekmek parasını kazanma peşinde koştuklarından, işlerine çok az zaman ayırabiliyorlardı. Bu durumlardan karlı çıkanlar köylüler olmuştu. Dışarıdan karşılanacak birkaç ihtiyaçları dışında, toprakları sayesinde geçimlerini sağlayabiliyor ve ürettikleri malların fazlasını uygun gördükleri fiyattan satabiliyorlardı. Kırsal yaşam, önceye göre daha büyük ölçüde yatırım yapılacak duruma gelmişti; çünkü kağıtla karın doymuyordu.

7

Sözel ve Okur-Yazar Kültürlerde Bilgiye Giden Alternatif Yollar

Görmüş olduğumuz gibi, İslam okur-yazarlığı Batı Afrika'da sınırlı da olsa önemli bir etki yapmıştı. Fakat Avrupa'dan gelen yeni okuma-yazma, özgün İbranice, Yunanca veya sonradan Latince olan Kutsal Kitabın diline artık bağlı olmayan Hristiyan misyonerlerin kullanımına daha açıktı. Şunu da söylemek gerekir ki önce misyonerler daha sonra da idare tarafından kurulan saygın orta okullar, Avrupa klasiklerinin okutulmasını sürdürmüş, böylece birçok parlak öğrenci, klasik eğitim görmüş ustalarının çalıştığı alanlarda daha ileri çalışmalar yapmak için yüreklendirilmişti. Legon'daki Gana Üniversitesi'nde, personeli Afrikalılaştırılmak istenen ilk bölümün, hiç Afrikalı-olmayan Klasikler Bölümü olması bir rastlantı değildi. Misyonerler çalışmalarını İngilizce ya da yerel dilde sürdürmeye devam ederlerken Avrupa yönetimi ve ticaretinin doğası (büyük ticari şirketler tarafından bürokratik olarak da düzenlenen) İngilizce kullanımını – ülkede köklü etkileri olacak bir şekilde – zorunlu kılıyordu. Böylece okullar, bazı şartlara bağlı da olsa yerel personelin eğitilmesi, iletişimde bu dilin yerleşmesi ve bir bürokrasinin yaratılması amacıyla destekleniyordu.

Yazılı resmi kayıtların kullanılmasının hem toplumdaki hem de toplumun üyeleri üzerindeki etkileri büyüktü. Ben bunu gördüm, hatta 1940'lardan sonra yazıya ulaşmış olan Kuzey Gana'da küçük bir toplum olan LoDagaadaki bireyler içinde, okulların kurulmasıyla içlerinde ortaya çıkan farkları gözlemleyerek bu deneyimi neredeyse yaşadım diyebilirim. Bu başlıkta dikkat çekmek istediğim konu, bilgiye ulaşmanın – sözel kültürlerdekilere tezat olan – farklı yollarıdır. Bunun diğer formlarına kısaca değineceğim, fakat benim asıl yapmak istediğim vurgu, dilin kullanılması ile elde edilen bilgi üzerinedir. Bu yaklaşım, sadece basitliğinden değil, bizzat LoDogaaların bu dil bağlantı-

sını ortaya koyduğundan kaynaklanır.

LoDagaalar Arasında Geleneksel Bilgi

LoDagaalar için geleneksel bilgi *(tenkouri yil)* "konuşma"dır *(yili)*, çünkü bu anlamda her bilgi ille de konuşma yolu ile elde edilmez (çoğu ritüel olarak, dans ile, taklit hareketlerle elde edilir), buna konuşmanın eşlik etmesi ya da araya girmesi de dahil olur. Bu yüzden *yil* terimi, sözcüklerin basit akışından çok daha geniş bir semantik alana sahiptir; pratikte, insan eylemi olan (bir "sosyal eylem") hemen hemen her "konu"yu ifade edebilir.

Diğer yandan bilginin bazı formlarının LoDagaalardaki *tenkouri yil* gibi sınıflandırılması pek olası değildir. Bilgi elde etmenin temel bir aracı olsa da, dil bu şekilde tanımlanamaz, bazı belli sözcüklerin anlamı, örneğin "derin" sözcükler, "gizemli" sözcükler gibi Bagrelerde kullanılan bazı özel sözcüklerin anlamı hem destanın içine girmeyi zorlaştıran hem de onu karmaşık hale sokan anlaşılmaz bir bağlamda olabilir. Bu destanın bir versiyonunda, ben ona İlk Bagre diyorum, dil, insanlarla tanrılar arasında iletişim içinde olan, Batı Afrika İngilizcesindeki "periler" ve "cüceler" gibi yabanıl varlıkların kullandığı ve insanlara öğretilmemiş olan bir kültürel enstrümandır; onların doğal yaradılışları içinde olduğu varsayılan bir parçadır (Goody 1972). Fakat genellikle çiftçilik böyle bir tanım içine sokulamazken, efsane bize bunun insanlara yaban varlıklar tarafından öğretildiğini söyler ve bu da içinde eğitim olduğu açıkça görülen bir faaliyettir; burada belli bir elden ele devretme vardır, oysa konuşma, motorun gelişmesinde olduğu gibi, bir ortaya koyuştur. O halde LoDagaalar her ne kadar genelde çiftçilik ya da yemek pişirme faaliyetini bu kategori içine sokmasalarda (bu konuda onların adına bunu cesaretle söyleyebilirsem eğer) *tenkouri yil* açıkça bu konuda aracılık eden bir "bilgi"dir.

Tenkouri yil, belki tam olarak "eski ülkenin söylemi (veya meselesi)", "eski zaman meselesi" şeklinde, daha deyimsel ifade edersek "geleneksel bilgi" şeklinde tercüme edilebilir. Burada süreklilik vurgulanır çünkü bu bilgiler yaşlı olanlardan alınır ve genel olarak bir adam ne kadar yaşlı ise onun o kadar fazla bilgili olduğu varsayılır. O aslında olayları, uygulamaları ve eski zamanın insanlarını hatırladığından, gerçekten de fazla bilgiye

sahiptir. Sözel bir toplumda, yaşlıların sözlerini göz ardı etmek, sadece genel anlamda saygı açısından değil, bu sözlerin büyük bir bilgi kaynağı olmasından dolayı kişilerin kendi zararına olur. Geçmişte olanları öğrenmenin, dünyayı yorumlayabilmenin tek yolu onlar aracılığıyladır. Tabi, bilmenin başka yolları da vardır; birinin yeni öldüğünü *ksilofon*dan duyulan farklı bir melodi aracılığı ile öğrenmek, mısırları ekme zamanının geldiğini türeyen bazı böceklerden öğrenmek gibi... Bu, temel bilgidir. Bilgi yani aslında deneyim, toplumun çarklarını döndürür. Fakat bu temel bilginin yorumu, onu parlatan yorum, genellikle yaşlılar tarafından sağlanır, bir tarih formu olarak ya da soy tarihi (bir "tarihi açıklama") olarak veya belli bir vakayı daha geniş bir çerçeve ("genelleştirme") içine oturtarak yapılır.

Tenkouri yil fikri, *tenkouri sor* ile *yani "le chemin des origines"* ya da Erbs'in tercüme ettiği gibi (1975) "köklerin yolu" ile bağlantılıdır. Bu hem somut hem de metaforik bir deyimdir. Bir yol vardır. Bu yol, geçmişte belli bir klan boyunun gelmiş olduğu "eski ülkeye" götüren yol, bir göç yoludur. Bu yol, sadece konuşarak bilinmez, ona özveriyle de ulaşılır ve örneğin; Bagrenin sunumu sırasında kişi orada, "eski ülke"ye giden yolun kıyısında bu özveriyi sergiler. Fakat yol aynı zamanda metaforik olarak "vasıta" anlamına gelir. İlk Bagrede insanoğlu yaban varlıklar tarafından yanlış yola saptırılır ve Tanrıya giden yolu kaybeder (1972:275). Lawra'daki Bagrede, bir "klan boyu"nun (*Kusiele*) göç edişini anlatan uzun bir bölümün olduğu versiyonda, gerçekte bütün harekatın yani aslında yolun tanımlanması dışında, klan boyunun daha önce kaybetmiş olduğu Bagre törenlerini yeniden nasıl keşfettiklerinin hikayesi de anlatılmaktadır. Diğer bir söyleyişle, atalarının göçleri sırasında takip etmiş oldukları yolu bulmanın yanı sıra, kendilerini atalarına bağlayan vasıtayı da (Bagre) yeniden keşfetmişlerdir.

Sanıyorum LoDagaalar "geleneksel bilgi"yi törenlerde (ya da ayinlerde) verilen en önemli bilgiler olarak kabul ederlerdi. Muhtemelen Bagrenin uygulanması sürecinde hepsinden önemli olan şey, acemilerin uygulamanın yapıldığı binadaki uzun-odaya saatlerce kapatılmaları ve yaşlı olanların (Bagre yaşlılarının) onlara kısmen törenin kendisiyle ilgili kısmen de kültürün kökeni ve insanlığın dertleri ile alakalı uzun "mit"i anlatmalarıdır.

Benim karşıt görüşüm; bu törenlerde acemilere, onların normal hayatın içinde zaten teklifsizce al gülüm ver gülüm öğrendiklerinin dışında bilmediği pek az şeyin açıklandığı yönündedir. Destanın büyük bir bölümü çok bilinen teknik işlemlerin detaylı tanımları ile ilgilidir ve bu işlemler törenler dizisinin uygulanma sürecinde defalarca tekrarlanır. Ayrıca özel bir gösteri olan Cenaze Bagresi vardır ki yaşamın zevkleri ve tehlikeleri ile ölüm hakkında bilinen genel şeyler dışında bilişsel seviyede bize neredeyse hiçbir şey söylemez veya çok az şey şöyler (Goody ve Gandah, 1981). Bütün performansların gizemi işte bunlardır. En sonunda duyduğum, bana söylenen şey "İşte şimdi her şeyi biliyorsun" olmuştu. Aslında başladığımızda bildiğimden çok az fazlasını biliyordum. Bana, çoğu cenaze ilahilerinde olduğu gibi baştan aşağı duygusallıkla dolu bir "sır" ifşa edilmişti, fakat bu semantik açıdan neredeyse bir saçmalıktı. Sadece bir haleluya, bir şükür, bir "amin"di.

Bu bilginin bir özelliği, bunun yazılı bilgi şekline aktarılmasındaki düzenleme ile yazı bilgisinin okur-yazar kültürdeki merkez kurum olan okulun kendisi tarafından aktarılması arasında belirgin bir benzerlik olmasıdır. Acemi olanlar, her seferinde uzun saatler içeri tıkılmış olarak uzun-odadaki kapalı duvarlarla topluluktan ayrılırlar. Törene katılanlardan bazıları, Bagre yaşlıları yarı-akraba rolü üstlenirler. Bunlar törende açıkça belirtildiği gibi Bagre baba ve Bagre ana olarak asıl ana-babanın yerine geçerler. Yaşça büyüklük, soydan gelen statüden üstündür. Burada kullanılan akrabalık terimlerinin, gözleyenin "big brother" [büyük birader] olarak bilindiği, geçmişin Orwellci vizyonunu hatırlattığını ve bunun eski Sümer okullarının bir özelliği olduğunu da ayrıca not edelim.

Törenlerde sadece ayırma ve bir yere kapatma ve akrabalık yetkisinin mecazi-akrabalık ile yer değiştirmesi değil, bir de Anlatıcının tekrar ettikleri ve acemilerin de onun söylediği her şeyi tekrarlamaları vardı. Yine de LoDagaalar bu tekrarları, anlatıları mükemmelleştiren bir şey olarak görmekteydiler. Aslında büyük küçük varyantlar göz önüne alındığında bunlarda, oldukça iyi bir yaratıcılık bulunduğu söylenebilir; ancak 8. başlıkta göreceğimiz gibi tam kopyalama, harfi harfine bir tekrarlama olduğunu gösteren pek fazla bir kanıt bulunmamaktadır.

Fakat bunlarda, yaşlılardan gelen bilgileri *(tenkouri yil)* ve bizim kendi deneyimlerimizden gelenleri tamamlayan önemli bir bilgi kaynağı vardır (ben bunu "ilk bilgi" olarak adlandırdım ama kimisi bunu "bilgi" yerine "istihbarat" olarak adlandırabilir, aslında önceki, sonrakine göre ve ona dönüşerek tercüme edilir). Ben burada insan evreni dışından, doğrudan ruhsal varlıklardan ve özellikle Tanrı ile insan iletişiminde aracı olan yaban varlıklardan *(kontome)*, (Romalıların söylediği anlamda) bir tür ruh veya cinden gelen bilgilere atıfta bulunuyorum.

Görünüşte yaban varlıklar bazı eylemlerinde Avrupa geleneğindeki cüce, peri, trol gibi yaratıklardan farklı değillerdi, bunlar Hristiyanlıkta hakim bir yeri olan Tanrının onları bir kenara atmasından önce çok ciddiye alınırlardı, tıpkı İslam dünyasının bazı bölgelerinde "ecinni"lerin halk kültürüne indirgenmiş olması gibi... LoDagaalar arasında bu varlıklar gerçekten de çok ciddiye alınıyordu çünkü bunlar geçmişte ve şimdi (sadece büyü değil) kültürel bilgi için önemli bir kaynak oluşturuyordu, böylece kültür bu kanal aracılığı ile "geleneksel bilgi"nin ötesine uzanabiliyordu.

İlk Kara Bagrede insanlara tarımın nasıl yapılacağını, demirin nasıl işleneceğini – konuşma ve yaratma (veya doğurma) dışında hemen her şeyi – onlara öğreten bu yaban varlıklardır. İlk çocuğun yaratılması Tanrının önünde olur; doğum değil bir yaratmadır bu, çünkü doğum (Yaratmadan ayrı olarak) daha sonra kadınlara ayrıca gösterilir, o da erkeklere gösterir ki bu doğaüstü olarak değil, doğal halde hayvanlar, yılanlar tarafından göz önünde yapılan bir şeydir. Yaban varlıkların büyük çapta geleneksel bilginin sebebi ve sağlayıcısı olmalarının dışında, oynadıkları bir başka rol daha vardır, o da gizleri açık etme özelliklerini bugüne kadar sürdürmüş olmalarıdır. Bu açık etme, insanlara doğal dünyanın gizlerini (bitkilerin erdemleri ve ağaç köklerinin güçleri gibi) göstermek şeklinde, tıpkı onlara - en azından teknik seviyede - kültürel düzenlerinin başlıca özelliklerini gösterdikleri gibi, kısmen doğrudan doğruya olur. Bilginin açık edilmesini kurumsal araçlarla değil doğrudan kişilerle iletişim kurma yoluyla yaparlar. Ayrıca kahinlere de müşterilerinin hangi aracıya ne sunmaları gerektiğini bildiren yine onlardır. Genellikle bir müşteri kahine kötü bir

rüyadan sonra danışmaya gider, bir hastalık ya da talihsiz bir olay sonrasında da olabilir bu. Kahin, iletişime geçmek için zili ve çıngırağı çalarak yaban varlıkları çağırırken sol elinde bir uyku minderinin küçük bir örneğini tutar. Gizi açık etme, uyku ile bağlantılıdır, transa geçme "LoDagaa"ların yaşamında neredeyse hiç rol oynamaz, oysa ben bir keresinde bir epilepsi hastasının yaban varlıklar tarafından ele geçirildiğinin sanıldığı bir vaka ile karşılaşmıştım. Gerçekten de "deliliğin" her şekli bu varlıklarla ilişkilendirilir ve belki de bu epilepsi vakası başarısız bir iletişim şekli olarak görülüyor olabilir.

Daha başarılı iletişimler, örneğin yeni bir kutsal yer hakkında bilgi almak için yaban yerlere, tepelere, nehir boylarına, ormanlara giderek bilgi toplayan insanlar tarafından kurulur. Buralar, yaban varlıkların yaşadıkları yerlerdir, yiyecekleri de avladıkları hayvanlardır. Bu yaban varlıklar insanın tamamlayıcıları, bilginin açıklayıcılarıdır, genellikle de toplumun normalden sapmış üyeleridir (eğer bu deyimi tanıdığım kişiler için kullanabilirsem; bunlar, hiç bira içmeyen Zuko ve vaktinin çoğunu nehir boyunda geçiren ve evini oraya taşıyan, sonunda Dünyanın Efendisi Nimidem'i kurtarmaya çalışırken nehirde boğulan Bechaara'dır). Aslında Tanrı ile, Yaratıcı Tanrı ile doğrudan bir iletişim yoktur. Kimse Onunla konuşamaz, yalnızca Ona dua edebilir. "Çömlek, onu yapan kadını tanımaz. Darı tarlası, tohumu saçanı bilmez. Kumaş, onu dokuyanı hatırlamaz" (Erbs 1975:9).

LoDagaalar arasında, diğer Afrika halkları arasında olduğu gibi, "istihbarat"ın elde edildiği yol olan pratik hayatın kendisi dışında, bilgiye giden iki bilinen yol vardır. Bu yollardan biri, yaşlılar tarafından aktarılan ve oldukça sistemleştirilmiş olan yol, diğeri daha kişisel olan, başka güçlerden türemiş, kişilik ayrışmalarına bağlı olarak, delilik veya ilham (veya saplantı) yolu ile kazanılmış, yaratıcı bilgiye giden yoldur. Bu evrede, analiz koşulları Victor Turner'ın "yapı" ve "karşıt-yapı" (veya "communitas") fikriyle bir benzerlik taşıyor gibi görünebilir; eğer öyleyse, basit olarak bu, onun her şeyi bu iki karşıt ucun içine almış olmasındandır, oysa benim araştırmam en azından içerik açısından daha spesifiktir. Gözlemlerimizin coğrafi alanını, kısaca bu iki bilgi yolunun yayıldığı geniş alanları ve özellikle yaban

varlıkların diğer Batı Afrika kültürleri içinde oynadığı önemli rolü işaret ederek genişletebiliriz. Asanteler arasında, kendilerini ormanlara atacak kadar cesur olanlar tarafından bazı yeni büyüler ortaya çıkarılır ve bunların gizleri, LoDagaaların tarif ettiğine ve eşdeğeri *ecinni* olarak Orta Doğudaki Müslümanlarda (alejina olarak Gonjada) bulunan varlıklara çok benzer şekilde tanımlanan *mmoatia*lar tarafından insanlara açık edilir. Bu varlıklar büyü bilgisinin kaynağı ve insanlığın gücüdürler. Bu nedenle bilgi, çeşitli yollardan kazanılabilir fakat bu külliyatta bir büyüme veya en azından bir değişme olduğu da kabul edilmelidir.

İlk bölümde dikkate aldığımız gibi, bilgi edinmede bu değişik yolların ilgi çekici kurumsal formları, Ojibwaylar arasında bulunmuştu. Ojibwaylar Kuzey Amerika'da, şamanların esas olarak özel bilginin ileticileri olarak tanındığı "şamanizm"in iki türünün olduğu bir toplumdu. Birincisi, "büyü" veya "tedavi" için Midewevin derneği ile bağlantılı olan, nemonik ya da daha çok sufle edici olarak işlev yapan, dış dünyadaki kabile göçlerini anlatan bir grafik sistemin (piktograf denilen ve huş ağacı rulolarında kullanılan grafik sistem) kullanıldığı "öğretici şamanizm" çeşididir. Aynı zamanda bu türdeki genel bilgiler, Kuzey Amerika yerlilerinin yaygın önsezilerini araştırma sürecinde doğrudan kazanılabiliyordu; bu, bir bireyin derneğin asıl üyelerinden birinin öğrencisi olmasına ve rulolar aracılığıyla alacakları eğitim karşılığında yüklü miktarda para ödemesine dayanan öğretici şamanizmi tamamlayan ve muhtemelen daha eski kökenli olan "sezgici şamanizm"dir. Gerçekten de 1930'lardaki Buhranın üye olma ücretini çok yükseltmesinden dolayı (James Red Sky Senior'ın 10 bin dolar ödediği sanılıyor), daha ucuz olan ve daha aracısız sezgisel şekillere bir dönüş oldu; Güney Nijerya ve Malinezya'da bir dizi üyeliğe kabul törenleri, müstakbel üyelerin yüksek katkılarıyla, reisleri olmayan fakat varlıklı olan toplumlar içinde uygulanır oldu. Öğretici veya sezgici Şamanizme verilen göreceli önem, toplumdaki zenginlerin sayısındaki değişmelere bağlı olarak belli ölçüde karşılık buldu.

"Geleneksel" toplumlardaki genel durum, batı Asante'de bulunan Agniler (veya Aowinler) içinde yer alan, Ebin'in (1978)

tanımladığı yöresel rahiplik pozisyonu ile bazı benzerlikler taşır. Burada bir tarafta devlet tarikatına mensup olan, danışma ve bağışlarla görevini sürdüren rahibeler vardır. Diğer tarafta, transbenzeri durumlara giren ve kendilerini ele geçirmiş olan varlıkların gizemli sözlerini açık eden daha marjinal bir rahibeler topluluğu mevcuttur. Bu rollerin her ikisi de daha önce erkekler tarafından sahneleniyordu fakat yerel tarikatların artan çevresel özellikleri nedeniyle, erkekler yerel olarak yapılan uygulamaların ithal ilaçlarla kolayca birleşip kaynaştığı tedavi edici ilaçlar alanına geçtiler. Bu alan hem anında daha fazla kar ettiren hem de yeni sosyal düzene daha fazla uyumlu bir alandı. Birçok Afrika ülkesinde olduğu gibi, burada geleneksel tıbbın kayıtlı bir pratisyeni olmak erkekler için olasıdır, fakat bu olanak, eski ve yeni kiliseler arasındaki rekabetin ceremesini çeken rahibelere açık değildir.

Bilginin Gelişmesi

Bilginin gelişmesi ile ilgili, araştırıp soruşturarak, yolculuk ederek, bir süre ormanda kalarak, sözel anlatıların bütün bilinen temalarından bahsettim. Ben sözel kültürlerin sadece aynı şeyin sürekli tekrarı, mükemmel bir yeniden üretme modeli, ya da okuma-yazma öncesine ait bir tür fotokopi aleti demek olmadığını vurgulamaya çalışıyorum. Bilginin içinde, katılımcılar tarafından bazen gelişme olarak algılanan bir değişme vardır.

Bir açıdan bakıldığında, bilginin gelişmesi oldukça sınırlıdır. Bu değişim yavaş olur ve kesinlikle teknolojik alanda gerçekleşir. Gerçekten de bu gelişme modern-öncesi toplumların belirgin özelliklerinden biridir. Fakat bilgideki değişmelerin ve dünya hakkındaki bilgilere erişimin çok daha hızlı olduğu başka alanlar da vardır. Ben burada prensip gereği, bizim post-modern bakış açımızdan, doğaüstü inanışlar dediğimiz dünyaya ait fikirlere atıfta bulunuyorum. Fikirlerde ve inançlarda meydana gelen bu şekildeki değişmelerin kanıtı iki çeşittir. Birincisi, *pantheon* genellikle dikkat çekici bir değişim içindedir, çünkü bunlar yere indirilmiş ve yazılı olarak tasarlanmışlardır. Bizim Yunan taslağına bağlı olarak yanlış düşündüğümüz şekilde sabit ve değiştirilemez değildirler. Tabi ki LoDagaalar arasında, başka yerlerde olduğu gibi, değişmez konular da vardır; cennet ve Dünya, atalar

ve yaban varlıklar gibi... Fakat bunların dışında, verilen öneme ve güncel duruma göre değişen bir dizi ilahlar, tanrılar, tapınaklar vardır. Ben bu değişmenin, çoğunlukla insanların, ister seküler anlamda ütopist isterse dinsel anlamda millenarist[3] olsun, evrene yönelik düşüncelerinden oluşan iç çelişkilerle ilgili olduğunu savunuyorum. Bunlar, başarısız olan Tanrı sorunu, kötülük sorunu ve hangi kaynaktan gelirlerse gelsinler, - daha spesifik olarak söylersek - tedavi alanında kullanılan son kullanım süresi kendiliğinden dolmuş tescilli ilaçlar meselesidir. Hayal kırıklığı sonuçta (muhtemelen bilişsel uyumsuzluğu gidermek için) yeni tapınma yerleri ve yeni tedavi vasıtaları arayışını doğurur ve bu yeni formlar hiçbir zaman basit anlamda sonuncunun tekrarı değildir. Yeni bir tarikat, örneğin, bazı yiyecekler veya eylemler için yeni yasaklar (ya da tabu) getirebilir ki bu da (eğer karşıtlık ve benzerliklerin yapısal analizlerine başvurabilirsek), daha önce serbest olanı yasaklayarak toplumun sınıfsal şemasını bir ölçüde değiştirecektir.

İkinci türde kanıt, Bagre törenlerinde görülür. Ayrı köylerde farklı zamanlarda yapılan kayıtlarda hatta aynı anlatıcının başka etkinliklerde yapılan kayıtlarında önemli farklılıklar olduğu açıkça görülmüştür; bu farklılıklar kültürel potansiyelin belli durumlarını, Auge'nin deyişiyle ideo-lojik durumlarını, genişletir veya daraltır. Yine bu, benzer kalıpların dönüştürülmesi olarak görülse de, basit bir dönüştürmeden, bir potansiyelin yaşama geçirilmesinden daha fazlasıdır. Burada yaratıcı bir eylem söz konusudur. Yeni bir şey doğmuştur, yani diğer fikirlerle pekala çelişebilecek yeni bir fikir ki ben bunun – her ne kadar (sonradan ortaya çıkan bazı nedenlerden dolayı) bizim kendi bilgilerimizin gelişmesinde önemli bir etmen olarak görülse de – okur-yazar olmayan toplumlardaki veya Yunanistan'daki tartışma ve fikir çatışmaları ile aynı olduğunu söyleyemiyorum. Sözel toplumlarda bu tür çelişkiler, bir başka yerde tartıştığım "şüphecilik"le ilgili bir vakada olduğu gibi, daha kolay yutulabilir. Bu çelişkiler için yoktur denilemez, fakat bunlar açık şekilde aktarılmazlar.

3 Ç.-n: Bin yıllık mutluluk döneminin geleceğine inanan kimse.

Bilgi Edinmenin Üç Yöntemi

Bu duruma göre LoDagaalar arasında bilgi edinmenin kabaca üç yöntemi bulunmaktadır ve bunlar sözel toplumlar içinde yaygın biçimde görünmektedir. Önce erkek ve kadınların gündelik yaşamlarını sürdürmek için gerek duydukları bir temel bilgi vardır. Bu bilgi bir anlamda "geleneksel" olsa da ve bazıları Bagre anlatıları içinde yer alsa da bunlar, esas olarak karşılıklı etkileşimle kazanılır. Geniş LoDagaa kültürünün ortak bilgileri ve öğrenilen davranışların hepsi çoğunlukla evin içinde, akranlar arasında, kendileri olaylara karışarak, içinde deneyim yaşayarak elde edilir.

İkinci olarak, bilginin biraz özelleştirilmiş olan bir formu vardır; *tenkouri yil* ki İngilizce konuşan Batı Afrikalılar çoğunlukla bunu "derin" sözcüğü ile tanımlarlar ve bu bilgi Bagre'nin kısıtlı hali içine aktarılmıştır (en azından LoDagaa'lar genellikle böyle sanırlar). Ayrıca diğer törenlerin süreci içine de katılmıştır; cenaze törenleri, Gece İneği töreni (*bull-roarer*[4] ile birlikte), Temizlik Töreni (evler beyaza boyanır) gibi... Fakat bilgi büyük ölçüde törenlere katılımla ve yaşlılarla tartışarak edinilir. Bu bilginin bir kısmının, özellikle insanın Tanrıyla ve ölümle ilişkilerine dair olanların, birilerinin aldatıldığı bilgiler olduğunu söylemek gerekir, bu duruma paralel açıklayıcı bir örnek, gece tuhaf sesler çıkaran şeyin esrarengiz bir canavar (Gece İneği) olmayıp, aslında bir *bull-roarer*, yani ucunda delik olan bir tahta parçası olduğudur.

Üçüncüsü, resmi olsun ya da olmasın, insanlar tarafından aracılık edilmeyen "bilgi"dir, bu doğruca "güç"lerden gelir; ruhsal güçlerden, aracı varlıklardan (başka hangi deyimi kullanacağımı bilemiyorum) ki bunlar insana evrenin sırlarını açık etme yetisine sahip gibi görünmektedirler. İnsanoğlunun, sadece kendisinin değil gerçekte kendi kültürünün eski yeni bütün aygıtlarının da onun dünyasının içine dahil etmiş olduğu bütün sorumluluğu, görkemi ve kabahati yaban varlıklara ve diğer aracılara yüklemiş olması bir bakıma sıra dışı bir şeydir. Bizler tarihçilerin ve eski-tarih yazarlarının "İnsan Kendini Yaratır" söyleminden çok farklıyız. Durkheim, buna dayanan

4 Ç.-n: Boğa böğürtüsü sesi veren alet, eski törenlerde kullanılan tarihi bir müzik aleti.

bağımlılığı, insanın topluma sırtını dayaması olarak görür, bu görüş sosyal bilimlerin geliştiği sözel düzeyde herkesçe kabul edilen bir önermedir. Aşikar olanı mistik bir forma büründürmenin daha ötesine geçersek, her zaman var olan bu sosyal etmen (aracı varlıklar) tanınmak için neden bu özel formu almak zorundadır sorusunu sormak gerekir. Ancak burası perilerin sosyolojisinin ve de kozmolojik yapının detaylarıyla inceleneceği bir yer değildir. Bilgi kaynaklarının, kendi hakkında bile olsa, dışsal özellikleri üzerinde ısrarlı olmak yeterli olacaktır.

Okuma-Yazma

Eski Yunanlar arasında – şimdi okur-yazar toplumlara dönme zamanıdır – en azından belli şekillerdeki bilgilerin aktarılması açısından, karşılaştırılabilir bir ayrım vardı. Ben, burada Homeros şiirlerini ve diğer çalışmaları icra edenlerle (*rhapsodoslar*), kelimenin tam anlamıyla "esinlenmiş", o nefesi ve başka bir ruhu almış ve yeni bilgiyi (*aoidoi*) yaratmış olanlar arasındaki ayrımdan söz ediyorum. Ancak bu arada ortaya bir yeni bir boyut daha çıkmıştı. Bu da müzik çevrelerinde ve edebiyatta görülen yaratıcı-sanatçı ve icracı -sanatçı ayrımıydı ve büyük ölçüde yazının bir fonksiyonu olarak ortaya çıkmıştı. Sonra çoğaltmayla bağlantılı olan tam tekrarlama, yani fazla anonim olmayıp bir isme sahip olarak kültüre yapılan bu kişiselleştirilmiş katkı, kültür yaratıcılarının dışarıdan esinlenerek ve en azından hala ilham perilerinin olduğu alanlarda tasarladıkları, kitap raflarımızı ağırlaştıran ve dolaplarımızı dolduran imzalı ve nitelikli çalışmalarındaki yaratma eyleminden farklıdır. Sanat alanında yaratıcı faaliyet hala dışarıdan gelmeye devam etmektedir, oysa bilginin diğer formları, okul ve kitaplardan öğrenme yoluyla iletilir, değiştirilir ve çoğaltılırlar.

Yaratıcı bilgi kitaplara yazılır, tıpkı okuma-yazma öncesi toplumlarda olduğu gibi sözel "gelenek" içine dahil edilir. Fakat kitapların kendisi iki yönlü silahlardır. Önce tam olarak kopya edilecek bir bilgi deposu görevi yaparlar, (matbaadan önceki günlerde bu fiziksel olarak yapılırdı) tıpkı Kuranın muhteşem kaligrafisinde olduğu gibi ya da Ortaçağın Saatler Kitabındaki enfes çalışmalar gibi... Sonra bunlar ders kitabı olarak zihin yoluyla kopya edilirler. Okuma-yazma eğitiminin tüm süreci,

soyutlanmış bilgiyi aracılar vasıtasıyla ya doğrudan doğruya kitaplardan ya da dolaylı olarak öğretmenlerden özümseme meselesidir; bu sanki Bagre töreninin, bu disipline girecek bir kişinin hayatının bir parçasını değil de tümünü kapsayacak şekilde, içinde yaşadığı dünyayı bir dizi birebir alıştırmalarla ona öğreterek, bir eyleme ve belki bir bilgiye yaratıcı bir katkı yapmasını sağlayacak şekilde uzatılmasıdır. Burada bilgi "artistik" eylemden ayrılır ve sınıfta öğrenilen kitabi bilgiler dışında daha çok esinlenme ile, ayrışma ile, doğanın güçleriyle doğrudan bağlantılı olarak devam eder.

Şimdi de daha geniş ölçüde bilgi edinme açısından ne yapmak gerektiğine dair bir örnek olarak, eski Memphis'teki M.Ö. XI. yüzyıl Step Piramidi yakınında bulunan tapınak okulunun müfredatına dönmek istiyorum. Tapınağı çevreleyen çöplükte bulunan buruşuk papirüslerden okuldaki öğrenme işleminin nasıl karışık olduğunu anlamak olasıdır:

> Zavallı çıraklar küçük halk grupları olarak başladılar ve "ben ona dedim; o bana dedi" şeklinde sıkıcı çekim tabloları ile mezun oldular. İkinci adım belki de ay isimleri ya da uydurma cümlelerdi. Bir katip bize köpeklerin havladığını ve kedilerin miyavladığını saygıyla bildiriyordu ve itiraf etmek gerekir ki onun birçok örnek cümlesinde bir "posta arabacısını yıldırım çarptı" notu vardı. İsim listesi, onların alfabetik bir düzene çok benzeyen bir şeye göre yapıldığını fark edene kadar sıkıcı olabilir; bu yüksekliğe, içinde alfabetik kuşların uygun varış noktasına gitmeden önce alfabetik çalılara tünediğini anlatan dikkat çekici bir metinle erişilir. Adeta biz "karga, kasımpatının üzerine tünedi ve Croydon'a doğru uçtu" şeklinde anlatmışız gibi... Alfabe düzeni kesinlikle çok tuhaftır; "h" harfi ile başlar fakat Plutarchus bize Mısır alfabesinin ilk harfinin bir *ibis* olduğunu söyler. Bu sözcük Mısır dilinde "h" ile başlar ve *ibis* öğrenme kuşudur; Plutarchus uyanık bir adamdır (*Quaestiones conviviales* 9, 3.2). Katip bu görevlerinden kurtulduğunda, edebi metinleri kopyalamakta serbesttir (Ray 1978:155).

Şimdi buradaki karmaşanın ne olduğuna bakarsak, ilk bakışta pek çok metinsel malzemenin "ezberleme" yoluyla öğrenildiği görülüyor ki "harfi harfine", "kelimesi kelimesine" anlamına gelen bu tuhaf "ezberleme" deyiminin burada görüldüğü gibi bir yazılı metin olmadan başarılması çok zordur, yazılı metin zaten kendi içinde konuşmanın bir tür biçimsellesmiş şeklidir:

karga kasımpatının üzerine tünedi.... amo, amas, amat...[5]

Esasında burada hiç kimse dış dünya veya içerdeki dünya ile ilgili herhangi bir bilgiyi yalayıp yutmuyor ya da aktarmıyor; kişiler sadece konuşmadan çok farklı olan yazılı sözlerin, yazılı kompozisyonun tekniğini kazanarak "öğrenmeyi öğreniyor". Sözleri farklı şekillerde ve farklı sonuçlar için yönetmeyi öğreniyor.

Ve bütün bunlar tamamlandıktan sonra katip "metinleri... kopyalamakta serbesttir". Dikkat edin, "serbest" sözcüğü "kopya" sözcüğü ile yan yanadır. Kişi bir otomatik görevden serbest kalmıştır, böylece diğer görev olan kopyalama işlemini yerine getirebilir; bu işlem, baskı makinesi ya da onun sonraki rakibi olan fotokopi makinesi – bütün zamanların en büyük akademik para-basma aleti – çıkmadan önce yazılı kültürler için çok hayati idi.

Bilgi elde etme yöntemleri, o bilginin doğasını ve onun düzenlenme şeklini etkiler. İskoçya'da, Dalriata Krallığı'nın onbirinci yüzyılda çökmesiyle, Norman feodalizmi kısmen politik (kasaba polis organizasyonu), kısmen de ekonomik (kraliyet ilçeleri organizasyonu) olarak, ayrıca kilisenin, piskoposluk kurumunun, manastır çiftliklerinin reformu vasıtasıyla Avrupa "yönetim" tarzını tanıtarak merkezleştirici ve birleştirici bir rol oynadı. "İlk defa ülkede okur-yazar entelektüellerin, nerede ikamet ettikleri hiç önemli olmadan, tek bir ortak amaca sahip insanların oluşturduğu bir yapı vardı" (Smout 1969:26).

Buna, belki de tümüyle karşıt olarak, eski dönemlerdeki kutsal bilginin edinilmesi gösterilebilir. Manx ve Iona taşlarında yazılı eski bir İskandinav hikayesi, Sigurd'un bir ejderhayı nasıl öldürüp kalbini ateşe attığını anlatır. Bunu yaparken, ejderin kızgın kalbine dokunmuş ve yanan parmağını ağzına götürmüş, böylece o anda hemen "her iki dünyanın bütün bilgisine" sahip olmuştu (MacLeod 1930:7).

"Organize bir entelektüel yapı"nın yükselişi ile birlikte, onun tamamlayıcıları olan, farklı fikirlerin ideolojilere dönüşmesi, dünya görüşünde bölünmeler, fikir çatışmaları da ortaya çıktı.

5 Ç.-n: seviyorum, seviyorsun, seviyor...

Bilginin ideoloji ile ilişkisi nedir? Geniş ölçüde kabul gören bilgi tanımı, "doğrulanmış gerçek inanç"tır (Quinton 1967: iv,345), bu tanım sadece felsefe açısından değil kıyaslama yönünden de sorunlar taşır. Gellner'e (1978:69) göre bir ideoloji, bir taraftan çeken, bir taraftan da iten (bu yüzden de "kısmi" olması gereken) bir fikirler ya da inançlar sistemidir. Gellner, "bir toplumun merkezi inanç sistemini", "gerçeklik vizyonunu toptan" içinde bulunduran gerçeğin sosyal yapısını, bu kısmi sistemlerden, ideolojilerden ayrı tutar. Bu nedenle ona göre "okuma-yazma öncesi kabile dinlerini ideoloji sınıflandırmaları içine katmak anlamsızdır," "İdeoloji doktrin içerir; ideolojik çelişki, doktrinler çatıştığında ortaya çıkar, insanlar ya da kutsallar çatıştığında değil."

Yine de Gellner'in söylediği okuma-yazma öncesi toplumlarda doktrinler çatışması, farklılıklar ve bölünmeler olmadığı iddiası açıkça yanlış olabilir. Fakat bu meydan okuyan iddianın keskinliği (tıpkı bilginin gelişiminde ortaya çıkan çelişkilerin keskinliği gibi) tartışmaya esas teşkil eden şeyin, yazı kullanımının bir fonksiyonu olduğunu gösteriyor.

Bilginin birikimini, aktarımını, kaynaklarını ve doğasını etkileyen değişikliklerin bazı yönleri hakkında yorumda bulunmak isterim. İlk söylediğim birikim, Tanrı-insan ve buna bağlı olarak insan-Tanrı iletişimi ile ilgilidir. İslam dünyası Tanrıdan insana olan iletişim konusunda çok kesindir. Kuran'da Alak Suresinin 3-5. ayetlerinde (bunların düzenlenişi yüksek derecede edebidir) şöyle der: "Oku: çünkü senin Rabb'in En Cömert Olan'dır. O, kalem ile öğretendir, O, insanoğluna bilmediğini öğretendir".

Sözel toplumlarda da Tanrı ya da başka kategoriden ruhsal varlıklar insanlara bilmediğini öğretir. Çünkü insan, kökeninde zavallı, çıplak, iki bacaklı, hiçbir şey bilmeyen bir hayvandır. Fakat yazı ortaya çıkınca, Tanrı kitap veya tabletler aracılığıyla –Musa'ya gönderilen tabletler, John Smith ve diğer Mormonlara vahiy edilen altın tabletler, Tanrının talimatı ile yazılan ve sonradan insanlar tarafından kutsal kabul edilen kitaplar aracılığıyla – insanlara yol gösterdi. İnsanlar okur-yazar hale geldiklerinden bu yana, Chadwick'in Girit için söylediği gibi, tanrıların da okur-yazar olduğunu varsaydılar. Kudüs'teki Tapınak Duvarları'nın çatlaklarına tıkıştırılan yazılar, Eski Mısır

ve çağdaş İsrail'deki yazılı tılsımlara başvurmalar, bizim Noel Baba'ya yazdığımız mektuplar, hep bu nedenledir.

Ne zaman ki yazı ortaya çıktı, Tanrının sesi, O'nun eli ile tamamlandı; Yazının hakimi, yazılı söze de hakim olur, sözel olana değil. Yazılı din, sınıfsal katmanlaşma demektir. Yazılı söz, öğrenmiş insana, rahibe aittir ve ayinsel dinlerde kutsal bir yere konulur; sözel olan ise, peygamberin, vecdi dinin, Mesih tarikatlarının, yaratıcılığın olduğu alanlara aittir. Bu, yazılı sözün çelişkilerinden biridir, bir yandan yenilikçi eylemleri kısıtlarken diğer yandan onu destekler. Sözel toplumlarda gördüğümüz bilgiye giden iki farklı yol giderek iyice birbirinden ayrılır; rahip ile kahin arasındaki, kilise ile mezhep arasındaki çatışma, değişmeyen metnin ve değişken konuşmanın karşılıklı tamamlayıcılarıdır.

Sosyal Denetim Olarak Bilgiye Giden İki Yol

"Öğrenmiş" (yani kitaptan-öğrenmiş) ve "öğrenmemiş" (yani okula-gitmemiş) arasındaki karşıtlık, sadece bireysel roller meselesi değildir; bu bütün bir toplumu, bütün bir kültürü böler. Çünkü okuma-yazma yöntemleri ile okullarda insanlara öğretilen uygarlık tarihinin çoğu, ben bununla yazısı olan şehirlerin tarihini kastediyorum (daha anlaşılır şekilde söylersek, yazısı olmayan diğer şehirlerin bir "tarihi" olamaz), bireyleri asıl verimli işlerden uzaklaştırıp nüfusun sadece sınırlı bir yüzdesini şekillendirmiştir. Toplumun geri kalanı bu ilave iletişim araçlarının varlığından etkilenmediği anlamına gelmez bu. Aksine, her şeyin ötesinde, kültürün içinde (var olduğu yerlerde) köklü ayrışmaları tetiklemiştir; kitap tüketicisi olan "yüksek" kültür ile sözel disiplinle sınırlı kalan "aşağı" kültür arasındaki bir ayrışma veya Chaucer'in[6] dinleyicileri ile bir *ballad* şarkıcısının dinleyicileri arasındaki bir ayrışma gibi... Burada (Snow ve Leavis arasında olan hırçın çekişmedeki bir deyimi kullanırsam) bu "iki kültür" karşılıklı etkileşim içindeydiler ve birbirlerine açıkça katkı sağlıyorlardı, fakat aynı zamanda farklıydılar ve kendilerini birbirlerine karşıt olarak tanımlıyorlardı. Yüksek olan şey, aşağı olmayan şeydi: aşağı olan şey, en azından ona atfedilen

6 Ç.-n: Geoffrey Chaucer: Ortaçağ İngiliz edebiyatının en ünlü şairlerinden biri.

form açısından yüksek olanın kenarında yer alırdı. Okur-yazar olmayanlar Bunyan'ın[7] çalışmalarını veya İncil'i elbette başkalarına okutturabilirlerdi. Shakespeare'in oyunlarını seyredebilir ve İzlandalı ozanların destanlarını dinleyebilirlerdi. Fakat bunları aracılar ile yapmak zorundaydılar ve kültürün bu alanında onlar, bırakın yaratıcı olmayı, esasen aktarıcı bile değil alıcı kategorisini oluşturuyorlardı.

Bir anlamda bu açıklama, okuma-yazmanın yarı-evrensel olduğu toplumlar için bile yani son yüz yılın belli bazı sanayi toplumları için de elbette aynı şekilde geçerlidir. Daha önceki durumların bundan farkı, okur-yazar olmayanların diğer insanlar gibi yazılı kültüre bir katkı sağlayamaması (zaten bunu yapacak yetenekleri yoktu) veya iletişime (yani bir mektup ile) girememesi idi. Onlar iletişimin en büyük kanallarından birini kullanma becerisine sahip değildiler ve bu anlamda bundan "yoksun"dular, fakat bu yoksunluk, belki de baskının keşfedilip kitap ve basılı okuma malzemelerinin (örneğin; basılı yıllıkların) yaygınlaşmasına kadar kendini gerçekten hissettirmemişti.

Yüksek ("yazılı"dan türemiş) ile aşağı (yani sözel olan) arasındaki farklılık yalnızca bir tür kültürel aktivite bölünmesi değil aynı zamanda işgücü anlamında da bir bölünme idi. Bazı işler (katiplik, bürokratik ve akademik işler) okuma-yazma gerektiriyordu; ama özellikle kırsal bölgelerdeki pek çok üretim işinde okuma-yazma temel bir ihtiyaç olmaktan çok uzaktı. İlk sırada anılan faaliyetlerle ilgili olan bilgi türleri, "pratik" bilgiye dayanan, yani deneyimle kazanılan ve - bir tür katılımla, çıraklıkla, aile işi olarak, hizmet ederek öğrenilmiş olan elle yapılan işlere ve zanaatkarlık işlerine kıyasla - giderek daha yüksek değer kazanıyordu. Fakat zorunlu eğitimle birlikte, kentsel düzeyde popüler olan doğru bilginin kitaplardan geldiği görüşü artış göstermekteydi; doğru olanı kitaplar söyler; ne akrabalardan (yani yaşlılardan) ya da akranlarımızdan, ne de doğrudan doğadan aldığımız bilgiler değil. Daha sistematik bir araştırmanın bulunmadığı durumda, kendi kişisel deneyimlerime sığınmama izin verirseniz, büyüdüğüm evde, özellikle öğrenmeyi isteyen çocuklar için (daha doğrusu, çocukların sorma ihtiyacı duyduğu

7 Ç.-n: John Bunyan: XVII. yüzyılda yaşamış İngiliz şair ve din adamı.

ve ana-babaların bu sorulara vereceği cevapların okul tarafından düzenlenmiş olduğu) *Bilgi Kitabı* denilen bir ansiklopedi vardı. Bu bilgiler, "eğitim" ve "yetiştirme" konularındaki rolleri çoğunlukla yemek pişirme ve temizlik, bisiklet tamiri ve elektrik arızalarıyla ilgili salkım saçak bazı pratik bilgileri öğretmek olan yakın akrabaların kafasından ziyade, kitabın içinde ya da öğretmen gibi (biz onun kitabı bir gün önceden okuduğunu o zamanlar bilmezdik) kitabın özdeşi olan bir kafanın içinde yer alıyordu.

Ben şimdi bu sürecin diğer yüzünü de gördüm, çocuklarım bir kitaptan botanik öğreniyor, ağaçları ve çiçekleri bilmeden bitki örtüsünü tanıyorlar. Bu arada itiraf etmek gerekir ki bazı kent çevreleri doğayı mümkün olduğunca uzakta tutmaya gayret ediyor, çiçekler sadece tabakların üzerindeki desenlerde ve değişik malzemelerin üzerinde bulunuyor, çiçek demetleri bile ancak vazoların içinde kendilerine yer bulabiliyor.

Çoğu bilgilerimizin bize doğruca dış dünyadan gelmediği açıktır. Bunlar kitap, dergi ve gazeteler aracılığı ile olur. Botanik eğitimi, bir çiçeğin yapısını sözel olarak anlatan ve resimle gösteren ders kitapları yolu ile gerçekleşir. Biyolojide bir kedi balığının kesilip açılması, balıklarda solunumun öğrenilmesinden aylar hatta yıllar sonra yapılabilir. Öğrenci ve öğretmen için bilginin kaynağı kitaptır, ders kitabıdır, kitabın içindekiler dersten bir gün önce veya sınavdan haftalar önce ezberlenir. Kitap, bir "otorite" bile olabilir veya onu ders çalışır gibi okuyan biri bunu başkalarına aktarabilir; kendisinin bu bilgiye bir katkıda bulunması bile gerekmez. Kendisi, onaylanmış olan aracıdır.

Toplu bilgi, gerçek bilgi dışarıdan ve kişisel olmayan bir kaynaktan (yani "kitap"tan) gelir ve büyük ölçüde okul gibi zorunlu dış bir kurumdan öğrenilir şekilnde tanımlandığı zaman; yine toplu bilgilerin, aynı aile, akraba veya köy içinde, yüz yüze olarak sözel yolla aktarıldığı toplumlarla kıyaslandığında, aile içi rollerde, yaşlılarla ilişkilerde açık farklılıklar görüleceği kesindir. Orada yaşlılar bilgeliğin somut sembolüdür; onlar en geniş bellek kapasitesine sahiptir ve deneyimleri zamanın en uzak noktalarına kadar uzanır. Kitap kültürlerinde, özellikle basılı bilgilere sahip kitlesel kültürlerde yaşlılar es geçilir; onlar "zamana

uyamayan"lardır, yeni olana değil eskiye bağlı kalanlardır.

Kitlesel okur-yazar kültürler, en gelişmiş milletler içinde bile, birkaç küçük istisna dışında, son yüz yılın ürünleridir. Bu dönem, okul eğitiminin bütün nüfusa yayılması için azimli çabaların gösterildiği zamanlardı. Sonuçta insanın kendi-değeri dahil, kitaplarla değil de deneyimle kazanılan bilgi ve görevlerin değerleri de giderek düştü. Her ne kadar açık göstergeler olsa da ve muhtemel çözümler sayıca sınırlı ve nitelik olarak hayale dayansa da niyetim bu analizi sosyo-politik bir zemine çekmek değil. Fakat durumu değiştirmek için asıl olan, kitaplardan derlenmemiş bilgi formlarının yeniden değerlendirilmesidir. "Yabanıl" olana dönmek değil, kişinin kitap uygarlığına vermiş olduğu ödünleri değiştirmektir.

Sonuç

Afrika'da incelemeler yaptığım ve Avrupa'da deneyimlediğim toplumlardaki en önemli farklılıklardan bazıları, iletişimin araçlarında, yöntemlerinde ve birikmiş sonuçlarında ortaya çıkan ve halen çıkmakta olan değişikliklerle ilgilidir (ben bu konuyu kasten gelişimsel çerçeve içine koydum). Fakat bu değişimlerin doğası basitlikten, tek yönlü olmaktan uzaktır, bunu farklı bilgi yollarına yapılan vurgulardan anlayabiliriz.

LoDagaa gibi sözel toplumlar, bilgiyi farklı türde algılarlar. Geleneksel bilgi *Tenkouri yil,* açıkça törensel rekabetlerle ilgilidir, fakat aslında daha çok, sosyal yaşamın içinde "pratik" bilginin aktarıldığı daha genel yollarla iletilir. Bu son bahsedilen bilgiyi konumlandırmanın belli bir yolu yok, yalnızca bunun çoğu zaman "geleneksel" kategorisi içinde yer almadığı söylenebilir. Her iki bilgi de ruhsal varlıklarla doğrudan temas yoluyla elde edilen özellikle de yaban varlıklardan kazanılan bilgi türünün –yeniliklere belli ki sadece durağan kültürlerde yer veren bilgi formunun – dışında tutulur. Yenilikler yalnızca dışarıdaki varlıkların yetkisindedir.

Okur-yazar toplumlarda biz hala sanatta ve dinin bir bölümünde ruhsal bağlantılara vurgu yaparız fakat, okul emperyalizminin bilginin edinilmesini atölye veya ailelerden sınıflara taşımaya çalışmasına rağmen, artık biz bu "bilgi"yi bilinen anlamda genel addedemeyiz. Elbette kitap-öğretisinin esin veren çeşitleri,

"guru"ları vardır fakat bu özelliği belirleyen onların "bilgileri" değil öğretileridir. Daha dar anlamda, bilgiye giden yollar, kitaba dayanan tarz ile (çoğu zaman kitaba dayalı bir faaliyetin sonucu olsa da büyük ölçüde sözel konuşma ile kazanılan) pratik deneysel tarz arasında keskin bir şekilde birbirinden ayrılmıştır. Gerçekten de kitaptan-öğrenme yoluyla "bilgi" ve "bilim", büyük ölçüde çıraklık, taklit etme, katılma yoluyla öğrenilen en üretken faaliyetlerden ayrılarak neredeyse birbirine eşdeğer hale gelmiştir. Dünyanın her yanında olduğu gibi LoDagaalar arasında da okulların kurulması ile kendisini daha önceki ikiye-bölünüş üzerine dayamış olan bu ikinci ikiye-bölünüş, değer yüklenmiş bir bölünmedir (yüksek olan ve alçak olan değerler). Sadece edinilen "bilgi"nin kalitesi seviyesinde değil, aynı zamanda bu tür çalışmaların yol gösterdiği işlerin özellikleriyle ilgili bir bölünmedir bu. Okul öğrenimi "yüksek"tir, çiftçilik ise "alçak"tır (aslında daha önce dikkat çektiğim gibi, belli bazı durumlarda bu tam tersinedir). Dünya çapında okur-yazarlığa verilen kitlesel önemden dolayı, en gelişmiş ülkelerde bütçelerin en büyük kısmının ayrıldığı eğitimin açıkça gözlenebilen doğal sonuçları vardır, bunlar okur-yazar olmayanların değersizleşmesi, hatta gıda-temininin, deneyimle kazanılan becerilerin ve toplum için esas olan çalışmanın değersizleşmesidir (aslında bunlar bazen zaten çoktan değersizleşmiştir). Afrika'daki sonuç, bir başka bağlam içinde, Djillaların (1957) Yeni Sınıf dediği, okur-yazar bürokratlardan, politikacılardan, okul öğretmenlerinden oluşan bir sınıfın ortaya çıkışıdır, alt pozisyonları da okur-yazar olmayanlar doldurur. Avrupa'da, evrensel eğitimden doğan sorunlar nedeniyle, değerli işler azalmış değersiz olanlar da istenmez olmuştu. Bu yüzden Almanya'da Türkler, Fransa'da Cezayirli ve Portekizliler, İngiltere'de Hintli ve Batı Hintliler *gast-arbeiter (*misafir işçi*)* olarak ithal edilip, eğitim görmüş ülke vatandaşlarının değersiz bulduğu işleri yapmak üzere çalıştırıldılar. Toplumlar sonradan ithal ettikleri bu kişileri daha yüksek ve yazı gerektiren işler için eğitmeye çalışmışlardı. Yapısal işsizliğin azalması, kısmen bilgi yollarımızın, öğrenme tarzımızın ve o bilginin içeriğinin yeniden değerlendirilmesine dayalıdır. Ben sözü, LoDagaaların ya da diğer sözel toplumların dikkate alınması buna bir cevap teşkil eder demeye getirmiyorum. Fakat bu çabanın en azından sorunları su yüzüne çıkaracağına inanıyorum.

8

Sözel ve Okur-Yazar Kültürlerde Bellek ve Öğrenme: Bagrelerin Tekrarlanması

Son kısımda sözel kültürlerdeki bilgi çeşitlerini ele aldım ve bunları okur-yazar kültürdeki formlar ile karşılaştırdım. Burada öğrenmenin kendi süreçlerini incelemek istiyorum. Kuzey Gana'daki LoDagaalar arasında kaydetmiş olduğum, Bagrenin icra edilişi ile ilgili çalışmalarıma önceki başlıklarda yer vermiştim. Bunlar üzerine daha derinlemesine yorumlar yaparak başlamak istiyorum, sonra sözel ve okur-yazar kültürlerdeki öğrenme sürecinin bazı hallerini incelemek ve son olarak da son iki başlıkta incelenen temaları ele alarak bu tartışmayı bellek ve eğitim hakkındaki fikirlere bağlamak istiyorum. Okur-yazarlıktan önceki toplumların "mit"leri üzerine çalışmalar görünüşte gizli saklıdır ve bunların geniş entelektüel konularla, hatta eğitimcilerin, psikologların veya sosyologların uğraştığı daha yaşamsal sorunlarla ilgisi çok azdır. Ben burada, mit çalışmalarında baskın olan antropolojik eğilimden oldukça farklı bir çizgi takip ederek, çalışmaların bu tür konularla olan bağlantısını belirtmeye çalışıyorum. Tartışma, tekrarlama işlemi üzerine odaklandığı için, bunun ilgilendiği alan, gözlemcilerin varsaydığı "derin yapı" yerine daha çok katılımcıların hatırlama altyapısıdır. Bu yaklaşım daha çok fiili uygulama ile ilgilidir, fakat bunun sebebi bereketli teorinin daha az üretken olması değildir; çünkü konu, Parry ve Lord'un sözel aktarımla ilgili tartışmalarıyla, Kramer, Gardiner, Oppenheim ve diğerleri tarafından yapılan Yakın Doğu'daki eski okur-yazar kültürlerin analizleri ile yakından ilgilidir. Ayrıca tekkültürlü türde bir çalışmadan daha fazlası olan bir psikolojik çalışmanın sonuçları ile de ilgilidir.

Bellek ve Bagre'ler

Kaydetmiş olduğum Bagrenin ilk versiyonunu yazarken,

onun öğrenilme yöntemleri üzerine aşağıdaki yorumları yapmıştım:

Bu "mit"lerin ezberlenmesi yeni üye olacak kişiler için zorunludur ve bu görevi başarıyla tamamlayanlara ödül verilir. Anlatıcıya, payına düşen prestijin yanı sıra özel yiyecek, bira ve para tahsisatları yapılır. Yeni adayların, üyeliğe kabul edildiği zaman, kendi soyları ve çevreleri dışındaki diğer Bagre performanslarını görmeleri salık verilir, böylece onu nasıl icra edeceklerini öğrenirler (Ak Bagre, 1.5209). Yine de tamamı 12 bin "dize" olan bu işin boyutlarının tam öğrenilmesi için daha sistematik yöntemlere gerek olduğu açıktır. Aslında bu eğitimler verilmektedir fakat bu, esasen evde yapılır. Benima bana, kendisine Bagreyi satır satır öğreten dedesi Napii'nin gözdesi haline nasıl geldiğini anlattı. Birifu'nun son reisi Gandaa'nın oğulları, okul tatili için eve döndükleri zaman, yaşlı adam küçük "kardeş" Yinkwo'yu çağırıp çocukları kulübenin damında toplamasını söyler ve onlara bütün bölümleri satır satır tekrarlatırmış. Sonra ne öğrendiklerini görmek için hepsini tek tek imtihan edermiş.

O zamandan bu yana, aynı performansın diğer versiyonlarını kaydettim, bu da benim öğrenme süreci hakkındaki bakış açımı değiştirdi. Sözün kısası bu versiyonlar arasındaki farklar o kadar büyüktür ki eğer Bagre benim bahsettiğim belirlenmiş yöntemlerle öğretiliyor olsa, o zaman bunlar sadece "şaşırtıcı bir başarısızlık" olarak tanımlanabilir. Bagrenin ev halkı içinde öğretildiğine dair bana verilen bilgiden bir kuşkum yok. Ama bu türden öğretilerin çok ender, hem de kısmen olması gerekir. Doğru veya "gerçek" versiyona (*yilmiona*) duyulan istek elbette vardı, fakat ben "doğru" teriminin altında ne kadar bir tolerans bulunduğunu bir türlü açığa çıkaramadım. Bunun çeşitli sebepleri var. Birincisi; anlatının hız ve içeriği göz önüne alındığında, "yanlış" olarak algılanan bir şeyin düzeltilme zorluğunun bulunması. İkincisi; bir düzeltme söz konusu olsa bile, "yanlış" olan şeyin önceden algılanmasının ve saptanmasının zorluğu. Son olarak; icra edenle kompoze eden arasında zorunlu bir farkın olduğu birebir tekrar etme konusuna, birçok yazılı kültürde olduğu gibi yeterli değerin verilmemesi ihtimali (Finnegan 1970).

Alıntı yapmış olduğum iki rapor dışında, bu türlü eğitimle ilgili başka örnekler hakkında bir bilgiye sahip değilim. Muhak-

kak ki Bagre versiyonlarının kıyaslanmasında görülen sonuçlar, harfi harfine öğrenmenin, ezberci belleğin ve ezberleyerek öğrenmenin "mit"in tekrarlanmasında çok az rol oynadığını bize gösterir. Eğer biçimsel bir öğrenme söz konusu değilse o zaman kişi nasıl öğrenir? Bunun cevabı tam olarak değilse bile anlatının kendi içinde, basılmış özgün versiyonunda belirtilmiştir:

Küçük bir çocuk varsa
aranızda
biraz sezgiye sahip
ve giderse
bir başkasının Bagresine
ve otururşa,
yiyecek için değildir bu.
Oraya gider
ve oturur
ve bakar
ve dinlersin
nasıl yaptıklarını.
Bir bütündür
Bagre;
fakat
farklıdır icra edilişi.
Eğer dinlerseniz
Bagreyi anlatanları,
onların tarzını kapar
ve bir gün,
siz de anlatırken
kendi Begrenize katarsınız.
Anlattığınız zaman,
bunu kendi Bagrenize katarsınız.
Böyle yaparsınız,
sonra selamlarsınız
onların yaşlılarını
ve kadim atalarını.
Onları selamlarsınız
muhafızlarını,
Kutsal tapınağı
ve Bagreyi anlatırsınız.
Terk ederseniz eğer
Bagre odasını,
dışarı çıkar
ve dua edersiniz
Kutsal tapınağa
ve dönersiniz.

Görürsünüz ki
konuşabiliyorsunuz
siz de artık (Goody 1972:186-7).

Gösteri sırasında olan şey şudur; Anlatıcı konuşur, dinleyici dinler ve bir veya birkaç kişi onun sözlerini tekrarlayarak karşılık verir. Fakat Anlatıcı ve tekrarcılar bunu kendi öğrendikleri özgün metinden yapmazlar; koro, anlatıcının söylediklerini aynen tekrarlar ve onu hiçbir şekilde sorgulayamaz. O, üstünde oturduğu "kütüğün" hakim otoritesidir, sözleri de Bagredir. Sözlerini çabuk çabuk sürdürür, ta ki kendisi bir başkasına sözü devredene kadar kimse onun sözünü kesemez. Şu bir gerçektir ki gösterinin yapılacağı bir sonraki performansta, bir başka Anlatıcı, kendinden önceki Anlatıcının kullandığı bazı sözcük formlarını, olayların sırasını göz ardı edebilir. Fakat kendinden öncekinin hatalı olduğunu söylemediğinden, dinleyenlerin önüne bu durumda birbirinden farklı (en azından) iki versiyon çıkmış olur.

Bu durum, sadece özgün metinden sapmalara karşı bir yaptırım olmaması durumu değil, fakat anlatının asıl metnin kavramıyla ilgisiz hale gelmesi durumudur. İnsanlar bu uzunlukta ve zorlukta bir metni tekrarlamaya ve düzeltmeye çalışsalar bile bunu yapamazlar, çünkü söylenenleri yan yana koyamazlar. Oysa yazılı metinlerde, yazının çalışmalara dış uzamsal bir boyut kazandırdığı durum çok başkadır. Bu uzunlukta ve hızda peşpeşe gelen sözel girdileri detaylı olarak karşılaştırmak, sözel toplumlardaki fertlerin uzun-vadeli bellek kapasitelerinin çok ötesindedir. Tek bir Anlatıcı otoritenin veya bir onaylanmış metnin olmamasından dolayı, böyle farklı versiyonlar üretilmektedir.

Bu çıkarımları güçlendirmek üzere ortaya koyabileceğimiz birçok kanıt vardır:

1. Mitin en standart bölümlerinde bile görülen değişmeler,
2. Benim daha sonra tanımlayacağım, kasıtlı olarak "çıkarılan" doğru ve yanlış versiyonlar tartışması,
3. Ezberci öğrenmede neden ve nerede soruları.

Bir başka yerde, "Bagre miti"nin kaydedilmiş versiyonla-

rının (1951-2 ve 1969-70) değişme durumlarını incelemiştim (Goody ve Duly 1981), yine de hala geride yapılacak çok şey var. Ben burada sadece, başka versiyonların da toplanmasından sonra zorunlu olarak öncelik kazanan sonuçları özetleyeceğim (1974-5, 1976-7, 1978-9). Birifu'nun icra ettiği Bagre, iki bölüme ayrılmıştır; Ak ve Kara. Birincisi, Eski Yakın Doğudaki ve diğer yerlerdeki "ayinsel metinler"in eşdeğeri, ikincisi öyküsel ve kurgusal olandır. Oyuncuların bu gösterilere, bağlantılı olan derneğe verilen isimle, yani Bagre ile aynı adı vermelerine ve de ayin ve gösteriyi, görsel ve sözel faaliyeti kültürlerinin değişmeyen öğeleri olarak görmelerine karşılık, Kara Bagre zaman içinde, yere ve anlatıcıya göre çok önemli değişmeler gösterir. Bunun için, aktörler birçok bağlamda Bagre versiyonlarını tek ve aynı olarak anlatıyor olmalarına rağmen, aslında bu versiyonlar arasında köklü farklar vardır. Ritüellere ve bir dizi standart görsel faaliyetlere bağlı olan Ak Bagre, Kara Bagreye göre daha az değişme gösterir. Ancak törenlerin sunulduğu düzen, dışarıdan herhangi bir kontrol veya düzeltme olmaksızın, bu dış normlar etrafında gösteriden gösteriye değişir, hatta herkesin "ezbere" bildiği geleneksel duaların sözleri bile anlatıcıdan anlatıcıya değişir.

Bagrelerdeki farklarla ilgili ikinci tür kanıt ve bu kanıtların öğrenme süreçlerine tuttuğu ışık, "mit"in hatırlatıldığı ve bir duraklama olduğunda verilen suflenin özellikleri incelendiğinde ortaya çıkar. Benim merakım, hatırlatmanın yapısı ve semantik yapı bağlantılarının nasıl bir ilişkisel yapı içinde olduğudur. İlişkisel yapılar derken, örneğin Levi-Strauss'un Güney Amerika Mitleri (1964) ya da Greimas'ın Bernanos Romanları (1966) üzerine yaptıkları analizlerin sonuçlarını kastediyorum. Hatırlatmanın yapısı derken, bir kişi (veya kişilerin) bir mitin veya diğer karmaşık bir kalıplaşmış sözel formun tekrarını yaparken, bunun kavranma hallerini kastediyorum. Merakımla ilgili bu genel açıklamaları yaptıktan sonra, daha özellikli sorular sormamız gerekiyor. Bir "yapısalcı"nın analizinden ortaya çıkan yapı nedir? Konuyu en basit hale indirgersek, çıkan sonuç kategoriler arasındaki ilişkiler açısından (genellikle ikili olarak) ifade edilebilir. Örnek olarak, okuyucu Greimas'ın Bernanos (1966) analizindeki sonuç veren formülünü alabilir veya Levi-Strauss'un

yemek pişirme konusunda kendi semantik algısını özetlediği "triangle culinaire" [yemek pişirme üçgeni] (1965) alınabilir.

Hatırlamanın yapısına nasıl ulaşabiliriz? Bir deneysel ortam hazırlayarak, bazı kişilere sınırlı bir uzam-zaman içinde bir romanı (veya başka tür bir kitabı) tekrarlamalarını ve buradan seçtikleri bir öğeyi öyküsel, karakteristik, tematik, ilişkisel yönlerden etraflıca analiz etmelerini isteyebiliriz. Benim aradığım kendi malzemem, bir teyp alıcısının kullanılışı sırasında planlı olmayan bir deneyimle ortaya çıktı. Normal olarak Bagre, "otoriter" bir şekilde anlatılır. Anlatıcı bir satır okur ve orada bulunanlar bunu tekrarlar ve bu böylece Bagre bitene kadar veya Anlatıcı yerini bir başkasının almasını isteyene kadar devam eder. Diğer bir deyişle, icraat sırasında söz kesilmez veya diğerlerinin müdahele edip bir şeyin atlandığını ya da yanlış bir şey eklendiğini söyleme fırsatı yoktur. Ancak benim birlikte çalıştığım iş arkadaşım S.W.D.K. Gandah için dostları ve akrabaları tarafından özellikle hazırlanan bir dizi gösteri sırasında, kullandığımız iki teypten şeridi bitenin makarasını değiştirmek için anlatıların birçok yerinde durmak gerekti. Bu olurken katılımcılar aralarında, ardından neyi anlatacaklarını tartışmaktaydı ve sözleri hala çalışmakta olan ikinci teyp tarafından kaydedilmişti.

Peki insanların Bagre türünde uzun bir anlatıyı hatırlama olgusunun çerçevesi nasıl çizilir? Onlar bizim hatırlama yapımıza, örneğin radyoda bir oyun dinlediğimizde veya bir roman okuduğumuzda, tekrarlama veya sadece eleştiri amaçlı olan hatırlama yapımıza benzer mi? Eleştiri için seçilen hatırlama, tekrarlama için seçilen hatırlamadan daha fazla önceden-programlamaya dayanacaktır. İkinci durumda en azından biraz kesinlikle, hatırlamanın yapısı, "yapısal analiz"in yapısına pek benzememektedir diyebiliriz. Tekrar etmenin çatısı, genellikle büyük ölçekli etkinliklerden ve olaylardan oluşur; törenler, bazı faaliyetler veya araya-sokulan anlatılar gibi... Bunlar kalıplaşmış deyimler olarak araya sokulup Anlatıcıya genellikle yerinde sayarak zaman kazanma ve bunu takiben yapılacak olanı düzenleme fırsatı verir. Ak Bagre için bu çatıyı, törenler dizisi oluşturur, bunun için anlatılar hem repliktir hem de sufle edilir. Bunlardaki uzun dizilerden oluşan özel bir törenle ilgili bölümlerin fark-

lı versiyonlarını karşılaştırdığımızda hem sabit hem değişken özelliklerle karşılaşırız. Değişiklikler vardır çünkü törenin kendisi "tanımından" çok daha karmaşıktır, nemonik (hatırlatıcı) olmayıp bir "özet"tir; içine katılanlar her zaman aynı değildir. İçinde standart anlatı öğeleri şeklinde yerleştirilmiş değişmezler vardır. Bu anlatı öğeleri sayı olarak üç tanedir. Birincisi, bir meyve yarasasının hikayesidir, eşiyle birleşme konusunda tartışan bu yarasa, yiyecek bulmaya gider ve bir shea ağacı yemişi (fıstık benzeri yemiş) bulur ve bunu paylaşmak istemez. Fakat onu yere düşürür, bunu bulan bir çiftçi, artık Bagre törenlerinin başlama zamanı geldiğini fark eder, çünkü olgun yemişin, acemi üye adayları tarafından yenilmesi haramdır. Fıstığın kendisi (gerçek anlamda) "yağ" çıkarmak için gereklidir ve bu yağ (aslında beyaz boya) yeni üyeleri işaretlemek için onların bedenine sürülür. Daha sonraki bir aşamada, buna benzer bir hikaye de gine horozu ve eşi hakkındadır, bunlar Fasulye Çiçeği Törenlerinin başlama işaretidir. Üçüncü bir hikaye ise gezici bir tacirin gelerek asıl tören için, Bagre dansı için gerekli olan tuzu satması hakkındadır.

Anlatıların sıralamasını ya da nelerin atlandığını tartışırken, aktörler bir sonraki törene veya bir evin inşası gibi süregiden bu türden büyük olaylara başvururlar. Eğer bunlar anlatıya eklenirse, o zaman bu, fark edilmeyen atlamalar veya belirtilmemiş eklemeler vasıtasıyla yapılan başka her ne varsa icraya uygun olacaktır. Bu da ortaya koyuyor ki hatırlamanın çatısı ne yüzeysel düzeyde, burada ben birebir belleğin devrede olduğu düzeyi kastediyorum, ne de aynı zamanda, birçok mitoloji uzmanının ve edebiyat eleştirmeninin anladığı gibi "derin yapı" düzeyinde yatmaktadır. Tam aksine burada önemli rol, anlatının kendisi veya "olaylar çatısı" tarafından yüklenilmiş gibi görünmektedir. Ben anlatıyı, bir olay çatısının özel bir durumu olarak, yani aktarılan veya tasarlanan olayların ortak bir katılımla birbirine bağlanması olarak alıyorum. Sağduyu bize, hikayeleri tekrar anlatmanın, bir dizi törenin hesabıyla uğraşmaktan daha kolay olduğunu söylemektedir, çünkü olayların kurgusu, anlatının mantığı, ortak katılım bağı, hikayenin kendi suflesini oluşturan bir rol oynar. Törenler dizisi ile uğraşmak, sırasıyla bir yasaklar dizisi ya da felsefi spekülasyonlarla uğraşmaktan daha kolaydır,

çünkü orada bağlı kalınacak bir kronolojik yapı vardır. Ancak törenlerin yapısında insanı ezen bir zorlayıcı mantık yoktur, bu yüzden mitin icrası süresince hatalar yapılabilmekte, olayların sırası bazen değişebilmektedir. Bu durum, birisi tören *içinde* konuşurken değil, tören *hakkında* konuşurken görülür ki bunlar onun bölümü oynanır ve anlatılırken kullanılan zamanlayıcı repliklerden veya seyircinin onayından ayrıdır.

Sözel Kültürlerde Birebir Bellek

Bahsedeceğim üçüncü nokta, genel anlamda belleğin kültürlerdeki rolü ile özel anlamda birebir belleğin rolü ile ilgilidir. "Diğer kültürlerdeki" bellek ve hatırlama üzerine yapılan tartışmaları, gözlemleri ve deneyimleri anlamak her zaman kolay olmaz. Bütün toplumlarda bireyler çok miktarda bilgiyi genetik depolarında, yani uzun-vadeli belleklerinde ve geçici olarak da çalışan belleklerinde tutarlar. Okur-yazar olmayan toplumların çoğunda ve bizim toplumların birçok kısmında, bellek deposundaki çeşitli birikimler, günlük faaliyetlerin parçasıdır. Birinin örgü örmeyi öğrenmesi, bir dizi bellek "hedefli" "talimatı" dinleyerek değil, onu seyrederek ve uygulayarak olur. Böyle bir fiil, amaç odaklı olmak açısından, bilerek yapılan bir iş olmakla birlikte, burada amaç "hatırlamak" değildir. Tekrarlama, kopyalama, anlatma gibi belleğe "yönelik" şeylerle ilgili yapılan tekrar işlemlerinde belirgin bir gelişme yoktur. Örnek olarak bir küçük çocuk, sesleri, sözcükleri ve cümle bilgisini iletişimde bulunmak için ve diğer kişilerle iletişim içindeyken öğrenir; bu seviyede tekrarlama işlemleri devrededir, fakat bu doğrudan doğruya iletişim bağlamında olur.

Bellek deposu bütün kültürel aktivitelerle bağlantılı olduğuna göre antropolog ve psikologlar kişilerden veya toplumlardan bahsederken onların hatırlama ve bellek kapasitelerinin farklı olduğunu, "iyi" veya "kötü" belleğe sahip olduklarını söylemekle acaba ne demek istiyorlar?1* Yaygın günlük konuşmalarda ne demek istediğimizi biliriz. Bir yolda beraber yürüyor olsak ve mor meyvesi olan bir bitkiye rastlasak, size sorsam: "Söylesene, bu bitkinin adı nedir? Ben hatırlayamıyorum." Siz de belki şöyle cevap verirsiniz: "O öldürücü itüzümü. Ne kötü hafızan var. Daha önce görmüş olmalısın onu." Kişiler arasındaki bu

tür farklar, yeteneklerin farklılığına veya ilgi alanlarının değişikliğine atfedilebilir. Mesela ben şehirde yaşıyor olsam, siz de kırsalda oturan bir bahçevan veya botanikçi olsanız, hatırlama ile ilgili farklarımızı yeteneklerimizin farklı oluşuna bağlamaz, bunları deneyimlerimizdeki farklılıklara atfederdik. Siz bir kelimeyi yılda yirmi kere, ben on yılda bir kere duymuş olabilirim. Ayrıca bir de içgüdü etmeni var. Siz çocuklarınızı zehirli bir bitkiden uzak tutmaya çalışırsınız, oysa benim çocuklarım tekerlekli araçlardan gelen daha büyük bir tehlike altındadır.

Antropologların veya psikologların çoğunlukla başvurdukları bellek bu genel bellek değildir. Antropologlar, İncil'in açılış faslındaki gibi uzun isim dizilerinin tekrarlanma becerisinden çok etkilenmişlerdir. "Şimdi Jacob'un oğulları on iki oldu, Leah'nın oğulları; Reuben, Jacob'dan ilk doğan, ve Simeon, ve Levi, ve Judah, ve Issachar, ve Zebulon: Rachel'in oğulları; Joseph ve Benjamin: Ve Rachel'in hizmetçisi, Bilhah'ın oğulları; Dan ve Naphthali: Ve Leah'nın hizmetçisi, Zilpah'ın oğulları; Gad ve Asher" [*Genesis* 35:22-6]. Fakat Nuerler[8] arasında uzun isim dizileri, aslen İncil'de olduğu gibi, sadece köken belirtmeyen, aynı zamanda varolan sosyal ilişkileri, yani İsrail "kabile"lerinin düzenini veya bölümlerle bireyler arasındaki ilişkileri temsil eden bir soyağacıdır (Evans-Pritchard 1940). Diğer bir deyişle, bu soyağaçları kusursuz eğitim veya ezberci öğrenmenin sonucu değildir; Bunlar çağdaş sosyal bağlantılara iyi uyduğundan, özellikle bellek yeteneğinin çalıştırılması ile değil, sıradan iletişim yöntemleri ile de kazanılabilirler. Veya buna alternatif bir şey söylemek istersek, antropologlar onların uzun şiirleri ve mitleri aktarmadaki hünerlerinden çok etkilenmişlerdir, fakat bu tekrar edişlerin tam anlamıyla yapıldığına dair çok az kanıt vardır.

Diğer taraftan psikologlar, genellikle belli bağlamdaki özel görevlerin planlı şekilde öğrenilmesine ilişkin durumlarla ve öğrenilenin onu öğretene tekrarlanması ile ilgilenmişlerdir. Ben aslında bu ikinci modelin, harfiyen öğrenmeye, planlı şekilde aktarılan bilginin eksiksiz olarak hatırlanmasına dayanan modelin, Bagrelerin tekrarlarında geçerli olduğunu düşünmüştüm. Şimdi ise bu türden bir öğrenmenin Bagreler bağlamında önemsiz bir

8 Ç.-n: Doğu Afrika'da yaşayan en büyük etnik halklardan biri.

yer tuttuğunu ve bunun LoDagaaların yaşamındaki herhangi bir sektörde çok ender görüldüğünü düşünüyorum. Ben özellikle, belli işlemlerden çıkarılmış olan, birine belli bir köye giden yolu söylemek gibi, bilinçli bellek görevlerini kastediyorum. Bu durumlar çok azdır ve eğer Bagre anlatıları gibi öncelikle işitsel olan faaliyetlere odaklanırsak, daha da azdır. Yol bulmak büyük ölçüde görsel bir görevdir, özellikle önceden keşfedilmiş bir bölge ile ilgili ise ve ana evini ziyaret etmenin veya Avustralya'ya yapılan gezintinin fonksiyonlarından biri kesinlikle "önceden keşfedilmiş" bir bölgeyi belirlemektir. Böylece yön tarif etmek, öncelikle görsel işaretlerin hatırlanması ve belirlenmesidir. Gerçekten işitsel repliklerin tam olarak hatırlanması çok enderdir, çünkü böyle hatırlatma gerektiren birçok durum, aslında işitsel repliklerin "durumun bütünü" içinde yer aldığı işlemlerin hatırlanmasıdır. Buna örnek olarak, evlilikle ilgili bir dizi ödemelerin tespitinde tanıklık eden birinin faaliyeti veya dul birinin eşi ölmeden önce birlikte yaptıkları borç ve alacakları sayıp dökme faaliyeti gösterilebilir. Benim bildiğim birkaç istisna, Kuzey Gana'daki merkez devlet Gonjalarda görülür, burada ülkenin bölümleri törensel veya başka amaçla listelelenmiştir ve burada bile hatırlama için coğrafi bir temel vardır. Bütün bu durumlarda, gerekli olan hatırlama olgusu uzun bir "mit"in öğrenilmesi ile kıyaslandığında son derece sınırlıdır ve her durumda işitsel replikler diğer tür replikler tarafından kuvvetle desteklenir.

Okur-yazar olmayan kültürlerde bazı kalıplaşmış sözel formların tam formuna uygun olarak ezberlendiğini bir an bile yadsımak istemem. Şarkılar da bazı uzun parçalar gibi, tam da bu şekilde açıkça belleğe yöneliktir. Özel durumlarda, Gonjaların *kuntunkure* davulcuları Batı Afrika krallıklarının geçmişini özetleyen bir dizi şiir icra ederler ve bazen reislik hakkında anlaşmazlık olduğu durumlara atıfta bulunurlar. Eski konuşma formlarının ("derin Gonja") korunması, onlara gizemli bir karakter verir ki bu da anlaşılmalarını zorlaştırır ve farklı şekillerde yorumlanmasına yol açar. Anlamı gizli bir söyleyişi tartışmak çok zordur. Söyleyişlerin kendisinde, zaman içinde kuşkusuz ritmik formların ve davulların da yardımıyla, belli bir denge oluştuğu söylenebilir. İfa olarak bilinen Yoruba kehanet sisteminin şiirleri de kahinlik mesleğine girmek için yapılan üyeliğe kabul

işleminin bir parçası olarak ezberlenmek zorundadır, ancak bu ezber kişiden kişiye kesinlikle farklılık gösterir (Bascom 1969). Ruanda'da bazı saray şiirlerinin XVII. yüzyıl gibi eski bir tarihte yazıldığı ve hem yazan hem de söyleyen hanedan şairleri *(umusizi)* tarafından miras bırakıldığı söylenir. Dernekler olarak yapılanmış olan bu şairler, "okul"larda eğitilir, bira ve bazı ayrıcalıklarla ödüllendirilir, şiirlerini, kelime kelime korumaları için özendirilirlerdi (Coupez ve Kamanzi 1970:159). Bunlar kullanılan dilin arkaik karakterinden biraz daha fazlasının kanıtıydılar.

Uzun eserlerin tam olarak tekrarının kanıtları elbette vardır, fakat değişik zamanlarda toplanmış "metin"lerin (kaydedilmiş konuşmaların) olmayışı yüzünden bunların güvenilirliği sınırlıdır. Yukarıda bahsi geçen her üç vakada, merkezi politik sistemlerde önemli rolü olan uzman anlatıcıları ele alıyor olmamız dikkat çekici olabilir; aynı şey Akanlar arasındaki "sözcü"nün aktardığı tarihi anlatılar için, veya Mossi eyaletlerindeki belli bazı evlerin tamtamla anlatılan geçmişleri için de geçerli olabilir. Fakat genel olarak daha basit toplumlarda, kalıplaşmış sözel formların, ister anlatı olarak, ister kısa veya uzun olsun, tam olarak tekrarı çok enderdir.

Bu durumun bir sebebi, önce işi başlatacak, sonra düzeltici işlevi yapacak olan sabit bir model olmayınca bilgiyi tekrarlamada yaşanılan güçlüktür. Elbette sınırlı uzunluktaki eserleri, öğretmen ve öğrenci, bunu tekrar edecek, denetleyecek ve depolayacak kadar uzun bir süre kendi kısa-dönem belleklerinde tutabilirler. Günlük yaşamdaki sıkıcı düz yazı yerine "hatırlanabilir konuşma" (Auden'in şiiri tanımladığı ifade) ile bu daha kolay yapılabilir. Ve teorik olarak bu, Bagreler gibi uzun anlatılar için de - eğer bunlar daha küçük bir dizi bloklar şeklinde bölünürse - yapılabilir. Fakat bu olasılık, öncelikle daha uzun olan konuşmanın, ister tam birebir formda olsun isterse bir "yapı" halinde olsun, bireysel katkılara daha fazla yer veren bir replikler dizisinin bellekte nasıl depolanacağı sorusunu beraberinde getiriyor. Ve ayrıca sözel toplumlarda çok ender kullanılan bir tekrar ederek öğrenme şeklini de üstleniyor.

Çoğu insan, eğer belli tekrarlama işlemleri kullanmıyorsa, uzun dönem depolanmış bilgileri birebir hatırlamada güçlüklerle karşılaşır. Ezberden öğrenme, bilerek yapılan bir işlemdir,

bölümler defalarca tekrarlanır, ta ki doğru olarak yapılana dek... Bu işlem, bir metni okuyup tekrar ederek görece daha kolay yapılabilir; yani önce onu okuyup sonra gözünü ordan alarak içeriği olabildiğince tekrarlamak, sonra tekrar metne dönüp doğruluğunu sağlamak ve düzeltilen yerden devam etmek...

Bilerek yapılan tekrarlama dikkat-odaklı bir işlemdir ve diğer girdileri dışlamak ister; bu yüzden bu yolla bir şey "öğrenmeye" çalıştığımız zaman bunu genellikle gözlerimizi kapayıp kulaklarımızı tıkayarak yaparız. Derneğin bir üyesi olarak Bagre mitini dinlemek, sadece birçok kere işittiği her ifadeyi Anlatıcıdan sonra tekrar etmek, sınırlı bölümleri bile birebir parçalar halinde bellekte depolamak için yeterli değildir. Aynı şey, "fotografik bellek" sahibi olan bazı sıradışı kişiler hariç tutulursa, sıradan okuma için de geçerlidir.

Eğer sözel kültürler tekrarlamalı öğrenmeye biraz önem veriyorsa bu, kısmen kopyalamanın tam olarak aktarılmasındaki güçlükten ve böyle bir eylem şeklinin çok gerekli olmamasındandır. Aslında tam hatırlamadan elde edilen, tam olmayan hatırlamadan elde edilenden daha az gerekli, daha az değerli olabilir.

Şimdilik "somut" güçlükleri bir kenara bırakalım. George Miller, başa çıkabileceğimiz bilgi miktarının arttırılması için sihirli yedi rakamından başka, yeniden kodlamanın [söylemenin] değerine işaret etmiştir. Yeniden kodlamanın [söylemenin] en alışılmış türü, diğer bir sözel forma aktarmaktır. "Ne zaman bir hikaye veya tartışmayı hatırlamak istesek, genellikle bunu kendi sözcüklerimizle ifade etmeye çalışırız" (Miller 1956:95). Bartlett'in de, deneklerinden karmaşık bir malzemeyi, bir hikaye veya tartışmayı tekrar etmelerini istediğinde keşfettiği tam olarak buydu. Burada yapılan tekrarın doğruluğunun bir istisna olduğunu gördü. Denekler, konuyu hatırlamaktan çok, yeniden kurgulamış gibiydiler, bu durum, uzun bir zaman sonra onlardan tekrar hatırlamaları istendiğinde özellikle daha belirgin olmuştu. Geriye kalan şey, "soyutlanmış fakat çarpıcı detaylar"dı, bu da deneklerin ön yargılarına uygun düşüyordu. Denekler hikayeleri hatırlamaya çalışırken, bölümleri kaldırıp onları kısaltmadan daha uyumlu hale getirdiler; burada hatırlamanın yanı sıra yaratma da olduğundan, Bartlett bunu "yapıcı hatırlama" olarak

tanımladı. Bireylerin kendisi çoğu zaman bir şey yarattıklarının farkına varmıyordu çünkü yaratmış oldukları bölüm, çoğunlukla onları en fazla hoşnut eden ve en fazla emin oldukları bölümdü. Bu durum, Bartlett'in bellek takibine, hatırlamaya daha az önem vermesine, ve böylece "geçmiş tepkilerin ya da geçmiş deneyimlerin etkin bir organizasyonu" demek olan, bir şema dahilinde yeniden yapılandırmaya daha fazla önem vermesine yol açtı (1932:201).

Ben, Bartlett'in çalışmasından derlenmiş bir hipotezle işe başlamamıştım. Bu ihmal biraz şaşırtıcıydı çünkü onun *Remembering* [Hatırlama] üzerine yazdığı kitabını daha önce okur-yazarlık hakkındaki bir makalede tartışmıştık (Goody ve Watt 1963); onun çalışması o zamanki Durkheimcı ekolden çıkan bellekle ilgili teorilere uymakla kalmıyordu, aynı zamanda kendisi de dönemin Rivers ve diğer Cambridge sosyal bilimcileri üzerinden "diğer kültürlere" yönelik yapılan araştırmalarla temas içindeydi. Bazı eski notlara baktığımda, kalem ve kağıdın yokluğunda, ezberleme olgusunun bir *aide mémoire* [hatırlamaya yardımcı] olarak gerekli olduğunu düşünmüş olmamdan dolayı, basit toplumlardaki ezbere öğrenme hakkında o zaman farklı bir görüşte olduğumu anladım. Fakat şimdi sözel kültürlerdeki üretken yeniden yapılanma fikrini, karmaşık olaylardan daha basit olanlara kadar genişletebilirim; ezbere öğrenmeyi gerektiren durumlar veya eski okur-yazar kültürlerde çok yaygın olan listelerin yapılması (ve Whorf'un,1956, yanlış olarak ve fakat standart ortalama Avrupalının karakteristik özelliği olarak gördüğü kayıt tutma işlemleri) çok değerlidir. Okul dışında, pek çok psikolojik deneye model olacak bir öğrenme türü ile pek karşılaşmayız. Bir kısım psikologların belirttiği gibi, "Bir ezbercinin psikoloji laboratuarındaki görevi, normalde hiç yapmayacağı, hiçbir önemi olmayan ve sonradan hiçbir işine yaramayacak olan, seslerin özel dizilişini oluşturmayı öğrenmektir. Belirli bir sırayla ezberleme, öğrenilmesi karmaşık ve marifet isteyen bir süreçtir ve bunun ustası olunduğunda bu oldukça özel bir beceri olarak addedilir" (Norman 1969:102). Bu açıklama bize, sözel kültürlerde ve genel anlamda günlük hayatta bu tür bir öğrenmeye neden az rastladığımızın sebeplerini açıkça göstermektedir. Sanırım buna dayanan beceri ve psikolojik deneyleri küçümse-

mek hata olur, bu hata sadece bunların insan zihnine ulaşıyor olmasından dolayı değil, ayrıca bizim eğitim süreçlerimize esas teşkil eden bir prosedüre, yani okuma-yazma geleneğinin kendisine ulaşmasından dolayıdır. Diğer yandan, sözel yöntemin "edebiyat" ve "mitoloji" alanlarında belirgin üstünlükleri vardır, bunlar Parry ve Lord tarafından Eski Yugoslavya'da bulunan malzeme külliyatında gösterilmiştir.

Lord, yazılarının birinde, Parry'nin koleksiyonunda bulunan, XIX. yüzyılın başlarında Vuk Karadzic tarafından yazılmış bazı şarkıların sözlerini karşılaştırır. O dönemde bir şarkıcıdan on üç şarkı kaydedilmiş, fakat bundan yüz yıl sonra yapılan koleksiyonda bunlardan sadece bir tanesi yer almıştır.

Parry'nin şarkıları üç kategoriye ayrılabilir: A) eski gelenekten "bağımsız" gibi görünenler; B) yazılı metinlerden etkilenmiş olanlar; C) yazılı metne harfi harfine sadık olanlar. Lord'un seçmiş olduğu B ve C kategorisindeki örnek şarkılarda dikkati çeken şey, bu şarkıların, okuma-yazma bilen şarkıcılar tarafından söylenmiş olması ve sözlerin görece önemsiz derecede değiştirilmesiydi. Bu değişiklikler genel repertuarın bir parçası haline gelmezler çünkü bir sonraki kuşağın şarkıcıları yazılı özgün metne başvururlar; bu değişmeler "sosyal" değil "bireysel"dir, bir yaratıcılık değil bir icra etme durumudur, bir konçerto yorumundaki değişmeler gibidir. Öbür yandan, "bağımsız" metne bir örnek, okur-yazar olmayan bir şarkıcının "Nahoed Simeun" adlı şarkının bir versiyonunu söylemesidir; bu versiyon daha eski olan yazılı bir metindeki aynı adı taşıyan şarkıdan büyük ölçüde farklıdır. Bu 305 dizeden oluşur, önceki ise 197 dizedir, "tümüyle farklı fakat bağlantılı" bir öykü anlatır (Lord 1967:1205). Aradaki farklılıklar gerçekten çok dikkat çekicidir; örneğin, birinde olayın kahramanı bir ensest suçlusu, diğerinde değildir. Şarkıcı burada şarkıyı kendinden öncekiler gibi, sözel şairlerin "yaratıcı alışkanlık"larına benzer şekilde kendince yorumlamıştır, seçilen diğer iki şarkıcı ise az veya çok ölçüde yazılı metne sadık kalmıştır. Buradaki fark, (psikologların genellikle "bellek" dedikleri) tam hatırlama ile yaratıcı olan tekrar yapılandırma arasındadır, bu birebir öğrenme veya taklit etme ile ilgili değil, üretken hatırlama ile ilgilidir. Bu tür hatırlama, psikolojik testin genel formlarına bağlı değildir ancak daha yaratıcı olan edebiyatın temelidir.

Bunu bir başka şekilde ifade etmeme izin verin. Eğer birebir öğrenme sözel kültürlerde yaygın olsaydı, orada Frances Yates'in çok bilinen *The Art of Memory* (1966) adlı kitabında bahsettiği türden nemoteknik [hatırlamaya yardımcı] bazı aygıtlar geliştirilmiş olurdu. Kuşkusuz okuma-yazma öncesi kültürlerde nemonik (hatırlatıcı) aygıtlar bulunmaktaydı, ancak örnek olarak İnkaların sürekli quipulara başvurmaları, bu tür aygıtların sanıldığı kadar yaygın olmadığının göstergesi olabilir. Fakat daha dikkat çekici olan şey, Yates'in bahsettiği ayrıntılı sistemlerin bir okur-yazar toplum tarafından bulunmuş gibi görünmesidir. Yates şöyle yazar: "Birçok sanatı bulan Yunanların bir bellek (hatırlama) sanatı keşfettiklerini bilen çok az kişi vardır ve bu da onlara ait olan diğer sanatlar gibi Avrupa geleneğine indirgendiği için Roma'ya devredilmiştir" (1966:xi). Bu buluş, Çiçero'nun *De Oratore* eserinde retorik sanatının beş parçasından biri olan bellekten bahsederken çok canlı olarak tanımlanmıştır. Simonides'in buluşunu yazarken Çiçero şöyle der:

> O, bu beceriyi (hatırlamayı) kazanmak isteyen kişiler yerleri seçmeli, hatırlamak istedikleri şeylerin zihinsel imgelerini şekillendirmeli ve bu imgelerin yerlerini zihninde depolamalı, böylece yerlerin düzeni nesnelerin düzenini koruyacak, nesnelerin imgeleri, nesnelerin kendisini ifade edecek ve biz yerleri ve imgeleri bu düzene göre bir balmumu yazı-tabletinin üzerine yazılmış harfler gibi kullanacağız, şeklinde ifade etti (Yates tarafından alıntılanmıştır 1966:2).

Bellek sanatı üzerine Roma ders kitabını yazmış olan yazar da aynı doğrultuda yazmıştır. "Yerler (mekanlar) balmumu tabletlere veya papirüslere, görüntüler harflere, görüntülerin düzen ve tertibi yazıya çok benzediği için, ortaya çıkan sonuç bir okuma gibidir" (Yates tarafından alıntılanmıştır 1966:7). Burada sözel teknikler bile yazma ve okumaya benzetilmektedir.

Bu yapay bellek formu "sözcükler" için değil "nesneler" için kullanılmış gibi görünmektedir. Örneğin, bir dize ezberlenirken, yazar yine de onun bilinen yolla ezberlenmesinin gerekli olduğunu söyler. Veya bazen sözcükler "stenografi simgeleri gibi ya da kısa notlarla... simgelerin içimize doğru yazıldığı ve bellek plakalarında hatırlandığı bir tür iç stenografi" aracılığı ile hatırlanırlar (Yates 1966:15).

*Nemoteknik*lerin nesneler için değil de sözcükler için kullanılmasının güçlüğünü anlamak zor değildir, bunun sebebi, kısmen çok sayıda olasılık bulunması, kısmen daha az somut olması, kısmen de anlamın karmaşık olmasıdır. Ancak, sözcükleri öğrenmek için önerilen tekniklerin her ikisinin de yazının kullanımına bağlı teknikler olduğunu belirtmek, bir o kadar önemlidir; birinci durumda yazı, öğrenen kişinin bir metnin üzerinden defalarca geçmesine olanak sağlar, ikincisinde ise sözcüklerin steno simgelerine indirgenmesine yardımcı olur. Gerçekten, tüm sistem, bir binada, tiyatroda görsel işaretlerin yerini saptamaya dayandığından, henüz bellekte bir saklama oluşmadan önce, konuşma sesten ayrılarak görsel öğelere indirgenmelidir, yazı tam bunu yapacak bir yoldur.

Bu nedenle *memoria verborum*[9] bu yazarların öne sürdüğü gibi yazının varlığı ile bağlantılıdır. Balmumu yazı-tableti imgesi, bir benzeşimden daha fazlasıdır ve yazının bulunuşunun, eksiksiz alfabeyi keşfeden Yunanlara atfedilmesi bir rastlantı değildir. Fakat *memoria rerum*[10] nesnelerin belleği ne olacak? Bu tekniğin yazıyla ilişkilendirilmesi için benzer bir neden yoktur. Sözel kültürlerde, belirtmeye hiç gerek yok, insanlar nesneleri ve sözcükleri pek zorluk çekmeden hatırlar ve birçok durumda "yapay" araçlar yoluyla bunu geliştirmeyi öğrenirler. Yine de şair Simonides'e atfedilen türde bir gelişmenin, akla yatkın olan oldukça farklı iki ayrı nedenden dolayı yazı ile bağlantılı olması kabul edilebilir.

Bunlardan birincisi düzen üzerinde ısrar etmekle ilgilidir. Nesnelerin tasarlanmış uzamsal yerleşim fikri okur-yazar toplumlarla sınırlı kalmamış, bu durum, benim daha önce tartıştığım listeler, tablolar, matrisler, sütun ve satır sistemleri gibi, grafik düzenlemelerin artan şekilde kullanılmasıyla kesinlikle desteklenmiştir. Tablo ve alfabe arasındaki benzeşim, yine de sadece mecazi değildir. Yazılı listelerdeki düzenleme, kategorilerin tanımında ortaya çıkan bir geri-besleme etkisini destekler görünüyor, bazı bağlamlarda onu daha görünür kılıyor, ancak birinin hatırlamaya çalıştığı bilgi girdisi eğer herhangi bir "soyut" temelde düzene konulamıyorsa bu düşünce konuyla ilgisiz

9 Ç.-n: Kelimesi kelimesine ve sırasını bozmadan hatırlama.

10 Ç.-n: Nesneleri sırasına göre hatırlama

olabilir.

İkinci neden, oyunun amacı ile ilgilidir ve okuma-yazma bilgisinin aktarıldığı okullarda ve hattat odalarında kullanılan araçlarla bağlantılıdır; en azından baskı bulunmadan önceki dörtbin beşyüz yıl içinde, yeniden üretme büyük ölçüde bir bilginin başka birinin çalışmasını kopya etmesi demekti.

Okullar ve Bellek

Okul eğitimi ve yazı, başlangıçlarından bu yana ayrılmaz şekilde birbirine bağlıdır (bu yüzden analitik amaçlı onları birbirinden ayırabilmek zordur). Son başlıkta Eski Mısır'la ilgili bir örnek verdim. Aynı özelliklere Mezopotamya'da da rastlanır. Kramer, "Sümerler'in okul sistemi, doğrudan doğruya çivi yazısı sisteminin bulunması ve gelişmesinin bir sonucudur" (1956:3) der. Uruk'ta bulunan (M.Ö. 3000 civarı) ilk yazılı dokümanlar arasında bile, binden fazla küçük kil tablet üzerinde ekonomi ve yönetimle ilgili yazılar, birçoğunun üzerinde öğrenme ve çalışma için sözcük listeleri yer alıyordu. Şuruppak'ta 500 yıl kadar sonra, çok sayıda okul "ders-kitabı" bulundu. Fakat asıl büyük yayılma bunu takip eden 500 yıl içinde olmuş, bu dönemde Sümer yaşamının her yönünü kapsayan ve esas olarak yönetimsel içerikli onbinlerce kil tablet bulunmuştur. O dönemde katiplerin çokluğu dikkat çekecek ölçüdeydi; bunlar kendi aralarında, yeni ve kıdemli katipler, kraliyet ve tapınak katipleri, yönetim faaliyetlerinin özel kategorilerinde uzmanlaşmış katipler ve yönetimin önde gelen memurları olarak farklı sınıflara ayrılmışlardı (Kramer 1956:3-4).

İkinci bin yılın ilk yarısından başlayarak, okullar hakkında kayıtlar bulunur hale geldi, çünkü okul müdürleri meslekleri ile ilgili yazılar yazıyorlardı. Okulların asıl amacı profesyonel eğitim sağlamaktı fakat giderek bunlar "kültür ve Sümerce öğrenme merkezi" haline geldiler. Duvarların arkasında teoloji, botanik, zooloji, mineraloji, coğrafya, matematik, gramer ve dilbilim gibi o gün geçerli her türlü bilgiyi öğreten ve bazen de bunları kendi bilgisine katan bir bilgin-bilim adamı çeşidi ortaya çıktı (1956:4). Okul aynı zamanda yaratıcı yazı merkeziydi.

Dini bir kurum olarak başlayan okullar, zamanla büyük ölçüde seküler hale geldiler. Öğrencilerin çoğu daha zengin olan

şehirli ailelerden geliyordu ve hepsi erkekti. Organizasyon anlamında da okullarda, daha sonraki Avrupa uygulamalarına yakın paralellikler vardı. Okulun başı, "okulun babası" olarak tanınır ve akrabalık koşullarına uygun olarak da öğrencilere "okulun evlatları" denirdi. "Büyük Birader" ise öğrencilerin kopya edeceği tabloları hazırlayan, onların ödevlerini kontrol eden ve bunları "ezber olarak onlara anlattıran" bir öğretmendi (1956:5).

Eski Babil'de, Sümerler zamanında, erkek çocuklar "tablet-evi"ne devam eder, orada "efendi"lerine ("baba"larına) çıraklık ederlerdi. Orada karmaşık çivi yazısı sembollerini öğrendikten sonra "hemen, sözcük listelerini, eşanlamlı sözcük listelerini, sözlükleri kopyalama işine ve aynı zamanda söylenenden değil belleklerinden yazdıkları özetlere başlarlardı... Böylelikle bir öğrenci bir uzman olarak yeterlik kazanana kadar otuz binden fazla satır ve bilinen edebiyatın ve diğer metin formlarının kopyalamasını yapardı". Sınavlar; kaligrafi, gramer, tercüme, sözlük bilgisi, fonetik, epigrafi gibi birçok farklı konuda ve muhasebe gibi özel eğitim verilen alanda yapılırdı.

Okul eğitiminin başlangıcından beri, bellek görevlerini desteklediğine dair pek çok kanıt bulunmaktadır. Mezopotamya'da M.Ö. 3100 civarından sonra ve hemen ardından Mısır, Anadolu ve Elam'da yönetimlerin ana merkezlerinde katiplerin tuttuğu kayıtlar vardır. Başlangıçtan itibaren okullar, şehir çevresiyle eşit görülür ve okuyanlar elle yapılan işlerden muaf tutulurdu. En yüksek olmasa bile, yüksek statü belirten okullar çoğunlukla rahipler tarafından kontrol edilirdi. Üçüncü bin yılda Mısır okullarının genel olarak, asıl amaçları "tanrı sözünü", "ilahi sözü" – "kutsal yazıyı" – korumak olan rahiplerin kontrolü altında olduğu varsayılıyordu (Wiseman 1970:33). El yazmaları *scriptorium*da[11] veya "hayat evi"nde tutulur ve burada kopyalama ve standart metinlerin (Piramitler, Tabut Metinleri ya da Ölüler Kitabı gibi) seçimi yapılırdı. Katiplik geleneği miras yoluyla babadan oğula geçerdi fakat bu ancak katiplik okulları bağlamında olurdu.

Orta krallık bürokrasisi, artan ihtiyaca gerekli olan sekreter ve katiplerin yetiştirilmesi için devlet okullarının kurulmasına önayak oldu. Öğrenciler önce (rahiplere ait olan) hiyeroglif ve

11 Ç.-n: Manastırlarda hattatlara mahsus bölüm veya oda.

hiyeratik yazıyı öğrendiler ve sonra alıştırmalara ve geleneksel metinlerden özetler çıkarmaya geçtiler. İlahların, mesleklerin ve mekanların isim listelerinin (*onomastika*) ezberlenmesi ve kopyalanması da bunlara dahildi.

Bilginin aktarılması sürecinde, yapay hatırlama tekniklerinin iyice özümsenmesi için okullar tarafından desteklenen birebir ödevler, en eski zamanlardaki acemi katiplerin başlıca alışkanlığı olan kopya etme eyleminin sözel karşılıklarıdır. Yeni öğretmen, Büyük Birader, –okul metinleri– denilen eski tabletleri kullanarak, bir yüzüne bir bölüm yazar ve öğrenci arka yüzüne bunu kopya ederdi. Sonra öğretmen öğrencilerin bu ödevlerini, tıpkı bugünkü öğretmenlerin yazı defterlerini kontrol ettiği şekilde inceleyerek yanlışları düzeltir, kötü olanları cezalandırıp, iyi olanları (yani doğru kopya edenleri) ödüllendirirdi.

Biz burada birebir belleğin yazılı eşdeğerinin yani tam kopyalamanın (alfabenin dürtüsel bir isabetle dahil olduğu "kelimesi kelimesine", "harfine kadar" anlamını taşıyan kopyalamanın) kurumsallaştırılmasına tanık oluyoruz, bu işlem okullardaki sözel karşılığını, sadece belli bellek görevleri içinde değil, aynı zamanda öğrenim sırasında öğretmenin öğrencilere öğrettiklerini sorup cevap alması süreci içinde de bulur.

Bir çocuğu aileden ayırıp onu özel otoritenin yetkisi altına verme süreci, kabaca bir tür "bağlamsızlaştırma"(veya "bağlamından koparma"), "biçimselleştirme" olarak tanımlanabilir; çünkü okullar sonuç olarak tekrarlama, kopyalama, birebir bellek işlemlerinin "doğal olmayan", "sözel olmayan", "bağlamsızlaştırılmış" yanlarına önem verirler. Bu eğilimi kabul etmek, tekrar-yaratmanın değil de tekrarlamanın biraz daha önemli olduğu sözel toplumlardaki çelişkiyi anlamamıza yardımcı olacaktır, her halükarda benim uğraştığım bilişsel faaliyetlerin birçok alanında bu böyle gerçekleşecektir. Bu, bizim hem "mit"lerdeki farklılaşma sorununu, hem de klasik zamanların bellek yöntemlerinin sözde keşfedilişini anlamamıza yardım eder; benzer yöntemleri sözel kültürlerde de bulduğumuz için aslında bu tam olarak bir keşif değildir, ancak daha sonra bu, çok özel bir gelişmeye uğramıştır. Fakat, okullarda yaratıcılığın (çocukların daha çok özgürlüğe sahip olduğu diğer eski grafik faaliyetlerden farklı olan yazılı faaliyet içindeki yaratıcılığın) kaybolması yü-

zünden bizim de hemen feryat etmemek için anlamamız gereken şudur ki; özellikle baskının bulunduğu dönemden önce, doğru kopyalama yapmak çok önemliydi, çünkü sonunda ortaya çıkan, bireyin kendi ders kitabını şekillendirecek olan metin veya matematik tablolar, sınıfta faydalı olduğu kadar sonraki yaşamında da genellikle yarar sağlıyordu. Ortaçağ üniversitelerinde bir kütüphane kurmak için gerekli araçları okul sağlıyordu; el yazması çoğaltmalar zorunlu olarak elle yapıldığından tekil bir faaliyetti, oysa baskı, çoğul bir faaliyettir ve kişileri, kopyalama görevinin bu zahmetinden kurtarır (Febvre ve Martin 1958). Yani olabildiği kadar kurtarır, çünkü üçüncü dünyanın birçok okullarında hatta gelişmiş ülkelerin fakir bölgelerinde ders kitaplarının bulunmayışı, muhtemelen kopyalamaya daha büyük bir önem verilmesine yol açabilir. Bu şartlar altında yaratıcılığın ve ifade özgürlüğünün bastırılması kültürün yeniden üretilmesi için gereklidir. Bu, sadece onun yeniden üretilmesi için değil, artmakta olan yeni faaliyetin oluşturulması için de gereklidir. Sözel ve okur-yazar kültür arasındaki temel fark, bunların aktarım yöntemlerinde görülür, sözel olanda şaşırtıcı derecede fazla fakat dönemsel olan bir yaratıcılık vardır, diğerinde ise artış gösteren bazı değişikliklerde şart olan tekrarlama gereklidir.

Sözel ve okur-yazar kültürler arasındaki farkları (veya daha net olarak, iletişimdeki araçları, yöntemleri ve içeriği) bellek görevleri açısından tartışırken, bütün insanların aynı yeteneğe sahip olduğunu iddia edenler ile, "onlar" ve "biz" arasına üstü kapalı veya açık büyük bir ayrım koyanların arasına bir hat çekmeliyiz. İletişimin bu kalıplarındaki değişiklikler adına (kısmen de olsa) yapılacak olan bir açıklama bunlar arasında bir köprü kurmaya yardımcı olacaktır. Çünkü yazı, dil gibi, onu bilene belli görevleri devrimci tarzda yapabilme fırsatı verir. Bu sadece bilinen anlamda dış görsel depolamanın, iç işitsel depolamanın yerini alması ile değil, zihin ve belleğin iç düzeni ile de ilgilidir.

Rus araştırmacılar, Vygotsky dahil, belleğin görece ender durumlarda basit düzeyde ve dolaysız olduğunu, hatırlama işleminin ise bir kural olarak orta düzeyde yardımcı aygıtlar (ya da kurallar) sistemine dayandığını ve bu yüzden yapısının dolaylı olduğunu ileri sürdüler. Buna göre hatırlama karmaşık, aktif bir işlemdir ve "hatırlanabilir malzemelerin miktarını arttıran, bun-

ların zihinde kalma süresini uzatan ve bazen de... ilgisi olmayan, araya giren etmenlerin... yani unutmanın temelinde yatan şeylerin engelleyici faaliyetlerini ortadan kaldıran " dürtülerin, görevin ve uygun yöntem veya kuralların belirlediği bir bellek faaliyeti formudur, (Luria 1973:286). Hatırlama işlemi, gelen uyarıcıların peşpeşe veya eşzamanlı bir yapıda düzenlenmesine bağlıdır ve işte burada yazı devreye girer.

Yazının yaptığı şey, görsel ve dolayısıyla uzamsal bir çerçeve içinde işitsel bilgi sağlamaktır. Aslında, iletişimde kullanılan dili işitselden görsele çevirir. Konuşmayı duyar, yazıyı ise görürsünüz; ağzınızla konuşur, kulağınızla dinler; elinizle yazar, gözünüzle okursunuz. Ağızdan-kulağa-giden yola, elden-gözegiden yol eklenir. Bu yöntemin birçok kültürel etkisi olmuştur. Artık işitsel uyarıcıları peşpeşe bir yapıda (veya kalıpta) değilde eşzamanlı olarak düzenleme olanağı bulunduğundan, dilbilgisinin ve dilin yapısının öğrenmesi sağlanır. Bu durumda bir cümle hem artzamanlı hem de eşzamanlı bir özellik kazanır. Biçimsel mantığın gelişmesine önayak olarak, tartışmalar için de aynı işlevi görür (Goody ve Watt 1963).

Kanallar arası bu geçişin hatırlama veya bellek üzerinde ne etkisi olur? Açıkçası konuşulanla yazılan sözün ya da cümlenin arasındaki ilişki, anlatma ile metin arasındaki ilişki (Olson 1976) birbirine yakın olmaya devam eder. Kalemi yönetmek için kişi sessiz dil kullanır, E.T. Hall'un deyimine ihanet etmeden söylersek eğer; kişi onu şekillendirir ve elin kas hareketlerine aktarır. Okumada, her ne kadar bazı kişiler için kas hareketlerinin buna eşlik etmesi gerekli olsa da kişi onu genellikle işitsel kanala, yine sessiz şekilde tekrar aktarır. Prova (tekrar etme) büyük ölçüde işitseldir; yani birinin sözcükleri kendi kendine tekrar ederek bunları hatırlaması, aynı şeyi aynı kere okuyarak hatırlamasından muhtemelen daha kolaydır. O halde yazı, depolama ve hatırlama yöntemlerini değiştirecek ne yapıyor? Eğer dil kuralları, Luria'nın iddia ettiği ve sağduyunun doğruladığı gibi, bellek izlerinin düzenlenmesinde yardımcı olabiliyorsa, yazı da bellekle ilgili faaliyetin düzenlenmesinde aynı etkiyi yapar mı?

Görsel depolamanın açık üstünlüğüne karşılık yazı, depolama amaçlı olarak büyük çapta işitsel yola nakledilir. Yazı, depolama ve hatırlamayı üç ana yolla etkiler. İlk önce, daha büyük

olan dünyanın düzene sokulmasını sağlayarak, aynı düzeni zihin ve bellek için de yapar, ancak Bruner ve Luria bunu dilin üzerine atfederek yazının bunu daha büyük ölçüde yaptığını ileri sürerler. Tablolar, listeler, formüller burada ortaya çıkar. İkincisi, işitsel depolama yerine bir görsel depolama koyamazken, dil faaliyetlerindeki hatırlamanın içine görsel kısımları, mekan ve hatta hareket öğelerini katar. Üçüncüsü, tekrarlama yöntemlerini kolaylaştırır, sürekliliği olan bir teşvik edici kaynağa geri gitme yani metne başvurma olanağı verdiğinden, bunu yapana tekrarlama ile birlikte kontrol de sağlar.

Birinci noktayı, daha eski bir çalışmamda tartışmıştım (1977). Yazı, sadece bilgi kayıt etmeyi değil, aynı zamanda bilginin yeniden düzenlenmesini sağlar. Bir kişi bir başkası adına temsilcilik yaparak çalışabilir. Burada gördüğümüz şey, tasniflemenin algısal temeli dışında olan bir kaymadır. Bruner tarafından bahsedilen psikolojik bir çalışma (1966:28) sekiz veya dokuz yaşına kadar olan çocukların da algısal temelleri tercih ettiğini göstermektedir; "şematik olmayan imgeler, eski entelektüel faaliyetlerin en büyük karakteristik özelliğidir". Brown'a göre bir çocuk, hayvan benzeri bir soyut terim kullandığı zaman "genellikle tam kategori algısına sahip değildir fakat o terimi sadece bir bütünün sınırlanmış altsınıfı için kullanır" (1958:277). Yazının yaptığı şey, sınıfların görünürlüğünü ve tanımını netleştirmek, böylece hiyerarşilerin sosyal yaşam ve zihinsel işlemler üzerinde oynadığı rolü arttırmaktır. Bu durum, Mary Douglas ve diğerlerinin tartıştığı türden sınırlama fenomenine karşı hassasiyeti de yükseltir. Fakat bu, aynı zamanda bir bireyin büyük olasılıkla malzemeyi biçimsel "bağlam dışı" kriterlere göre yeniden sınıflandırması anlamına da gelebilir. "Biçimsel" sınıfların en büyük görünürlüğü belki de Luria'nın çiftlik elemanları üzerine yaptığı deneydir ki kolektif çiftlikte insanların hiyerarşik sınıflandırılması, geleneksel "düşünür"ün "komşuluk ilişkisi" ile tezat oluşturur. Fakat daha sonra Scribner ve Cole'un işaret ettiği gibi (1981:10), işin içinde bu durumla ilgili birçok başka etmen vardır.

Yazının rolünü tartışırken, onun konuşmaya kattığı uzamsal öğe, oluşturduğu uzamsal çerçeve (tıpkı diğer grafik formların farklı türde uzamsal çatı oluşturmaları gibi) konusunda

Bruner'in bilişsel gelişme bağlamında irdelediği "uzamsal çatının eşsizliği" (1966:15) tartışmasına başvurmak gerekiyor. Uzamsal yönden tanımlanan algısal mahal, ki bu imgelemin esasıdır, bir dizi halinde ve ardı ardına gelen bilgiyi, beynin aynı anda analiz etmesini sağlar. Yazara göre temsil etme (burada Lashley'i takip ediyor), dizi halinde temsil veya "zamansız" temsil formunda olmalıdır. Çünkü temsilin daha hünerli olması için, çevresel güdülerden gelen dolaysız veya seri haldeki kurallardan giderek "daha bağımsız" olması gerekir; bu bağımsızlık, diyor yazar, cevaplayarak öğrenmeden yerinde öğrenmeye geçiş yolu ile olur, bu da temsilin daha esnek yollar içinde düzenlenmesini olası kılar.

Bu mekanizmanın bir uzantısı yazı ile elde edilmiştir ve yazı sistemi ne kadar çok etkin ise bu uzantı o kadar büyük olur. Yazı, *bu arada,* dile zamansız bir boyut katarak ona uzamsal bir koordinat kazandırır, bu da onu, bir konuşma ediminin, bir cümlenin, bir kronolojik kayıtın, bir listenin öznesi yaparak, kendisinin daha geniş, daha özgür-içerikli yönetilmesini sağlar. Düzenleyici matris, daha büyük bir somutluk üstünlüğüyle, gerçek olmayanı maddeleştirme, muğlak olanları biçimselleştirme, birilerinin yarattığını tamamen kabul etme tehlikesi ile birlikte geçici olarak bir içsel temsilden bir dışsal temsile kayar.

Üçüncü noktayla ilgili olarak ben, birebir hatırlama için gerekli olan bir tür tekrarlamanın, yazının varlığı ile desteklenebileceğini ileri sürmüştüm, çünkü birincisi, bakılacak ve sonra düzeltme için kullanılacak (kendi-kendine düzeltme) sabit bir metin vardır; ikincisi, el yazısının öğrenilmesinde bu tür prosedürler gerekli olduğundan, konuşmanın temel öğelerinin (fonem) aksine, yazı öğeleri (grafem) daha ileri yaşlarda da kolayca öğrenilebilirler; üçüncüsü, belli şartlar altında yazılı malzemelerin çoğaltılmasında birebir kopyalama esastır; baskı bulunmadan önce, bu iş için Ortaçağ Avrupasında, Orta Doğuda veya Ugarit'te bulunan *scriptoria*ya ihtiyaç duyulurdu, bu-ralarda *sözcüklerin* kusursuz kopyalarına büyük değer verilir ve yapılan çoğaltmalar kolaylıkla doğru (tam) veya yanlış (farklı) olarak nitelendirilirdi.

Bu işlemlerin okuma ile desteklenmiş olması da muhtemeldir. Çünkü okuma, genellikle sayfada basılı olan yazının eşde-

ğeri olan konuşmanın bir altseś ile tekrarlanmasıdır. Gerçekten de Sperling'in işaret ettiği gibi bu işlem, açık bir bellek mekanizması oluşturur. Çünkü deneklere kısa süre gösterilen harfleri yazmaları istendiğinde, bütün denekler altsesle tekrarlamayı kullandıklarını söylemişler, bazıları aslında bunları yüksek sesle tekrarlamışlardı. Eğer yazmadan önce beklemeleri söylenmişse, harfleri kendi kendilerine tekrarlamışlar ve böylece giderek zayıflayan işitsel imgeyi taze tutmuşlardı. Bu tür bir işlem, bir harfin ses imgesinin, işitilebilir sese dönüştürülmeksizin ve kulaktan geçmeksizin, doğrudan altses tekrarı ile işitsel belleğin içine girebileceğini varsayar (Norman 1969:65).

Sonuç

Bagre varyasyonlarındaki farklılıkların bize, onların isteyerek birebir yöntemlerle öğrenilemeyeceğini (ya da öğretilemeyeceğini) gösterdiğini geç de olsa anlamış olmaktan yola çıkarak, LoDegaa toplumunda söylenenlerin depolanıp hatırlanması için böylesi yöntemlerin kullanıldığı durumların aslında (eğer varsa) pek az olduğunu savunuyorum. Bu durumun genel anlamda, ezbere öğrenme için gelişmiş teknikleri olmayan ve bunun için oluşmuş bir gereksinimi de bulunmayan sözel kültürler için doğru olduğunu söylemek isterim. Çalışılacak tek bir orijinal metin, sözel geleneği taşıyan tek bir şey olmadığından Bagreler, birçok sözel faaliyeti "edebi" tür olarak karakterize eden "üretken" ve "yaratıcı" bir tarzda genişler, gelişir ve her yüksekliğe ulaşabilir.

Birebir bellek, daha çok okur-yazar toplumlarda serpilip gelişmiştir. Bunun nedeni kısmen, sabit bir orijinalin olmasının bunu çok daha kolaylaştırması; kısmen, uzamsal merkezli bellek tekniklerinin karmaşıklığı; kısmen de "öğrenme"yi "yapma"dan ayırdığı ve bilginin yapısını yeniden tanımladığı için "bağlamsızlaştırılmış" bellek görevlerini destekleyen okulların olmasıdır. Harfi harfine hatırlama, yazılı kültürlerdeki (genel anlamda el yazısı kültürleri) aktarımlarda esas olan tam kopyalamaya eşdeğerdir. Baskının gelmesinden sonra ve onun çoğaltma mekanizması yoluyla, daha önce her öğrencinin kendi ders kitabını oluşturmak zorunda olduğu ve yazı defterlerinin arkasında aritmetik tabloların bulunmadığı dönemlerde mutlaka yapılması gereken, kopyalama işleminin zorunluluğunu ortadan kaldırma-

sı sonucunda birebir bellek, bilgi depolama için daha az gerekli hale gelmişti. Ancak hızlı geri-çağırma (hatırlama) için hala önemliydi; bir telefon numarasını deftere bakmak yerine hatırlamak insana hız ve güç sağlar. Bu tekniğin belirgin bir sınırlama skalası vardır. Yine de okulun sınırlı bağımsızlığı, okuma-yazma eğitimindeki uzmanlığı, verdiği bilgilerin türü, bellek görevleri üstünde hala çok önemlidir; çünkü zihinsel depolama hala, birbirinden çok farklı bilgileri anlamlı hale getiren bir süreç olarak görülmektedir.

Bagrelerdeki üretken hatırlama ile genellikle okullarda istenen harfi harfine hatırlama arasındaki karşıtlık konusunda ben, bizim karmaşık kültürel yapımızın bir şartı olarak görünen ve her şekilde "edebi" faaliyetlerden çok "bilimsel" faaliyetler üzerinde farklı etkileri olan okulları altta tutmak istemem. Burası bu konuyu sürdürecek bir yer değil, fakat Bagre Anlatıcısının hem anlatıcı hem de yaratıcı olduğu durumu hatırlamak zahmete değer; bizim (veya aslında yazının), besteleyen ve icra eden, oyun yazarı ve oyuncu, yazar ve yayımcı olarak ikiye ayırdığımız rolleri o, tek başına doldurur. Bu rollerden biri metne sadakatle bağlılık gerektirirken, diğeri keşiflere daha açıktır. 3*

9

Yazı ve Biçimsel Faaliyetler: Vailer Arasında Bir Durum Çalışması (Michael Cole ve Sylvia Scribner ile birlikte)

Bu başlık, Batı Afrika'da benim ortak-yazar arkadaşlarım Michael Cole ve Sylvia Scribner ile birlikte okuma-yazma alanında yaptığımız "deneysel antropoloji" ile gerçekleşen, Batı Afrika Vailerı1* arasındaki bir tür "deney"i açıklamaktadır. Bu çalışma ayrıca, daha önceki bölümün sosyo-kültürel ilgi alanlarını, bir sonraki bölümün daha bireysel, içsel, "psikolojik" yönleriyle birleştirmeye de hizmet etmektedir ki; Vygotski ısrarla bu "sınır"a çok dikkatli davranılması gerektiğini söyler.

Daha önce Michael Cole ile olan tartışmamızda ben, yeni keşfedilmiş herhangi bir yazının kullanımı içinde, sözel malzemeyi tekrar-bağlamlaştıran ve sözcüklerin yeni zihinsel işlemlerin öznesi olmasını sağlayan listeleme işlemlerinin olabileceğini ileri sürmüştüm. 1975'te Liberya'ya yaptığım bir yolculukta Vai metinlerini incelemeye gittik ve Vai Okur-Yazarlığı Projesi katılımcılarından birinin yardımıyla tam da bu türden gizlenmiş malzemelerle karşılaştık. Bu yazılar benim 6. başlıkta bahsettiğim Müslüman geleneği içinde yer alır fakat bunlar, Vai yazıları içinde de vardılar ve orada asıl amaca hizmet ettiler.

Kuzey Afrika'da yaygın olan İslam kardeşliği, Sahra'nın kuzeyinde birçok farklı şekiller alır fakat İslamiyetin etkilediği Kadiri tarikatı gibi uzantılarda bile inananların hayatında önemli rol oynar. Bu kardeşliğin işlevlerinden biri, yandaşlarını, cemaat üyelerinin kabul ettiği imanın temel ilkelerine geri döndürmek, yerel "pagan" tarikatların neden olduğu verilmiş ödünlerin uygulanmasını ortadan kaldırmak ve inananların oluşturduğu dinsel örgütün dayanışmasını arttırmaktır.

Batı Afrika'da kurulmuş olan başlıca iki İslam cemaatinden biri Ticani Tarikatıdır, kurucusu Ahmed bin Muhammed el-Ticani'nin ölümüyle (1737-1815) Fez'den yayılmış

ve faaliyetleri Gine'nin Fouta Jalon bölgesindeki bir Tukulor İmparatorluğu'nda başlayan ve Bambara Krallığı'nın fethedilmesine uzanan El-Hac Umar Tal (1794-1864) tarafından yapılan fetihlerle çok büyümüştür. Her ne kadar doğrudan Sufilikten gelse de Sahra'nın güneyindeki bu cemaatler içinde asıl mistisizm çok az bulunmaktadır. Cemaat üyeliği demek, günlük dualara belli mukabele duaları katmak, üyeler arasında ortak görevleri dayatmaktır ancak Ticaniler ayrıca tütün, içki, yalan ve rüşvet için önemli yasaklar koymuşlar ve aynı zamanda, Hausaland *bori*leri gibi büyü-din bağlantılı yerel derneklere karşı daha düşmanca davranmışlardır. Bir cemaatin lideri (şeyh), mukaddim (veya bazen halife) denilen bölge unsurlarını tayin eder ve bunlar ailenin dini bileşenlerini müritler, hacılar, cami ve okul olarak bölümler halinde düzenlerler. Ayinler Tanrı ve Peygamberi yüceltmek için bireysel ve bir arada yapılan ve her kardeşlik kurumunda farklılık gösteren bir *zikir* etrafında odaklanır. Kutsal güç, bir otorite zinciri ile aktarılır ve bu da köy vaizini, altında öğrenim gördüğü mukaddim aracılığıyla kurucu güç ile birleştirir.

1930'ların ortalarında El-Hac Muhammed Ahmed Tunisi olarak bilinen bir murabıt (derviş) Sierra Leone'nin güney-doğusundaki Fairo'da vaaz veriyordu ve bunun çevre halkları üzerinde yaptığı dikkat çekici etkileri inceliyordu. Bunların içine komşu Liberya'daki, uluslararası sınırlarla bölünmüş ve Güney Sierra Leone'deki Mende ve Konolar ile (kültürel anlamda) yakından bağlantılı bir etnik grup olan bazı Vailer de dahildi. Derviş, ziyaret için öğrencilerinden biri olan Braimah Nyei'nin (d. 1899, sonradan El-Hac) bulunduğu Liberya tarafına geçti, bu öğrencisi iki kişiyi sırasıyla etkileyerek bir iş ortaklığına ikna etmişti, bunlardan biri Braimah Kemokai (şimdiki El-Hac) ve diğeri Ansumana Sonie (d. Ağustos, 1959) idi ve Sonie o sırada Monrovia ve Cape Mount Eyaleti arasında bulunan Vai bölgesinde ticari tarım ve alım-satımın da dahil olduğu ticari girişimlerle uğraşıyordu.

Kemokai ve Nyei'nin Haziran 1975'te bize verdiği çalışmalara göre, bu üç adam 1923'te yakın bir ortaklık kurmuşlar ve Sonie'nin Avrupa'ya dönüşünden iki yıl sonra Nyei'nin işteki önemi, önceden ticari deneyimleri olan ve Avrupalılarla birçok

iş yapmış olan diğer iki adama göre daha azalmıştı. Ancak Nyei eğitimli bir aileye mensuptu ve daha derin bir dini eğitim almıştı, bu süreç içinde biraz Arapça okuma-yazma öğrenmişti. Batı Afrika'daki İslami ticaretin çoğunlukla dinsel yanları vardı ve Nyei'nin işe katkıları işte bu yönde olmuştu.

1937'de Nyei, hocası ve ruhani lideri olan El-Hac Tunisi'nin, Sierra Leone'ye döndükten sonra öldüğü haberini aldı. Bu arada hocası, onun Liberya'daki Ticanilerin lideri (*mukaddim*) olması için bir talimat bırakmıştı. Sonuçta Nyei, aralarında Kemokai ve Sonie'nin de olduğu bir grup taraftarla birlikte, Cape Mount Eyaleti'nde bulunan Gawula kabilesinin küçük bir kazası olan Misila'da bir toplantı düzenledi. Adamlar orada bir araya gelip Ticani kardeşliği taraftarlarının göstergesi olan özel bir tavır içinde bütün gece ölmüş hocaları için dua ettiler. Ayrıca Sierra Leone'deki Mendeler arasında daha önceden kurulmuş olanların yanı sıra, yeni bir dernek kurulmasına karar verdiler; adı *Malodi* (Arapça mevlid) terimi ile aynıydı ve Trimingham tarafından aşağıdaki sözlerle tanımlanmıştı: "Peygamberin doğum gününde büyük bir şölen yaparlar, ailelerin cenaze masraflarına on pound kadar yardımcı olurlar, üzerinde Arapça yazılar olan siyah bantlar takarlar. Her üye düzenli aidat öder, eğer görevinde kusur işleyip de ölürse – Creole[12] Hristiyanlarının tipik ayrımcılık özelliğine benzer şekilde – cenaze törenleri yapılmaz" (1959:223). Bu Mende derneklerinin amacı "dost topluluk" işlevi görerek ve belirli dinsel fonksiyonları yerine getirerek, kendine-yetme, eğitim ve Müslüman dayanışmasını geliştirmekti. Genel türdeki bu "dayanışma cemaatleri", Sierra Leone'den Yoruba'ya bütün Batı Afrika'da, "pagan"lar ve Müslüman topluluklar arasında yaygındır ve üyelerin sağladığı yardımları toplayıp ihtiyacı olanlara tekrar dağıtarak onları talihsizliklere karşı korumayı teklif ederler. Müslüman Batı Afrika'da yaygın olan diğer bir özellik de peygamberin doğumunu veya sünnetini bir törenle (mevlid) kutlamaktır. Buna örnek Gonjalarda ve Mendelerin etkisinde kalmış olan diğer bölgelerdeki insanları bir araya toplayan bazı merkezi yerlerde yapılan Damba törenleridir.2*

12 Ç.-n: Afrika'da veya Orta ve Güney Amerika'daki sömürgelerde yaşayan Avrupa kökenli yerleşimciler.

Misila'daki Malodi Derneği 3* için bir model zaten vardı. Fakat artık imam olan Nyei'nin elinde ve artık "reis" (veya "idare heyeti reisi") olan Sonie'nin elinde bu dernek kendi karakterini buldu. Buradaki önemli durumlardan birisi, başkanın tutmuş olduğu bir dizi kayıtlardı, bunlar Misila'da 18-19 Haziran 1975'te Braimah'ın oğlu Mohamed Nyei'yi şirketinde ziyaret ettiğimiz zaman bize gösterilmişti. Bu defterler, üyelerin listeleri, ödeme ve borç listeleri, harcama listeleri ve derneğin kuruluş tüzüğünün bir kopyasından oluşuyordu.

Bütün bu kayıtların neredeyse tümü yerel Vai yazısı ve Vai dili kullanılarak tutulmuştu (ancak Avrupa rakamları ve bazı Arapça tarihler de kullanılmıştı). Çünkü burada Arapça bütün İslam dünyasında olduğu gibi, Kuran'ın dili ve dolayısıyla duaların ve tüm dinsel talimatların dili olduğundan, çaresiz yerel yazı kullanılmış ve yerel dil bazı açıklamalara ihtiyaç göstermişti.

Diğer Batı Afrika bölgelerinde olduğu gibi, Arapça konuşan birkaç çöl kabilesi dışında, geleneksel Müslüman eğitimi, yerel dilde değil, kutsal Kitap dilinde yani Arapça olarak yapılır. Genel anlamda "kitabı öğrenmek" demek Arapça harflerin yaklaşık fonetik eşdeğerlerinin öğrenilmesi, böylece bireylerin Kuran ayetlerini ezberleyebilmeleri ve bunların anlamlarının gerçekte biraz Arapça bilen ya da tefsirlerin tercümelerini ezberlemiş bazı bilge adamlar tarafından açıklanabilmesi demektir. Bilge statüsü kazanmak demek, bir dil edinmeye yönelik olmaktan ziyade, doğrudan birebir ezberlemeye yöneltilmiş yöntemlerle öğrenilen ikinci bir dil sahibi olmak - yani Arapça - demektir ve ardından bir dizi uzun gezici çalışmaları sürdürmek, çoğunlukla dinsel içerikli belli kitapları öğrenmek amacıyla farklı şehirlerdeki ve farklı ülkelerdeki bilginleri ziyaret etmek demektir. 4* Bu, yalnızca metnin kendisini ezberlemek değil, alternatif olarak aynı zamanda tercümesini de ezberlemek anlamına gelir. Okuma-yazma başarısında kültürlerin sağladığı yardımın burada olmaması göz önüne alınırsa, bunların her ikisi de müthiş çalışmalardır ve şaşırtıcı olan, basit mektupları ve tılsımlı Müslüman muskaları yazmaktan çok daha fazlası için yeterli Arapça bilen Salagalı El-Hac Umar çapında hiçbir alimin bulunmayışıdır. Bu tür alimler bilinmez değillerdi ancak El-Hac Umar ola-

yında, onun akıcı Arapça öğrenmesinin Mekke'ye kadar uzanan hac yolculuğunun sonucu olması dikkat çekicidir. Ayrıca dikkat çekici olan bir başka nokta, İslam alimliğinin en güçlü geliştiği bölgelerde yani Fulani krallıkları ve Hausaland'da, Kitabın dilini dinsel amaçlara yönelik kullanmak için yapılan baskılara rağmen, buralarda ana dilin daha sonra Arapça yazı ile yazılması ve yazılı iletişimde önemli bir araç haline gelmesidir. Bununla beraber Arapçanın kendisinin kullanılması, sadece dinsel içerik taşıdığından değil, telaffuzunu becerebilmenin dışında, anlamını çözebilecek (örneğin; okuma) kişilerin sayısı çok az olduğundan oldukça sınırlıydı.

Vailere dönersek, onlar için Arapça dilindeki kısıtlamalar, organizasyon amaçlı kayıtların tutulmasında bir engel teşkil etmiyordu. En azından XIX. yüzyılın ortalarından beri Misila'daki kuruluşun operasyonları için gereken türdeki işlemlerde yöreye özgü, hecesel bir dil kullanıyorlardı.5* Zamanla Vailer okumayazma gerektiren işler için; dinsel konuların Arapça, seküler konuların Vai dilinde ve bunların dışında kalan bazı işlemlerin, Liberya'nın ulusal dili ve okul eğitiminin dili olan İngilizce ile halledildiği kabaca bir dağılım geliştirdiler. Ve bütün bu dillerin kendine özgü yazısı vardı. Vai dilinin kabul edilmesi kolay olmamıştı. El-Hac Kemokai bize, Gine ve Mali'deki kahinlerin vaazları sırasında 165 karakterli bir kitabın (yani Vai hecesel listesi) 28 karakterli kitaba (yani Arap alfabesi) zarar vereceğini ileri sürdüklerini anlatmıştı. Sonra da "Afrika'da biz cennete gitmek için Arapça, yaşam standardımızı yükseltmek içinse İngilizce kullanmak zorundayız"6* şeklinde eklemişti, ve muhtemelen ardına şunu da eklerdi: Vai dilini de anadilimiz olduğu için, pragmatik ve kültürel faaliyetler için kullanmak zorundayız.

Malodi derneği kurucuları arasında elbette Vai dili ve Arapçanın kullanımında yapılan genel ayrıma paralel olarak bir iş bölümü uygulanmaktaydı. İmam, Braimah Nyei, Arapça yapılan uygun dinsel ibadetlerden sorumluydu. Reis, Ansumana Sonie, mali kayıtlardan, muhtaç kişilere yardım dağıtımından ve belki kuruluşun görüş alanına giren konularda dernek üyeleri arasında çıkan anlaşmazlıklara hakemlik etmekten sorumluydu. Bütün bu son bahsedilen faaliyetler Vai dilinde yapılıyordu ve bunlarla ilgili kayıtlar Vai dilinde tutuluyordu. Ansumana Sonie'nin bu ya-

zılı külliyatı sayesinde, bu yazının nasıl kullanıldığını ve ne tür işlemler yapıldığını biz şimdi kanıtlar olarak inceleyebiliyoruz.

Ansumana Sonie'nin Yazıları

Bu yazılar, 1926 ve 1959 (Sonie'nin öldüğü yıl) yıllarını kapsayan, bazısı karton kapaklı olan bir dizi kayıt defterinden oluşur. Birinci defter, kısa süreli kişisel işlerle ilgili kayıtlar ve bazı önemli aile meselelerini içerdiğinden diğerlerinden farklıdır. Geri kalanların hepsi Malodi Derneği'nin kayıtlarıdır, bunlar 1937'den itibaren bir üyeler listesi ile başlar ve aralarında yazılı bir tüzük bulunan (1941 tarihli) ve alacak ile giderlerin yazıldığı birçok hesap kayıt defterinden oluşurlar.

Bu defterleri ele almaktaki amacımız bunların içerik ve yapısının detaylarını aktarmak değildir. Daha çok, onların özel ilgi gerektiren, özellikle "grafik" karakter taşıyan işlemleri gösteren ve sözelden yazılı teknolojiye geçişin, bilginin kaydedilmesi ve kullanılması açısından etkilerine dikkat çeken yanlarını seçip belirtmektir.

1. Bir iş kayıt defteri ve aile yıllığı

Ortakları Nyei ve Kemokai'ye göre Sonie, 1900'lerin başında, eski ticaret merkezi olan Robertsport'un bulunduğu yerin ağzında yer alan Piso Gölü bölgesinde ticarete atıldı. Sonuçta bir İngiliz maden arayıcısının yardımcısı olarak bir şirkette işe alındı ve böylelikle Nijerya ve İngiltere'ye yolculuklar yaptı. Dönüşünde Kemokai ve Nyei ile işe başladı ve bu dönemden itibaren elimizdeki kayıtların en eski olanları başlamış oluyordu.

Küçük not defterlerine yazılmış olan sonraki dokümanların bir çoğunun aksine, bu önceki kayıtlar serisi, tarihi 1926'ya kadar giden, büyük boy kağıttan, karton kapaklı ciltler halindeydiler. Burada iki haftalık süreyi kapsayan detaylı günlük hesaplar görüyoruz: giysi, fanila, iplik, gazyağı, ilaç, sabun, gömlek, pantolon ve merhem satışlarının listesi... Bunların her birinin (yani belli kalem malların satışı) adet ve fiyatı, pound, şilin ve pens olarak ayrı satırda ve toplamları (yani günlük satış tutarı) ayrı sütunlarda gösterilerek, Sonie'nin stokları, alımları ve tahmini karı hesaplamasını sağlıyordu.7*

Öyle değilmiş gibi görünse de aslında bu kayıtlar benzersiz sıfatıyla addedilebilir: her halukarda bunlar, sütun ve satırlarla kayıt tutma yoluyla açılan olasılıkları göz önüne sererek, bireylerin giderek karmaşıklaşan ve genişleyen ticari işlemleri yapmalarını sağlamışlardır.

Sonie'nin burada kaydetmiş olduğu türdeki bilgilerin ancak sınırlı bir bölümü bellek deposuna alınabilir. Fakat bunların bellek aracılığıyla, yazılı grafik formlarda yapıldığı gibi, aynı şekilde kontrol edilmesi ve toplamının alınması olanaksızdır. Bunu anlamadan, onun bu satışları malların cinsine ve satış tarihine göre eşzamanlı olarak nasıl takip edebildiğini anlamak özellikle güç olacaktır. Bu defter tutma işlemleri, Sonie'nin gelişen ticari faaliyetleri için çok önemliydi. Bu kayıtlar sayesinde, daha fazla çeşit mallar alabiliyor ve kar-zarar hesaplarını daha net yapabiliyordu. Bu hesaplamalar önemliydi, çünkü bir taraftan Avrupalı tüccarlardan ithal malları, diğer taraftan yerel çiftçiden tarım ürünleri alıyordu. Bu şekilde birçok ticari işlem ve birçok müşteri arasında aracı işlevi görüyordu; bu hal, "okur-yazarlık öncesi" olağan ticari faaliyet türünden biraz farklıydı çünkü o dönemlerde ticaret genellikle tek bir kalem mal veya sınırlı mal çeşidi ile görece sabit fiyatlar üzerine dayanarak yapılıyordu.

En eski olan defterde, aynı önemde olan bir dizi başka bilgi daha vardır, bunlar özellikle önemli olayların yer aldığı aile kayıtlarıdır. Bu olaylar, genellikle çocukların ve torunların doğumlarının Vai dili ve Arapça karışımı (en azından haftanın günleri için) ile kaydedildiği ve bir araya getirildiği oldukça farklı türde kayıtlardır. Sonie, oğullarından birinin "leoparı öldürdüğünü" ve böylece yetişkin statüsü kazandığını not etmiş, kızlarının evlenme tarihlerini belirtmiş ve aslında evlenen başka adamların masrafını kendisinin verdiği gerçeğini yazmıştır. Burada gördüğümüz şey, bir aile geçmişinin kaba bir özeti veya kendi biyografisinin bir özetidir; içinde bulunduğu çağı referans vererek yaptığı kişisel bir kronolojidir. Fakat bu girişimle ilgili dikkate değer iki başka durum daha vardır. Birincisi, tarihlere gösterilen aşırı merakla ilgilidir ki ailesinde bu hala açıkça görülmektedir; bireyler sürekli tarihleri yazmaktadırlar, bu durum Batı Afrika toplumlarında hatta Müslüman olanlar arasında bile olağan bir şey değildir. İkincisi, Sonie'nin bizzat kendisi bu rakamlarla bir

takım "oyunlar oynamaya" yönlenmiştir; bunu söylerken, rakamları o anda hemen "fayda sağlamayan" yani o anki durumla ilgisi olmayan bir şekilde manipule etmeye başlıyor demek istiyoruz. Bu girdiler, bana çocukların okulda oynarken sürekli yaptıkları, kendilerine isim yerine geçen bir numara verme oyununu hatırlatır. Sözgelimi Sonie, 1958'de ölümünden bir yıl önce, ilk karısıyla 1909 yılında evlenip 1913 yılında boşandığı tarihleri, bu boşanma ile karısının ölümü arasındaki yılların sayısını hesaplamak için kullanmıştı; yani otuz yedi yıl. Ayrıca onunla evlendikten sonra geçen zamanı da hesaba katmıştı.

2. Tüzük

1941'de yazılan derneğin tüzüğü birçok açıdan ilginç bir dokümandır. İçerik olarak, daha önce bahsettiğimiz Mendelerin Malodi Derneği ile yakın benzerlik gösterir. Şişkin yirmi sekiz madde, cenaze törenlerinde gömülme ayininin doğru yapılması için üyelerin görevlerini, yardıma muhtaç olanlara yardım etme yükümlülüklerini ve itaatsizlik durumunda sonuçların ne olacağını belirtmektedir.

Bu tüzük yazılı bir doküman olması açısından form olarak ilginçtir. Beraberinde, tepesinde 10/2/41 tarihi ve ilk satırında "Bu teşkilatta neler yapmalıyız?" ifadesi bulunan ayrı bir not defteri vardır. Bu ifade ve dokümanın geri kalanı Vai yazısı ile yazılmıştır, fakat istisna olarak herbir madde satırbaşı yapılarak sayfanın kenar boşluğuna İngilizce rakamlarla (örneğin, No.1 gibi) numaralandırılmıştır.

Tüzükteki bu iki hal, bunun içeriğinin şüphe götürmez şekilde Mendeler arasında bulunan Malodi Derneği'nin kural ve prosedürlerinden derlenmiş olduğunu göstermesine rağmen, maddelerin, yazıdan sağlanabilen bir tür yeniden düzenlemenin hala etkisinde olduğunu da göstermektedir. Birbirini takip eden her bir maddenin sıralanışını incelersek, burada başka yeniden düzenlemelere de yer olduğu görülür ki bunlar genel kriterlere göre birbirine yakın olan bağlantılı maddeleri de buraya taşıyabilir. Böyle bir çıkarımın güçlükleri çoktur, fakat bu maddelerin alt-diziminin dikkate alınması bu noktayı açıklayacaktır. Cenazenin gömülmesiyle ilgili görevleri belirten maddeler 2, 5, 9 ve

14'tür. Bunlar, evlilik şartları, içki içme ve zina yasağı, mevlid töreninin uygulanması konularıyla ilgili olan diğer maddeler tarafından birbirinden ayrılmışlardır. Kadınları ilgilendiren birbirine bağlı (18-23) birçok madde vardır fakat bunlar, daha genel bir kapsama prensibiyle değil, belli bir ortaklık zinciriyle birbirine bağlı gibi görünmektedirler; ancak her durumda kadınlar 4. ve 5. maddelerde de yer almaktadır.

Tartışmanın bu yönü, birinci sayfanın kenar boşluğunda yer alan ve 23. maddeyi ilgilendiren bir nottan biraz destek almaktadır. Bu nota göre, "evlenmemiş hiçbir kadın menopozdan önce bu derneğe üye olamaz" ibaresini beyan eden 23. madde, Müslümanların üyeliğini kısıtlayan engellerin belirtildiği 2. maddenin olduğu yere taşınmalıdır. Ansumana Sonie'nin, yazılı metni inceledikten sonra bu 23. maddenin mantıken bulunması gereken yerin, üyeliğe uygunluk şartlarıyla ilgili olan diğer maddelerin yanı olduğunu fark ettiği sezilir. Anlaşılan, çalışmanın öğelerini yeniden gruplandırmak gerektiğinde "mantık" işin içine girmektedir.

Tüzükte yer alan maddelerin halihazırdaki sıralama içinde olmalarının nedenlerinden biri, onun tekrar kopya edilmediği veya tekrar üzerinde çalışılmadığı için olabilir. En azından bizde bu yönde bir kanıt bulunmuyor. Elimizde sadece, derneğin kuruluşundan 4 yıl sonra 1941 yılında yazılmış olan kopya var. Bu tüzük, üyeler arasında dolaşıma girmemiş fakat dernek başkanının elinde tutulmuş gibi görünüyor. Geri kalan malzemeleri incelediğimizde göreceğimiz gibi, elimizde orijinali bulunan bir metnin kopyasının olması, daha genel "mantık" prensiplerine göre, bilginin yeniden sıraya konularak düzenlenmesini sağlayan yazının yolunu aydınlatmada önemli bir kaynaktır.

3. Üyelerin listesi ve alacaklar

İlk üyelik listesi 22 Eylül 1937'de yazılmış üyelerin isimleriyle başlar ve her yıl için iki veya daha fazla liste olmak üzere 1958'e kadar devam eder. Bu yirmi bir yıllık süre içinde yaklaşık 450 üyenin adı listelenmiştir, ilk yazılanlar arasında bu derneği kuranların adları da vardır. Ardından gelen isimler kronolojik olarak girilmiş, her yeni listenin başına giriş tarihi

sayfanın ortasına Vai dilinde yazılmıştır. Belirtilen tarihlerdeki girişler bir veya iki düzine veya daha fazla ismi kapsar fakat bu tarihlerin hangi olayla bağlantısı olduğu belirtilmemiştir. Bunlar muhtemelen mevlid törenleri ve cenaze törenleri ile bağlantılıdır, bu törenlerin her ikisi de üyeler için zorunludur ve yeni üyelerin derneğe katılımının olacağı zamandır.

Bu kronolojik listeler, aynı temel listenin özel amaçla kullanıldığı yedi defter tarafından tamamlanmaktadır. 1941-1944 yıllarını kapsayan bir defterde aşağıdaki türde girişler yapılmıştır. 1941 yılındaki mevlid törenine katılanlar coğrafi bölgelerine ve "klan"larına göre dizilmişlerdir ve bu her iki grup da defterdeki birçok sayfayla birbirinden ayrılmış olarak listelenmişlerdir.8* 1941'deki klanlara göre yapılan gruplamanın ardından, 1942-1944 yılları arasında yeni katılan üyelerin olduğu ilave girdiler vardır. Ayrıca üyelerin toplam sayısını gösteren notlar da vardır: Sonie yeni üyelerin isimlerini yazarak ve ölmüş olanların üzerini çizerek toplam sayıların kaydını tutmuştur. Belli bir "klan"ın giriş kayıtlarının sonunda, üyelerin cinsiyetine ve yaptıkları yardıma göre sayılarını gösteren ara toplamları görebiliriz. Örnek olarak; Vailerin Kohnee reisliğine ait 1942 giriş kayıtları şöyle not edilmiştir:

Erkekler	41	6/-	12- 6-0
Kadınlar	19	3/-	2- 8-0

			14- 14-0

Bu notlar az yer kapladığı için sadece ekonomik olmakla kalmaz, 41 ve 19'un toplamlarını ayrı ayrı ilave etmek yerine, sonuncu yaptığı işlem yanlış olsa da, Sonie'ye çarpma işleminde yardımcı olur.

Diğer yıllara ait alacak defterleri, Sonie'nin üyelik ve gelirlere ait bilgileri düzenlemek için kullandığı coğrafi ve sosyal kategorileri de sergiler. Misila'daki 1951 kutlama törenlerinin kayıt defterinde, bir klanın (örneğin Kiazodi) birçok şehirde temsilcileri bulunabileceğinden, kayıtlar coğrafi bölgeye, klan ve şehir ismine göre düzenlenmiştir. Bu tasnif edici düzen, bir numaralandırma sistemiyle her klan veya bölge değiştiğinde

göze çarpar hale gelmiştir.

1949 ve 1950 yıllarında olan bir yenilik de bir ana hesap defterinin yaratılmış olmasıydı. Bu defterin sol sayfasında her bir alt-birim (genellikle bir şehir) üyelerinin isimleri kaydedilmiş, sağ sayfada ise 1949 – 1951 arası bağışların yazılması için yer ayrılmıştı. Sağ taraftaki sayfayı gözden geçirerek bir kişinin borçlu olup olmadığını hemen anlamak mümkündü.

Biri 1947-1948 diğeri 1961 yıllarına ait en az iki defter, derneğe borcu olan üyeleri her birinin tam miktarı ile liste halinde göstermektedir. Aynı önceki alacak defterlerinde olduğu gibi listeler coğrafi bölge ve klanlara göre, muhtemelen bir tahsilat sistemine göre düzenlenmiştir.

1950-1952 dönemi, üyelik listelerinde bir başka değişiklik fırsatı yaratmıştı. Defterlerden birinde üyelerin isimleri, isimlerinin ilk iki hecesine göre birden fazla kez yazılmıştı. Örneğin, 1. sayfada ismi Məmədi olan onaltı erkek ve ardından bir tek Məmədu ismi listelenmişti. 2. sayfada isimleri Bai ve Bale olanlar yer alıyordu. Bütün listeler bu şekilde olmamakla beraber, Sonie'nin bunları fonetik benzerlik esasına göre düzenlemiş olduğu kuşkuya yer bırakmayacak kadar açıktır.

Son olarak, üyelikle ilgili özet bilgilerin olduğu, asıl kayıt defterinden başka türde bir soyutlamayı açıkça temsil eden küçük bir deftere dikkatimizi veriyoruz. Bunun birinci bölümünde 1939-1953 yılları arasındaki üyeliklerin yaklaşık toplamı yer alır. İkinci bölümde ölen üyelerin sayılarının bir özeti verilir ve (1957 yılında yazıldığı belli olan) üçüncü bölümde, o dönemde aktif ve pasif (örneğin, aidatı ödememiş) üyelerin toplamı belirtilir.

Bir külliyat olarak ele alındığında, bu üye ve alacak listeleri, diğer makalelerde (Goody 1977b) üzerine vurgu yapılan bilgiyi kodlama ve yeniden-kodlamanın birçok özelliğini ortaya koyar. Fakat bunların sonuçlarını daha fazla tartışmadan önce, Sonie'nin yazılarının bir başka bölümünü, onun ana hesap ve alacak dafterlerini incelemek istiyoruz.

4. Ana hesap defterleri

Tıpkı üye ve alacak listeleri gibi, derneğin giderlerinin yer aldığı ana hesap defterleri, Sonie'nin her bir dönemi kapsayan

birden fazla defter üretmiş olması nedeniyle ayrıca ek bir önem daha taşır; örneğin 1944-1946 yıllarını kapsayan harcamalar için ilk kayıtların olduğu bir defter ve bir de bunu özetleyen (1944-51) ikinci bir defter vardır. Birinci defter ikinciye göre kayıtların not edilişi açısından açıkça daha gelişigüzeldir; örneğin, kayıtlar sayfanın kenarına veya karşı sayfaya yazılmıştır. Fakat Sonie, okuyanın her iki defter arasındaki ilişkiyi takip etmesini ve böylece özetleme prensiplerinin işleyiş şeklini anlamasını sağlayacak kadar sistematiktir; bu işlemler ancak bu bilginin bir yere yazılması ile yani buna görsel-uzamsal bir boyut verilerek gerçekleşebilir.

1944 yılına ait tarih atılmış ilk birkaç kaydın kıyaslanması, temel noktaları ortaya koymaktadır. İlk ana hesap defterinde 24 Mart 1944 tarihli üç kayıt vardır:

M. Sonie'ye *Kiash* (nakit)
F. Tomi Fayein Tombe'ye *Kiash* (nakit)
İplik

Aynı girdiler ikinci kayıt defterinde yer aldığında şu farklar gözümüze çarpar: F. Tomi'ye nakit kaydı, para gönderilmesinin nedeninin şehri tahrip eden yangın nedeniyle olduğu yazılmıştır. İplik olarak kaydedilmiş madde, bu defterde hiç yer almamış fakat 14 Ağustos 1944 tarihli listede yazılmıştır. Bunun kaydırılması, o tarih listesinde yazılı olan diğer maddeler incelendiğinde açıklık kazanır. İlk defterdeki 14 Ağustos kayıtlarında, derneğin armasını bastırmak için kullanılan "bez"e (Mendeler örneğinde de kullanıldı) yapılan harcama ve "kayıt defterleri satın almak" için gönderilen kuryeye yapılan harcama kayıtları yer alır. İkinci defterde ise iplik, "armalar için iplik" olarak kaydedilmiş ve kurye de iplik ve malzeme almak için gönderilen adam olarak yazılmıştır. Söz konusu harcamaların gerçek tarihi konusunda bazı kuşkular olabilir fakat açık olan şudur ki Sonie bunları yeniden gruplandırırken ortak olan fonksiyonu yani armaların hazırlanmasını dikkate almıştır.

23 Şubat 1945 tarihli kayıtlar oldukça özel türde bir yeniden düzenleme örneği içerir. Birinci defterde mevlid töreni için yapılan yemek harcamalarına ait bir başlık vardır; Buradaki ilk

iki kayıt, ederi sekiz şilin olan iki tavuk *(tiye)* ve beş şilin olan "et" *(suye)* olarak yazılmıştır. İkinci defterde bu iki girdi birleştirilerek tek bir girdi şeklinde "et" (*süye*) başlığıyla onüç şilin olarak kaydedilmiştir. Bu durum iki alt dereceden terimin doğrudan doğruya bir üst derece terimiyle gruplandırılması durumu gibi görünmektedir. Bunu sıra dışı yapan taraf ise Vai dilinde *suye* sözcüğünün, hem *tiye* hem de *suye* sözcüklerini kapsayan bir üst dereceden olmayışıdır. Bu durumda aslında *luafe* terimi kullanılmalıdır. Bu yeniden tasnif etme, Sonie'nin İngilizce bilgisinin açık kanıtıdır, bu da kuşkusuz asistanlık yaptığı sıradaki deneyimlerine dayanmakta ve birinci defteri ikinci deftere kopya ederken ayrı olan maddeleri bir "benzer" kategori altında birleştirmesinden anlaşılmaktadır.

Önceki başlıklarda, bir kişiye ait yaklaşık otuz yıllık bir dönemi kapsayan yazılarla ilgili belli durumları, bu külliyatın oluşmasını sağlayan şartların kısa açıklamaları ile birlikte analiz ettik. Bu malzeme aslında neden sosyal bilimcilerin sınırlı görüşlerinden daha fazla bir anlam taşımaktadır?

Ansumane Sonie'nin yazıları, Batı Afrika'daki Müslüman kardeşliğinin yapısı ve fonksiyonları hakkında, Malodi Derneği'nin Mendelerden komşu Vailere yayılması hakkında, böyle bir derneğin kurallarının beyanname ya da tüzüğünü de kapsayan kanıtlar oluşturur.

Bu yazıların belgesel değerleri bir yana, biz öncelikle bunların, bir yazınsal teknolojinin bireyler ve sosyal gruplardaki etkileri üzerinde belirleyici olan değerleri ile ilgilenmekteyiz.

Birçok yerde, bir yazı sistemi kullanmanın Sonie'ye bazı faaliyetlerde bulunmasını sağladığını, yazı olmasa bunların olanaksız (ya da en azından tahmin dışı) olduğunu işaret etmiştik. Bunların içinde malzemenin büyük kısmını oluşturan, üyelerin kayıtlı olduğu uzun listelerin derlemesi, ayrıca ilk "defter tutma"nın başlangıcı sayılabilecek kendi ana hesap defteri ve Malodi Derneği'nin hesapları da vardır. İçlerinde bizim bahsetmiş olduğumuz, fayda sağlayıcı olmadığı açık olan ve örneğin, kişisel ve ailesel tarihin oluşmasını sağlamaya zemin hazırlayan "oyunlar"da yer almaktadır. Fakat aynı zamanda, okur-yazar olmayan toplumlardaki kendi "fonksiyonel eşdeğerleri" olan faaliyetler, (örneğin, bir derneğin üyelerinden veya bir cenazeye

katılan kişilerden yardım toplama yöntemleri gibi) yazılı olarak kaydedildiklerinden değiştirilebildiği de görülmektedir.9* Daha geniş ekonomik faaliyetler alanında ticaret (uzak mesafeler arasında bile), okur-yazar olmayan toplumların ortak özelliğidir. Bu alanda yeni faaliyetler Sonie'nin kayıt defterlerinde yazıyı kullanması sayesinde mümkün olmuş, bu faaliyetler onun birçok değişik türde mallarla ve müşterilerin, üreticilerin, tüccarların hesaplarıyla baş edebilmesine yardımcı olmuştur. Yazılı kayıtlar ticaretin esası olmamasına rağmen Sonie'nin uğraştığı türden farklı ve karmaşık özellikte olan işlerin hesapları için bu, bir temel teşkil etmektedir.

Şimdi derneğe yapılan yardımların toplanışını ve Sonie'nin detaylı kayıtlarının etkilerini ele alalım. Öncelikle onun elinden geçen para miktarı, üye olan kişilerin gelirlerine kıyasla oldukça büyüktü. 1940'ların 10 yıllık süresinde kuruluşun ortalama geliri yıllık 200.000 dolardı. Aynı dönemde o bölgede üyelerin yıllık ortalama gelirleri muhtemelen 20.000 dolardı. Bu nedenle Sonie'nin elinden geçen oldukça yüksek miktardaki bir paranın kontrolü yazı olmadan imkansız olduğu gibi, böyle sistemli bir takip de yapılamazdı. Ayrıca zamanı ve uzamı birbirine bağlayacak bir sistem kullanması da gerekliydi çünkü borçluların hesabının tutulması sadece o andaki olayla, yani mevlid töreni ile sınırlı değildi. Bunun yerine kişinin borcu kayıt defterine yazılıyor ve uzun bir süre boyunca zamanı gelen borçlarını ödeme konusunda takip edilebiliyordu. Toplumdaki yeri sadece başta üye olduğunda verdiği üyelik ücretine veya sonraki katılım ücretlerine değil, yıllık üyelik aidatının ödenmesine de bağlı oluyordu ve bu ücretin vadesi onun herhangi bir faaliyete katılması gerekmeden geliyordu; yani üyelik, cenazeye veya bir törene katılmak gibi açık olaylardan "bağlamsızlaştırılmıştı". Bu anlamda üyeler daha genel şekilde, zaman ve uzamın ötesinde takip ediliyordu; derneğe ait olma, aynı bölgede sürekli ikamet etmeye ya da özel bir olay içinde yer almanın otomatik sonucuna bağlı değildi. Ama hem bunlara hem de bunların yanı sıra, bir ana figüre yani kuruluşun "reisine" yapılan düzenli ödemelere bağlı idi.

Bu düzenlemenin çok yönlü sonuçları vardı. Birçok yazarın (Goody ve Watt 1963), genel anlamda okur-yazarlık için ileri sürdüğü gibi Vai yazısının bu uygulaması, daha önce yorumu

tartışmaya açık normatif kurallarla desteklenen ve yüz-yüze etkileşime dayanan sosyal faaliyetlerin kişiselleştirilmemesi özelliğiyle birlikte gelişti.

İkinci olarak bilgilerin yazılı kayıtları, tanıştığımız herkesin ısrarla söylediği bir gerçek olarak Sonie'yi bir "dürüst adam" olarak tescillemişti. Böyle bir üne sahip olmak, yardım akışının devam etmesi ve derneğin sürekli yaşaması için çok önemliydi. Üçüncüsü, Sonie'nin sistematik olarak tuttuğu hesaplar, üyelerin ödemelerinde, özellikle gecikmiş borçlar için güçlü bir baskı oluşturuyordu; ödemeyi ihmal edenler ayıklanarak özel hesap defterlerine dahil ediliyordu.

Bu kurallar ve derneğin mali başarısı, siyasi ya da dini açıdan geleneksel veya modern "elit"lere dahil olmayan bir kişinin üzerinde büyük bir gücün toplanmasına yol açmıştı. Sermayenin birikmesi ve üyelerin hizmetlerini istemek için bunun yarattığı güç sayesinde, dernek birçok köyde camiler ve toplantı salonları inşa etmişti. Bu masraflardan bazıları, en azından "göze çarpan harcamalar" kategorisine giriyordu; küçük bir bucak olan Misila'da bile, biri "bucak" biri de dernek için olmak üzere iki cami ve iki toplantı salonu bulunuyordu. Elimizde kıyaslama için uygun ve yeterli kanıtlar olmadığından, kuruluşun büyüklüğü ve karmaşıklığı konusunda Sonie'nin tuttuğu kayıtların rolü olup olmadığından emin olmak oldukça zordur. Her ne kadar topladığımız dokümanlar arasında bu tür mektuplar bulunmasa da, Vai yazısının varlığı (yani yazışma) liderin üyelerle olan temasını ya da üyelerin liderle temasını sağlıyordu. Boyutu etkilemediğini kabul etsek bile yazı, kesinlikle merkezileşmeyi ve denetimi etkilemişti.

Ansumane Sonie'nin yazılarında görülen türde malzemelerin, "okur-yazarlık" veya genel anlamda "yazı"nın etkileri hakkındaki daha geniş teorilerle nasıl bir bağlantı içinde olduğu, aramızda süregiden entelektüel amaçlı bir tartışmanın konusu idi (bkz. Goody ve Watt 1963; Luria 1976; Olson 1975; Scribner 1969; Scribner ve Cole 1974, 1981). Görüş çizgileri detaylarda belirgin şekilde birbirinden ayrı olan bu tartışmalar, yazının sadece içinde olduğu toplum üzerinde değil, onu kullanandaki entelektüel faaliyetlerin düzenlenmesinde de yansımaları olduğunu kabul eder. Vygotski'nin geliştirdiği teori çizgisi (bkz.

Luria 1976) der ki bir birey yazıda ustalaştığı zaman, zihinsel işlemlerinin temelini teşkil eden ana sistem kökten değişikliğe uğrar çünkü dış simgeler sistemi (yazı) onun tüm temel entelektüel faaliyetlerinin düzenlenmesinde aracılık eder. Böylece, örneğin, yazı sistemi bilgisi, bir dış (yazılı) simgeler sistemini içerecek şekilde düzenlenmiş olan tasnifleme ve sorun-giderme gibi temel işlemlerin işleyiş yolunu değiştirerek, belleğin bu tür işlevlerinin yapısında değişikliğe yol açar.

Bu tartışma bağlamında, yazının kolaylaştırdığı veya gerçekleşmesine fırsat verdiği türde faaliyetleri analiz etmek için kopyalanmış metinlerin önemine dikkat çekmek istiyoruz. Malzemelerin kendisiyle ilgili tartışmalarımızın birçok noktasında, yazılı verilerin yeniden biçimlendirilmesinin önemine işaret etmiştik; örneğin, tüzükteki bir maddenin yeniden düzenlenmesini öneren bir not, Malodi teşkilatı için satın alınan malların yeniden sınıflandırılması (iplik ve bez, et ve tavuk), üyelerin ve onlardan alınacak para listelerinin yeniden düzenlenmesi için çeşitli sınıflama şemalarının (cinsiyet, klan vs.) sürekli kullanımı gibi...

Bütün bu vakalarda, psikologların hastalarından ortak benzeşenleri olan nesneleri veya o nesnelerin resimlerini sınıflandırmalarını istedikleri duruma kabaca benzer şekilde sağlanan veriler elde ettik. Fakat bu benzerlik kabataslak olduğundan, yakın bir inceleme bu iki görev arasında zannedildiğinden daha az ortak taraf olabileceğini ortaya koymaktadır.

Psikologlar bu görevleri yaptırırken, bir özel deneysel durum bağlamında hareket ederler. Bu nedenle faaliyetin içeriği (ve belki amacı) Sonie'nin Malodi Derneği üye listelerini yeniden düzenlemeye kalkışmasından belirgin derecede farklıdır. Görmüş olduğumuz gibi, onun yeniden düzenleme çabalarından bazıları, alacakların kaynağını belirlemek için toplumdaki kişileri ayıran ana kategorileri (erkek, kadın gibi) kullanmasını gerektiriyordu. Yani, faaliyetin amacı yeniden sınıflandırma değildi; daha ziyade belli tarafları sınıflandırmak asıl amaçtı.

Diğer durumlarda Sonie, üyeleri ilk adlarıyla yeniden sınıflandırdığında, sonuçları belirlemek daha zor oluyordu; çünkü kayıtlı bilgilerle, psikologların saptadığı görevlere belki daha yakın gelebilecek bir tür "oyun" oynuyordu. Fakat bu durumda bile, bu sınıflandırma faaliyetlerinin sosyal veya psikolojik

teori açısından birbirine eşdeğer olduğu varsayımını kabul edebilir miyiz? Bu varsayım, deneylerin yaygınlaşmış yeteneklerin göstergesi olduğunu varsayarak, birçok psikolojik araştırmada yer alır ve laboratuar-tipi sınıflandırma çalışmalarının, yeteneklerin "sınıflandırılması" çalışmaları şeklinde genelleştirilmesine olanak verir. Bu varsayımın kabulune çok uzak olarak biz (Goody 1977b; Cole ve Scribner 1974) bir birey tarafından bir faaliyet alanında gösterilen yeteneklerin, bir başka alan için genelleştirilmesinin kuşku götürür olduğunu belirttik. Bu durumda, Sonie'nin yazılarının analizinden derlenen sonuçların, nitelikleri zor belirlenen genelleşmiş beceriler hakkında çıkarımlar yapmak için kullanılma tehlikesi vardır.

Ancak Sonie'nin yazılarının analizi, daha ileri deneysel araştırmalara öncülük edebilir, yeter ki bu analiz, araştırmacıları entelektüel yeteneklerin kanıtlarını nesnelerin statik özelliklerinin sınıflandırılması ve manipülasyonu üzerine dayandıran psikolojik deneyler yerine, daha geniş ve daha "doğal" bağlamlarda aramaları gerektiği konusunda ikna edebilsin. Birlikte yaptığımız kısa süreli saha çalışması süresince biz (Sonie'nin yazılarından alınan) sosyal kategorilerin -eğer bunu meydana çıkaracak doğru ana fikir ve yapı sağlanabilirse- hatırlamada belirleyici olabileceği fikrini uyguladık. Bir haber kaynağımızdan, şehrindeki cenaze törenlerinde temsil edilen çeşitli Vai klanlarının isimlerini söylemesini istediğimizde, etkileyici uzunlukta bir uzun liste elde etmekle kalmayıp klanları aşiret sırasına göre gruplandırması, hatırlamanın düzeniyle ilgili çok belirgin bir özelliği ortaya koymuştu. Her ne kadar böyle bir sonuç önemsiz gibi görünse de Vailer gibi toplumların kavramsal sıralı "hatırlama"yı başaramadıkları birçok zorlama deneysel durum, bu sonuçla keskin bir çelişki içindedir (Cole ve Scribner 1974).

Okur-yazarlığın rolünü tartışırken bu kanıtın herhangi bir şekilde kullanımında, Sonie'den Vailere bir bütün olarak incelediğimiz belli yetenekleri genelleştirmekten kaçınmak için de dikkatli olmamız gerekiyordu. Vailerden bazıları yazı kullanımı konusunda Sonie'nin kendisi kadar okur-yazardılar; fakat zaten Sonie, kendi kayıt tutma işlemlerinin kusursuz ve kapsamlı olmasını sağlayan, sıra dışı deneyimleri olan sıra dışı bir adamdı. Vai yazısını kullanan ortalama birinin onun başarılarını tekrarla-

ması pek ihtimal dahilinde değildi.

Ayrıca kendi yazısını belli ölçüde "akıcı" olarak kullanan Vailer arasında bile, bunların kullanma faaliyetleri genellikle farklı alanlara ve farklı sonuçlara yöneltilmiştir. Aralarından bazıları, Sonie gibi, kayıt tutarlar. Büyük çoğunluğu yazıyı aile arasında haberleşme aracı olarak ve bazen de iş mektupları için kullanır. Bir kısmı "edebi" amaçlarla (hikaye ve atasözleri yazmak için) kullanırken diğerleri bunu dinsel dogmaları anlamak için kullanır.10*

Burada yine başka deneysel araştırmaların olası sonuçlarını görmekteyiz. Yaptığımız analizler bizi, okuma-yazma faaliyetinin her bir farklı formu için ne tür bir entelektüel faaliyet gerektiği sorusunu sormaya yöneltmektedir. Bu soruya detaylı bir cevap veremeyiz ama birisinin kızkardeşine yapılacak düğünü bildirmek için yazdığı mektupla, iş kayıtlarının tutulması için yapılan faaliyetlerin özdeş işlemler olmadığı açıktır. Bu durumların sonuçlarını anlamak için, farklı türdeki okuma-yazma faaliyetleri ile belli entelektüel faaliyetler arasındaki bağlantıyı daha fazla incelememiz gerekir. Bu yaklaşımdan yola çıkarsak yazının topluma sunulması sonucunda bireylerde ve toplumlarda oluşan değişimi anlama konusundaki hedefi daha ileriye götürebilir ve buna ilaveten entelektüel becerileri anlama konusunda daha genel sorunları açıklığa kavuşturabiliriz.

IV
Yazı ve Toplumdaki Bireylere Etkileri

10

Okur-Yazarlığın Sosyolojik ve Psikolojik Analizleri Arasındaki Etkileşim

Vai Yazısının Başarısı

Son kısımda Liberya'da yaptığımız Ansumana Sonie'ye ait kayıtların analizlerine dayanan ortak bir çalışmayı sunduk. Bu kayıtların genel şeklinin eski Mezopotamya'daki yazılı ürünlerin karakteri ile nasıl benzeştiğine dikkat edin. Bu kayıtlarda hem kişisel hem de "şirket" adına yapılan işlemler, üyelik kayıtları, şirket tüzüğü vardı ve nihayet yazanın bir çapraz bulmaca tarzında "oynadığı" aile tarihlerinin kayıtları vardı. Bu dokümanlardan sadece "tüzük"te, cümle-benzeri formlar kullanılmıştı ancak, harfler ve hikayeler de benzer bir söz-dizimi yapısına sahipti ki bunlar Vai yazısının da bir parçasıydı. Geri kalan yazılar, benim tablo olarak adlandırdığım, listeler şeklindeydi. Bu listelerde isimler ve ödemeler (üyelik listeleri ve onların borçları), nesneler ve fiyatları (kayıt defterleri) yer alıyordu, bir başka deyişle, bir kelime artı rakamların birleşmesinden ibaretti. Yazılı kayıt aritmetikle yakından bağlantılıydı.

Bunlara çok benzeyen fakat daha basit yazı formları, ki bunlara "başlangıç formları" denilebilir, Batı Afrika'da aşçılar ve küçük tüccarlar arasında çok miktarda kullanılmıştı. Aşçılarınki, aldıkları malzemelerin fiyatının bulunduğu alışveriş listeleri, tüccarlarınki ise nesneleri, rakamları ve fiyatları kaydettikleri girdi-çıktı hesapları idi. Yazının böyle düşük seviyeli kullanımında, aritmetik de en az okuma-yazma kadar önemlidir. İkisi birlikte, biraz eğitim almış ya da hiç almamış olanların, geçiş toplumlarındaki bazı bireylerin, aşçıların, tüccarların, aynı zamanda Afrika, Hindistan ve Güney Amerika'daki çeşitli zanaatkarların faaliyetlerindeki boşlukları doldururlar.

Aynı şey üyelik listeleri için de geçerlidir. Hart, 1966'da Gana'nın kenar mahallesi Accra'da çalışırken, Vailerdeki Malodi Derneğine az çok benzeyen Frafra hayır cemiyetinin defterle-

rini tutmak üzere ev sahibi tarafından işe alınmıştı. Üye isimleri, ödenen borçlar, yapılan harcamalardan oluşan bu listeler daha önceleri, bir aşçı olan ev sahibi tarafından tutuluyordu ve böylelikle bu temel grafo-linguistik yeteneği kazanmıştı.

Prensip olarak, nesneleri (ya da isimleri) ve rakamları kaydetme yeteneğine sahip bir grafik temsil sistemini kurmak zor değildir. Çünkü nesneler için piktogramlar vardır ve ayrıca bölme işareti veya noktalardan oluşan basit rakam sistemi bulunmaktadır. Çağdaş Batı Afrika'da basit hesap görme sistemleri için mutlaka alttan bir baskı vardır. Birifu'da (LoDagaa) Genç Erkekler Derneği tahsil edilen alacakları kaydederler, okul çocukları konu-komşunun verdiği hediyelerin kayıtlarını tutmak için cenazelere çağrılırlar. Aynı şekilde daha doğru bir sistem olan zaman-hesaplama konusunda da bir baskı olduğunun kanıtı, bana devamlı olarak "hasat"a daha kaç ay (gökteki ay kastediliyor) kaldığının sorulmasıydı. Yazının başlangıç formlarına olan bu baskıya ve görece basit olan bu hesaplamalara rağmen, minimal tipteki bu aritmetik daha kapsamlı, daha gelişmiş bir sistemin parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonie örneğinde, onun kullandığı hesap defterleri, Vai yazısının tam hece sistemi ile birlikte, İngilizce yazının da kullanıldığı bir genel çerçeve içinde ortaya çıkmıştı. Ayrıca, Sonie'nin kendisi de bir aşçıydı ve zaten basit defter tutma yöntemlerine alışkındı.

Bu, onun başarılarının değerini düşürmez.Muhasebe sistemini ister icat etmiş olsun, ister ödünç almış olsun, onun ortaya çıkması için yazı önkoşul olarak gerekliydi ve zaten defter tutma yazılı geleneğin bir parçasıydı. Defter tutma, nesnelerin maddi (veya birim) koşullara indirgenmesini gerektirdiğinden, genel değiş tokuş araçlarının ya da soyut hesap birimlerinin kullanımını özendirmişti ve böylece kişiler kazanç ve kayıpları toplayıp sonucu hesaplayabiliyordu.

Yazılı bilgileri incelerken ve bunları yeniden "sınıflandırma"nın belli psiko-sosyal faaliyetlerini ele almadan önce, bu belgelerin yazıya dayalı olmakla beraber, doğrudan okuma yazmanın otomatik sonucu olmayan bir diğer durumuna dönmek istiyorum. Burada Sonie'nin kullandığı ve bulunduğumuz çağa dayalı olan tarihlere başvuracağım.

Her ne kadar, sözel toplumların geçen yılların hesabını tut-

mak için "ilerici", doğrusal bir hesap şekli geliştirebilecekleri akıl almaz değilse de, ben böyle bir şeye rastlamadım. Bazen bu tür toplumların "zaman"la ilgili doğrusal değil de döngüsel fikre sahip oldukları söylenir. Bu karşıtlık, ikiye ayrılma değil, daha ziyade vurgulama meselesidir; bütün toplumlarda doğrusal ilerleme olduğu kadar döngüsel (örneğin, yıllık festivaller ve gelişimsel döngüler) faaliyetler de vardır. Fakat birisi zamanda sabit bir nokta işaretleyebildiğinde ve bu temelden başlayarak birbiri peşine numaralandırmaya başladığında asıl son bahsedilen önem kazanır. Sonuç (kişisel olarak yapılan "yaz"ları saymak yerine) evrensel bir sistemle yılların sayılmasıdır, bu da çekilecek bir çizgi –bir grafik işlem– gerektirir, ardından hesaplamayı yapmak için esas olan sayıları temsil eden grafik simgeler takip eder.

Sonie yıl saymayı, bölgedeki diğerleri gibi, Avrupalıların Aile İncilini kullanarak yaptıkları şekilde onları bir deftere yazarak aile olaylarını kaydetmek amaçlı kullandı. Fakat bu tarihlere göre yaptığı hesaplamalar hiç de fayda sağlayıcı değildi. Bazı defterlerde Sonie, üyelik bilgilerinin yeniden düzenlenmesinde olduğu gibi, bir bakıma tamamen anlamsız bir şekilde "bağlamsızlaştırılmış" olarak, okulda verilen bu tür pek çok soruyu andıran şekilde, rakamlarla bulmaca çözercesine oynuyor gibi görünüyordu. Aslında bu "anlamsız" faaliyet potansiyel olarak, psikologların gelişmenin içinde aradıkları bilişsel faaliyetleri sergileyen verimli bir işlemdi.

Aynı şeyler, defterlerdeki bilgilerin daha faydalı, daha "mantıklı" olması için yeniden farklı şekillerde düzenleme çabaları için de geçerliydi. Buna göre:

1. Hesaplar günlük veya yıllık beyanlara göre yeniden düzenlenmişti. Sonie, kuruluşun açıkça daha çok çıkar sağlayan özelliklerinden tamamen ayrı olarak, değişik tarihlerde yapılmış olan alımları, uzun vadeli sonuçlar almak amacıyla bir araya getirmişti. Bir de bazı kategorileri değiştirdiği görüldü; "tavuk" onun yan uzantı karşılığı olan "et" kategorisi altına çekilmişti.

2. Üyelik listeleri, üye takibini daha kolaylaştırmak için yeniden düzenlenmişti. Bu listeler derneğekronolojik giriş sırası bir yana bırakılarak, kişinin adının ilk hecesi, cinsiyeti ve klan/

aşiretbağlantısıesasına göre yazılmıştı. Bilgileri yeniden düzenleme şekilleri açıkladığımız gibi psikologların genellikle sözel toplumlarda aradıkları fakat belli test yöntemleri ile bulamadıkları bir faaliyettir.

3. Son olarak, tüzükteki numaralı maddeler tekrar kopyalanırken muhtemelen daha mantıklı bir şekilde yeniden sıralanmıştı.

Vygotski ve Vai Okur-Yazarlığının Psikolojik Analizi

Sonie'nin Vai dilindeki yazılarıyla ilgili bu çalışma, okuma-yazma ile başarı arasında hem kültürel hem de kişisel olarak pozitif ilişki olduğu görüşünü açıkça desteklemektedir. Diğer yandan Scribner ve Cole'un yaptığı Vai Okur-yazarlık Projesi'nden doğan *The Psychology of Literacy* (1981) isimli daha kapsamlı bir araştırma, genel varsayımı bazı yönden reddeden bir çalışma olarak yorumlanmıştı. Yazarlar her ne kadar bu yorumu kabul etmeseler de çalışmalarında "Vailer arasında okuma-yazmanın genel bilişsel sonuçları" ile ilgili bulmak istediklerini bulamamanın yarattığı önceki hayalkırıklığını ifade eden açıklamalar yer almaktadır. Bu hayalkırıklığı onları, araştırma konusundaki stratejilerini tekrar gözden geçirmeye ve genel bilişsel yetenekler yerine özel becerileri araştırmaya zorladı. Ben bu başlıkta, bilişsel süreçlerin sosyal tarih bağlamındaki psikolojik deneyler üzerinde yorumlara yol açacak bir girişimle, bu iki çalışma arasındaki görünür çelişkileri çözmeye çalışıyorum.

Burada yazarların tartıştığı, üzerinde durulması gereken iki başlangıç noktası vardır. Birincisi Vailer arasında yazı sistemlerinin kullanılmasıyla ilgilidir. Tablo 3'te özeti verilen sonuçlarda, yazarlar elde ettikleri sonuçları deneklerin en çok bildiği "okuma-yazma" türüne göre ayırmışlardır. Uğraştıkları konu kültürel anlamda karmaşık bir konudur, çünkü Vai yazısında işaret ile ses arasında ve yazı ile ana dil arasında oldukça doğrudan bir ilişki olmasına karşılık, İngilizce ve Arapça işin içine girdiği zaman Vailer yazılanı okumadan önce bu dilleri öğrenmek zorundaydılar. Elbette, "okuma"nın bir başka bağlamdaki anlamı, sözcükleri anlamadan onları seslendirmektir ki ben bunu Romen yazısı ile yazılmış olan dillerin hepsinde, özellikle o dilin fonetiğine eşdeğer sesleri öğrenmişsem yapabilirim. Fakat bu durum

biraz da yazılanların anlamını bilmekle ilgilidir. Kuran "okuyanlar" bu kategoridedir ve anlamını bilmedikleri bir metni ezberleme yeteneğine sahiptirler. Bu durumda okuma bir iletişim sağlamaz, ancak anlamını bilen biri, "okuyucu"nun yanı sıra bir tercüme yaparsa, okuyucu da metnin belli bölümlerinin (ayet, sure, paragraf, bölüm, kısım) başına ve sonuna ait bazı görsel ipuçları elde edebilir. Bazı okuyucuların anlamı yeteri kadar bildikleri bazı durumlar varsa da Batı Afrika'daki Arapça okuma-yazmanın durumu anlattığımız türdendir. Diğer yandan İngilizce okumayı öğrenmek için öğrenciler, sözcüklerin tam anlamlarını öğrenecek şekilde uzun vadeli sistematik bir dil öğrenme sürecinden geçerler ve bu da her bireyin ya da sınıfın uzun yıllarını alır.

İkinci olarak, yazılı geleneğin bağlamını dikkate almak gerekir. İngilizce ve Arapça metinlerde önemli miktarda bilgi depolanmıştır ve kişiler buna yeni bir dili okuyarak ulaşabilirler. Kıyaslarsak, her ne kadar ana dillerinde olsa da Vai yazısı ile çok az bilgi yazılmıştır. Bu çalışmada bütün testler Vai dilinde uygulanmıştır, bu yüzden İngilizce ve Arapçada performansın nasıl olduğunu bilemiyoruz.

Bu farklardan bahsetmemin nedeni, bu yazıların ve bunlarla bağlantılı dillerin her birinin öğrenilmesinin daha uzun ve daha kısa dönemlerde farklı sonuçlar doğurmasındandır. Gerçekten de araştırmanın yarı kısmında yazarlar, farklı yazı ve dillerin belirgin etkilerini test etmek için, araştırmanın yönünü genel yeteneklerden özel becerilere doğru çevirdiler. Eğer biz kelimenin tam anlamıyla İngilizce veya Arapça okumayı öğrenmenin sonuçlarını araştırıyorsak, dünyayı anlamamızı arttıracak olasılıklar çok geniştir, çünkü bu becerilere sahip olmak demek, dünyadaki pek çok durumla ilgili olan yazılı metinlerin bütün varlığını önümüze açmak demektir. Ben Darwin okuyarak, dünyanın yaratılışı ve içindeki varlıklar hakkındaki görüşümü yenileyebilirim. Böyle bir anlayış tamamen edilgen de değildir ve uygulamalı bir eylemi de içerir. Ben Kuran'ı okuyarak o dünyanın merkezini öğrenmek için Mekke'ye uzun hac yolculuğu yapmaya özenebilirim. Bu eylemlerin her birinde bilişsel işlemler vardır fakat bunlar ne kadar zekice yapılsa da bilinen psikolojik testlerde ortaya çıkabilecek türde değillerdir.

Önce gelin meselenin kalbine inelim. Okur-yazarlığın genel bilişsel yetenekler üzerine yaptığı etkileri göz önüne almak bizi önemli bir figür olan Vygotski'ye geri götürür. Son kısımda, onun geliştirdiği bir teoriyi şu sözlerle özetlemiştik; "Bir birey yazıda ustalaştığı zaman, zihinsel işlemlerinin temelini teşkil eden ana sistem kökten değişikliğe uğrar çünkü dış simgeler sistemi (yazı) onun tüm temel entelektüel faaliyetlerinin düzenlenmesinde aracılık eder. Böylece örneğin yazı sistemi bilgisi, bir dış (yazılı) simgeler sistemini içerecek şekilde düzenlenmiş olan tasnifleme ve sorun giderme gibi temel işlemlerin işleyiş yolunu değiştirerek, belleğin bu tür işlevlerinin yapısında değişikliğe yol açar". Bu özet, ciddi bir teorik yanlış anlama durumunu işaret eder. İç ve dış sınırlamaları aşmak ve tarihietmenleri dikkate almak istemesine rağmen Vygotski, basit bir nedensel bağ oluşturan zihni işlemlerin veya bilişsel becerilerin genelde zihinsel tarafını kullanmış, bir dizi kültürel ve tarihi süreçleri kullanmaya pek az ağırlık vermiştir. Bu durum, Scribner ve Cole'un (1981:239) tartıştığı, Vailere ait malzemelerin, yazıyı sosyal değişmenin ana motoru olarak görme eğiliminde olan sosyal bilimcilerin beklentilerini karşılamadığını yazdıkları durumdur: "O ciddi bir yenileştirici sonuç yaratmadı.Teknoloji, sanat ve bilimdeki hızlı gelişmeler ona eşlik etmedi, o yeni düşünsel disiplinlerin gelişmesine öncülük etmedi" (1981:239). Aynı konu, "okur-yazar olmak insanların kendi dilleri ile ilgili bildiklerini ve onunla ilgili düşüncelerini büsbütün değiştirir" diyerek düzelttikleri ifadelerinde yeniden ortaya çıkar. Yine "yazılı dile hakimiyet sadece düşüncenin içeriğini değil aynı zamanda düşünme eyleminin (sınıflama, usavurma, hatırlama gibi) kendisini de etkiler" iddiası daha radikal bir iddiadır ve bu iddia sadece okur-yazar toplumlarla okuma-yazma bilmeyen toplumlar hakkında değil, okur-yazar olan insanlarla okuma-yazma bilmeyen insanlar hakkında söylediklerimizi de haklı çıkarmaktadır. Düzeltmek istedikleri görüş, okur-yazarlığın bütün bilişsel etkilerini her yerde ve hemen görmemiz gerektiğini ima etmektedir. Bu görüş bir kimyagerinki gibidir. İki maddeyi karıştırın, (sonucu hemen gösteren) adeta anında bir okur-yazarlık üreten turnusol kağıdı ile bileşenleri test edebileceğiniz spesifik bir sonuca ulaşırsınız. Bu görüşte, örneğin, kıyaslamalı mantı-

ğın psikolojik testleri turnusol kağıdı yerine geçer. Eğer, kendi dilleri olsun ya da olmasın herhangi bir dilin yazısını çözebilen denekler turnusol testinden kalırlarsa, o durumda yazının psikolojik, kültürel ya da teknolojik bir etkisi (bir an bu etkiyi zihinsel yetenek, kapasite veya beceri anlamında mı tanımladığımızı olgusunu bir kenara bırakırsak) yok demektir.

Yazı Çeşitleri ve Gelenek Çeşitleri

Bu iddiaların sonuçlarına göre, Scribner ve Cole'un "bizim tanımladığımız anlamda genel zihinsel etkiler yoktur" sonucuna ulaşması şaşırtıcı değildir. Bu açıklama bir başka yerde "genel zihinsel sonuçlar" yoktur şeklinde ifade edilmiştir. Onların varmaya çalıştığı konu daha önceki kısımda "okur-yazarlığın *sosyal* bağlantıları" başlığı altında aydınlatılmıştı. Orada yazarlar "Vailerin yaşantısında "okur-yazarlık" olarak tanımlanabilecek farklı bir boyut bulamadık" şeklinde yazmışlardı. Sağduyu bize, böyle bir boyutun elbette ki bir yazının oradaki mutlak varlığıyla veya en azından kitap okuma ve mektup yazma gibi becerilerle bağlantılı olduğunu söylediğinden, bu ifade muhtemelen yanlış anlaşılacaktır. Bunun anlamı aşağıdaki cümlede açıklanmıştır: "Bazı yazıları biraz okuyabilme ve yazabilme becerisine sahip olan erkek muhabirlerimizin yaklaşık yüzde 30'unda, her şeye rağmen, bu yazı bilgisine bağlı olarak onlara atfedilecek, cinsiyetleri dışında hiç bir nitelik bulamadık". Yani, buradaki sosyal bağlantı etmeninin analizi, okumayı bilen ya da üç yazıdan bir veya birkaç tanesini okuyabilen kişilerle ilgili herhangi bir genel karakteristik özellik ortaya koymamıştı. Yazı ve yazılı gelenek formlarının farklılıkları dikkate alındığında varılan bu sonuç pek şaşırtıcı değildir. Acaba bu sonuç, son bölümde yeniden ele alınan "Vailer arasındaki okuma-yazma bilgisinin kendine özgü oluşuyla ilgili kanıtımızın pek çok sonucu vardır: bunların biri yapısı icabı öncelikle teoriktir, okuma-yazmanın sosyal tabanı ve işlevleri hakkındaki belli başlı varsayımlardan bazılarını yeniden değerlendirme gereğinden bahseder" şeklindeki açıklamayı haklı gösterir mi? Elbette doğru olan sonuç şudur: İlk adımlarındaki başlangıç modeli aslında fazla basitti ve psikolojik anlamda genel zihinsel yetenekler üzerine doğrudan, eksiksiz, dolaysız ve aracısız etkileri olacak bir okuma-yazma

(genel beceri olarak okuma / herhangibir dilde herhangibir yazıyı "okuma") fikrinin başarı şansı yoktu. Yazarlar bu çekişmenin suçunu teknolojik *determinizm*de ararlar fakat sorun sadece bu değildir. Bu, psikolojik olarak fazla-kesin, tarihi ve sosyolojik olarak da saf bir saptamadır. Ben kendim "yazı"dan "aklın teknolojisi" olarak bahsettim ve bazı yorumcular bu tanımı, teknolojik determinizmin bir türünü yansıtan bir ifade olarak gördüler. Onların çıkardığı bu sonuç, bu şekilde suçlanmadan herhangi bir teknolojinin insanlar üzerindeki etkisinden bahsetmeyi olanaksız kılıyor. Birisi ister yazıdan bir teknoloji olarak bahsetsin, ister benim de yaptığım gibi, okuma-yazma ile yazının gövdesine ulaşıldığını söylesin (bu durum zihinsel faaliyetlerde, örneğin, kıyaslama yoluyla bir kaldıraç işlevi sağlar), bu söylemler her ne kadar başka sorulara yol açsalar da, bire bir nedensel bağlantıyı içermezler, hele Scrtibner ve Cole'un, sonradan genel zihinsel yetenekleri, özel zihinsel beceriler yönünde değiştirdikleri araştırmalarından önce test ettikleri, anında olan türden bir bağlantıyı hiç içermezler.

Benim kanaatime göre, en belirgin zihinsel beceriler belli sosyal-tarihi durumlarla da ilişkili olmalıdır. Sorun halletme özelliğiyle ilgili bir örnek vereyim. Zihinsel yeteneğin belli bir türünü destekleyen çapraz bulmacadan bahsetmiştim. Okur-yazarların çapraz bulmaca çözmelerini sağlayan genel yetenek, yazının sağladığı bazı gizemli yollardan biri değildir. Bulmaca, yazı faaliyetinin diğer çeşitlerinden ortaya çıkmış (dilsel birimlerin sütun ve satırlarda grafik olarak temsil edildiği) özel bir icattır. Düzenlemesi ve diğer durumlara aktarılması, belli bir tür yetenek sınırı gerektirir. Fakat eğer yetenek, birisinin giderek başka türde bir bulmaca icat etmesini, bir dedektif hikayesi yazmasını ya da bir bilgisayar üretmesini sağlasa bile, bu durumda böyle bir faaliyet hem kendisi hem de toplum için daha başka sonuçlar gösterecek demektir. Şimdilik, bu özel yetenekler çok belirgin olduğundan, bunların ortaya çıkarılması ancak okur-yazar olanlara ve olmayanlara çözmeleri için bir çapraz bulmaca vererek olur. Sonucun ne olacağı önceden bellidir fakat bu sonuç hepten önemsiz sayılmamalıdır. Söylemek istediğim, "okuma-yazma"nın önemli bir özelliği insanlara kitap okuma fırsatı vermesidir ve bu yeteneğin sonuçları her zaman "psikolojik" süreç-

ler içinde görülmeyebilir, yani bu asıl faaliyet, anlık ve aracısız sonuçların yerine yapılan deneylerde ortaya çıkmayabilir ve yine okuma-yazma kafamın içindekilere başvurarak yaptıklarımı, günlük ajandama (hatta başka kişilerin defterlerine) başvurarak yaptıklarımdan ayırarak aklın çevresinde çok keskin içsel-dışsal bir sınır çizer. Bu tartışma, zihinsel işlemler hakkında, benim sonra tekrar döneceğim daha genel bir soruya yol açmaktadır. Şimdi, Vygotski'nin hipotezinin deneyinden ortaya çıkan, beyan edildiği veya yorumlandığı üzere, kafa karışıklığı sorununu incelemeye devam edeceğim. Burada, yazı ile okuma-yazma ve "mantıksal" ile "soyut" arasındaki bağlantıyı ele alacağım.

Mantık ve Akıl Yürütme

Mantık üzerine yaptıkları deneylerin önsözünde yazarların düştüğü notlar şöyledir: "Greenfield-Bruner tezi, eğitimin zihinsel gelişmeyi yeni seviyelere taşıdığı açıkça desteklemiştir; Luria, Goody, Havelock ve diğerleri okur-yazarlığın soyut ve akıl yürütme ile bağlantılı olduğunu ileri sürmüşlerdir" (1981:114). Luria, Havelock ve diğerlerinin muhtemel iddialarını bir yana bırakırsak, Goody ve Watt'ın "akıl yürütme" ile ilgili öne sürdüğü görüş büyük ölçüde kendine özgüdür. Onların söylemi, Yunanların "mantık" üzerine çalışmalarını oluşturan, kıyaslama gibi tümevarımlı ve tümdengelimli sonuçlar çıkaran işlemlerin "yazı"nın daha önceki varlığıyla bağlantılı olduğu yönündedir. İlk yazımızda (1963) biz bu işlemlere alfabenin sonuçları (onu takip eden sonuçlar anlamında) gözüyle bakmıştık, fakat son yirmi yılda yapılan sonraki birçok yayında ben bunlara benzer işlemlerin daha az şekilci, daha az belirgin olarak Mezopotamya'da ve diğer yazılı kültürlerde yer aldığını ileri sürdüm ve böylelikle alfabe hakkındaki pek çok taraflı önyargının düzeltilmesine uğraştım (Wang 1981:234).

Genel anlamda akıl yürütme hiçbir zaman tesadüfi bir şey değildi. Bunun daha üstü kapalı olan benzeri işlemler, sözel kültürlerde görülmüştür. Lévy Bruhl'ün ilkel zekanın mantık-öncesi olduğu fikrini biz reddetmiştik fakat yazarın varmaya çalıştığı nokta hakkında bir açıklama bulmaya çalışıyorduk. Biz, ilkel ya da yaban aklın (bunu "sözel" insan olarak okuduğumuzdan) onun iddia ettiği gibi akıl yürütmeden veya çelişkileri algıla-

maktan yoksun olduğunu düşünmedik; bu bizim kişisel deneyimlerimize, teorik iddialarımıza ve bireysel önyargılarımıza tamamen karşıydı. Bizim tartıştığımız konu, sözel insanın akıl yürütmeden yoksun olması değil, Yunanların "mantık" görüşünü tanımlayan, çağdaş felsefecilerin paylaştığı, [her nekadar okullarda Stebbing'in *Thinking to Some Purpose* (1939) gibi ve daha yeni zamanlı bazı diğer kitaplarla sulandırılmış olsa da] toplum üyelerinden bazılarının uyguladığı ve birçoğunun görmezden geldiği entelektüel faaliyetler için gerekli araçlara sahip olmamasıdır. Aynı şey "mantık"la bağlantılı bir özellik olan çelişki kavramı için de söylenebilir. Geçmişteki fikirler bağlamında gelişen tartışmamızın amacı, farklı kaynaklardan, farklı zamanlardan ve farklı yerlerden çıkan farklı çalışmaları var olan belgelerle yan yana koymak suretiyle sözel formlarda belirlenmesi gerçekte olanaksız olan çelişkileri ortaya çıkarmaktı. Şüphecilik konusunda da, yazının, bir metni okurken ciddi bir dikkat geliştirdiği, bir konuşmayı dinlerken (yani sözel bir toplumda, kaydetme cihazlarının bulunduğu başka bir toplumda değil) ise bunu yapmanın olanaksız olduğu ve yine yazının mantıksal işlemleri olduğu kadar şüpheci bilgiyi biriktirme işlemlerini de desteklediği tartışılıken buna benzer bir söylem kullanıldı. Bu tür metinler herhangi bir kişinin zihinsel depolama sistemi içine yerleşebildikleri gibi bağımsız şekilde asıl veya potansiyel bir kaynak olarak da varlık gösterirler. Bu "mantık" ve çelişki formlarının bazıları, keşfetme amaçlı olarak, "kanıt" ve sonuç yöntemleri olarak kullanılabilir. Bu durumda onlar sadece "mantığın" statik alanının parçaları değil, aynı zamanda bireylerin, sosyo-kültürel sistemleri derinden etkileyen "keşifleri" yapmalarını sağlayan birer araçtırlar.

Watt ve ben, Vygotski ile aynı hat üzerinde tartışmıyorduk. Onun konumu, 1930'larda Lurie'nin Orta Asya'ya yaptığı keşif gezisinde uyguladığı çalışmaların ardındaki deneysel varsayımlara dayanıyordu. Burada araştırmacılar "geleneksel" çiftçi grupları ile aynı köydeki kısa süreli okuma-yazma kurslarına veya kısa öğretmen-yetiştirme programlarına katılmış diğer kişileri kıyaslamışlardı. Akılcı düşünme ve sınıflandırma üzerine yapılan birçok deney sonucu, okur-yazarlığa (yani yazının kendisinden ziyade yazı geleneğine) yakın olma durumuna göre çe-

şitli derecelerde değişen farklılıklar buldular. Scribner ve Cole, onların gözünde başarısız olan bu sonuçları tekrarlamaya çalıştılar.

Ancak, 9. başlıkta aynı Vai yazısıyla Sonie'nin başarılarını yazdığımızda, yazının *"kolaylaştırdığı veya mümkün kıldığı"* (italikler bana ait)görevlerden bahsediyorduk. Demek istediğim, bireylerin entelektüel faaliyetlerinin kendi içinde hemen değişme yaratacak bir (hangi formda olursa olsun) "yazıda ustalaşma" beklemiyorduk. Doğrudan evrensel sonuçları olmasa da bir şekilde yaygınlaşmış olan bazı faaliyetler (bazen olumlu bir istatistiksel bağlantı bile zaten açıklayıcı sonuçlar taşır) elbette olabilir, Scribner ve Cole'un yaptığı çalışma bu faaliyetlerin bazılarını işaret eder. Burada, yaygınlaşmış demekle toplumlar arasında yaygınlaşmış demek istiyorum, çünkü toplumdaki "bireyler"in yazıya açık oluşları ve tepkileri her zaman değişkendir. Ama eğer kıyaslamalı düşünme gibi bir faaliyetten söz ediyorsak, onun kendi içindeki "yazı hakimiyeti"nin doğrudan onun kabullenilmesine yol açacağı beklentisi açıkça anlamsızdır. Kıyaslama, bildiğimiz gibi, özel bir yer ve zamanda yapılan özel bir buluştu; Mezopotamya'da bir tür öncüller vardı, tıpkı Pythagoras Teoremi'nin öncülleri gibi; sözel toplumlarda, daha genel seviyede tümdengelen anlam çıkarma işlemi bilinmeyen bir şey değildi. Ama biz burada grafik bir plan içeren özel türde bir bulmacadan, "mantıktan", teoremden bahsediyoruz. Bu anlamda kıyaslama yazının sonucu veya yazıda ima edilendir. Ancak, onun kullanımı, türetilmesinden farklı olarak, yazıya hakim olmayı gerektirmez. Türetildiğinde ise, cahil bireylerin faaliyetleri içine katılabilir veya aynı şekilde okur-yazar olmayan bireylere aritmetik tabloların nasıl kullanılacağı veya Scribner ve Cole'un işaret ettiği gibi, *rebus* yazısının nasıl çözüleceği öğretilebilir.

Aracılı ve Aracısız Etkiler

Bu konuyu bir başka şekilde (ve umarım fazla yanlışa düşmeden) açıklayabiliriz. Yazının aracısız veya aracılı sonuçlarından ya da etkilerinden bahsedebiliriz, ancak yine ne tür bir yazı sistemini ele aldığımızı ayırt etmemiz gerekir. Yazı bir dil öğrenme eylemini mi içeriyor? Veya daha doğrusu, yazılı dil

her zaman sözelden bir parça ayrıldığına göre ve bu yüzden okul çocukları, esasen kendi anadilinde yazmayı öğrenirken bile yeni formları (sentaks, leksikoloji, semantik) öğrenmek zorunda olduklarına göre, yazı nereye kadar bunu yapıyor? Yazılı geleneğin ne kadarına bireyler ulaşabiliyor? Genel türde bilinen bir akıl yürütme okul öğretmenleri tarafından bize öğretilebilir olsa da, bizim için "kıyaslama"yı tanımadan okumayı öğrenmek pekala olasıdır.

Aracılı sonuçları "bireysel" olmaktan çok "kültürel" olarak tanımlayabiliriz. Eğer bu tanımlama bir anlam taşıyorsa, söz konusu anlam açıktır ve Vygotski'nin yaklaşımındaki sorunu ile Scribner ve Cole'un genelde kötümser olan yorumlarına yaptığımız açıklamaları bize hatırlatmaktan başka pek bir yararı yoktur. Çünkü bizim aramamız gereken şey, kültürün işin içine karıştığı yolun geniş kapsamlı genel bir tanımı değil, örneğin, yazının sınıflandırılmasındaki değişiklikleri desteklemesini sağlayan belli mekanizmaların işleyişidir. Ben bu tür değişikliklerin, ya kategorinin başını ve sonunu kesin şekilde belirleyen yazılı bir listenin (örneğin ağaçlar) yapılmasıyla ilgili prosedürleri bağlamsızlaştırma yoluyla ya da Ansumana Sonie'nin faaliyetlerinde ortaya konulduğu gibi yazılı malzemelerin daha "mantıklı" şekilde bir çeşit yeniden düzenlenmesi yoluyla olabileceğini söylemiştim. O yazılı gelenek, zihinde olduğu kadar belgelerde de depolanmış olan birikmiş bilgidir ki, ister Sonie'nin vakasında olduğu gibi birkaç yıl olsun, isterse İslamiyet'te olduğu gibi bin yıldan fazla olsun, bir beceride ustalaşma ile zihin faaliyetleri arasında aracı olan bir değişken oluşturur.

Ağaçların listesi, standart bir "kültürel" ürün olarak okullarda öğretilebilir ve böylece kategoriler sisteminin bir parçası (bütünü değil) haline gelir. Bilginin yeniden düzenlenmesi, maddeleri yeniden gruplandırarak listelerin daha "mantıklı" hale getirilmesi, bazen dinsel veya başka amaçla istenen birebir kopyalamayı gerektirmeyen, kayıtları yeniden yazma faaliyetlerinin birçok türünde her zaman yapılabilir; Sonie, Kuran surelerini, kendi listelerinde yaptığı şekilde, yeniden düzenlemeye teşebbüs etmezdi. Kutsal Kitabı okumayı öğrenmek ve onun sözlerini kopya etmek, yaratıcı bir yeniden düzenleme değildir, ancak onun yorumlanmasına destek sağlar (Scribner ve Cole 1981);

kutsal olan metindir, yorum değil. Birinci durumda, metnin yazılı olarak çoğaltılması (mekanik araçlar kullanılmadan önce bu işin esası buydu) yeniden düzenleme yapmaya izin vermez; ikincisinde verir. Bagre'lerin icra ediliş sürecinde, Anlatıcının anlattıklarıyla birleşen ve sonunda anlatının en son versiyonu haline gelen bir dizi yorum, bununla tezat teşkil eder.

Genel sonuç kategorileri		ingilizce okul	vai yazısı	kuran dili	arapça dili
Sınıflandırma	Form/rakam türünde	▨	▨		▨
Bellek	Birbirini izleyen hatırlama			▨	▨
	Serbest hatırlama			▨	▨
Mantıksal düşünce	Kıyas	▨			
Şifreleme ve çözme	*Rebus* okuma	▨	▨		
	Rebus yazma	▨	▨		▨
Semantik birleştirme	Sözcük birleştirme	▨	▨	▨	▨
	Hece birleştirme		▨		
Sözel anlatım	İletişim oyunu	▨	▨		
	Gramer kuralları	▨			
	Geometrik figürleri sınıflandırma	▨			
	Mantık kıyasları	▨			
	Güneş-ay isim değiştirme (Bu görevdeki belirsizlikler nedeniyle, sadece birden fazla uygulamada görülen okuma-yazma sonuçlarını dahil ettik)	▨			

Tablo 3. Ayrı dillerdeki okur-yazarlıkla ilgili sonuçların şematik olarak gösterilişi

Vai Çalışmalarında Okuma-Yazma Etkileri

Şimdi gelin asıl Vai çalışmasının kendisine, Tablo 3'te özetlenmiş olan somut bulguların sonuçlarına dönelim. Yazı kullanımının ve potansiyelinin, benim dikkat çektiğim gibi büyük farklılıklar göstermesine karşılık, bütün bu yazı sistemi dizisinde şaşırtıcı bazı becerilerin olduğu görülmektedir. "Rebus okuma ve yazma görevleri gösteriyor ki, bütün yazılarda grafik sembollerden anlam oluşturmada kazanılan daha önceki deneyimler, diğer sembollerin semantik yorumlanmasında yardımcı olmaktadır" (Scribner ve Cole 1981:184). Rebus yazısı okuma-yazma bilmeyenlere öğretilebilirken, öğrenme kesinlikle bir yazı çalışması ile desteklenmektedir. Tekrarlarsak, sözcüklerden oluşmuş bir cümlenin bozulmuş (yani yavaşlatılmış) halini tekrar etme ve onu anlamlı kılma becerisi (bir görsel tamamlama görevi), birimler semantik olarak anlam ifade ettikleri sürece, tüm okuma-yazma formları ile desteklenebilir. Vai yazısını bilenler grubu, bu yazının hece özelliklerinden dolayı, iletişimin birimi olarak heceleri kullanmakta daha becerikliydiler.

Vailerin burada (biri neredeyse hiç öğrenilmemiş olan) üç farklı dili yazmak için bu farklı yazıları kullanmalarına karşın, bunların birbiriyle hiç kesişmemiş olmalarını görmek şaşırtıcıdır, çünkü bu sistemler alternatif olmaktan çok tamamlayıcıdırlar. Arapça Kutsal Kitabın dilidir, İngilizce ulusal dildir ve Vaice ana dilleridir. Dahası, sadece çok az kişi akıcı Arapça konuşabildiği için, çoğu kişinin Arapça "Kutsal Kitab"ı bildiğini iddia etmesi, ciddi anlamda bir okur-yazarlık göstergesi değildir; Arapça okur-yazar kategorisine girmek için gereken bilgi seviyesi (3 ve 4 başarı seviyeleri ve okuyanların yüzde 50.3'ü), özellikle diğer iki dile kıyasla bu yazının az kullanılması nedeniyle, oldukça cömert bir seviyedir. Bu nedenle okur-yazar olanların çoğunun birbiriyle olası bağlantıları Vaice ve İngilizce dilindedir. Burada bazı olumlu sonuçlar görüyoruz. Tablo 3 bir matristir; her bir "dil" ile ilgili "sonuçların şematik olarak gösterilişi"dir. Arapçayı okuyup-yazanlarda dört olumlu sonuç görülüyor ki bunlardan üçü Vai ve İngilizce dilini okuyanlar tarafından da paylaşılmıştır. Bunlardan ikisini biz daha önce ele aldık; üçüncü sonuç, sınıflandırma (form/rakam şeklinde) bölümünde gösterilmiştir. Dördüncü özellik olan Hatırlama ödevin-

deki, yani birbirinin peşi sıra artışımlı hatırlamadaki başarının sadece (Arapça bilmeyen) Kuran dili öğrencilerinde görülmesi, Kuran'ın kelimesi kelimesine ezberden öğrenilmesinden doğan bir özellik olduğu için, şaşırtıcı olmamıştır.

İngilizce ve Vaice okuyanlar, "rebus okuma"da (şifreleme/şifre çözme olarak) ve sözel anlatımın iki türünde, "iletişim oyunu" ve "gramer kuralları"nda olumlu sonuçlar aldılar. İngilizce kendi başına, serbest hatırlama, kıyas, geometrik figürleri sınıflandırma, mantıksal kıyaslar, güneş-ay isim değiştirme gibi ödevlerin yapılmasıyla ilgili alanlarda olumlu performanslar gösterdi. Bu ödevlerin hepsi, birden fazla uygulamada başarılı sonuçlar ortaya koydu.

Scribner ve Cole'un başlangıçta aradıkları şey, Vygotski'nin öne sürdüğü, yazının (el yazısının) herhangi bir türünün doğrudan olan (aracısız) sonuçları ile ilgili hipotezini teyit edecek ya da reddedecek sonuçlar bulmaktı. Onlar, okulda öğrenilmemiş okur-yazarlık, genel bilişsel sonuçlar doğurmaz şeklinde yazdıklarında, bu hususun "okuma-yazma ve zihinsel değişimlerin her şeyi kapsayan genelleştiriciliğini" engelleyen bir etki olarak anlaşılması gerekir. "Her şeyi kapsayan" nitelemesini bir kenara bırakırsak, böylesi genellemeler (yani tanımlanabilen eğilimler), kişi sonucu hemen o anda doğrudan algılamasa da yine de pekala mümkündür. Aynı şekilde, genel "okuma-yazma"nın yokluğundan bahsettikleri zaman, bütün bir toplumda genelleşmiş olan ve "psikolojik testlerle" değerlendirilebilen aracısız tepkileri kastettikleri anlaşılmalıdır. Bu nedenle tartışmaya, soyutlama (geometrik sınıflama ödevleri) kısmındaki ilk sonuçlarla başlamak, bunu Havelock'un, "olayların ve davranışların "konu gruplarına ve kategorilere göre" düzenlenmesi için (1963:189), başlıkları ve kategorileri tanımlayan ve isimlendiren yazılı dilin gelişmiş olması şarttır" sözlerini alıntılayarak yapmak yanıltıcı olabilir, çünkü onun iddiası belli ki aracısız bir etkiyi kastetmemektedir. Ben kendi tartışmamda kesinlikle, yaratılan kavramsal listelerin, sınıflandırmadaki değişiklikler üzerinde etkili bir mekanizma olduğunu işaret ettim ve bu etkilerin özel bağlamlarla sınırlı olduğunu ve sözgelimi, domatesin meyve mi sebze mi olduğu belirsiz bir kategoride olduğunu söylerken, burada iki yönlü bir seçim yaptığımızı da belirtmek istedim. Eski Yunanistan'a

(Lloyd 1979) ve Rönesans dönemine (Ong 1974;1982) ait olan malzemelerde ve küçük ölçekte Ansumana Sonie'nin kendi çalışmalarındaki malzemelerde görülen düzenleme ve tekrar düzenleme için yapılan sürekli uğraşlara göz atarsak bunlarda yazının etkileri inkar edilemez. Bilimsel sınıflandırmaların sonuçları "okur-yazarlığın sınırlandırma ve somutlaştırma üzerindeki güçlü etkilerinin sonuçlarını genelde desteklemez" diyen ifade ile bu tarihi gerçekleri uzlaştırmak için, test edilen okuma-yazma değişkeninin aracısız olma özelliğini aklımızda tutmamız gerekir.

İkinci görev "hatırlama"nın bir türüyle ilgilidir ki ben buna sonra döneceğim. Üçüncüsü "mantık" ile ilgilidir ve bunun sonuçlarına yönelik olan tartışma, yazının, Aristoteles'in buluşu olan kıyasın ve mantık disiplininin ortaya çıkışının ön şartı olduğuna dair Watt ile benim aramdaki çekişmeyi referans alarak başlar (Scribner ve Cole 1981:126). Havelock gibi biz de, yazıyı öğrenme konusunda, bu iş Aristoteles'in buluşunu (veya bir başkasının kopyasını) içeren yazılı gelenekle birlikte el ele gitmediği sürece hemen doğrudan bir sonuç beklemiyorduk. Bu konu, bu tür uygulamalarla İngilizce eğitim arasındaki (kuşkusuz Arapça, Çince ve Hindu dilinin bazı formları için de bu geçerlidir) testlerin gösterdiği bağlantıda ortaya çıkar. Dördüncü test "dil tarafsızlığı" ile ilgilidir, yazarlar bu konuda tartışırken benim ifadem olan "yazı, kişilerin sözcüklerle onların kastettiği şeyler arasındaki algılarını değiştirebilir" sözlerimle konuşmaya başlarlar; bu sözler kağıda döküldüğünde, "yazılı söz ayrı bir şeydir" haline gelir. Scribner ve Cole, testteki güneş ve ayın isimlerinin değiştirilmesiyle ilgili bölümde çok zekice bir deneysel ödev icat ederler; yine burada eğitimin olumlu bir etkisi görülür (Vai ve Arapça eğitiminde olduğu gibi) fakat test burada şu gerçeği dikkate almaz: konuşulan söz ayrı bir şeydir derken ben orada sadece sözleri ve onların anlamlarını değil, ayrıca bunlar bir listede kullanıldıklarında sözlerin cümlelerden ayrılmasını, yani dilin sentaks dışı kullanılmasını da kastediyorum.Bu tür bir ayrılma durumu, yazı tahtasına bireysel bir faaliyet olarak LOVE (AŞK) sözcüğü yazıldığında veya gramatik analizlerin tarihi ve kültürel olgusu içinde veya sözlük tanımlamalarının içinde görülür.

Yeteneklerden Becerilere Geçiş

Bir bütün olarak sonuçlara baktığımızda, belki de yeniden değerlendirilmesi gereken "okuma-yazma"nın genel etkileri değil, asıl bu etkileri ölçme yollarıdır. İlk başta, bunun tanımlanabilir bir kavram olduğu varsayılarak, soyutlamaya kanıt teşkil edebilecek olan başka testler yapılabilirdi. Örneğin, birisi nominalleştirmeyi, soyutlamanın bir özelliği olarak ele alırsa, okuma bilenlerin veya bilmeyenlerin konuşmalarındaki isim ve fiillerin kullanımını inceleyebilir. Scribner ve Cole, her ne kadar genelleştirilmesi sorgulanabilir olsa da, analiz seviyelerimizi "yetenek"ten "beceri"ye doğru yöneltmemize dikkat çektiler (Cole ve Scribner 1974; Goody 1977b). 9. başlıkta açıklanan ortak çalışmamızda, deneysel görevler ile asıl amaç-odaklı faaliyetin kendisi arasındaki farklara başvurduk. Gelecekteki araştırmacılara, zihinsel yeteneklerin kanıtlarını daha geniş ve daha "nötr" bağlamda aramalarını tavsiye ettik. "Bir haber kaynağımızdan cenazelere katılan çeşitli Vai klanlarının isimlerini bize saymasını istediğimizde... Sadece şaşırtıcı uzunlukta bir uzun liste değil, aynı zamanda hatırlama yönteminin öne çıkan özelliği olan klanın temsil edilen aşiretlere göre gruplandırılmasını da elde ettik. Böyle bir sonuç önemsiz gibi görünse de, bu durum Vailer gibi toplumların kavramsal peş peşe sıralı bir "hatırlama"yı başaramadıkları birçok zorlama deneysel durumla keskin bir çelişki içindedir. Belli türdeki asıl faaliyetler yerine bunların taklidi olan deney işlemlerinin yetersizliği konusunda bundan daha güçlü bir açıklama olamaz.

Vai projesi, genel zihinsel yeteneklerden biri olan okumayı öğrenmenin aracısız sonuçlarını test etme uğraşılarına, Vai dilinin metalinguistik (üst boyuttaki) bilgisine sahip deneklerde uyguladıkları daha özellikli testlerle devam etti (ancak başlangıçta okuldaki kalabalıklara uygulanmadı). Önce, "isimler ve şeyler" için uygulanan dil nesnelliği testi, güneş ve ay isimleri kullanılarak tekrar edildi. Sonunda her üç "yazı"nın da tutarlı bir şekilde birbirine karıştığı bazı olumlu sonuçlar elde edildi. Bu testi takip eden tartışmalara ışık tutan dikkat çekici şey, isimlerin ve nesnelerin ayırımını tam olarak gerçekleştiren nüfuzlu bir kişinin, Tanrı'nın isimlerinin yaratılmış olan nesnelerle değiştirilemeyeceğini öne sürmesiydi. Tanrı'nın veya Allah'ın iradesi nihai idi,

bu da kategorik sistemlerde dinin etkilerini (bu örnekte yazılı olarak) gösteren bir sonuçtu.

"Sözcüğü" cümleden ayırmakta yazının etkisi, metalinguistik testlerin sonraki serilerinde açık şekilde ortaya çıktı. Yazarlar, Vailerin sözcük algısına sahip olmadıklarını, onu yalnızca "konuşmanın bir parçası" olarak algıladıklarını, benim de Lo-Dagaalar için kaydettiğim gibi, fark ettiler. Vai yazısı logografik olmayıp sözcük ayrımı bulunmayan hece formlarında olduğundan bu anlaşılabilir bir şeydir. Deneklerden en uzun "sözcüğü" yazmaları istendiğinde burada kısmen bir tür muğlaklık olduğu için düzensiz sonuçlar alındı, tekrarlanan çalışmada katılanların ancak yarısı soruyu tek bir kelime ile cevaplandırdı. Ama eğitimli deneklere gerçek bir metin verildiği zaman, Vai yazısını bilenlerin yazılı dili semantik parçalara göre analiz edebildikleri görüldü, fakat asıl anlam-taşıyan ifadeler temel birimlerdi.

Metalinguistik araştırmada sözcük tanımlama görevi okul eğitimi olmayan deneklere verildi. Bu görev eğitimli yetişkinlere verilmedi ve sözlük kullanmaya izin yoktu ve yine bundan olumlu sonuçlar alınamadı.

Bir sonraki deney, gramer kuralları idi. Bütün gruplara kurallara uymayan cümleler verildi. Yanlışları açıklayanlar Vai dilini ve İngilizceyi okuyabilenlerdi. Diğer bir deyişle okuma, saklı olanı açık etme etkisine sahipti, deney tekrar edildiğinde İngilizce okuyanlarda daha güçlü, Arapça "okur-yazarlarda" ise görece daha zayıf sonuçlar verdi.

Zihinsel yeteneklerle ilgili büyük araştırmalarda, performansı genel olarak sadece eğitimin arttırdığından ilerde söz edilecektir. Scribner ve Cole yeni bir bakış açısıyla kıyasa geri döndüler. Bu yazarlar, çağdaş psikologların çoğunun, kıyaslara deneyyoluyla tepki verme eğiliminin (ve bu yüzden yanlış cevap verilmesinin) "mantıklı düşünme yeteneksizliğinin bir göstergesi olamayacağını, çünkü bunun insanların bu belli sözel formu ne şekilde anladıklarının bir göstergesi olduğunu" tartışacaklarını öne sürdüler. Watt ve ben, her ne kadar bu sözel formu anlamanın biçimsel kanıt arama anlayışı üzerinde etkileri olduğunu varsaymış olsak da, bizim de anlatmak istediğimiz tam da budur. Yazarlar kıyasa verilen cevapları "önermelerin mantıklı ilişkileri" yönünden test etmeye devam ettiler ve deneklere,

vermiş oldukları cevapları açıklamalarını söylediler. Burada pek olumlu sonuçlar görülmedi ve bu durum, "okur-yazarlığı, önermelerin nitelikleriyle ilgili metalinguistik bilgilerin *doğrudan* elde edilmesine dahil eden" hipotezler üzerinde kuşkular yarattı, ancak cevaplardaki "konuşmaların içeriğine" bakıldığında, herkesin verilen ödevi ne şekilde anladığını gösteren bazı kanıtlar vardı. Bu son bulgu "bu tuhaf okur-yazarlık icadı (yani kıyas) insanlara özellikle öğretilmemişse onların bunu açıklayabilmesi çok zordur" görüşü ile aynı doğrultuda gibidir. Fakat sonuç her ne kadar anında öğrenmenin *doğrudan* etkileri hakkında olumsuz şeyler söylese de, kıyasın yazıyla olan kültürel- tarihi bağlantısı hakkında hiçbir şey söylememiştir. Böylece, bir yandan "Bizim sonuçlarımız, dili bir nesne olarak anlamak konusunda "okuma-yazma"nın bir ön şart veya temel sebep olduğuna dair spekülasyonlara fazla destek vermemektedir" diyen yazarlarla aynı fikri paylaşırken, diğer yandan tarihi ve kültürel hipotezler bu tür bulguların daha ötesinde kalmaktadırlar. Bir kişi anında aracısız öğrenmeyi onaylayabilir fakat o kişi Panini (ya da sonraki takipçileri) gibi bazı dilbilgisi uzmanlarının etkilerini göz önüne alarak, ödevlerini (eğer var idiyse zihinsel ödevlerini) yazının yardımı olmadan yapmalarının olanaksız olabileceğini ve onların çalışmalarının, yazının okullarda kullanılması yoluyla, sosyal faaliyetlerin daha geniş alanlarında karşılık bulduğunu anlamalıdır. İngiltere ve Birleşik Devletler'deki Gramer okulları, boş yere bu isimle adlandırılmamıştı.

Gördüğümüz gibi, çalışmalarının ikinci bölümünde yazarlar genel yeteneklere bakmaktan vazgeçip becerilerin genelleştirilmesine kaymışlardır, bu süreç onları sonunda daha iyimser bakacakları sonuçlara götürmüştür. Önce bir yazıyı okuma becerisinin diğer dilleri okumaya yardımcı olup olmadığını incelediler. Bunun İngilizce dilini ve Vai yazısını okuyanlar için ve Arapça yazanlar için bir *rebus* okuma ve yazma durumu olduğunu gördüler. Bu seviyede yazarlar bir "ortak okuma-yazma" etkisini fark ettiler (1981:184). İşitsel birleştirme ödevlerinde, sözcüklerden oluşan cümlenin yavaşlatılmış olarak söylenmesinden bir anlam çıkartma yeteneği yine bir ortak özellikti. Yazarları etkileyen şey, Vai dili okur-yazarlarının konuşmanın temel üniteleri olarak özellikle heceleri kullanmadaki becerileriydi, çün-

kü deneyime bağlı olarak değişen kapasiteler, "yazı eğitimin nedensel yorumu"nu ortaya koymaktaydı. Bu öneri ayrıca yazılı dildeki bu becerilerin (faaliyetlerin) "konuşulan dillerin algılanma ve hatırlanmalarını" etkileyebildiğini de gösteriyordu, ileri sürülen "okuma pratiğinin, işitsel türdeki dilsel analizler için gerekli özel yeteneklerin gelişimini destekleyebileceği" ki bunun "farklı yazılar için farklı olabileceği" önermesi, dilbilgisi ve dilbilgisi uzmanlarının gelişmesinde yazının etkilerini tartışırken ciddi önem taşır. Bu konu Reder'in Vai çalışmasındaki dil ile ilgili kısımda ele alınarak kitabın takip eden bölümünde özetlenmiştir ve bunlar Hindistan'daki Panini'nin çalışmaları ile bir yazının (bu kez alfabetik bir yazının) ortaya çıkışı arasındaki tarihi bağı desteklemektedir. Ve sonuçlar, dilin grameri ile uğraşan uzmanlarla diğer türde uzman olan, bizim mantıkçılar dediğimiz mantığın gramer uzmanları için tarihi olarak pek de farklı olmayabilir.

Scribner ve Cole'un ele aldığı bir diğer sorun iletişim yeteneği ile ilgili olan "söylediğini açıkça anlatabilme" konusudur. Yazarlar, bu testlerin yine özel kültürel bağlamlarına yakınlaşmaya çaba göstererek, sadece "yazıdaki ustalığı" değil, benim de okuma-yazmanın sonuçları açısından önemli bulduğum diğer iki etmeni de göz önüne aldılar. Bunlardan birincisi bir yazı formudur ve bunun konuşulan dille bağlantısı ve bu yazının öbür yazılar bakımından oynadığı özgün roldür. İkincisi, yetenekler ile yazının kendi özel ürünü olan mektup-yazma (Vailer arasında yazının temel kullanımlarından biri) arasındaki etkileşimdir.

Bu son söylenen özellikle ilgili yazarların açıkladığı ilginç bir analizde, "Vai mektupları konuşmanın yazılmış halinden ötedir; onlar yazılı yeni bir konuşma formudur" denilmektedir. Öncelikle bu mektuplar Cherokee mektupları gibi (ve Antik Yakın Doğu Mektupları gibi) kendine özgü bir formdadırlar, "iletişimsel alış-verişin konuşmadan çok, yazı geleneği ile çerçevelenmiş olduğunu göstermektedirler". Mektup açılış ve kapanışında kalıplaşmış ifadeler vardır; "aracı"ya veya "haberci"ye değil alıcının adına yazılmıştır". Mektuplar genellikle (bilgiden çok) işlemlerle ilgilidir; çoğunlukla gönderen tarafından değil "okumuş" biri tarafından yazılır ve genellikle yazanın tanıdığı kişilere yazıldığı için durumu bazen yüzyüze olduğundan daha etraf-

lıca açıklarlar.

Scribner ve Cole bu "etraflıca anlatma" çabasının sonuçlarını test etmek için mektup-yazmaya yönelik fakat okur-yazarlara ayrıcalık vermeyen, "aynı tür iletişim yetenekleri"ni içine alan bir test ödevi hazırladılar. Bunun için bütün deneklere bir masa oyunu öğrettiler ve bunu bir başkasına anlatmalarını söylediler, sonra da bir mektup yazarak veya dikte edip yazdırarak bunu uzaktaki birine anlatmalarını istediler. İkinci olarak deneklerden bir mektup yazarak (veya yazdırarak) çiftliklerine nasıl gelineceğinin yolunu anlatmalarını talep ettiler. Bu son örneklerdeki deneklerin hepsine bu ödevleri basit bir çalışma yerine detaylı bir mektup şeklinde hazırlamalarını söylediler.

Sonuçlar eğitimli olanların daha başarılı olduklarını gösterdi, Vai dilini bilen okur-yazarlar Arapça bilen okur-yazarlara karşı daha öndeydiler ve bu da daha geniş iletişim çalışmalarında yapılan belli eğitim ödevlerindeki başarılarla tutarlılık gösteriyordu. Bununla bağlantılı olaraközellikle iki nitelik, anlaşılır bilgilerin ve açıklayıcı (tanımlayıcı ya da yönlendirici) ifadelerin miktarı bakımından, önemliydi. Bu okur-yazarlar, mektupları alacak olanların bilgi ihtiyacını değerlendirme çabasında yalnız değillerdi ancak Vai okur-yazarları bu konuda daha başarılıydılar. Bu onların başka birinin bakış açısını görmekte daha büyük bir kapasiteye sahip olduklarından değil ama durumun gerektirdiği bilgilerin karşılanması için yazının özel teknikler sağlamasından ileri geliyordu. Bu tanımlama teknikleri, anlatılanın akışından bilgiler çıkararak bunu açıklayıcı (statik) bir şekilde sunmaktan ibaretti. Genel anlamda oyunun *"karakterizasyonu"* da buna yardımcı olmuştu çünkü bu, anlatılanın düzeni dışına çıkarak bilgiyi düzenleme ve sunmanın bir yoluydu ve eğitimli olanlar bu konuda özellikle iyiydiler. Yazarlar bu başarıyı Vai yazısı eğitimine bir "nedensel rol" vererek, bunun geçerli eğitim iletişimini teşvik ettiğini söyleyerek özetlerler. Ancak, onlar Vai okur-yazarlığını okul eğitiminin bir "vekili" olarak görme eğilimindedirler ki yine de bunda büyük etkisi vardır, bu yüzden bu okur-yazarlığı İngiliz eğitimine karşıt konumda tanımlarlar. Diğer yandan Arapça okuma-yazma burada işe yaramamıştır (aslında Vai dilinden daha donanımlı bir dildir) ve yazarlar bu farkı Vai yazısının mektup yazmada kullanılmasına bağlarlar, Arapça

ise belli ki böyle değildir. Bu vakada akıcı Arapça dil bilgisinin eksikliği de muhakkak ki önemlidir, çünkü başka yerlerde bu ödev için Arapça yaygın olarak kullanılmıştı. Fakat daha genel olarak söylemek isterim ki yazı ve yazılı gelenek bildiğimiz gibi okul eğitiminin ön koşullarıdır, çünkü onun süreçlerinin çoğu öncelikle okuma-yazma becerilerinin kazanılmasına ve sonra bilgi kaynaklarının araştırılmasına yöneliktir.

Scribner ve Cole daha etnografik olan bir başka seviyede, mektupların içeriğinin tartışılmasından ve "iletişimsel yeterlik" kriterlerinin yaygın şekilde uygulanmasından çok etkilenmişlerdi. Vai dilini okuyabilen bir gruba önceden hazırlanmış mektuplar verildi, bunları kıyaslamaları ve kendilerininkine çok benzer yeterlik kriterleri oluşturmaları istendi. Böylece mektup yazmaya ilaveten, Vai yazısı bilenler "bir eleştiri pratiği ve yazı standardı yarattılar". Bunu hem kendi uygulamalarında hem de "öğrenmenin yer aldığı diğer iletişim faaliyetleri için faydalı sonuçlar" olarak başkalarında kullandılar.

Mektup gönderme kendi içinde öylesine oluşmuş bir gelişme olmamakla birlikte, neredeyse evrensel bir özellik haline gelmiştir. Mektuplar Antik Mısır'da en eski dönemlerde (Altıncı Hanedan papirüsleri, M.Ö. 2250 civarı) yaygın olarak kullanılıyor ve nasıl yazılacağı okullarda öğretiliyordu.

Burada kişisel ve resmi birçok örnek karşımıza çıkıyor ve bunların birinde bir katip bir diğerinin yazdıklarını anlaşılmaz bularak eleştiriyor, yani yazılanları iletişimsel yetersizlik olarak görüyor (James 1979:117). Okuma-yazma ortaya çıkınca bunu mektup-yazanlar takip ediyor, bunlar, nasıl yazılacağını gösteren örnek mektupların, adres çeşitlerinin, talep yazısı (arzuhal) ve bilgi aktarma türlerinin, mektup sonunu bağlama şekillerinin bulunduğu kitapları kullanarak okur-yazar olmayanlara bir hizmet sunuyorlar. Fakat benim Vai konusunda vurgulamak istediğim şudur ki, "diğer iletişimsel faaliyetler üzerinde etkisi" olmasa da ve hatta bu faaliyetlerin yapay uygulaması olan ilgili deneylerdeki performanslarda bir fark görülmese de, yazı mektupların gerçekleşmesinde şu etkilerle birlikte önemli sonuçlar yaratmıştır:

1. Konuşma üzerinde, kalıplaşmış şablonlar aracılığıyla

yapmış olduğu etkiler

2. Uzaktan iletişim üzerinde ve bunun gerektirdiği her şey üzerinde yaptığı etkiler

3. Yazı yazanlar ve yazamayanlar arasında sosyal ve pratik farklar yaratmada yaptığı etkiler.

Uzaktan iletişim olanağı, birinin diğerini görmeden, yüz yüze gelmeden düşüncelerini aktarması, potansiyel olarak insanın bilişsel kapasitesini değiştirir, bu bir yansıma etkisinden ayrı, faaliyetin kendisi tarafından olur. Testlerde okur-yazar olanlara ayrıcalık verildiği kaygısı duyan olursa, bu durum kendi başına belli ödevleri yapabilme avantajına sahip oldukları hakkında açık bir kabullenme ortaya koyar, bu avantaj en iyi şekilde faaliyetin kendisine bakılarak değerlendirilebilir.

Scribner ve Cole'un tartıştığı testler dizisinin en sonuncusu "bellek"le ilgiliydi ve bu nedenle onlar eğitimlerinde çok fazla ezberleme olan Kuran öğrencileri ile diğerleri arasındaki farklara odaklandılar. İlk çalışma olarak deneklere hatırlamaları için üç cümle verildi ve ardından, arayı geciktirerek, daha uzun bir seri verdiler. Görevleri, asıl özgün seriye dahil edilmiş olan bu ifadeleri tanıyabilmekti. Bu maddelerden birisi tamamen yanlıştı, diğeri doğru çıkarsama, bir diğeri yanlış çıkarsama idi. Her ne kadar araştırmacılar Arapça okuma-yazmanın tam hatırlamayı anlamdan daha önemli yaptığını düşünmüş olsalar da bütün gruplarda doğru çıkarsamaları tanıma eğilimi görüldü.

Bir sonraki ödev, dizisel (peş peşe) "hatırlama"yı test etmek için yapıldı (ilk araştırmada zaten yapılmıştı) fakat burada peşinden geleni tahmin için bilinen nesnelerin resimleri kullanıldı, yani bir resim gösterildiğinde denek sonra gelenin ismini söylemeliydi. Bu deneyde Arapça ve İngilizce dil öğrencileri, Vai yazısı okurlarına göre büyük üstünlük gösterdiler.

Son olarak, Kuran öğrenmede kullanılan işleme yakın olan birbirini izleyen (artımlı) bir hatırlama testi yaptılar. Bu testte önce bir öğe denemesi, onun ardından bir öğe artı ikinci öğe, ardından birinci öğe artı ikinci öğe artı üçüncü öğe ve bu şekilde devam eden denemeler yapıldı. Sonuçta doğru sıraya göre hatırlanan maksimum sözcük sayısı hesaplandı; sonra aynı hesap hiç eksik sözcük olmayanlar için (yani bir bölümü kusursuz hatır-

layanlar için) yapıldı. Bu görevlerde Kuran öğrencileri okuma-yazma bilmeyenlere göre sürekli bir üstünlük gösterdiler. Çalışma diğer okur-yazarlara doğru genişletildiğinde (biraz farklı şekilde, sözel ve görsel hatırlatıcılar kullanarak), bu deneyim bütünüyle olağanüstü sonuçlar doğurdu, maksimum sözcük hatırlama bir değişme göstermezken, Arapça grubu, düzenli sıraya göre maksimum hatırlama ve bir bölümü kusursuz olarak hatırlama görevlerinde en iyi performansı gösterdi. Bunları İngiliz okul grubu takip etti, sonra da Vai yazısını okuyanlar geldi fakat bunun tekrarlandığı bir çalışmada, okul grubu pek öne çıkamamıştı. Ancak hikaye hatırlama testi, yazarların Vai ülkesindeki yazı formlarıyla ilgili genel bir "bellek yeteneği" olmadığını söylemelerine karşın (okula gitmeyen çocukların daha başarısız olmaları dışında) bir değişme göstermedi.

Bu çıkarım kuşkusuz bu tür bir testin sonuçları için doğrudur. Fakat birleştirilmiş sözel ve görsel işlemlerin sıralamalı testlerde çok daha iyi hatırlama sağladığını ve testler Kuran pratiğine yakın olduğunda öğrencilerin aldığı sonuçların da daha iyi olduğunu unutmamak gerekir. İşlemi bir adım daha öteye taşıyın ve daha da gerçekçi bir test hazırlayın. Sadece kitabı öğrenme işlemlerini değil kitabın kendisini de içine dahil edin. Orada, kişilerin engin bilgi alanlarına hükmetmesini ve kendi geçmişindeki olayları hatırlamasını sağlayan bir hatırlama enstrümanı, bir depolama formu vardır. Mesele açık fakat içseldir. Okur-yazarlığın yarattığı sonuçlardan biri bazı konularda daha az hatırlama ihtiyacı duymamızdır fakat daha az malzeme depoladığımız doğru değildir. Ve bizim sadece bir bellek depomuz değil bellek kütüphanemiz de vardır.

İkinci olarak, kelimesi kelimesine (bire bir) hatırlama konusu var. Okur-yazarlara ayrıcalık vermek istememiş isek (böylece muhtemelen yazılı sözün gücünü de göz ardı ediyoruz) aşağıdaki testi uygulayabiliriz. 250 dizelik bilinmeyen bir şiiri ele alalım. Okur-yazar olanlara yazılı versiyonunu verelim, diğerlerine de bir eğitmen şiiri sürekli tekrarlasın. Her iki gruba da üç saat süre verelim. Sonra bire bir hatırlama sonuçlarına bakalım. Aslında hangi tarafın kazanacağında pek bir kuşku yoktur. Diğer yandan, yaratıcı olan yeniden-yorumlamayı test edelim, bu muhtemelen birebir hatırlamanın tersi olacaktır

(neredeyse doğası gereği). Eğer birine "senden bu şiiri üç saat çalışıp ezbere okumanı istiyorum" demek yerine hiç talimat verilmemiş olsa bu farklılık daha belirgin olabilir. Deneklere bu özgürlüğü verirken, sözel anlatıcının bu tür bir şeyi bire bir hatırlamak isteyip istemeyeceğini (Lord ve diğerlerinin gözlemlerinin ardından) sormak gerekir. Çünkü gördüğümüz gibi, sözel kültürlerde ancak özel şartlar altında bu faaliyete gerek duyulur ve ayrıca bu girişimin sonuçlarının doğru olup olmadığını gösterecek bir mekanizma genellikle yoktur.

Bellek ve Yazı

Okuma-yazma ile ilgili olarak, liste formunda psikolojik testlerin yapılmasına ve antropologların sözel şairlerin olağanüstü belleğe sahip olduklarını iddia etmesine yol açan bellek ve hatırlama konusuna bir hayli ilgi gösterildi. Bütün kültürlerin, içsel depolama anlamında üyelerinden çok şey talep ettiği ortadadır. Bunlardan bazısı, "fonem"ler gibi, çok kesindir. Bunda bir parça değişiklik yaparsanız ne dediğiniz anlaşılmaz. Diğer yandan, bilgiye giden yolda birçok şey daha az kesin olmayı kaldırabilir ve LoDagaaların Bagre destanının bölümlerinde gördüğümüz tam da budur (8. başlık). Ancak dilbilgisi malzemesini değişmez olarak uzun süre, prensipte ise sonsuza kadar koruyabilen yazıdır. Bagre'yi hatırlamak zorunda kalmak yerine, onu pekala okuyabilirsiniz. Ben, eğer sınavlar söz konusu değilse Milton'ı ezberlemem. Onun dışında ihtiyaç halinde metne başvururum.

Eski eğitimde ilginç olan, belli amaçlarla ezberden vazgeçilebildiği anda, eksiksiz, harfi harfine hatırlamanın başarılı olmasıdır. Kuran'ı veya İncil'i "bilmek" için onu ezberlemeye gerek yoktur, fakat birçok kişinin yaptığı budur. Şimdi okullar yazılı kültürlerin temel enstrümanlarıdır. Okullar olmadan okuma-yazma düşünülebilir (Vai okur-yazarlığı şimdi böyledir) fakat okuma-yazma olmadan okullar düşünülemez. Afrika ve başka yerlerdeki "gizli" cemaatlerle bağlantılı olan "orman okulları"nı saymazsanız. Fakat bu marjinal olaylara hangi açıdan bakılırsa bakılsın resmi okullarla yazıya ulaşma arasında besbelli ki yakın bir bağ vardır.

Bir yazılı geleneğin yazıya son derece bağımlı olan bu durumlarını (bazı durumları diğerlerinden daha fazla) okur-yazar-

lığın sonuçları içine dahil ettiğimiz zaman, bu geleneğin içeriği ve aktarılması yazının kendi varlığından kolayca ayrılamaz. İkisi üst üste biner. Mantık kıyasıyla veya geometrik şekilleri gruplandırma gibi belli bazı ödevlerin, belli bir eğitim programının içeriğini (örneğin İngiliz dil okulları) zayıf şekilde bile etkilediğini farz etsek, o zaman bu okullardaki Vai öğrencilerinin bu ödevlerde Arapça öğrencilerinden daha başarılı olmalarını beklememiz gerekir. Diğer "modern" çeşitteki okullarda, belki öğretmenlerin eğitim düzeyinden veya öğretilecek şeyler hakkında yeni fikirler olmasından bu tür ödevler göz ardı edilebilir. Farklı okullardaki bu çocuklar, aracısız ödevler hariç aracı kullanılan ödevlerde açıkça farklılıklar gösterirler, ancak kullandıkları yazıya ve konuşulan ve yazılan dillerin ilişkisine bağlı olan, farklı "aracısız" etkileri de hesaba katmamız gerekir.

Vailer ile ilgili çalışmalar süresince okul eğitiminin etkileri önemle vurgulandı. "İngiliz okulu, geniş yelpazeli ödevlerin uygulanması üzerinde yaptığı etkilerle öne çıktı". Fakat sonuçlar karışık bir desen oluşturdu. Okul, "tasniflemeyi açıklamada, mantığı açıklamada, gramer kurallarını açıklamada, oyun eğitiminde (iletişim oyunu) ve isim değiştirme konusundaki varsayımsal sorulara verdikleri cevaplarda" en yüksek puanları topladı. Bunların hepsi verilen görevleri, sözel sergileme olarak yetenekleri, Olson'ın dediği gibi "dil'in mantıksal fonksiyonlarına ilişkin yetenekleri" "anlatıyor". Fakat okul eğitimi, daha yüksek seviye yetenekleri, yani "soyutlama"yı belirlemek üzere yapılan ödevler içinde hikaye hatırlama ve davranış ölçümlerinde bazı seçilmiş etkileri de kullanır. Bunlar, bir tasnif etme prensibi olarak kullanılan formun veya sayının seçilişi ve bunların mantık sorunlarını doğru olarak çözümlemesi ile kendini belli eder. Ancak sonuçlar, ne serbest hatırlama ödevinde sınıflandırma kümesinin daha fazla kullanıldığını, ne de nesnelerin ait oldukları sınıfa göre gruplandırılması yolunda bir tercih yapıldığını gösterdi. Başka yerde yapılan çalışmalarda çizginin dışında kalan bulgular, belki de farklı okullarda farklı yazılı ödevlerin seçilmesindendir.

Okullar

Şimdi okullardaki çağdaş test performanslarından, bizim şu

an dikkate aldığımız uygulamalara ışık tutacak olan, okulların kayıtlarda ortaya çıkan kendi özelliklerine gelelim. Çoğu, özellikle öğrenmeyi öğreten psikolojik teorilere dayanan liberal prensiplere göre gelişen eski okullarda, aslında tarih boyunca okulların birçoğunda görülen faaliyetlerin özellikleri çok şaşırtıcıdır. Eski Mezopotamya'da bellek görevlerine verilen büyük önem açıktır, bu durum öğrencilerin kil tabletleri ters çevirerek görünmeyen tarafında yer alan yazıları tekrarlama çabalarında açıkça görülmektedir. Yani onlar sözcükleri yazıya dökmeden önce kendi kısa-belleklerinde içselleştirmeleri gerekiyordu. Bugün bile bazıları için bir şiiri bilmek demek, sözgelimi, onu ezbere okuyabilmek demektir. Aynı şekilde, birçok dini gelenekte gerçek bilgi içselleştirilmiş bilgi demekti; bir kitabın kopyasının sanki bellekte birebir basılı olması gibi. Tanrı'nın duası "öğrenilmelidir" ve öğrenme ezberleme demektir. Bu pratiğin iki etkisi olmuştur. Yazılmış olan sözcüklerin ne olursa olsun tam olarak söylenmesinin büyük önem taşıması ve alınmış bilgiler yoluyla kategori listelerini ve diğer yazılı formları standart hale gelinmesi ki bu, bağlam olarak daha değişken olan sözel formları yok etmez ama onlara hakim olma eğilimi gösterir. Yani yazılı form daha doğru olandır.

Şimdi de Eski Mısır'da üçüncü bin yılın sonlarında okullara ait kanıtlardan belleğin rolünü gösteren özel bir örneğe göz atalım. Sonraki dönemlerde okuma ve yazma, kopyalama yoluyla veya belki klasik edebi eserlerin ezberlenmesiyle öğreniliyordu. Geleneksel metinler bin yıllar boyu aktarıldı ve Yeni Krallık'tan itibaren (M.Ö. 1550) bu mirasın devri "Hayatın Evi" denilen tapınağa bitişik ve öğrencilerin de bulunduğu *scriptorium*larda yapıldı. Fakat James'in de değindiği gibi (1979:96), yazıda yeterlilik kolay kazanılmadı. Katiplik okulundaki öğrencilerden, özellikle didaktik bir eser olan, kısmen ahlaki prensipleri aktaran kısmen de katiplik mesleğini öven *Kemit Kitabı*[1] gibi bilinen edebi eserleri kopya etmeleri istenmişti. Öğrenciler, kendi el yazılarını geliştirmeden önce ve model harfleri, matematik alıştırmaları, teknik sözcük listelerini, yer isimlerini vs. yazmaya devam etmeden önce, arkaik bir yazı ile işe başladılar.

1 *Kemit Kitabı:* Antik Mısır'da özellikle katiplik okullarında okutulan didaktik risalelerden oluşan bir tür eğitici-öğretici kitap

Burada iki noktayı vurgulamak ilginç olacaktır. Birincisi kopyalamanın ve muhtemelen anlatının önemi yani yazılı metinlerin tam olarak içselleştirilmesidir. Ezber anlatımın söz konusu olduğu durumda ki bu İslamiyet'te de vardır, Hindistan'da (örneğin Mehta 1984) ve Batı'daki birçok İncil okumasında, bire bir bellek sözel kültürlerde olduğundan daha önemli bir etmendir (ancak şimdi fonksiyonel olma açısından bakıldığında tamamen konu dışıdır); bu konuya hak vermekle bazı yazarların Lord ve Parry'nin tezinde farkettikleri çelişkilerin nedeni biraz açıklanmış olur (Lord 1960; Smith 1975; Goody 1977b; Baines 1983). İkinci olarak, bu *scriptorium*lar "yazılı ve sözel dillerin birbirinden çok ayrıldığı zamanlarda" ve elit kültüre ulaşma yolları daraldığında daha da önemli hale gelmiş ve Mısır'ın daha sonraları "rahiplerin hükmettiği ülke" izlenimiyle anılmasında katkıları olmuştu (Baines 1983:581). Dilin hiyerarşik ve uzmanlar tarafından kullanılan şekilleri elbette sözel toplumlarda da vardı fakat yazı, hala yaşayan ve tekrar hayata dönme potansiyeli olan (modern İbranice gibi) "ölü" dilleri canlandırarak, ki bu diller sözel toplumlarda gerçekten ölüdür, bunlara oldukça yeni bir boyut katmıştır. Böylece yazı, yazılı metinleri bilmeye dayanan "sınıf" farklılaşmasında yeni bir eksen oluşumuna yol açmıştır. Dahası, metinlerin zamanla birikmesiyle, bu metinlerin dili ve onların güncel kullanımı arasındaki (daha çok dilin kendisi ile olan) farklar artarak beraberinde dil öğrenme ihtiyacı, dilbilgisi uzmanları ihtiyacı, eğitim ihtiyacını da doğurmuş ve bu eski metinler dolaylı da olsa hala çağdaş repertuarın bir parçası olabilmişlerdir. Yazılı metinle sözel konuşma arasındaki farklılıklar, içeriği dönüştürmeden tam olarak kopya edildiklerini var saysak bile, elbette başından beri vardır. Örneğin Baines, Mısır dilindeki metinlerin lehçe belirten ifadeler taşımadığını söyler, oysa biz bunun var olduğunu biliyoruz. Yazılı diller birçok konuşma formundan birini seçmek zorundadır ve bunun getirdiği sonuçlar önemlidir. "Standartlaştırılmış yazı formu ülke çapında iletişime yardımcı olur fakat birçokları için olsa olsa yetersiz bir yabancı dil gibidir..." Yazı formlarının konuşma üzerindeki geri-dönüşümü ne olursa olsun, bu farklılık, özellikle ailesi tarafından yazılı eğitime yakın bir konuşma formu ile yetiştirilmeyen çocuklar için okuma-yazma eğitiminde temel bir engel olarak kalır.

Bir şehir devleti olan Ebla'da yerel dil Batı Sami dili olmasına rağmen Sümer çivi yazısı öğreten bazı okullar bulundu. Üçüncü bin yılda Ebla'dan önce bildiğimiz bütün okullar Güney Mezopotamya, Uruk, Fara, Abu Salabikh, Kish, Adab ve Nippur'da bulunuyordu. Bu okullar katiplere yönetim metinleri taslaklarının öğretildiği fakat aynı zamanda Mısır'da olduğu gibi kültürel mirasın işlenip korunduğu yerlerdi. Buralarda destanlar ve şiirler yazıya aktarılır, edebi ve dini kompozisyonlar üretilir ve bilgiler yazılı sözlük kataloglarına dönüştürülürdü (Pettinato 1981:230). Böyle bir akademi geniş bir çevrede adeta mıknatıs görevi yapmıştı. Pettinato, Kish'den gelen "ziyaretçi profesör" bir matemetik öğretmeninden bahseder. Ayrıca Mari'den katipler ziyarete gelmiştir. Ebla'da bir okul olduğunu gösteren ilk belirtilerden biri, bir katip tarafından, ismin kendi şekilsel öğelerine dayanarak zamanın tanınmış isimlerinin liste halinde yazıldığı bir metnin bulunuşudur. Bu metin, isimlerin ayrılıp sonra düzenlendiği bir okul çalışma metnidir ve Ansumana Sonie'nin yazılarında görülen faaliyete çok benzer. Tek örnek bu değildir. Ebla arşivlerindeki odalardan biri, "modern arşiv standartları"na göre düzenlenmiş, üzerinde tabletlerin bulunduğu tahta raflardan oluşan bir kütüphaneye dönüştürülmüştü. Metinler arasında çivi yazısı işaretlerinin, hecelerin, sözlük ve kelime bilgilerinin (yine burada homografi [eşyazım] kullanılmış, sözcüklerin başındaki hece öğelerine göre sıralama yapılmıştır) listeleri vardır. Bulduklarımız arasında "ansiklopedi" diyebileceğimiz, yani konulara göre listelenmiş sözcükler, hayvanlar (iki kuş türü), balıklar, değerli ve değersiz taşlar, bitki, ağaç ve odundan yapılmış nesnelerin listeleri, metaller ve metalden yapılmış nesnelerin listelerinin bulunduğu materyaller vardır. Bunlara ilaveten, coğrafi isimlerin, kişisel isimlerin ruloları, meslek listeleri vardır, hepsi de aynı yöntemin özelliklerini gösterirler ve *acography* prensibine göre hazırlanmışlardır (Pettinato 1981:238). Bu listelerin birçoğu Mezopotamya geleneğinden türetilmiş olmakla beraber, bazı coğrafi terimler yerel kaynaklı idi ve bunlar Mezopotamya'da bile tekrar kopyalanmıştı. Kültürel alışverişin yoğunluğunu göstermeleri bir yana, bu listeler bilgiyi düzenleme, ona şekil verme ve sınıflandırma yollarını göstererek akılcılaştırılmasını ve tekrar kullanılmasını sağlarlar.

Eğitimle ilgili faaliyetin karmaşık karakteri üzerinde ısrarla durmak istiyorum. Bellek görevleri bir yandan depolama, yeniden düzenleme ve bilgiyi geri çağırma ile bağlantılıdır. Fakat bir yandan da benim bir başka yerde, listede yazılmış kategorilere yönelik potansiyel sorularla ilgili olarak tartıştığım, sorun çözme özelliği vardır. Ayrıca Ebla arşivlerinde bulduğumuz daha somut bir örnek var ki bu örnekte Kishli katip aşağıdaki formda bir matematik sorusu sunuyor:

600 büyük
3,600 büyük
36,000 büyük
360,000 büyük
360,000 x 6 büyük
çözülmemiş;
Kishli
Katip
sma-Ya'nın
Sorusunu; (Pettinato 1981:239-40).

Bu tür soru metinleri Eski Babil dönemindeki matematik tablolarla aynı zamanda bulunmuştur. "Bunlar ya temel olguları ve rakamları vererek sorunun çözümüne giden yolu adım adım gösterirler, ya da pek çok soruyu herhangi bir çözüm belirtmeden liste halinde sıralarlar" (Oppenheim 1964:30). Bu örneklerde zorluk dereceleri giderek artacak şekilde düzenlenmiş 200'den fazla soruyla karşılaşıyoruz. Matematik bilmi bu şekilde gelişerek ondan faydalananların ötesine geçti ve "bilimsel yaratıcılığın bir aracı" haline geldi. Aynı süreç bin yıl sonra Öklit'in başlattığı Yunan matematiğinin yükseldiği dönemde astronomide görüldü. Sonraki gelişme, gökyüzünü gözleyen katipler arasında onların merak ve yöntemlerini değiştirecek bir geçişe neden oldu ve bilinen matematiksel yöntemlerin toplanan verilere uygulanması için kullanıldı. Bu gelişmelerin en temel parçalarından birisi, gözlemlerin yazılı olarak toplanmasıydı; ay tutulmalarının belli bir düzende oluşunun keşfedilmesi, bu serilerin toplanıp kaydedilmelerine bağlı olarak onların gökbilim değerini arttırırken yıldızbilime olan ilgisini azaltabiliyordu.

Böylece (güneş ve ayın görünüp kaybolmalarından daha uzun süreli ve az görülür olan) belli takvimsel olayların önceden tahmin edilmesi ve aralarındaki belli ilişkilerin çözülmesi gerçekleşebiliyordu.

Okullardaki faaliyetlerde öncelik verilenlerin önemi bölgeden bölgeye değişiyordu. Fakat tam hatırlamaya yapılan büyük vurgu sadece Eski Yakın Doğu'daki katip okullarına özgü bir şey değildi. Çağdaş Hintli yazar Ved Mehta'nın, büyükbabası Bhola Ram'ın eğitim deneyimi ile ilgili bize verdiği çarpıcı bir başka örnek vardır. Köydeki üç Hindu ailesinden birine mensup olan büyükbaba, dokuz on yaşındayken gayri resmi öğrenim için, aynı zamanda köyün bilge kişisi olan mevleviden yani Müslüman "vaiz"den eğitim almaya camiye gitmişti. Kalıcı başarılar için geçici zevklerden vazgeçmeyi öğütleyen mevlevi, çocuğa Urdu dilini okuyup yazmayı öğretti ve ilk okuma kitapları yardımıyla biraz Farsça ve Arapça öğretti. Fakat çocuğun asıl eğitimi Kuran ezberlemek ve ondan bölümler kopya ederek "kaligrafi"sini geliştirmekti (1984:16). Günün sonunda çocuk sitar çalmayı öğrenmek için mahalleleri köyün dışında olan şarkı söyleyen kızların grubuna katılıyordu. Bunu öğrenen *mevlevi*, "İslamiyet'te şarkı ve dansın yeri olmadığı yazılıdır" diyerek çocuğu azarlamıştı. "Çocuk o günden sonra kızlar grubundan uzak durmuş ve Kuran çalışmalarını iki katına çıkarmıştı."

Buradaki tanımlama birçok bakımdan öğreticidir. Birincisi, bir karşıt koşul söz konusudur, yazılı sözlerde ustalığa ulaşmak için kitapları çalışmak (daha geniş bağlamda okula gitmek) ve dünyevi zevkleri bir kenara bırakmak arasında öğretmen tarafından vurgulanan bir karşıtlıktır bu. Belli konularda hassasiyet kuşkusuz İslam dinine özgüdür ve bu hassasiyetler okuma-yazmaya dayanan bir eğitimi manevi olarak gören (çünkü kutsal metinlere erişme fırsatı sağlar) ve aynı zamanda ağır bir özveriyi de öngören geniş kapsamlı bir tutumu temsil eder. Böyle bir özveri eğitimin evrensel olmadığı toplumlarda, kısmen aileler için fakat asıl kendisi çalışırken diğerlerinin oynadığını gören çocuklar için özellikle ağırdır.

İkincisi, bu eğitimin doğası gereği çeşitli yollarla anlatılmasıdır. Bunun okuma ve yazması öncelikli olarak kişinin kendi dilinde değil, yazılı dil olarak özellikle "oluşturulmuş"

Urdu dilindedir ve sonra Farsça ile Arapçadır, müzik ve dans ise "ek-eğitim"dir

Üçüncüsü, öğrenmenin başlangıç evreleri temelde ezberleme ve kopyalamaya dayanmaktadır. Görmüş olduğumuz gibi prensipte pekçok amaç için kullanılan ezberleme, yazı ile ve daha sonra baskı yoluyla kopyalamanın kullanıma girmesi ile birlikte gereksiz kılınmıştı. Bununla birlikte öğrenme, içsel olarak yazılı malzemeyi depolamayı ve dışsal olarak onu kopyalamayı kapsadığından bu kavramlar henüz batı eğitiminden, bir yere kadar sağlam nedenlerden dolayı, tamamen kaybolmamıştır. Örneğin, bir kişinin bir sözlüğü kullanabilmesi için alfabeyi sırasına uygun şekilde ezberlemesi zorunludur.

Dördüncü olarak, kutsal metinlerin uzmanlığına (o metnin o konuda söyleyeceği bir şey olmasa bile) başvurma konusu vardır; "Orada yazılıdır..." der *mevlevi* ve takip eden ifadeyi haklı çıkarmak için bu yeterlidir. Çünkü Arapçayı anlamadan önce, Kuran harfi harfine ezberlenmeli ve sonra eksiksiz olarak tekrar edilmelidir.

Mehta'nın son aile üyelerinin ilk eğitimleriyle ilgili açıklamaları bundan pek farklı değildir, o yüzden Vailer arasında Kuran tarzı öğretme pek olağan dışı sayılmaz. Aslında, Avrupa okullarının bundan daha farklı olduğunun sanılmaması için, gelin Fransa'daki duruma bir göz atalım. Butel ve Mandon, Aquitaine'deki Ancien Régime (Eski Rejim) altında okuma-yazma bağlantılarını incelerken, okul eğitiminin her zaman yazının öğrenilmesini sağlamadığını, hatta bunun bir imza atma seviyesinde bile olmadığını gösterdiler. Devrim arifesinde bu durum batıda Brittany'den Landes'e uzanan geniş bir üçgen içinde fazla görünür değildi, Provence'da ise XVIII. yüzyılda önemli artış göstermişti.

Bu artış kısmen, Nantes Bildirisi'nin feshedilmesinin ardından Karşı-Devrim'in baskısı ile oldu. 1698'deki bir kraliyet bildirgesi ile ilköğretimin (*la régence*) kraliyetin her bölgesinde uygulanması öngörüldü ancak gerçekler bu niyetle pek örtüşmüyordu. Okullar eşit olmayan bir şekilde dağılmıştı. Bunda bazı sosyo-ekolojik etmenler etkili olmuştu. Şehirlerdeki ihtiyaç görece sağlanmıştı fakat onun dışında okullar, aynı zamanda ticaret yolları olan kıyı bölgelerine ve büyük nehirlerin etrafına

dağılmış vaziyetteydi. Daha zengin olan kırsal bölgeler, fakir olanlara ya da çiftlikte insan güçüne ihtiyaç olan ailelere göre daha donanımlıydılar. Ormanlık ve dağlık bölgelerin hali vakti pek yerinde değildi. Fakat okul ihtiyacını karşılamadaki başarısızlığın bir nedeni de yörede yaşayan sakinlerin farklılıkları ve asalete ve hatta burjuvaziye olan düşmanlıklarıydı. 1833'te Madoc belediye başkanı bölgede "okur-yazar kişilere değil, üzüm yetiştiricilerine ihtiyaç olduğunu, okuma bilen bir köylünün huzursuz, aylak ve kavgacı biri haline geleceğini" beyan etti (Butel ve Mandon 1977:19). Bir önceki yüzyılda yöneticilerden biri okula gidenlerin artık saban sürmek istemediklerini belirterek, ailenin bu nedenle dağıldığından ve babaerkil otoriteye itaat edilmediğinden şikayetçi olmuştu.

1698 deklarasyonu ile eğitim, dini inançlara aykırı olan düşünceleri ortadan kaldırmaya yöneldi. Bundaki amaç daha eski Müslüman ve Hindu okullarında olduğu gibi, "zihinsel gelişme" yerine dini inançlara sadakati desteklemekti. Kral vekilleri gerçekte ruhban sınıfının, maaşı kilise tarafından ödenen yardımcı personeli idiler. Çocuklara ilmihal eğitimi vermek, dini ayinlere götürmek ve aynı zamanda onlara öz-denetimi öğretmekle görevliydiler (özellikle Colbert'in zamanında oğlanları eğitenler erkek, kızları eğitenler ise kadındı). "Kırsal kesimde ilköğretim her şeyden önce diniydi, eğitimde ilmihal yoluyla din öğretisi, okuma-yazmadan ve matematikten çok daha önce geliyordu."

Genellikle, kral vekilleri alfabeyi öğrettikten sonra, arkasından Latince öğretmekteydiler. Bu yapılmasa bile eğitim diyelim ki güneydeki Occitan dilinde değil de Fransızca olarak veriliyordu. Ayrıca, okuma eğitimi, yazı ve aritmetikten ayrı olarak yapılıyordu: "Okuma ve yazmanın birbirinden ayrı oluşu çağdaş eğitimin temel özelliklerinden birisidir". Öğretimdeki vasatlık, öğretmenlerin değişkenliği ve öğrencilerin tutarsız katılımlarıyla birleşince, mezun olanlar arasında evlenme cüzdanlarına imza atmayı başarabilenlerin sayısının, toplam mezunların sayısından daha az olmasının bu yetersiz eğitimden kaynaklandığı anlaşılabilir. Bu durum geç evlenmelerde daha da kötüleşiyordu, çünkü o zamana kadar öğrendiklerini de unutmuş olduklarından gerekli evrakları bile yazamıyorlardı. Buna ilaveten, yazının öğrenilmesinde alışılmadık araçların (kalem, mürekkep, kağıt

gibi) kullanılması için bir el becerisi de gerektiğinden okuma ile yazma arasındaki bu ayrışma daha da büyüyordu. "Okuma"nın durumuna bakarsak, "aslolan Kutsal Kitabın okunması hatta ezberlenmesidir ve bu din bilgisinin kazanılması için Fransızca dilinin bilinmesine hiç gerek yoktur" (Compére 1977:63).

XVIII. yüzyıl Fransası'nda, okuma-yazma düzeyi ile varsıllık düzeyi arasında (Jeorger 1977:117) ve aynı zamanda statü, cinsiyet ve kentsel yerleşim arasında doğrudan bir bağlantı vardır. Zamanla bu düzeyler yükseldiğinde ters yönde bazı ilginç örnekler de görülmüştür. Rouen çevresinde tekstil endüstrisinin gelişmesiyle oluşan toplumsal değişme sonucu (Stone'a göre, Lancashire'de olduğu gibi) XVIII. yüzyılın ikinci yarısında okuma-yazma düzeylerinde belirgin bir düşme vardı.Bunun nedeni belki çocukların ve ana-babaların çalışıyor olmalarından belki de o bölgedeki yaygın yoksulluktan ileri gelmekteydi.

Bu tür eğitim sistemindeki bellek görevlerine verilen önem (kitabın içselleştirilmesi), ölü bir dile ya da yabancı bir dile bağlılık ve çoğu eğitimin din merkezli oluşu gibi özellikler eski Mezopotamya'daki ve birçok çağdaş Arap okullarındaki eğitimi çağrıştırmaktadır. Latince ve Fransızca olan yazılı dini kültür ile yöre lehçesinin konuşulduğu sözel kültür arasındaki keskin ayrım bunu doğrulamaktadır. Protestan okulları da, daha fazla öğretici materyal kullanmaları dışında (Compére 1977:52), bunlardan farklı değildi. Bununla beraber, Montpellier bölgesinde çok fazla protestan bulunması, Languedoc yöresinde okuma-yazma oranının yüksek olmasını sağlayan bir etkendi.

Okul eğitiminin eskiye dönük ve yakın geçmişle ilgili bu yorumları, belli ölçülerde günümüze de uyarlanabilir ve bizim, okul eğitimi olanlarla olmayanların psikolojik testlerde ve diğer faaliyetlerde ortaya koydukları sonuçların farklarını anlamamızı sağlar. Ayrıca bellek görevlerinde okulun oynadığı rolün önemini de vurgular; eğer alfabeyi bilmezseniz (yani hatırlamazsanız) okumayı beceremezsiniz; eğer çarpım tablolarını bilmezseniz (yani hatırlamazsanız) hesaplama yapamazsınız (hesap makinaları çıkıncaya kadar bu böyleydi). Daha da belirgin olarak, eğer kitaplarınız yoksa veya bir kütüphaneye gidemiyorsanız, o zaman ya bilgiyi kendiniz içselleştirirsiniz ya da daha önceden o bilgiye sahip olan birine danışırsınız. Buradaki sınırlamalar

bellidir.

Bağlamsallaştırılmış bellek görevleri ve bir değişken olarak eğitime atfedilen önem üzerine yapılan tartışmalar, bizi bir takım kültürel durumlar içinde yer alan bellek görevlerine, okullar ve okuma-yazma hallerine ilişkin daha geniş çaplı değerlendirmelere götürmektedir. Fakat bir yandan da Vai çalışmaları içinde, genel yetenekleri araştırma yerine özel becerilere doğru yönelme, bu analitik kategorilerin kendi özellikleri hakkında bazı soru işaretlerine yol açmaktadır.

Deneysel Yöntem

Bu konuya dönerken, Vai okur-yazarlığı ile ilgili etnografik ve psikolojik sonuçların farklarına yönelik çalışmaların dışında ortaya çıkan başka noktaları da dikkate almamız gerekiyor. İlk nokta doğal beceri deneyimleri ile bağlantılıdır ve insanların bilişsel faaliyetlerinin, özellikle eğitimli toplumlarda, sadece içsel bilişsel süreçlerle sınırlı olmadığıdır. Örnek olarak, eğer sözcüklerin farklılaşmasıyla ilgili benim yapmış olduğum öneriyi ele alalım; ben LoDagaalar içinden, biri okuma-yazma bilmeyen diğeri eğitimli iki ayrı gruba "*yelbir*" sözcüğünü tanımlama ödevi vermiştim ki birinci grup bunu konuşmanın "parçaları" olarak açıklayacak, ikinci grup ise yazıda bırakılan boşluklar olarak ifade edecektir. Okuma-yazma bilmeyenlerin bunu ikinci şekilde açıklaması zaten mümkün olamaz. Gerçekten de okur-yazar olan, bir sözlüğü alıp sözcüğün anlamına oradan bakabilir. Veya bir sayfada yazılar arasında bırakılan boşlukları işaret edebilir. Bunlar benim verdiğim ödeve uygun olan doğal cevapları teşkil ederler. "Sözlükler"in bu şekilde arada bir kullanılması gelişmiş bir okur-yazarlık göstergesidir. Bu kaynak bizim dünya anlayışımızı etkileyen ve eğitimli olanların kullanabildiği bir bilişsel beceri sayılabilir. Ama asıl okur-yazar davranışına özgü olan bir özellik, dışarıdan "aletler"in kullanılmasıdır, sözgelimi benim şu anda kullandığım kağıt ve kalem gibi - ki bunlar sadece yazmanın değil düşüncenin aracı olarak da kullanılırlar. Birlikte düşünmek bağlamında kağıt ve kalemin yerini hiçbir şey tutamaz.

Grafik kadar okuma-yazma bağlantılı olmayan başka bir örneği ele alalım. Gonjalar'dan okur-yazar olan ve olmayan iki

ayrı gruba Mekke'ye (veya daha yakın bir yere) gidecekleri yolu bulmak üzere bir görev versem, birinci grup geleneksel olarak takip edecekleri bir yolculuk programına (veya haritaya) başvuracak, diğer grup ise sadece sözel olarak soru sorma yoluyla bunu yapabilecektir. Birinci durum, sürat ve yeterlik bakımından diğer duruma göre kat kat üstün bir yoldur. Eğer okur-yazar bir kimse arabayla seyahat ediyorsa, camı açıp yol sormasına bile gerek olmadan yolunu bulabilir. Çünkü harita da aynı sözlük gibi birçok toplumda kullanılan potansiyel aygıtların bir parçasıdır. Okunması bilişsel bir beceri gerektiren bir bilişim kaynağıdır. Ama aynı zamanda ancak kendi içinde bizzat deneyimlenmesi dışında belki de başka yolla test edilmesi olanaksız olan oldukça yüksek düzeyde bir beceridir. Genel yetenekler veya daha geniş bilişsel beceriler çerçevesinde bunun için bir eş-durum yaratılarak test edilemez. Ve eğer yapılacaksa bu test "bilişsel" yolla değil, dışarıdan yapılmak zorundadır.

Bu noktayı biraz daha genişletmek istiyorum. Haritalar sadece bireyler için değil sosyo-kültürel sistemler için de önemlidir. Harita-okuma Portekiz, İspanyol ve diğer Avrupa milletlerinin dünyayı keşfetmelerinde (ve fethetmelerinde) önemli rol oynamış ve böylelikle hem dış dünyayla (toplumlarla ve de o toplumun bireyleriyle) olan ilişkilerimizi pek çok açıdan değiştirmiş hem de dört köşe olduğunu sandığımız dünyanın yuvarlak olduğunu göstererek dünya algımızı toptan değiştirmiştir. Diğer bir deyişle, dünyaya ait algımızın birçok açıdan değişmesini sağlayan şey, farklı gemi ve silahların icadı, Amerika'da atların kullanılmaya başlanması ve belki de din değişimleri gibi etmenlerin yanı sıra kısmen de grafik yapısı olan haritalarla ilgili çalışmalardır. Buradaki sorun, zihin haritası ve planların psikologların görüş alanı içine girmesi, basılmış harita ve planların ise, eğer kullanılması belli bir deneyin sonuçlarını etkilemiyorsa, bu alanın dışında bırakılmasıdır. Yani bunun anlamı, eğer ben harita-okumanın psikolojisini test etmek istersem, bu faaliyetin deneydeki daha genel geniş alanları etkilediği, "zihinsel" test aracılığıyla incelenebilecek bir yol bulmak zorunda olmam demektir. Benim görüşüme göre, (deyimden benim anladığım kadarıyla) harita-okuma zaten bizim evreni kullanma yollarımızı etkileyen bir bilişsel yetenektir. Bu yetenek herkeste aynı

seviyede değildir ve bireyler kendi bildiği bölgenin dışına çıkmayarak, yazılı işaretleri takip ederek (yolu gösteren yazıların bulunduğunu ve kişinin onu okuyabildiğini varsayarak) veya birine yolu sorarak (dili biliyorsa ve arabadan çıkmayı göze alırsa) aradaki bu farklılıkları en aza indirilebilirler

Kültür ve Bilişim

Eğer benim aracısız (hemen) ve aracılı (dolaylı) etkiler arasında yaptığım ayrım faydalı ise genel bir testin değerlendirilmesi yapılırken bunu iki başka konu takip edecektir. Sonie'nin çalışmalarını incelerken onun sıradışı bir adam olduğunu ve bu seviyede bir çalışmanın genel nüfus içinde bulunamayacağını belirtmiştik. Bununla beraber, herhangi bir genel deney içinde onun bu çalışmaları istatistiksel açıdan önemsiz bulunarak bilgi yığınları içinde kaybolabilirdi. Ayrıca yazının kullanımıyla bağlantısı da aşikar olan bu başarının önemli sosyal etkileri vardı ve bilgiyi kullanma yöntemlerindeki bir değişimi gösteriyordu. Aynı tespitler, diğer kültürlerdeki sosyal faaliyetlerin (ve birçok bireyin faaliyetlerinin) birçok özelliği için de kullanılabilir. Farklılaşmış toplumlarda (yazı her zaman, hem okul eğitiminin yarı-otonom alt sistemini oluşturarak toplumsal düzeyde bir farklılık, hem de başarıya götüren bir merdiven olarak ve okuma seçeneği sunarak bireysel düzeyde bir farklılık yaratır) bilişsel yetenekler, genel bilişsel beceriler arasında veya toplumun çoğunluğunda bulunan genel kültürel kazanımlar arasında ender olarak görülür; yetenekler ve kültür, farklı bağlamda düşünülmelidir, çünkü bunların toplum içinde dağılımı farklı şekillerde olur.

İkincisi, eğer belli tür yetenekleri (muhtemelen ana-babaların sözel olarak desteklemiş olduğu), belli yazılı geleneklere bağlarsak o zaman, diyelim, İngilizce öğretilen çocuklardaki test sonuçlarının neden o şekilde olduğunu anlayabiliriz. Aynı sebeple, okulu ve yazıyı ayrı değişkenler olarak, okuma-yazmanın *aracısız* sonuçlarını inceleme amacıyla yapılacak bir teste tabi tutmak güçtür ki bu Watt ve benim yapmış olduğum araştırmanın hedefini teşkil ediyordu. Scribner ve Cole, "anında öğrenme"nin bu tür genel yetenek farklılıkları üzerinde yaptığı etkileri test etmek istediler ve hayal kırıklığı yaratan bazı sonuçlar aldılar. Daha sonra belli yazıların öğrenilmesinde özel bazı

becerilerin bağlantısı olduğunu gördüklerinde ise alınan sonuçlar (her ne kadar bunların birkaçı yazının ortaya koyduğu aracısız yani, dolaysız alınan sonuçlar olsa da)daha olumluydu.

Yetenekler, Maharetler ve Beceriler

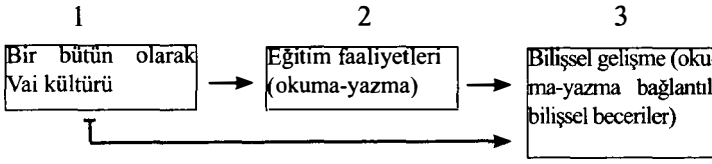
Buradaki bağlamda "beceri" deyimi genelde yüzeysel bir tınıya sahiptir, tıpkı birinin tenis raketini kullanması, futbol topunu kontrol etmesi gibi, oysa yetenekler ve maharetler genelde daha derin olgularla bağlantılıdır. Bu tartışmanın büyük bölümünün arkasında gizlenmiş olan ve bir pastanın katlarına ya da jeolojik katmanlara benzeyen bir modele kısaca göz atmamız gereklidir:

---
psikolojik seviye
---
bilişsel yetenekler
---
bilişsel beceriler

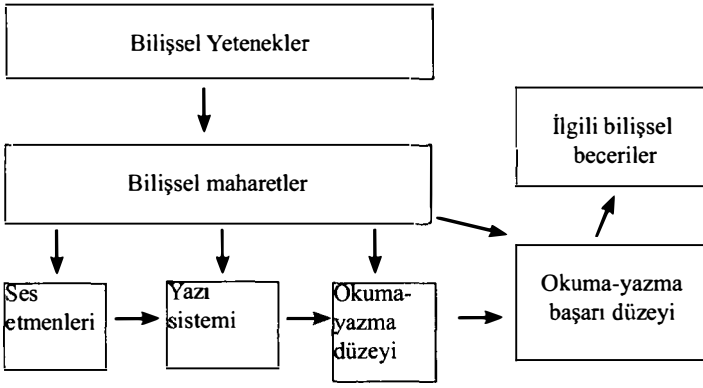
Konuyu yazı açısından ele alırsak, bilişsel yeteneklerin, kültürel etmenlerle etkileşimi mümkün kılan bir şema içinde yer alması gerektiği aşikardır. Scribner ve Cole buna dair şekil 11'deki kültür-bilişim modelini önerirler. Bu araştırmacılar uyguladıkları testleri, okuma-yazmanın etkileri veya sonuçları olarak gösterilen çeşitli özelliklerden ayrı tutmaya çalıştılar. Fakat burada önereceğimiz bazı düzeltmeler olacak. Öncelikle, kapalı (dolaylı) olan modeldeki katmanlar arasında bir etkileşim sağlamamız gerekiyor (Şek.12).

Bu modeldeki üç seviyenin biçimsel ayrımı (sorulan değil de daha ziyade düşünülen) yazının aklı (zihni) dönüştürüp dönüştürmediği ya da nasıl dönüştürdüğü sorusuna bizi yaklaştırır. Ben bu konuya biraz tereddütle yaklaşıyorum, çünkü bunun sosyal bilimcilerden daha çok analitik felsefecilerin konusu olduğunu düşünüyorum. Önce işe, "dil"in kendisinin, beynin yapısında psikolojik düzeyde meydana gelen bazı belli değişikliklerle

olan bağlantısını ve bilginin işlenmesini ele alarak başlayalım. Daha 1948'de Keith, karmaşık düşünce yapısını sağlayan "beyin sınırları"nın, 700-800 cc gibi önemli bir beyin hacmi farkıyla, maymunları ve *Australopitekus*ları *Homo*dan (insan'dan) ayırdığını öne sürmüştü. *Homo*'nun ilk türü olan iki milyon yıl öncesindeki *Homo habilis*lerin beyninin ön lobu insanınkine benzemektedir, buna karşılık daha yakın zamandaki *Australopitekus*ların beyni maymuna benzer şeklini korumaktadır.

Şekil 11. Bir kültür-bilişim modeli (Scribner ve Cole 1981:17)

ön şart (bir sonraki kutunun ön şartı)

Şekil 12. Yeniden düzenlenmiş bir kültür-bilişim modeli

Sözel anlatım, en eski *Homo* (insan) türünün örneklerine kadar gidiyor gibi görünmektedir, gerçekten de bu onların önemli özelliklerinden biri olarak kabul edilebilir. Diğer birçok yeteneğin de insan beyninin evriminde ve "zeka"nın gelişiminde (avlanma, alet üretimi, savaşma ve dil gibi) rol oynadığı ileri sürülmüştür. Maymunlar da zaman zaman konuşma hariç bütün bu

işleri yapıyorlardı (Falk 1984). İnsan beyni, fronto-orbital boşluk olarak bilinen olukta kıvrımlı sarmallardan oluşmuş özel bir yapıya sahiptir. Bu kıvrımlar arasında beynin sol tarafında yer alan ön alttaki lobun Broca bölgesi olarak bilinen bir bölümü, konuşma işlemini gerçekleştirir, ancak tek görevi bu değildir. Fakat pek çok kanıt dil öğrenme işlemlerinde sol beyin küresinin üstün yeteneğini ortaya koymuştur (Tseng ve Wang, 1984).

Konuşulan ve yazılan dil arasında psikolojik düzeyde ilginç bir fark vardır. Beynin iki yarım küresi üzerine yapılan çalışmalarda, basit anlamda bir ikiye ayrılma görülmezken, sol yarımkürenin sözel malzemeleri tanımada üstünlük gösterdiği, sağ yarımkürenin ise sözel olmayan şekilleri, şablonları ve anlamsız formları tanımada yetkin olduğu ortaya çıktı (Cohen 1973:349, White 1969); beynin yarım kürelerindeki fiziksel çözümlemelerin nominal olan tercihleri, dilsel uyarıcılara koşut olan işlemlerde sıra takip eden tercihler olarak ortaya çıkar, bu uyarıcılar sözel veya görsel-uzamsal olabilirler (Cohen 1973.355). Sol yarım kürede daha fazla olan hassas temporal çözünmeye ait büyük kapasite,bizim motor-algılama sistemimizin art arda şablonlar vasıtasıyla kumanda ettiği sınırlı sayıdaki sinyallerden insanların bir dil oluşturmasını sağlar ve böylece alanını çok genişletir (Tseng ve Wang 1984). Bu, Hockett'in (1960) insanların konuştuğu dilin en önemli özelliklerinden biri olarak gördüğü, beyindeki şablonların ikiye ayrılma durumudur.

Ayrıca iki yarım küredeki farklı işlevlerim insan türüne has özellikler olduğunu (hayvanların sol-elli veya sağ-elli olmaları olsa olsa büyük bir tesadüftür) ve bunun da muhtemelen dil ile bağlantılı olduğunu düşünebiliriz. Ayrıca, insanlar arasındaki zihinsel işlemlerin cinsiyetler arasında büyük farklılık göstermesi, görsel-uzamsal düzenleme ve sözel yetenekler üzerinde etkili olan yarım kürelerdeki farklarla ilgilidir. Bu sonuçlar şu bulgu ile bağlantılı olabilir: Sol kürenin zarar görmesi yazma ve okuma yeteneklerinin bozulmasıyla sonuçlanırken (Ojeman 1983), logografik karakterlerin sağ küre tarafından daha etkili şekilde algılandığı görülmüştür (Hatta 1977, 1981; Tsao ve diğerleri 1979). Sasanuma ve arkadaşları (1977) Japoncanın logografik yazı sistemi olan *kanji*'nin, beynin farklı yerlerinde meydana gelen hasarlardan, fonetik sistem olan *kana*'ya kıyasla daha fazla

zarar gördüğünü ileri sürdüler; Japonya'daki *afazi* hastaları arasında okuma bozukluğu çok düşük düzeyde olduğundan, bunlar bu zarardan daha iyi korunmaktadır (Wang 1981:234). Fonetik yazılarla ilgili okuma geriliği, sol yarım kürenin bunun içinde az yer almasından ileri geldiği için, bu bozukluğu yaşayanların sağ yarım küreye bel bağlaması gerekmektedir (Marcel ve diğerleri 1974). Gerçekten de okuma bozukluğu olan Japonlar, Çince *logogram*ları İngilizce çevirileriyle birlikte öğrenirlerken kendi alfabelerinden çok daha verimli olarak öğrenmişlerdir (Levy ve Trevarthen 1976).

Fiziki adaptasyon bakımından belirgin olan fark (bazılarına göre onları insan yapan fark), dilin insanlarla birlikte belki iki milyon yıldır var olmasına karşılık yazının ancak 5000 yıldır var olmasıdır. Dilin bütün insanlığın temel karakteristik özelliği haline gelmesi muhtemelen yavaş seyreden bir süreç iken, yazının insan toplulukları arasında yarı-evrensel bir özellik olarak yer alması ancak 100 yılı aşkın bir süredir var olagelmiştir.Ancak bunun bazı istisnaları (Protestanlar) vardır. XVIII. yüzyıl ortalarında İsveç'te, örneğin cemaate katılma ve evlenme, o kişi okuma-yazma testinden geçinceye kadar askıya alınıyordu. Yazının geç ortaya çıkması demek (her ne kadar bazı değişik yazılar içinde yazılı bilginin işlenmesinde beyinle bağlantılı bazı meseleler olsa da) bunların beynin fiziki yapısı üzerinde etkilerinin önemsiz sayılması demektir. Görmüş olduğumuz gibi, fonetik yazı büyük ölçüde beynin sol yarım küresinde işlem görüyorken, logografik kodlamanın sağ yarım kürede aynı şekilde gayet iyi gerçekleşebildiği görülmektedir (Hatta 1977, 1981).

Bizim temel bilişsel yetenekler şeklinde adlandırdığımız özellikler sayesinde, esasen insanları okuma yazmayı öğrenmekten (*disleksi* türleri ile bağlantılı olan yaygın psikolojik sorunlar dışında) ve sonra yazılı gelenek yoluyla bu dünyanın elit okuryazarları arasına katılmaktan alıkoyan bir şey bulunmadığı açıktır. Bu hepimizin çevresinde olagelen bir şeydir.

"Dil"in gelişmesi beynin fizyolojik yapısını değiştiriyorsa (ya da karşılıklı etkileşimle birbirlerini geliştiriyorlarsa) o zaman el-göz koordinasyonunun uzun vadede yazı vasıtasıyla buna paralel gelişmeler göstereceği akla yatkın gelir. Bu tartışma götürür bir konu olduğundan, biz şimdi diğer iki "düzey"e

dönelim. Biz, yetenekler ve beceriler aracılığıyla analitik düzeylerle bağlantıya gireriz ki bunlar test sonuçlarını ölçmek için tasarlanmıştır,bir başka deyişle bunlar "anında öğrenme" ya da özel öğrenme deneyimlerine bağlı olan daha özgün kazanımlara ait genel cevaplar bulabilmemizi sağlarlar. Buna ilaveten, bu ikiye ayrılma, bizim dil analiz yöntemimizin esası olan özel ve genel meseleleri içine almaktadır. Fakat tam da bu yüzden bu ayrım konusuna şüpheci yaklaşmamız gerekir. Acaba yetenekler, sadece becerilerle birlikte sınıflandırılan bir analitik yapı mıdır?

Yazı sistemlerini uzun vadedeki etkileri açısından ve aynı zamanda yetenekleri ve becerileri de karşılıklı etkileşim açısından ele aldığımızda mesele başka bir boyut kazanmaktadır. Çünkü yetenekler de etkileşimle değişirler. Bu etkileşimin bireysel olan (*ontogenetik*) ve tarihi olan (*filogenetik*) bir gelişim perspektifi vardır ve bu da onların farklı yetenek ve becerileri ortaya çıkararak zaman içinde yeni görevler üstlenmesine yol açar. Dilsel olmayan bir örneği ele alalım. Her ne kadar bazı kişilerde el-göz koordinasyon yetersizliği bulunsa da "araba kullanma"nın bütün kültürlerde evrensel bir yetenek olduğu su götürmez. Fakat araba kullanma mahareti sosyo-kültürel bir meseledir, belli bir süre sürüş pratiği yapılmasına bağlı olan ve insanla arabayı bir zaman süreci içinde ve tatmin edici düzeyde birbiriyle koşullandıran bir özelliktir. Sürüş testi kurumları, bu beceri ya da yeteneğin ancak gerçek bağlamı içinde test edilebileceğini göstermektedir yani araba sürüşü gerçekleşmeden, bunun yerine bir eş-durum konularak test edilmesi gerçekleştirilemez, ancak öğrenme zorluğu olan kişiler için böyle bir yol izlenebilir. Eğer araba kullanmayı öğrenmişseniz, her ne kadar diğer fiziksel, psikolojik ve sosyal etmenler söz konusu olsa da bir uçağı kullanmayı da muhtemelen becerebilirsiniz.

Kültürel Kaynaklar ve Bireysel Kazanım

Motorlu araba gibi, kıyas ve çapraz bulmaca da, genelde yazıyla ve dille yakından bağlantılı özgün tarihi buluşlardır. Bunların belli yeteneklere dayandığı ve pratiği yapıldığında "mantıksal" veya "sözel" türde sorunları halletme becerimizi geliştirdiği ve bu pratiklerin belki de toplumdaki diğer kişiler üzerinde dolaylı etkiler yaptığı söylenebilir. Johnson-Laird'in

bir çalışmasından (1983) biraz destek alabilen bu görüş, bir yandan "basit kıyas"ları çözme yeteneğinin genelde okul-eğitimi ile geliştiğini göstermekle birlikte, üniversite öğrencilerinin karmaşık türleri çözmede (eğer özellikle o konuda eğitilmemişlerse) başkalarından daha maharetli olmadıklarını ortaya koymaktadır. Fakat burada iki şeyden bahsetmek gerekir; genel yetenek, eğer varsa, büyük ölçüde bağlamsaldır, yani genel anlamda bir "akıl yürütme"yi ya da "sözcüklerin sağladığı kolaylığı" ifade etmez, özgün olanı, etkileşimli olanı ifade eder. Bu yüzden, eğer varsa bile, faaliyetlerin kendisi dışında bunun testlerle ortaya konma olasılığı çok azdır, Scribner-Cole'un "kıyas"la ilgili çalışmalarında görülen durum da aynen budur. Eğer bir başka etki varsa, bu Sonie gibi kişilerle sınırlı tutulmalı ve genel bir yetenek olarak görülmemelidir. Eğer ben okur-yazar bir kişi ile okur-yazar olmayan birini ve dünyadaki okuma-yazma yönelimini kıyaslamak istersem, bunu ya kültür düzeyinde ya da bireyin seviyesinde yapabilirim. Durkheim'ın sosyal etmeni gibi, kültürün de toplumdaki bireyler tarafından karakterlerinin bir parçası olarak içselleştirilen bir olgu olduğu yolunda yaygın bir antropolojik görüş vardır. Konuşulan dilin seviyesi açısından örneğin, bu görüş doğru olabilir. Yazılı sözün seviyesi açısından ise durumun böyle olmadığı açıktır. Okur-yazar bir toplumda, okuma-yazma bilmeyen kişiler, bir kaptanın idaresinde tamamen grafik kayıtlara ve araçlara dayanarak hedefine giden bir gemiyle yolculuk edebilirler. Bireysel düzeyde olan bilgi ve yetenekler katmanlaşırlar ve azınlıkta kalabilirler, toplumun perspektifini genişleten, ticaretin gelişmesine, fetihlere, koloniler kurmaya veya dinleri değiştirmeye yol açan bu küçük azınlıktır.

Psikolojik Testler Ve Pratik Eylem

Denizde belli bir noktaya doğru giden gemiyi yönlendiren bilişsel yeteneği nasıl sınayacağım peki? Dünyanın görüş açısını gerçek anlamda genişleten, onun düz değil de yuvarlak olduğunu keşfeden ve bunun bir nehirden Diğer Dünya'ya geçme meselesi değil de yukarıya veya aşağıya doğru ilerlemek olduğunu kavrayan bu bilgi kazanımını nasıl sınayabilirim?

Bunun cevabı, yetenek ya da bilginin kendisini, hepimizin bildiği bir yolla araştırmaktır. İnsanlardan içinde yaşadıkları

dünyanın nasıl bir yer olduğunu düşündüklerini gösteren bir harita çizmelerini isteyebilirim ki bu faaliyet en başından beri grafik araçları kullanma eğitimi almış olanlara bir üstünlük sağlar. Veya iki grup insana A noktasından yola çıkarak, bir harita ve pusulayla kapalı bir havada Sahra Çölü'nde ya da Pasifik Okyanusu'nda yollarını bulmalarını isteyebilirim. Sonuçları tahmin etmek için bir ödüle gerek yok. Yetenekler eylemlerin kendisi tarafından tanımlanır, kültürlerarası olarak tanımlanan "yönlendirme"nin soyut ve genel olan niteliği tarafından değil. Gerçekten de genel yeteneğin değişmeden kalması olasıdır, farklı olan özgün faaliyettir. Her ne kadar en sonunda daha geniş bilişsel perspektiflerde bir değişiklik meydana gelse bile, bu fark sadece bazı insanlar için ve bazen olur.

Bir psikolog, buna cevaben, "yetenek"te biraz daha fazla "akılsal" özellik olmadığı sürece ve bunu kendisi ölçemediği takdirde bu tür farklarla ilgilenmediğini söyleyebilir. Benim yorumum da şudur, bu tür test edilebilir içsel özellikler, eğer saptanabiliyorsa önemli olabilir, fakat bunlar (tanımlandığı daha genel anlam içinde bakılırsa) kesinlikle bilişimin ayrıntıları değildir. Dünyaya ait bilgimizi genişletmek için bize gereken şey okuma becerisidir. Bu beceri tek başına bize muazzam bilgi, istihbarat ve edebiyat alanlarının kapılarını açar, fakat burada beceriler değişkenlik gösterirken, yetenekte bir değişme olmaz. Örneğin, ben kendi ofisimin telefon numarasını hatırlamayabilirim, hatırlamam da. Fakat bu beni oradaki iş arkadaşlarımı aramaktan alıkoymaz, çünkü telefon defterime bakarım, numarayı kısa-hafızamda tutup telefonu çeviririm. Şimdi ise kendi hafızası olan bir telefonum var ve numarayı araştırmama da artık gerek yok. Belleğimin yeteneklerini kullanmam gerekmiyor. Aynı zamanda dünyadaki pek çok insanla çok kısa bir süre içinde konuşabilme becerisine sahip olabiliyorum.

Bu yeteneğin bir dizi testlerle ortaya çıkacağı beklentisinin, üç teorik zorluğu vardır. Birincisi, bu yeteneklerin daha yüksek bir genelleme seviyesinde tanımlanabileceği veya daha iyi tanımlanabileceği beklentisidir. İkincisi, bu yüksek genel seviyenin "yüksek bilişsel işlemler" içinde ortaya çıkacağı varsayımıdır. Üçüncüsü de bu yüksek bilişsel işlemlerin sadece zihnin içinde yürütüldüğü düşüncesidir. Bu son cümle, gereksiz yere

bir tekrar gibi görünmektedir. Fakat eğer birileri yetenekleri ve bilgiyi, tümüyle zihnin içinde yer aldığını öngören bir bakış açısıyla "bilişsel" bir faaliyet olarak tanımlarsa ve bu yönden test edilebileceğini söylerse, o zaman hızla insan etkileşimi çalışmalarının içine girmeyi engelleyen bir noktaya varırsınız. Konuyla ilgili sınırlar insan bedeni ya da aklı değildir veya bir toplumdaki, gruptaki bireyler topluluğu da değildir. Bu varılan nokta, aklı inceleyen çalışmaların mantıksal anlamda değil fakat dolaylı ve deneysel anlamda durması demektir.

İçsel-Dışsal Sorunsalı

Burada şimdi psikoloji, felsefe ve başka alanlarda çok kafa yorulan içsel-dışsal konusuna değineceğiz. Bireysel olarak hepimizin buna bir cevabı vardır. Fakat bakalım soru nedir?

Norbert Weiner, okuyucularından, bir makineyi tamir etmeye çalışan takma kollu bir tamirciyi hayal etmelerini ister. Kol, tamircinin uğraştığı makinenin bir parçası mıdır yoksa makine üzerinde uğraşan tamircinin bir parçası mıdır? Neisser (1976) şu önemli yorumu yapıyor; bu örnekteki belirsizlik ile bir "simge"nin yani göz hafızasında geçici depolanan yüksek-kontrastlı retina şablonu arasında benzer bir muğlaklık vardır.

Belli bir sınırı yerine koyduğumuzda, bunu şöyle ya da böyle, içerde ya da dışarıda biçiminde tanımlamak, şimdiye kadar bizim bilişsel yetenekler, beceriler ve hünerlerle ilgili kavramlarımızı etkilemiş olması dışında önemli değildir. Eğer mekanik kolu kullanmakla ilgili bir sorunumuz varsa, aynı şekilde insanlara aletler aracılığıyla sağlanan farklı becerilerden, örneğin çitteki çalıların en üstteki fazlalıklarını kesmemize yardımcı olan uzun saplı budama makaslarından, her türden otomatik aletlerden, bilgisayar ve bilgi işlemcilerden de benzer sıkıntılarımız var demektir. Bu aletler bizim becerilerimiz üzerinde son derece etkili olmuştur, bu yüzden sanayileşmiş ve hatta sanayi-öncesi toplumlardaki insanların doğasını, kullandığımız aletleri hesaba katmadan, dünyanın çevresini seksen saatte veya daha az bir sürede dolaşmamızı sağlayan bir aleti dikkate almadan tanımlamaya çalışmak, eylemlerimizde yer alan ve dünyayı anlamamızda çok önemli olan bir etmeni konu dışında bırakmak demektir. Aynı şekilde haritaları ve zaman çizelgelerini bir yana bırakarak

sadece zihin haritası veya doğa saati kullanmayı tartışmak bir tür görevi kötüye kullanmak gibidir. Doğrudur, birisi okumayazmanın bellek üzerinde ne fark yarattığını ve neden belleğin "psikolojik" işlem olarak tanımlandığını sorabilir. Sonuçta bu, zihinsel faaliyetlerimiz hakkında abes bir sorudur. Bu görülebilir bir fark olabilir fakat bu tür bir testin ortaya koyamayacağı çok daha fazla sayıda önemli soru vardır; kitapların, arşivlerin, kütüphanelerin bilgi depolama kapasiteleri ile ilgili sorular buna örnek verilebilir.

Böylesi interaktif işlemlerin hala "bilişsel" olduklarını söyleyebilir miyiz? O zaman bu, "bilişim" kavramıyla ilgili genel bir sorunu ortaya koyar. Ortadaki sayısız tanımlamanın kendisi zaten işin gidişatını göstermektedir. Neisser "bilişim" kavramını "bilme faaliyeti olarak: bilginin kazanılması ile kullanılması" olarak tanımlıyor ve "organizmaların yaptığı bir şeydir, özel anlamda da insanların yaptığı bir şey. O nedenle bilişim çalışmaları psikolojinin bir parçasıdır ve bilişim teorileri psikolojik teorilerdir" şeklinde ekliyor (1976:1). Bilişim çalışmalarıyla bağlantılı olarak yazar, bilişsel işlemleri (diğer söyleyişle zihinsel işlemleri ya da daha yüksek zihinsel işlemleri) zihinsel beceriler, zihinsel gelişme ve zihinsel yapı (zihinsel haritalar) olarak ele alır. Diğer yandan bilişsel psikoloji ise; kavrama, hafıza, dikkat, şablonları tanıma, sorun çözme, dil psikolojisi, zihinsel gelişme vs. gibi çok çeşitli konuları inceler.

Önce bilişim alemi olarak tanımlanan alana bakarsak, bunun tümüyle psikoloji alanına girdiğini, veya salt psikolojik teorilerin konusu olduğunu söylemek zordur. Sadece zihinsel haritalarla değil (Boulding'in tanımladığı gibi,1961) aynı zamanda fiziksel haritaların yardımıyla da evreni tanıma anlamını içeren "tanıma" eylemini ele alalım. Onbeşinci ve XVI. yüzyıllarda dünyanın keşfi için haritaların kullanıldığı çok iyi bilinir. Değerli bilgiler, karmaşık girişimlere yol gösteren haritalarla, kayıt defterleri ve seyahat çizelgeleri gibi basit araştırma araçlarıyla grafik şekillere dönüştürülerek somutlaştırılmıştı. Haritaların kullanımı, "bilme faaliyeti" olarak tanımlanan bilişim alanının içine girer. Çünkü bilme interaktif bir faaliyettir ve yalnızca özneye/kişiye (ve onun kapasitesine) bağlı olmayıp aynı zamanda nesneye/konu'ya da bağlıdır. Bir harita ya da bir kitap özne ile nesne

arasına girdiği zaman orada hem dış akıl hem de "iç akıl"dan bahsetmek gerekir. Okuma yeteneği kendi içinde bilişsel bir yetenektir, zihinsel bir yetenektir, hatta daha yüksek bir zihinsel yetenektir fakat biz bu yetenekten sadece kitaplar var olduğunda bahsedebiliriz, araştırabiliriz ve ölçebiliriz.

Başlatmış olduğu yaygın bir tartışmanın sonucu olarak, bizim de kaçınılmaz şekilde Piaget'in bilişsel gelişim ve usavurum (mantıklı düşünme) üzerine yaptığı çalışmaya kısaca değinmemiz gerekiyor. Benim söylemimin ağırlığı bütün evrensel teorilerin, özellikle de "ilkel toplumlardaki bireylerin yerleşmiş faaliyetler dışında bir gelişme gösteremeyecekleri" öngörüsü (Piaget 1966:309; Dasen 1972) nedeniyle zaten zayıflamış olan teorinin karşısındadır. İnsanlığın büyük bir parçasını dışlayan evrensel bir teoriyi, eğer bu teori yeteneklerde psiko-genetik bir farklılık olduğunu veya becerilerde psiko-genetik olmayan bir farklılık olduğunu ve bizim bunu tespit etmeyi başaramadığımızı üstlenmiyorsa nasıl kabul edebiliriz?

Genetik farklılık konusunun savunulamayacağı açıktır, çünkü bütün insanlık bir zamanlar ilkeldi ve çünkü biz özellikle (bugünkü Siyah Afrika'nın büyük bir bölümünde olduğu gibi) çağdaşlıkla pek ilgisi olmayan bir "sınıfsal" yapının bulunduğu toplumlardaki geleneksel faaliyetlerde, Sonie gibi, okuma becerisini okul dışında kazanmış olanlar için ve de özellikle okul eğitimi alanlar için çok dikkate değer bir dönüşüm yaşandığına şahit olmuştuk.

Ben daha önce yazıyı, bir alternatif hipotez ortaya koyan akıl teknolojisi olarak tanımlamıştım. Demek istediğim, psikogenetik anlamda, temel yetenekler aynı kalırlar, ancak "dil"de olduğu gibi, zaman içinde iletişim vasıtalarının değişmesinden etkilenmeleri mümkündür. Fakat yazı bize içimizdeki zihinsel faaliyetlerimizi dönüştürme özelliğine sahip bir enstrüman sunar. Bu dar anlamda basit bir *beceri* meselesi değil, "*maharet*"te görülen bir değişmedir. Maharet, birey ile yazının aracı olduğu objeler arasındaki etkileşimden ortaya çıkar ve yüksek beceri düzeyinde olmasından dolayı, genel yetenek testlerinin (örneğin, soyut düşünme ve hafıza gibi) uygulanabildiği birçok durum bunlarda uygulanamaz.

Konunun bu şekilde formülleştirilmesi belli faaliyetleri sı-

ralayan bazı Neo-Piagetci çalışmalarla ilgilidir, tıpkı bağlam öğesini arttıran ve daha önceki çalışmalardan farklı sonuçlar çıkarmaya çalışan Piagetci sorunlar üzerine giderek artan sayıda yapılan deneyler gibi. *The Floating Bodies* adlı çalışmalarının uygulanması tartışılırken T. Ve D. Caraher, faaliyetler ("usavurma yapısı") ile fikirler ("öznelerin kullanmış olduğu açıklayıcı kavramlar") arasında, özellikle biçim uygulaması düzeyinde gözlemlenen bir uyuşmazlıktan bahsederler (1981:67). Ancak bu, somut uygulama düzeyinde daha az görülür. Onlar bu uyuşmazlığı geçici olarak "bilimsel tarz" ve "açık fikirliliğin" gelişmesine bağlarlar. Benim söylemim, bu özelliklerin toplumlara göre değişmesine karşın, bizim anladığımız manada (yani Aristocu "mantıksal" işlemler manasında) biçimsel usavurmanın kendi doğası gereği bir genel yetenek olmadığı, ciddi ölçüde yazının varlığına ve yazı geleneğine bağlı olan oldukça yüksek bir maharet olduğudur ki bu da entelektüel faaliyetlerin şekillenmesine yardımcı olur ve bunu sağlayanlar da şunlardır:

1. Dil ve görsel formların birleşmesi (örneğin; listeler),
2. Tek-kanallı yazılı iletişimin daha fazla oluşu (çok-kanallı sözlü iletişimin tamamen dışında olarak),
3. Depolama, geri-çağırma ve önceki bilgilerin üzerine yeni bilgileri ilave ederek çoğaltma (bu yolda ille de yazı kullanılmıştır anlamına gelmez bu).

Sonie'nin bilgi ve kategorileri yeniden düzenleme girişimleri üzerine yapılan ortak çalışmalar, benim psikolog çalışma arkadaşlarım tarafından, yazının (aracısız etkenler bağlamında) ve yazılı geleneğin (aracılı etkenler bağlamında) bir bireyin performansını biçimsel faaliyetler yönünde nasıl etkilediğini belirtecek şekilde "Yazı ve biçimsel faaliyetler" olarak adlandırıldı. Zaten Sonie'nin, çoğunluk tarafından daha yüksek zekaya özgü olarak kabul edilen kendi faaliyetlerini Aristocu deyimlerle açıklaması mümkün değildi. Başka türlü söylemek gerekirse böylesi işlevler, bir anlamda artık tamamen "psikolojik" değillerdir ki bu da onları diğer dallardaki bilim adamlarının gözünde daha az önemsiz yapmaz. Okur-yazar olanlar için biçimsel faaliyetler, düşünme dahil, kalem ve kağıt kullanmayı da içerir. Bu tür dış

destekler olmadan düşüncelerini ifade edemez ve bunları başkalarına iletemezler.

İfade etme ve iletişim, "düşünme"nin önemli taraflarından biridir. *Le Scribe*(1980) adlı kitabında Regis Debray, entelektüel kişiyi "*l'homme-qui-pense-le monde*" (*dünyaya kafa yoran adam*) olarak değil "dünya hakkındaki fikirlerini başkalarıyla paylaşan adam" olarak tanımlar. Aynı şey *pensuers* (*düşünenler*) için de geçerlidir. Kitabın başlığını daha edebi açıdan ele alırsak, yazı yazmayan bir filozof (ya da bir şey hakkında yazmayan) en azından gelecek yüzyıllar açısından bir filozof sayılamaz veya bir şair ya da roman yazarı bir şiir ya da bir roman yazmadan bu ismi hak edemez. Bir entelektüel olmak için düşünme tek başına yeterli değildir. Fakat yazı sadece düşünce ifade etmek açısından değil, öncelikle bu düşüncenin ne olduğunu göstermesi bakımından bir fark yaratır.

11

Dil ve Yazı

İnsan toplumlarında yazının etkileriyle ilgili bir araştırma, psikologların, dilbilimcilerin, antropologların, tarihçilerin, oryantalistlerin, grafik ve sözlü ifadelerle ilgili işler yapanların, müzik ve hatta dans ve mimari bağlantıları olanların çalışmalarını bir araya getirmişti.Her bir alanın temsilcisi, tarihten kazanmış oldukları ile, kendi yöntemleri ve halihazırdaki mevcut uğraşıları ile katkıda bulundular. Fakat her bir grubun bu araştırmaya kattığı tüm avantajlara rağmen, bunların getirdiği bazı sınırlayıcı taraflar da vardı. Ben son başlıkta, psikolojideki deneysel ve "zihinsel" geleneğin, özellikle "dış" yardımcı araçları kullanan belli yüksek zihinsel yeteneklerde görülen kültürel-tarihi değişikliklerin incelenmesini zorlaştırdığını öne sürdüm. Kendisine üstün gelen evrenselcilik (her şey benzersizdir, fakat sonuçta her şey aynıdır) ile uyumsuz bir yatak-arkadaşı olan antropolojik rölativizm (görelik), insan kültürlerinin gelişmesine ilişkin başka sorunlar doğurur. Fakat ben burada bir diğer büyük araştırma sahasından, yani dilbilimin, yazılı sözün bilişsel işlemler üzerindeki etkilere yaptığı katkılardan söz etmek istiyorum.

Ben daha önceki bir yayında (1980b) bu konuyla ilişkili bazı dilbilim malzemelerini eleştirmiştim. Şimdi bu eleştirilerin ne kadar yetersiz olduğunu söylemem bir yana, Ochs, Gumpertz, Chafe ve diğerlerinin çalışmalarıyla çok daha fazla malzeme ortaya çıktı ve konuyla ilgili Akinnaso tarafından daha kapsamlı bir özet de verildi (1982). Ancak dilbilimin bu çalışmalara yaptığı katkılar öneminden bir şey kaybetmez.Çünkü bu kadar düşüncenin, bu kadar bilişsel faaliyetin aracı sadece dildir; dil, yazının varlık sebebidir ve bu yüzden bu kanalın dilbilimciler tarafından görece ihmali sorgulanmayı gerektirir.

Önceki iki başlıkta incelenen çalışmada çok büyük etkisi olan Rus psikolog Vygotski, *Thought and Language* adlı kitabında (1932 İngiltere, 1962 baskısı), "dil"in iki farklı işlevinden

bahseder: diğer insanlarla yapılan dış iletişim ve aynı derecede önemli olan içteki düşüncelerin içsel olarak yönlendirilmesi. Ben düşünme ve dil arasındaki ilişkiye dair tartışmaya girmek istemiyorum, bunun nedeni kısmen tanım sorunlarının delile dayalı olanlardan daha öne çıkmaları ve kısmen de Vygotski'nin vurguladığı anlamı-üstünde bir varsayımın, amacım için yeterli olmasıdır: "yüksek psikolojik fonksiyonların organizasyonunda konuşma temel bir rol üstlenir" (1978:23). Bu savıyla söylemek istediği, pratik zekanın dil-yoksunu hayvanlarda ve henüz-dillenmemiş bebeklerde açıkça görüldüğü ve bir çocuğun "sembolik" (dilsel) ve "pratik" (örneğin, alet kullanma) faaliyetleri birleştirmesinin karmaşık insan davranışının tam özü olduğudur. Çocuğun zeka gelişimindeki en dikkat çekici evre, konuşma ve "faaliyetlerin" birbirine yaklaştığı andır. O andan itibaren konuşma, sadece çocuğun pratik faaliyetlerine eşlik etmekle kalmaz, o faaliyetlerin yapılmasında belirgin bir rol oynar. Sosyal konuşma, örneğin benmerkezci konuşma kadar, onun daha etkili plan yapmasına olanak verir. Daha sonraki evrede dilin sorunhalletme kapasitesinin kullanımı içe dönüktür, kişiler-arası bir fonksiyona ilaveten bir de kişilik-içi olan bir fonksiyon üstlenir. "Sosyal konuşmanın içselleştirilme süreçlerinin tarihi, aynı zamanda çocukların pratik zekalarının sosyalleştirilme tarihidir" (1978:27).

Böylece dil, açıkça insanlar arası iletişimin hem sonucu hem de önkoşulu olurken, daha genel anlamda insanın bilişsel faaliyetlerinde, yani, insan düşüncesini içsel ve dışsal olarak yönlendirmede, içinde yaşadığı dünyayı anlamada çok önemli rol oynar. Belli dillerin ve lehçelerin desteklediği ve izin verdiği yönlendirmeler farklı olurken, bunların hepsinin sınıflandırma, depolama, düzenleme, geri-erişim ve planlama gibi konularda çok fazla ortak noktaları vardır, bu sadece *Whorf*çu (kültürel) anlamda değil daha genel (yapısal ve fonksiyonel) anlamdadır (Lenneberg 1953). Bunu söylemekle, dil ve düşünme tarzları arasındaki ilişkinin özel ve evrensel karakteriyle ilgili olan Whorf-Chomsky çekişmesinde yana çekilmek istiyorum.Çünkü hem kültürel özgünlük hem de genetik evrensellik için geçerli alternatifler vardır ve Vygotski, iletişim tarzındaki ve bir bütün olarak tarihi boyuttaki değişikliklerin önemi üzerinde ısrarla du-

rurken bu alternatiflere işaret etmektedir.

Eğer dil-kullanımı ile daha yüksek psikolojik fonksiyonlar arasında bir ilişki olduğunu varsayarsak, iletişim tarzında ve araçlarında sonradan olan değişikliklerin, zihin işlemleri paralel şekilde etkilediğini varsaymak için *a priori* bir durum var demektir. İnsan toplumunun gelişimi açısından ve sonucunda insan potansiyeli ve başarıları açısından, bu türden en önemli değişiklik, sözlü dilden yazılı dile geçiştir, bu geçiş kendi içinde sadece çok-aşamalı olmakla kalmamış, toplum üyelerinin erişebildiği kültürel araçları yenilemek yerine onlara yenilerini eklemiştir, tıpkı konuşurken insanın el kol hareketlerine dilin katılması gibi. Dahası, bu katkı tarihi gelişim açısından olduğu kadar bireysel gelişim açısından da geçerli olmuştur; çocuklar önce işitmeyi öğrenir, sonra konuşmayı, sonra okumayı ve en sonunda yazmayı öğrenir (ancak tarihi sıralamada, işitme ve konuşma, okuma ve yazma gibi senkroniktir); konuşma ile grafikleri bir araya getirme, konuşma ve eylemin (sözel-olmayan faaliyetin) birbirine yaklaşmasına koşut olarak hem ontogenetik hem filogenetiktir.

Bu düzenin iki esas yönü vardır. Birincisi, karmaşık insan kültürlerinin devamının sağlanması, her seviyede, bireylerin yayıcı olmadan önce alıcı olmalarına, yaratıcı olmadan önce kopyacı olmalarına bağlıdır. Tekrar edelim, ampitik-rasyonalist tartışmalara girmemize hiç gerek yok, çünkü herhangi bir mesajın alınabilmesi için içsel bir yapıya gerek olduğu apaçıktır. Ancak burada önemli olan konu, bu yapının çocuğun kullandığı daha önceki, daha basit, tam anlaşılmayan gramerle bağlantısı ve bunların da daha önceki mesajlarla olan bağlantısıdır. İkincisi, yazı ortaya çıkmış olsa bile kişinin yazıda kullandığı, birçok bakımdan esas olarak sözel dildir (ancak bu ilişki, en yakın benzeşme'den başlayıp en aşırı uçtaki çift dilliliğe (diglossia) kadar değişim gösterir).

Dilbilimciler ve Yazılı Dil

Bu çağın pek çok dilbilimcisi, kendilerinden önceki XIX. yüzyıl dilbilimcilerine tepki olarak sözel dile gerçekten özel bir önem verdiler ve yazılı dile tamamen devşirilmiş türevsel bir olgu gibi davrandılar (örneğin, Bloomfield 1933). Yazı mecrasına (veya disiplinine) ya çok az özerklik tanıdılar ya da hiç tanı-

madılar. Bu nedenle yazının bilişsel işlemler üzerindeki etkilerini kısıtlamış oldular. Antropolojik teori bile, genellikle "insan = dil" denkliğini kabul ederken, "uygarlık = yazı" şeklindeki tespitten uzak durur.Yaygın rölativizm, onların, konuşmanın kullanımı sonucu ortaya çıkan iletişim araçlarındaki değişmenin fikirlerin yapısında ve toplumun yapısında meydana getirdiği olası etkileri görmelerini engellemiştir. Sonuçta yaptıkları analizler bu etkileri sadece çok göz önünde olan malzemelerdeki değişiklikler seviyesine indirgemiştir. Bu seviye kil tablet, taş veya kağıt üzerine sözel işaretlerle yazılmış yazılardaki değişiklikler ve onların bürokratik amaçlarla kullanımı etrafında yoğunlaşan, fakat daha üst psikolojik fonksiyonlar üzerindeki muhtemel etkilerini göz ardı eden bir seviyedir. Buna benzer bir eğilim de genetik evrensellik ve diğer evrensellikler üzerinden ortaya çıkmaktadır; dilbiliminde evrensel bir gramer arayışı, kendi içinde özellikle bir okuma-yazma formu üstlenirken, yazılı ve sözel disiplinlerin sentaktik (sözdizimsel) yapıları arasındaki farkları inceleyen araştırma alanını göz ardı etme eğilimindedir. Ortak derin bir yapının olduğu varsayımı, kullanımdan çok kullanım düzeyinde görülen, yapıdan çok pratikte görülen farklılıkların değerini dikkate almaz.

Zamanının çoğunu konuşma ve dinlemeden ziyade okuma ve yazma ile geçiren bir grup insanın, bu hünerlerinin sosyal ve psikolojik etkilerinden habersiz olmaları çok tuhaftır. Acaba "bireyselciliğe" olan bağlantısının desteklediği (ve yüksek dozda bir "kültürelcilik" tarafından da desteklenen) aslen "mentalist" (akılcı) olan bir sosyal bilime olan eğilim, bazen gördüğümüz gibi aşırı-kesinlik taşıyan bir şekilde olsa bile, çevresinin desteğiyle Vygotski tarafından keşfedilen "tarihi", "sosyal" ve "maddi" etmenlerin göz ardı edilmesine yol açmış mıdır? Bu konunun üzerinde dururken elbette Toronto Okulu'nun önemli katkılarını ve çeşitli şekilde etkileri olmuş olan örneğin; İnnis (1950), Ong (1958, 1982), Havelock (1963, 1973, 1976), Carpenter (1973), McLuhan (1962), Goody ve Watt (1963, 1968) ve Olson'un (1976) katkılarını kabul etmemiz gerekir. Dilbilim yönünden, Vachek (1973) ve F. Smith'in (özet için bkz. 1975) çalışmalarında, yazının ayrı bir kanal, farklı bir kayıt aracı, ayrı bir tarz olduğu konusunda ısrarla durulduğunu da belirtmek ye-

rinde olur. Ancak bu dilbilimciler sosyolojik, psikolojik ve dilbilimsel türdeki daha genel sorunlar yerine asıl özel bir ortografi tarzının öğretim ve öğrenimindeki sorunlarla yani (bu durumda İngilizcenin) nasıl yazılıp nasıl okunacağıyla ilgiliydiler. Her ikisi de yazılı disiplinin göreceli bağımsızlığını kabul etmekle beraber (ki artık yazı bir çeşit söyleme-kodlama meselesi olarak görülmemektedir), Smith hala görsel olan ve konuşulan biçimler için, her ikisinin de ortak derin yapısına işaret ederek ve onların olağanüstü dönüşümler olduğunu söyleyerek aralarında fark olmadığını vurgulama çabasındadır.

Yazının ve Konuşmanın Üç Boyutu

Ortak derin yapı ve bununla bağlantılı farkların minimalist yorumları konusuna dönerek, bu ikisiyle ilgili sorunlara değinmek istiyorum. Fakat önce dilbilim ve psiko-dilbilim kaynaklarındaki belirli kayıtlara bir göz atalım. Çünkü eğer dilin kendisinde, "daha üst psikolojik işlemler" arasında yer verilen yazının bir etkisini gösterebilirsek, bireylerin dünya ile karşılıklı etkileşim yolları üzerinde önemli bir etkiyi bulmuş oluruz. Veriler belki kendi içinde doğrudan çok önemli olmasa da, bu tür değişiklikleri gösteren her kanıt, kısa veya uzun vadede, dünyayı anlama yolunda kullanılan iletişim tarzı ve araçlarındaki değişmelerde yazının yaptığı etkinin varlığını destekler. Ben asıl olarak dilbilim ve psiko-dilbilim araştırmaları ile ilgilendiğimden, bu alandaki katılımcıların öncelikli meselesi olan iki temel konuya odaklanacağım. Bunlar;

1. Aynı dildeki yazılı ve sözel kayıtlar arasında görülen farklar,
2. Bireylerin yazılı ve sözel kayıtlardaki performansları arasında görülen farklardır.

Bu konuların hiç biri, bizi çok yakından ilgilendiren bir konuyla, yani yazılı olan dillerle yazılı olmayan diller arasındaki farklarla doğrudan ilgili değildir. Birinciye daha sonra döneceğiz, fakat her ne kadar antropologlar bu konuyu semantik ve pragmatik düzeyde, en azından araştırma yaptıkları kendi kabileleri özel bağlamında (örneğin Goody, E. 1978, Rosaldo 1982),

dile getirmiş olsalar da, XIX. yüzyıldan bu yana dilbilim açısından buna fazla önem verilmediğini söylemek gerekir. Diğer iki konudaki ulaşılabilir kanıtlar da sınırlıdır çünkü konunun önemi süreç içinde her zaman anlaşılamamıştır.

Yazılı ve Sözel Disiplinlerin Kıyaslaması

Yazılı ve sözel disiplinler arasındaki farklarla ilgili çalışmaların çoğu İngilizcedir, bazen diğer Avrupa dilleri de kullanılmıştır, bu nedenle çeşitli yazarlar tarafından kapsama dahil edilmeyen bazı yönler muhtemelen dile özgü bir sorundur, diğerleri ise daha genel bir dağılım gösterir. Ben önce burada kelimelerin sözlüksel özelliklerini listeliyorum:

Kelimelerin Sözlüksel Özellikleri

1. Daha uzun sözcükler kullanma eğilimi (Drieman 1962; Gibson ve diğerleri 1966; Devito 1965-1967; Kaump 1940; Green 1958, fakat Bushnell 1930, bir fark bulmamıştı),

2. Belli türde bir soyutlama ile bağlantılı bir işlem olan konuşmada sözlü ifade edişin yeğlenmesine karşılık olarak, isimle ifade edişin artması (Devito 1967:359; Fielding ve Coope 1976; Browm ve Fraser 1978; Chafe 1980),

3. Daha geniş çeşitlilikte kelime bilgisi, örneğin, seçilen sıfatlarla ilgili (Drieman 1962; Gibson vediğerleri 1966, Gruner ve diğerleri 1967),

4. Daha fazla niteliksel sıfatlar olması (Akinnaso 1982),

5. Daha az kişisel zamirler olması (Gruner ve diğerleri 1967),

6. Anglo-Saxon dilleri dışında Latinceden derlenmiş sözcüklerin daha yaygın kullanılması (Levin,Long ve Schaffer 1981; Akinnaso 1982).

Bunlara ilaveten, bu iki disiplini farklılaştıran belli sayıda sözdizimsel ve pragmatik özellikler vardır ve ben daha önceki (1980b) listemi, Akinnaso'nun (1982:104) çok daha kapsamlı olan envanteri ile yeniden düzenliyorum:

Sözdizimleriyle İlgili Farklılıklar

1. Özellikle isim yapılarında (isim grupları, isim deyimleri, isme dönüştürme, sıfat cümlecikleri vs.) ve karmaşık fiil yapıla-

rında ayrıntılı sözdizim ve anlam yapılarının tercihli kullanımı,

2. Düzenli yapılar yerine ikincil olanların tercihli kullanımı,

3. İlgi edatları yerine özne-yüklem yapısının tercihli kullanımı,

4. Emir kipi, soru zamiri ve ünlemler yerine beyan kipi ve dilek kiplerinin tercihli kullanımı,

5. Etken fiil çatısı yerine edilgen fiil çatısının tercihli kullanımı,

6. İşaret sıfatı belirleyicileri ve işaret tamlayıcı yerine belirleme sıfatlarının tercihli kullanımı,

7. Belli gramer özelliklerinin yüksek oranda kullanılması, örneğin, isim-fiiller, sıfat-fiiller, nitelemesıfatları, kip belirteçleri ve yardımcı tamlamalar vs.,

8. Komple bilgi veya fikir üniteleri üretme ve bütün varsayımları açıklama ihtiyacı,

9. Fikirleri düzenlemede, "tez", "konu başlığı" ve "destekleyici kanıtlar" kullanılarak bunların daha planl yöntemlere dayandırılması,

10. Kendiliğinden samimi olarak yapılan konuşmaları karakterize eden, söze yanlış başlama, tekrarlama, konu dışına çıkma ve diğer gereksiz laf kalabalığından arınmanın tercih edilmesi.

Bu listelerde, bizim daha genel anlamda tartıştığımız sözel ve yazılı diller arasındaki ayrışmaları teyit edecek bir takım hususlar vardır. Bu bizim burada tartışmakta olduğumuz aynı dilde olan; sözel ve yazılı disiplinlerin arasındaki ayrışmadan daha farklı bir konudur. Bu hususların genelde diğer kültürlerde de olup olmadığı hakkında bir kanıtımız olmasa da, aşağıda sıraladığımız özelliklerin yazılı formlarla bağlantısı olduğunu not düşüyoruz:

1. Soyut terimlerin daha fazla kullanılması,

2. Daha fazla sözcük seçebilme olanağı,

3. Daha az kişiselleştirilmiş (ve böylece daha az bağlamlaştırılmış) kullanma,

4. Daha açık şekilde ifade edebilme,

5. Ayrıntıya daha fazla inebilme (sözdizim olarak),

7. Daha fazla formalite,

8. Ölü bir dile daha fazla güvenme.

Dilbilgisi ve Kuralları

Ben buradaki bulguları kasıtlı olarak genelleştirdim fakat çoğu durumda bunlara, kendi ilgi alanları içinde bakılmalıdır. Bu meseleye daha sonra döneceğim. Bu arada yazılı dildeki artan biçimselliğin, en azından dilbilgisi kuralları için daha açık ve gerçekten farklı bir kural kavramı oluşturduğu da savunulabilir. Örnek olarak, Huddlestone (1971) bir araştırmasında, akademik metinlerdeki sıfat tamlaması kullanımı şekildeki oldukça sınırlı İngilizce malzeme ile üniversite mezunu bireylerin sözlü ifadelerini karşılaştırdı (ayrıca bkz. Quirk 1968; Crystal ve Davy 1969). Sonuçta konuşmanın akışını iyice yavaşlattığı düşünülen içsel ve kısıtlanmamış sıfat tamlamalarının yazılı metinlerde daha fazla kullanıldığını gördü. Cümle sonlarındaki ilgi zamirlerinin kullanılmaması da Huddleston'u, "kurallara bağlı dilbilgisi uzmanlarının dikkatle yapılandırılmış olan yazılı dil üzerindeki etkileri açıkça çok büyük olmuştur" yorumunu yapmaya itti. Bu yorum aydınlatıcı olmuştur çünkü dilbilgisinin yapısı ile yazılı disiplinin (yazının) varlığı arasındaki ilişkiyi ortaya koymakta, aynı zamanda dilbilgisi uzmanlarının yazılı dil üzerine (biraz da konuşulan dil üzerine) yaptıkları çalışmalara dayanarak formüle ettiği "kuralların" biçimselleşmiş hallerini göstermektedir.

Cümle sonunda kullanılan edatlardan birini, örneğin "üstünde" edatını ele alalım: "O tahttır ki kraliçe oturur üstünde". Bu kullanım konuşulan İngilizcede tamamen mümkündür. Fakat geçmişte gramatik İngilizcede, yani yazılı İngilizcede bu hemen reddedilmiş ve hiçbir cümle bu şekilde bitirilemez şeklinde (muhtemelen 18 yy şairi Dryden tarafından) bir kural konulmuştu. Churchill'in çok bilinen ama doğruluğu şüpheli, devlet memurlarına verdiği bir talimatta alaycı bir şekilde eleştirdiği bu "kural", her tür resmi evrakta uygulanmıştı (Gower 1973:131). Tıpkı bölünmüş mastardan kaçınıldığı gibi bu da vaktinin çoğunu yazıyla geçiren ve onun formalitelerini takip eden okumuşların veya okumuş geçinenlerin konuşmalarında böyle yer etmiştir. Bir başka deyişle bu, adabına uygun konuşma ile günlük konuşma dili arasında hiyerarşik bir farklılık bulunduğu anlamına gelmektedir.

Edatlarla ilgili bu "kural" ister biçim konuşma türlerinde görülen kesin bir eğilimden kaynaklanıyor olsun, isterse bazı dilbilgisi uzmanları (örneğin Latin dilbilgisi uzmanları) bunu dışarıdan ithal etmiş olsun, hemen bir geçerlik taşımaz. Onun somut varlığı, kısmen aşırı-genelleştirilmiş deyimlerle bağlamı dışına çıkarılmış ifadeleri düzenleyen içsel bir eğilimi temsil ederek, kısmen bir katip gibi öğretmen rolünü üstlenerek ve kısmen de güç dağılımını sağlayarak ki buna konuşkanlık gücü de dahildir, yazılı olanın sözel üzerindeki etkisini ortaya koyar. Fakat ayrıca belli bir davranışsal özelliğin örtülü bir yönelimden açık bir "kural" haline dönüştüğü süreçte olduğu gibi tam bir "kural" kavramı içinde olmayan bir geçişi de gösterir ve o "kural" bir kere formülleşince önceki olduğundan daha güçlü şekilde biçimsel faaliyetleri yönetmeye devam eder.

Bilinçsiz bir yönelimi, bilinçli bir kurala dönüştürme işleminde, dilbilgisi uzmanlarının yaptığı iki şey vardır. Birincisi, aşırı-genelleme ve bağlamından-ayırma yoluyla statik kuraldan "mekanik" kurala geçiş yaparlar. İkinci olarak, bazılarının tanımlamış olduğu deyimle davranış ve sosyal faaliyet (ki Weber ve Parsons'ın sosyal etkileşimde insanın en önemli özelliği olarak gördükleri sosyal faaliyet bu doğrultuda belli hedeflere yönlendirilir) arasındaki farklara vurgu yaparak, bu kurala ayrı bir normatif çekim yüklerler. Bu operasyon, sadece kural kavramında değil aynı zamanda (en azından etkileşimin bazı alanlarında) belirsiz bir yönü olan davranıştan (ki birçok olayda bu, yönelim olarak görülür) amacı daha belirli olan bir davranışa geçişte görülen bir vurgu kaymasını temsil eder. Bu işlem yalnızca belirsiz olanın açık hale getirilmesi ya da birinin ne yaptığının fazlasıyla farkına varması değildir; yazıdaki somut formülleştirme, kuralın kural olduğu, sadece bir eğilim olmadığı durumda bile, o kurala daha önce sahip olmadığı, dönüşlü bir yapı, geribeslemeli bir kalite, normatif bir çekim kazandırır.

İki Sistem İçindeki Bireysel Performans

Bireylerin dil ile ilgili tutumlarında görülen farkların, kullandıkları sözel veya yazılı, hangi sisteme dayandığı konusundaki iki sorumuzdan ikincisinin üzerine, psiko-linguistik çalışmalar bir parça ışık tutmaya başlıyor. Bunlardan Portnoy'un bir

çalışması (1973) önceki araştırmaların bir özetini verirken yazarın kendi deneysel sonuçlarını da analiz ediyor.

Bu araştırmaları tartışmaya başlamadan önce genel bir uyarıda bulunmak istiyorum. Çok çeşitli olan bu çalışmalardaki örnekler görece benzer türdedir ve genel olarak bunlar iyi-eğitimli kişilerden alınmıştır, yani, muhataplarımız yazıyla çok yakın ilişki içindedirler. Ancak hem homojenlik ve hem de ileri eğitim görmüş olma kuralının istisnası, Simmons'ın, yaşları sekizle onbeş arasında değişen sağır ve işiten çocuklar üzerinde yaptığı kıyaslamalı çalışmadır (aynı zamanda bkz. Bushnell'in çalışması 1930). Diğer bir deyişle, bu araştırmalar okuma-yazma kazanımının sözel tarza yaptığı farklı etkiler üzerine ancak biraz ışık tutabilir. Yine de üzerinde büyük ölçüde fikir birliği sağlanan bazı önemli noktalar ortaya çıkmıştır. Portnoy, sözel ve yazılı örneklerin, sözcüklerdeki çeşitlilik ve gereğinden fazla sözcük kullanma durumuna göre sistematik şekilde değiştiğini görmüştü; yazılı örneklerdeki sözcüklerde çeşitlilik daha fazla iken, sözel örneklerde gereksiz laf kalabalığı daha fazlaydı. Gerçekten de yazılı örneklerde daha çok görülen söz çeşitliliği, daha önce kolej öğrencileri ile çalışma yapan bir dizi araştırmacı tarafından da rapor edilmişti. Sözcüklerin genel özellikleri açısından, çoğunlukla sözel olanlarda daha kısa sözcükler, yazılı olanlarda daha uzun sözcükler yer almaktaydı. Cümle özellikleri bakımından ise bunun tersine bir eğilim olduğu görüldü, sözlü cümleler daha uzun, yani bir anlamda daha karmaşık ve içinde daha fazla emir kipi, soru zamiri ve ünlem olan, çok az da beyan kipi bulunduran cümlelerdi. Bu bulgu, yazılı metinlerin daha kısa olduklarını gösteren çalışma ile aynı yönde bir sonuca ulaşmış görünmektedir (Drieman 1962).

Portnoy, ayrıca belli kişileri, konuşma ve yazılı metinlerin anlaşılabilirliği yönünden de inceledi. Bu amaçla *cloze* yöntemini kullandı, önceden sözlü ya da yazılı olarak hazırlanmış olan kısa pasajlardaki her beşinci sözcük çıkartıldı (Diğer "cloze" yöntemleri, hazır olan testleri ve farklı kelime çıkartma yöntemlerini kullanırlar). Araya belli bir süre koyduktan sonra bu pasajlar, onları hazırlayanlara ve diğer katılanlara geri dağıtıldı ve bu boşlukları doldurmaları istendi.

Metnin ilk hali ile daha sonraki doldurulmuş halinin gramatik ve semantik açıdan değerlendirildiği bu test, asıl metnin ne kadar anlaşılabilir olduğunu göstermek içindi. Bu iki örneğe bir bütün olarak bakıldığında, performans açısından önemli bir farklılık görülmemişti. Ancak, her bir katılanın her iki cevabı incelendiğinde, insanların bu iki sistemi kullanma yolları arasında anlaşılabilirlik ve diğer açılardan önemli farklar bulundu. Verdikleri cevaplara bakarak bu bireyleri, Konuşmacılar ve Yazmacılar olarak gruplandırabiliriz. Anlaşılabilirliğin genellikle tekrarlama ve gereğinden fazla konuşarak sağlandığı Konuşmacılar grubu, sözlü iletişimin genel eğilimine uygun olarak daha kısa sözcükler kullandılar; Yazmacılar grubu ise hem yazmada hem konuşmada daha uzun sözcükler kullandılar. Bu bulgu, sadece sistemler arasındaki genel farkları göstermekle kalmıyor, yazılı sistemin sözlü performans üzerindeki olumlu katkısını da ortaya koyuyor.

Aynı işlemin çarpıcı bir örneği Reder'in Vai dili üzerinde yaptığı bir çalışmada görülür (Scribner ve Cole 1981). Burada, okur-yazar erkekler yazılı dili okuyamayan erkeklerden ve özellikle kadınlardan daha farklı konuşmaktaydılar. Vai yazısının görece kısa bir geçmişe sahip olduğu ve görece az kullanıldığı düşünüldüğünde, bu bulgu daha da önem kazanır. Okur-yazar olanlar kelime ortasında "l" harfini çok kullanmışlardı, örneğin "ay" anlamına gelen *kao* yerine *kalo*'yu tercih etmişlerdi, böylece hece yazısında görülen arkaik formu korumuş oluyorlar ve bunu harfin boyunu kısaltarak yapıyorlardı. Yazarın konuşmaya atfettiği bu kullanım, Vai yazısının dahili kullanımında uygulanmaktaydı (1981:198). Aynı zamanda Vai okur-yazarları belki de yazıdaki çok fazla bağlamsızlaştırma sonucu, belirsizlik formlarını büyük ölçüde kullanmışlardı. Burada Reder, "Yüzyüze sözlü olarak yapılan çalışmalarda, sözel olmayan pek çok uyaran ve normal fiziki çevre, yazılı iletişimde pek görülmeyen, kastedilen konuya gönderme yapacak (hatırlatıcı) bir çerçeve oluşturur. Bu nedenle yazılı dil soyut referans terimlerine "konuşma"dan daha fazla ihtiyaç duyabilir, buna "belirsiz isim" formlarının daha fazla kullanılması da dahildir" şeklinde yorum yapmaktadır. Yazarın, tıpkı ilkinde farklı (görsel) aracı mekanizmaların kullanılması gibi, referans sağlayıcı işlevlerin farklı kullanımı-

na bağladığı bu gerçek sonuçta eğitimli olanların konuşmalarını eğitimli olmayanlardan ayrı bir yere koymak bir yana, aynı zamanda eğitimlilerin konuşup yazdığı dilin de diğerlerinden farklı olduğunu, özellikle yazı dilinin çok dikkat çekici şekilde fark yarattığını göstermiştir.

Bu kanıt Scribner ve Cole'un rebus okuma ve yazma ödevlerinde elde ettiği, bizim de 10. başlıkta bahsettiğimiz bulgular tarafından desteklenir görünmektedir.Grafik sembollerden anlam oluşturmada önceden kazanılmış deneyimler, diğerlerinin semantik yorumlamasına, yani ses ve sembolun bir anlam kazanmasına yardımcı olmuştur (1981:174). Vai yazısını okuma yeteneği, kişilerin diğer şeyleri "okuma" şeklini değiştirmiştir. Fakat her şeyden önce, Reder bu kanıtla birlikte, okuma yeteneğinin, konuşmaya aracılık eden dilin içsel göstergelerini değiştirdiği konusunda ısrar eder. Bu çok dikkat çekici bir tartışmadır çünkü yazının, dile görsel bir tamamlayıcılık sağlayarak, sadece dış modelleri ve haritaları değil (örneğin, listeler ve tablolar) ayrıca içsel olanları da değiştirdiğini göstermektedir, yani bunun anlamı, yazının, konuşma ve algılamanın yapısını onlara olumlu dönüş sağlayacak şekilde değiştirmesi demektir.

Vai çalışması bize, bir dilin iyi bir şekilde uyarlanmış ve yeni şekillenmiş fonetik bir yazıya sahip olması durumunda bile, soyut referanslar kullanan ve eski formu koruyan yazı sisteminin yine de konuşma düzeninden, kendi içinde tutarlı bir şekilde farklı olduğunu göstermektedir. Aynı farkların okuma bilenlerle bilmeyenler arasındaki konuşma tarzlarında da görüldüğünü ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle, böylesi görece marjinal bir vakada bile biraz diglossia durumu vardır.Eğitimli olan kişilerin çocukları yazıyı öğrenirken avantajlı olduklarından, bu gösterge genel anlamda eğitim başarısını anlamamızı sağlayan önemli bir bulgudur, çünkü o çocukların konuşması muhtemelen yazılı forma yakın olacaktır ya da en azından okur-yazarların zor anlaşılır konuşmalarını daha kolay anlayacaklardır.

Vai çalışmasında, sadece okur-yazar olanların ve olmayanların konuşmaları (ve elbette yazıları) arasında değil, okur-yazar olmayan erkekler ve kadınlar arasında da süregiden farklar görüyoruz, ilk bahsettiğimiz okur-yazar olmayan erkeğin seviyesi, karşılığı olan okur-yazar erkeğe daha yakın oluyor. Bu durum,

Reder'in ileri sürdüğü, "sosyal yönden cinsiyet ayrımı, okur-yazar olmayan erkeklerin okur-yazar olan erkeklerin konuşma kalıplarından daha fazla etkilenmeleri anlamına gelir" savının bir sonucudur.

Sözel üzerindeki bu görsel (okuma-yazma) etkisinin kendini gösterdiği bir başka yer de sınıf olgusudur. Vai olayındaki kelime ortasında "l" harfinin kullanımına benzer durumlar İngilizce'de de vardır. Fransızca *herbe* sözcüğü, hem çimen hem de bitki anlamına gelir. "h" harfi, Amerikan İngilizcesindeki gibi, okunmadan atlanır, bunun sebebi şüphesiz sömürgecilik döneminde böyle okunuyor olmasıdır. Fakat XVIII. yüzyıl İngiltere'sinde öğretmenler "h" harfi yazıldığına göre bunun okunması gerektiğine karar verdiler. Diğer yandan, aslında bunu, eğitimli orta-sınıf konuşması diriltmiş olmasına rağmen daha düşük seviyeli günlük konuşma dilinde "h" harfi, dilbilgisi uzmanlarının deyişiyle, oldukça yapay bir şekilde, konuşmadan çıkarılmıştı. Yazılı olan formdan sözele uyarlanan bu durum, sosyal sınıflar arasında güçlü ve duygusal bir ayıraç haline gelmişti.

Yazılı ve Sözel Disiplinler Arasındaki Farklılıklar

Vai çalışmasında dilbilim açısında kanıtları ortaya koymamın nedeni, dilbilgisi kurallarının uygulanmasında olduğu gibi, bunların sadece zihinsel eylemlerle bağlantılı olmaları değil aynı zamanda bizim konumuz olan etkileşimin üç yönü ile ilgili daha geniş sosyolojik ve tarihi konuları da, yani, yazıya sahip olan ve sahip olmayan toplumlar arasındaki farkları, aynı dilde sözel ve yazılı disiplinler arasındaki farkları ve bireylerin bu iki disiplin içindeki performanslarını da öne çıkarmasıdır. Deneysel kanıtlar, bu geniş perspektif olmadan, minimal sonuçlar veren yanlış adımların atılmasına neden olur.

Bununla bağlantılı iki veya üç husus var. Birincisi, bilişsel işlemlerle yazının olanak verdiği yeni dilbilim faaliyetlerinin arasındaki tarihi ve kültürel bağlantıdır. İkincisi, sözel ve yazılı disiplinler arasındaki farklarda görülen iki özelliktir, ki bunlar erkekler ve kadınlar arasında olanlar gibi lehçe oluşumu ve diglossia ile kendini gösteren "sınıf" ya da grup farklılığıdır. Şimdi ben burada, F. Smith'in çalışmasında açık şekilde ve başkaları

tarafından da üstü kapalı şekilde ileri sürülen "sözel ve yazılı disiplinler arasındaki farkların, bunların birbirinin aynısı olan derin yapılarındaki sapmalardan kaynaklandığı" varsayımına geri dönerek başlamak istiyorum. Derin yapı görüşü farklı şekillerde ifadelendirilmiştir. Ama şu andaki bağlamının çıkmazı, "dil"in rolünü yazılı ve sözlü sosyal etkileşim içinde, statik bir kavrama dönüştürüyor olmasıdır.

Gerçekten de dilsel bir teori olarak bu, dilin yazıya aktarılmasında da sorunlar yaratır. Jones'un "fonem"le ilgili tartışmasını ele alalım. "Bir fonem, "psikolojik" yönden incelendiğinde birinin zihninde şekillenen ve "amaçlanan" bir konuşma sesidir. Herhangi bir konuşmada ortaya çıkan gerçek somut ses (salt ses) ise, betimleme sesi ya da ona yakın bir başka sestir...". Yazar, daha eski bir kullanımı takip ederek, birini "psikofonik" (sadece fonem'leri temsil eden) olarak, diğerini de "fizyofonik" (sadece konuşulurken kullanılan sesleri temsil eden) olarak tanımlamıştır (1957:7). Eskimo ortografisi hakkında yaptığı analizlerde, bu görüşe yapısal bir parlaklık katan Gagné, şöyle bir yorum yapar: "Eğer *şifre*ve *mesaj* (konuşma) arasında ya da psikofonik düzey ile fizyofonik düzey (konuşma) arasında bir fark olduğunu varsayarsak ve belli bir dildeki konuşma sürekliliğinin sadece iyi-düzenlenmiş bir içsel gerçekliğin (şifrenin) kusurlu ifade edilişi olduğunu ve özellikle fonemik yapının, (anlamı ifade etmek için birbirine zıt şekilde sıralamayı değiştiren ve birleştiren) tüm gerekli öğeleri barındırdığını kabul edersek, o zaman asıl amacı aynı manayı görünür şekilde simgelemek olan bir ortografi'nin (imla'nın), şifre'nin fonemik yapısını olabildiğince yansıtan bir form olması mantıklı görülebilir" (1960).

Bu açıklama, yapısal analizlerdeki büyük bir sorunu ortaya koymaktadır. Bir mesaj şeklinde söylenen sözün, bir şifre'yi açıklama çabası olduğu varsayımı, hem kişisel hem de grup temelinde açıklanabilir. Kişisel şifre ve onun ifade edilişi arasındaki fark, konuşan yönünden bir yetersizlik (kusurlu dile getirme) olarak görülebilir. Fakat bir grup için belirlenmiş bir şifre düşüncesi, daha da büyük sorunlarla karşı karşıya kalır, bunun kısmi sebebi, buradaki sınırların yüksek oranda rastgele sınırlar olmalarıdır. Bunun bir çözümü, bu fikri tümüyle ters yüz edip, değişmez üretken şifrenin yanlış yere konulan somutluk safsata-

sının içinde yer aldığı fikrinden kurtularak, en azından fonemik bakımdan, mesajdan derlenen bir soyutlama olan şifrenin kendisini dikkate almaktır, bunun tersini yapmak değil. Bu kadar ileri gitmeden, şifrenin varsayımsal durumunu da göz ardı etmemek gerekir. Biz ancak herhangi bir yazı sisteminin seçiminde yaptığımız rastgeleliğin derecesini anlarsak, bu yeteneği öğretmenin sorunlarını fark edebiliriz. Standart-dışı İngilizce konuşanların sıkıntısı onların konuşmasının analitik süreçlerle üstesinden gelinen sabit kodlardan farklı olmasından değil sınıfsal ya da bölgesel farklardan dolayıdır; bu da ilk başta tam olarak rastgele bir seçim olmayıp dilin bu şekilde kullanımının büyük ölçüde güçlü işleve sahip olmasındandır. Bir başka zorluk da, "bir yazı sistemi oluşturmak amacıyla birçoğunun içinden yalnızca bir lehçe seçmek durumunda kalmaktan kaynaklanan daha ileri bir zorluktur."

Zihin hiçbir anlamda bir *tabula rasa (yazısız boş levha)* olmayıp, onun bilgiyi işlemedeki temel faaliyetleri, iletişim araçları ve şekilleri tarafından mutlaka etkilenmiş olmalıdır ve etkilenmiştir de. Bu önermenin kabulü, analizlerin sosyal, psikolojik ve dilsel seviyeleri üzerine yansımıştır. Ne konuşulan ne de yazılan dil sadece derinlerde saklı, değişmeyen, sonsuz olan bazı soyut dilsel yeteneklerin ortaya konulması değildir. Zihinsel işlemlerin ayrıca geniş çapta "işlevsel" oldukları hakkındaki görüşü de (bu özelliğin içine işlevsel olmayan öğeleri da katabilmek koşuluyla) kabul ederiz. İletişim araçlarındaki değişiklikler, (en azından Durkheimcı açıdan) katılımcılar için dışsal olan değişiklikler, insanlara açık olasılıkların yelpazesini hem içsel hem dışsal olarak farklılaştırır, yeteneklerini değilse de bunlardan yarar sağlayan becerilerini yükseltir ve maharetlerini de genişletir.

Çapraz Bulmacalar

Bu konu belki de küçük bir örnekle anlatılabilir. Büyük şehirlerin banliyölerinden şehir merkezine trenle yolculuk edenlerin pek çoğu, en az ilk yarım saatini sabah gazetelerinde bulunan çapraz bulmacaları çözerek geçirirler. Bu tür bir uğraş için özel bir yetenek ve motivasyon gereklidir, ve bu türden bir yetenek, "çapraz-bulmaca zekası" şeklinde bir deyimle özetlenir, bu da

bir kişinin dille ilgili bir dedektiflik çalışması yapmak gibi özel bir yeteneğe sahip olması demektir. Anlam-sonuç ilişkisi açısından o anda bir şey ifade etmez, kendine göre bir "oyun"dur. Fakat sadece, kişiye o anda yeteneğinden dolayı kendi kendini kutlayıp kendi sırtını okşayarak bir ödül vermesi gibi (veya insanlar tarafından takdir edilme gibi) vakit geçirme dışında kısa vadede bir anlamı olmasa da, bu oyun, dilin bilinçli kullanım düzeyini (anlam ve heceleme açısından) yükseltir.

Bu yetenek tümüyle "yazı"ya dayanır ve yazının güncel alfabesini kullanır. Fakat yazının bulunuşu kadar eskiye gitmiş olduğuna göre, çağdaş yolcuların eğlencesi için icat edilmemiş olduğu açıktır. Zandee'ye göre (1966), bunun en eski örneği Eski Mısır'dan gelmektedir. Dil sembollerinin (harflerin) daha genel bir şekilde manipüle edildiği form, baş harflerinin bir sözcük, bir deyim hatta bir cümle oluşturduğu şiir dizelerinden oluşan*akrostiş*tir. Akrostişler Mısır metinlerinin ortak bir özelliğini oluştururdu ve Eski Ahit'in (Tevrat) de önemli bir öğesi idiler (Clere 1938; Demsky 1977).İbranicede alfabetik özellikli şiirler vardı ve akrostişler Eski Yunanlar'ın atalarının, Romalı oyun yazarlarının ve Elizabeth dönemi şairlerin yazdıkları eserlerde önemli rol oynadılar, aynı zamanda hıristiyan ikonografisindeki balık simgesinin (*ICHTHUS* Jesus Christus) de doğuşuna yol açtılar.

Çapraz-bulmaca modeli, şimdi ilk ortaya çıkışından daha önemsizdir, bunun sebebi sadece uzun bir tarihi geçmişe sahip olmasından değil, zihinsel işlemlerin birçok tanımına çok yaklaşan bir çeşit soru-çözme düzeni yaratmasından ileri gelmektedir; bu tanımlara örnek, Bruner'in "verilen bilginin ötesine geçme" (1974) ve Glick'in (1975) bilgiyi alma ve düzenleme şeklindeki ifadeleridir. Daha da ötesi, bilim tarihçisi Kuhn, bulmaca-çözme'yi (düşünmeyi değil) normal bilimsel faaliyetler için çok önemli bulmaktadır (1962:6-7). Sorun-çözme faaliyeti elbette sözel kültürlerde de vardı, ancak şunu da ilave etmek gerekir ki daha basit kültürlerde belki de sorun çözme yerine sorundan uzak durmak daha fazla önem taşıyordu. Fakat bu özel faaliyet, yani yazıya dayanan ve soruya cevap bulma pratiği sağlayan çapraz bulmaca, yaşamın farklı alanlarında sorun çözme ve başarıya ulaşma konularını geliştirmeye yardımcı olabilmektedir.

Çapraz-bulmaca bir satır ve sütunlar matrisine dayanır ve öğeler (harfler) farklı yönlerde kelimeler oluşturur. Bunun rakamsal olan karşılığı "sihirli kare"dir; kabalistler, astroloji ve büyü işleriyle uğraşanlar arasında oldukça yaygın olan bu sistemde harfler yerine rakamlar kullanılır ki yazının gelişmesiyle Orta Doğu'dan yayılmıştır ve hala pek çok meraklı takipçisi bulunmaktadır. Rakamlarla bu şekilde oynamak basit anlamda matematikte meydana gelen bir gelişmenin sonucu değildir; tıpkı çapraz-bulmaca gibi sihirli kare de - en azından uzun-vadeli kültürel değişiklik açısından - sayısal niceliklerin soyut olarak manipüle edilmesine destek verir. Matrisin öğeleri olarak harflerin yerine sözcükleri koyunca bir tablo elde edersiniz, çok eski yazılı faaliyetin, tam vaktinde gelen bürokratik ve entelektüel enstrümandır bu; her tür bilginin peşinde olan antropologlara, psikologlara, bu bilgileri sınıflandırıcı bir çerçeve içinde, birebir hatırlama sistemleri içinde kullanmaları ve sonraki faaliyetlerini planlamaları için onlara hala hizmet eden düzenleyici ve şekillendirici bir enstrüman.

Zihinsel Faaliyetlerle İlgili Diğer Grafo-Linguistik Teknikler

Ayrıca bir de zihinsel faaliyetlerin belli teknikleri vardır (ben bu terimi, birçok psikolog tarafından sadece içsel faaliyetler için kullanmaları dışında, daha geniş bir anlamda kullanıyorum) bu teknikler çok önemli ölçüde "dil"in grafik karşılıklarına ve diğer parçalarına dayanır. Şimdi bu grafik karşılıkların özel formlarının dil ile buluşmasını, şimdiki kullanımından biraz saptırmak pahasına da olsa, şekillendirelim. Birinci şekil olarak, bir logogram olarak düşünebileceğimiz, bir kutucuk içine alınarak ya da belirgin kırmızı renkle yazılarak diğerlerinden ayrılmış bir SÖZCÜK, harf veya rakam vardır. Daha önce belirttiğim gibi, LoDagaa dilinde "sözcük" karşılığı bulunmaz, onun yerine uzunluğuna bakılmaksızın, "sözün küçük parçası" anlamında *(yelbir)* kullanılır.Aynı şey (her ne kadar şimdi hece sistemli yazı kullanıyor olsalar da) Vai dilinde de vardır, *koali kule* deyimi Scribner ve Cole tarafından "sözün bir parçası" olarak tercüme edilmiştir (1981:143). Dil çalışmalarında sözcüklerin biçimsel olarak ayrılmaları birincil önem taşır.Sözel

toplumlarda bu ayrım birçok dil analizinindayandığı ayrım açık değil, kapalı şekildedir.

İkinci şekil olarak, dilsel, rakamsal ya da diğer grafem (örneğin, ikonogram) girdilerin bazen rakam veya harflerle peş peşe sıralandığı tek bir sütun (ya da satır) halinde bir liste vardır. Listelerin de kelimeler gibi başı ve sonu vardır ve listeledikleri şeyler her ne ise onu büyük ölçüde "bağlamsızlaştırırlar". Özellikle örneğin ağaç ve bitkilerin listesi yapıldığında, bu ikili listeleme, kategorileri etkilediğinden, bunlar özel addedilir.

Üçüncü şekil olarak, genellikle ikili bir liste çeşidi olan "tablo" vardır. Dördüncü olarak bir dizi çoklu sütün ve satırdan oluşan ve ayırt edilmesi oldukça zor olan "matris" vardır. Bu diziler biçim veya şekle dayanırlar. Bunun bileşenleri ayrıca, girdilerin türleri ya da işlevleri gibi başka yollarla da ayırt edilebilir; örneğin, çapraz-bulmaca, harf ünitelerinden oluşan bir "matris"tir, semantik listeler sözcüklerden oluşur, bürokratik listeler sözcükleri ve rakamları bir arada bulundurur, matematiksel listelerde sadece rakamlar yer alır.

Cümleden soyutlanmış(bağlamsızlaştırılmış) olan dil öğeleri dolu uzamsal düzenler, yazının eski tarihi süreci içinde bulunmuş ve gerçekten onun üretimine hakim olmuştur. Bu nedenle, eski yazı sistemlerinde dilin kullanımıyla ilgili önemli olan şey, onun sözlü söylemden çok farklı bir sözdizim yapısı sergilemesidir.

Listeler ve Kategoriler

Örnek olarak; ağaçlar, işlevler, çok çeşitli sınıflar gibi, genellikle sözel iletişimde görülen kategorilerden onları ayıran, pek çok özelliklere sahip olan çok sayıda sözcük listeleri vardır. Öncelikle bunlar, konuşmanın akışından soyutlanmış ayrı sözcük birimlerinden oluşurlar. İkinci olarak, bunlar sınıflandırılmış sistemlerin biçim versiyonlarıdır, dil kullanımında bir dereceye kadar üstü kapalı olarak vardırlar fakat önemli açılardan bu sınıflandırmanın ötesine geçerler. Özellikle kategori öğelerini cümleden çıkararak onları benzerliklerine göre gruplandırır, hatta bazen de onlara telaffuz edilmeyen (yani sözlü değil yazılı) sınıf belirteçleri sağlarlar. Böylece kategorilere, en azından okul amaçlı her öğenin içine girebileceği biçimsel bir şekil, belli bir

başlangıç ve kesin bir bitiş verilir. Ayrıca kutucuklar özel olma eğilimindedir. Meyveler burada biter, sebzeler şurada başlar, domates oraya değil, bir kutucuğa ya da tabloya yerleştirilmeli diyerek, daha geniş bir bağlamsızlaştırma özelliği olan, muğlaklık ve sapmalar konusunda daha fazla hoşgörüye sahip olan sözel kullanımın esnekliğini (bu tür öğrenme durumunda) bir kenara bırakır. Fakat böylesi bir hoşgörünün eksikliği, hangi öğeyi hangi kutuya yerleştireceği konusunda zorlanan bir insanın kafasında (ve kaleminde) ilginç sorulara yol açar. Diğer yazılı süreçlerde olduğu gibi, "çelişki" kavramı daha da keskinleşir.

Boş Kutu

Çapraz-bulmaca, ipuçlarını ayrı şekilde vererek, yapılacak girdilerle bir sonuç çıkarmayı bizden istediğinden, matrislerin bir başka özelliğini de ortaya koyar, yani bütün boş kutucukların doldurulmasını zorunlu kılar ve böylece uzam krokisi ile söz formu arasında bir örtüşme sağlanır. Benzer bir sorun bir tablo oluşturan ya da onu doldurmaya çalışanlar için de vardır. Bilgisayar programcılarının "çalışma sayfası" dedikleri bu basit formlar öyesine güçlüdür ki, bir matris oluşturmaya çalışan kişi hiç "boş kutucuk" bırakmadan bütün boşlukları doldurmaya zorlanır. Tablolar boşluk kabul etmezler.

	1	2
A		
B		

Böyle bir durum, bir bilim adamının atomla ilgili bir tabloda, bir başka elementi ararken boşlukları doldurmaya çalıştığı araştırma için çok güçlü bir enstrüman olabilir; diğer yandan aynı şekilde, örneğin, yukarıda gösterilen türde dört kareden oluşan bir diyagramın hazırlayıcısının elinde üç öğe varsa ve ne olursa olsun bir dördüncüyü yerleştirmekte ısrar ederse, bu durum tabloya dönüşmüş bir saçmalığa da yol açabilir. Domatesin sınıflandırılmasında olduğu gibi (sebze mi, meyve mi sınıflaması) bu işlem bazen verimli olabilir fakat aynı şekilde bir çıkmaz sokağa da girebilir. Bununla beraber sonuçların yazıyla

kaydedilmiş olması, bunun etkilerini zaman içinde diğer yeni bilgiler ve sonuçlar ışığında test etmemize olanak verir. Daha önce verimli bulunmuş olan bir format ya da formülü daha sonraki bir aşamada reddedebiliriz.

Bilgiyi Yeniden Düzenleme

Daha önce bütün yazıların (şimdiye kadar yalnızca audio-temporal olarak) dile görsel-uzamsal bir boyut kattığını diğer taraftan "matris"lerdeki biçimsel grafik düzenlemelerin (prensipte) isimler ve rakamlar için belli uzamsal konumlar oluşturduğunu görmüştük. Aynı zamanda yazılar, deneyimlerin içinde yerleşmiş olan çok miktarda bilgiyi sadece çekip almak, sistemleştirmek ve özetlemek değil, bir taraftan da tamamen sözel bağlam içinde anlaşılmaz olan bu bilginin yönlendirilmesini, yeniden düzenlenmesini ve tekrar kurgulanmasını sağlar. Bu sürecin işlerlik bulduğu bir örnek daha önce Vailer arasındaki biçimsel faaliyetler tartışılırken verilmişti, Ansumana Sonie'nin el yazmalarında onun bilgiyi daha kolay ulaşılabilir kılmak için nasıl yeniden düzenlediği, kaydettiği bilgileri nasıl yeniden sınıflandırdığı ve kullanılan kategorilere nasıl yeniden biçim verdiği anlatılmıştı.

Aritmetik İşlemler

Bu "dış" faaliyetin (çizelgeye dönüştürülmüş bilginin elde edilişi ve manipülasyonu) sonuçları, çoğunlukla uzun-dönem bellek içine alınarak içselleştirilir ve oradan da geri çağrılarak söz yoluyla ifade edilir. Sözel aritmetik de bu türdendir, çarpım tabloları üzerine dayanır. Tablolar ve içerikleri işitsel olmaktan çok görsel formun ürünleridirler, çünkü bir faaliyet olarak en basit bir çarpma işlemi bile (üst üste koyup "toplama"dan farklı olarak) bir grafik sistemin varlığına bağlıdır. Tıpkı elektronik hesap makinesinin sözel hesaplamayı neredeyse unutturması gibi, daha önceki eski hesaplama işlemleri de aritmetik tabloların gelişmesini sağlamıştı. Sözel (konuşmacı) toplumlarda çarpma işlemi fiilen yoktur. Toplama işlemi de bir dizi nesnenin sayılmasına dayanarak veya daha soyut olarak, görsel simgeler (abaküs gibi, ancak bu aygıtın yazısız toplumlardan ziyade ya-

zıya sahip toplumlarda görüldüğü sanılıyor) aracılığıyla yapılıyordu.Öğelerin tek tek sayılması bazen bir zihinsel işlem olan toplamı bulma ile yer değiştirebiliyordu, bu yöntem öğelerin görsel olarak altılı veya daha az sayıda öğeden oluşan grupların tahmin edilmesi şeklindeydi, bu sayı sınırı insan beyninin yapısına uygun olarak saptanmıştı (Kaufman ve arkadaşları 1949; Miller 1956).

Sayı sayma işlemleri dışında, Afrikalıların sık sık katıldığı ve yine dış "zihinsel" desteklerin yardımıyla çabuk sayma yeteneğini geliştiren bir oyun içinde belki de toplamı bulma işlemlerinin bir başka formunu görebiliriz. Asanteler arasında *warri* olarak bilinen bir oyunun temelinde sayma işlemleri yer alır. Bu oyun bir ahşap oyun panosu üzerinde bulunan iki dizi fincan ile oynanır, her birini bir oyuncu yönetir, fincanların içlerinde bir miktar fasulye taneleri, *cowry*ler (deniz kabukları) ve diğer benzeri oyun fişleri bulunur. Her bir oyuncu sırayla (başlangıçta) bir fincanın içinde olanları diğer fincanlara yeniden dağıtır. Dağıtım versiyonları çeşitli olabilir, fakat oyunun temel özelliği olarak, bir fincan dolusu kabuk peşpeşe dizilmiş fincanlara öyle bir şekilde dağıtılır kisonuçta bunlar belli bir yerde biter ve birisi rakibinin bütün fişlerine sahip olur. Fişleri almak ve oynamak çok süratle yapılır, hem belli bir fincanda kaç tane fişolduğu hem de pano etrafında kendisinin kaç kere dolaşarak bunu yapabileceği hakkında oyuncunun çabucak bir tahmin yapması gerekir.

Bütün masa oyunları, üzerinde oyun taşlarının hareket ettirildiği bir tür matris'e dayanır. Bunların daha gelişmiş formları yazıya sahip toplumlarda özellikle Kuzey Hindistan, Uzak Doğu ve Orta Doğu'da görülür ve bunlar belli bir tür soru çözme ve işlem yapma yeteneğini geliştirirler. Afrika'daki *warri* bu coğrafi dağılıma bir istisna teşkil eder ve bir oyun olarak, fişleri hızlı ve doğru sayma yeteneğini arttırır, bu nedenle bu oyun özellikle cowry kullanan ekonomilerde önemli bir işleve sahiptir.

Bunlarla ben, bir süredir kafamın içinde olan ve dışarıda kağıda döktüğüm bir dizi zihinsel faaliyet enstrümanlarına dikkatinizi çekmekteyim. Bunların biri, bir diğerinin nedeni olarak görülemez; zihinsel modelle grafik model arasında bir etkileşim vardır. Grafik model, özellikle bir dili temsil ediyorsa, zihinsel faaliyetlerdeki potansiyeli yükseltir.

Silogizm

Kavramları ve sayıları yeniden düzenleyen hesap cetveli şeklindeki bu yöntemden ayrı olarak, gerçeğe ulaşmak için kullanılan, mantık, sonuç çıkarma, çelişme, tartışma ve kanıt gibi konularla bağlantılı bir dizi "dışsal" işlem vardır. "Geleneksel", biçimsel mantığın temel enstrümanı olan "silogizm"dir bu ve aşağıdaki gibi bir kalıbın versiyonları içinde bilgiler önerir:

Bütün A'lar B'dir.
C, A'dır.
O halde C, B'dir.

Bütün insanlar ölümlüdür.
Sokrates de insandır.
O halde Sokrates ölümlüdür.

Jevons (1870) bu işlemi "verilen iki önermeden yola çıkarak üçüncü bir önermeye, verilen önermelerdeki gerçeğin sonucu olan üçüncü bir gerçeğe varmak için yapılan bir düşünce faaliyeti" olarak tanımlamıştır. Aristo'nun geçerli "sonuç çıkarma"nın genel şartları üzerine, *Organon* adlı eserinde açıkladığı "geleneksel" mantık için bu esastır. "Silogizm"in en başta gelen örneği olan sonuç-çıkarma'lar ya özel'den genele giden "tümevarımcı" ya da "evrensel"den özele giden "tümdengelimci"dirler; bunlar birleşince bir usavurum (muhakeme) dizini oluştururlar. Jevons tarafından bir düşünce faaliyeti olarak tanımlanan silogizm, bir grafik simgeleme faaliyeti olarak da görülebilir, bu yolla bir görüş öne sürmek, sözlü söylemin neredeyse hiç karakteristik bir özelliği değildir, fakat soyut dilsel öğeler olarak (A, B, C vs.) kullanılmasının dışında, biçimsel sunuluşu yazılı söyleme dayanır.

Silogizmin negatif formu adı Latince *modus tollens* olarak bilinen formdur:

eğer A,
B,
fakat B değilse
o zaman A değildir.

2. başlıkta gördüğümüz gibi, Lloyd (1979) bu güçlü söylem formunu, "büyü"nün reddedilmesinde kritik rol oynayan kesin "kanıt" kavramının, Yunanlar tarafından bilimin lehine olarak geliştirilmesinde önemli bir öğe olarak kabul eder. Bu gelişmenin başarılması, özel şüphecilikten genel şüpheciliğe geçiş sonucunda oldu ki ben bunu büyük ölçüde "kayıtlı", kümülatif şüpheciliğe geçiş olarak görüyorum. Kanıt ve sonuç çıkarmayı içeren diğer yöntemlerde olduğu gibi, bu tekniğin de Mezopotamya'daki daha eski okur-yazar kültürlerde ortaya çıkmış olması mümkün gibi geliyor; bunun geliştirilmesi ve biçimselleştirilmesi, analitik çalışmalarda yazının kullanımına bağlı olarak Yunanlar tarafından başarılmıştı.

Yazı ve *Diglossia*

Listeler ve mantıksal yöntemler tartışması, psiko-linguistik testlerdeki eşdeğer görevlere ait sözel ve yazılı performansların incelenmesiyle başlayan kısıtlamalara dikkat çeker. Örneğin; bu görevlerde yazılı cümle, sözel cümleye göre muhtemelen daha tamam bir cümledir. Fakat eski okur-yazarlık döneminde rastlanan çok çeşitli kullanımlar bize yazma yeteneğinde sözcüklerin, hecelerin ve harflerin ihmal edilerek sözdizim yapısının göz ardı edildiğini göstermektedir. İçlerinde deneme, roman, mektup gibi türlerin bulunduğu geniş kapsamlı birçok dilbilim tarzı vardır ki bunların sözlü söylemler içinde gerçek karşılıkları bulunmaz. Farklı disiplinler içinde bulunan bu tarzların tür ve özelliği elbette değişiklikler gösterir. Fakat bunların arasında dil kullanımı düzeyinde bir boşluk da olduğu gerçektir. Örneğin, Reder'in Vailer'deki okur-yazarlığın okuyanlarda tutuculuğu arttırdığına ilişkin gözlemi, yazının o sistem içindeki dilsel değişimlerde sadece bir fren görevi yaptığını değil, Yazanlar ile Konuşanlar arasındaki boşluğu büyüttüğünü de göstermektedir. Von Humboldt (1863) çok zaman önce yazılı dilin günlük konuşma dilinde sık kullanılmayan ya da kaybolmaya yüz tutan belli sesbilim özellikleri muhafaza etme eğiliminde olduğunu ileri sürmüştü. Aynı tespit Landberger tarafından Eski Mezopotamya için ve Baines (1983) tarafından Eski Mısır için yapılmıştı. Bu tür bir muhafazakarlık yazı kullanımının neredeyse kaçınılmaz olan bir sonucudur. Çünkü yazılı söz, eğer sadece her kendine özgü kullanımı

veya lehçe değişmelerini kopyalamak için kullanılmış olsaydı, o zaman bu kadar yayılma şansı olmazdı. Yazı dili zamanda geri gitmek zorundadır, aksi halde kişiler geçmiş kültürel miraslarına ulaşmaktan mahrum kalırlar ve bu konu yazının başarıyla muhafaza ettiği bir kaynaktır. Aynı şekilde bir yazı sistemini öğrenmek için yapılan yatırım, o sistem zaman ve uzam içinde ne kadar az sınırlanmışsa, bunun karşılığını o kadar çok görür; farklı bir deyişle, sistem, dilsel değişim ve lehçe oluşumunu ne kadar çok kısıtlarsa, çatısı altına o kadar çok kişi katar.

Ama eğer yazı, dilsel değişim formlarını kısıtlama eğilimindeyse, sözel versiyonlardaki yarı-spontan gelişmeleri elbette hepten köreltmez. Böylece yazı dili ile konuşulan dil arasında oluşan farklılaşma giderek artma eğilimi gösterir, ki bu doğan boşluk, Wordsworth ve Coleridge'i *The Lyrical Ballads* (1978) eserinin girişinde ve büyük kısmında yazı dilini konuşma diline daha yakın şekilde uyarlamaya itmiştir. Yazı dili ve konuşma dili arasında daha köklü bir ayrışma Eski Mısır'da görülmüş, sonunda birden patlayan dramatik bir değişme bu iki dili yeniden birbirine daha fazla yaklaştırmıştı. Yine burada yazı, kademeli adaptasyonu engellediğinden, onun korumacı karakteri reforma değil devrime yol açmıştır. Yazılı formda örtülü adaptasyonlar bulunmadığı için dil politikaları daha bilinçli, daha açık hale gelmiştir.

Belli bir toplumdaki yazılı ve sözel disiplinlerde, pratik ve teorik amaçlar açısından daha ileri bir adım atarak, birbirinden oldukça farklı dillerin bir arada kullanılmasını onaylamak ciddi bir önem taşımaktadır. Bu iki disiplin arasındaki ayırıcı boşluğun en uç örneklerinden birisi, kişilerin ait olduğu tabakaya göre, yazı yazmada daha çok Latincenin, konuşma dilinde ise genelde İngilizce ve Fransızcanın kullanıldığı ortaçağ İngiltere'sinde görülmüştü. Bunun sonucunda oluşan etkileşim çok karmaşa yaratmıştı. "Her ne kadar ortaçağedebi metinleri genellikle yöresel sözel diksiyonu yansıtsa da, iş faaliyetlerindeki evraklarda bunun aksine, konuşma dilinin yazıya dönüştürülmesi sürecinde sadece biçim ve kaydetme içinde değil dilin kendisinde bile değişme olabiliyordu. Örneğin; mahkemede İngilizce veya Fransızca verilen bir ifade Latince olarak yazıya geçebiliyordu ya da aksine Latince bir sözleşme İngilizce veya Fransızca olarak

okunabiliyordu." (Clanchy 1979:160). Ortaçağ İngilteresi'ndeki okuma-yazma üzerine bu çalışmayı yapan yazar gözlemini şöyle sürdürüyor: "yazı dili, genellikle doğrudan çoğunluğun konuştuğu dilden değil, gelenekten, siyasi otoriteden ve sosyal statüden türetiliyordu."

Yazılı ve sözel arasındaki bu tür farklılıklar elbette sorun yaratıyordu. Okumayı öğrenmek, Latince okumayı öğrenmek demekti, bu da Latinceyi, yani "ölü" bir dili öğrenmekti. Bu durum, insanların kendi ana dillerini öğrenmesinden çok farklıydı. Diğer yandan, bağımsızlığını kazanmadan önce Kuzey Gana'da yetişkinler için düzenlenen okuma-yazma kampanyaları esnasındaki gözlemlerimden keşfettiğim kadarıyla bu insanlara kendi dillerini öğretmek hiç büyük bir sorun yaratmıyordu. Ancak, eğer ortada ulaşılabilir olarak birkaç çocuk hikayesinden başka okuyacak bir şey bulunmuyorsa, öğrenilecek şeyler ancak o kadarla sınırlı oluyordu. Bu yüksek motivasyonlu öğrenciler, ana dilleri olan LoDagaa dilini öğrenmek değil İngilizce okuyup yazmayı öğrenmek istiyorlardı. Çünkü İngilizce yerel ilkokullarda bile eğitimin temel dili idi (hala da öyle) ve bütün gazetelerde, kamu duyurularında ve çoğu politik faaliyetlerde bu dil kullanılıyordu.

Başka bir deyişle, çift dilli olmanın aşırı durumları da az görülen bir şey değildir. Bu durum Akadlar zamanında Eski Mezopotamya'da da vardı ve böylelikle Sümer dilinde yazılmış olan eski evrakları okumak mümkün oluyordu. Çiftdillilik, Afrika'da yaygın olarak vardır, sadece sömürgecilikten kalan bir yadigar olarak değil, çok kültürlü büyükşehirlerdeki yazılı ve sözel iletişimin büyük bölümünde birçok seçenek içinden sadece bir dili seçerek kullanmanın doğuracağı ciddi siyasi ve kültürel sorunlar nedeniyle böyle olmuştur; bir bireyin kişiliği onun dili dışında hiçbir şeyle yakından tanımlanamaz. Ayrıca, dünyanın büyük bölümünde kullanılan belli başlı bir dili öğrenerek uluslararası bilgilere ulaşma arzusu da bunda rol oynar, aynı dürtü şartların daha gelişmiş olduğu farklı durumlarda bile İngilizcenin uluslararası bağlantılarda ortak dil olarak geniş kabul görmesini sağlamıştır.

Geçmişteki yazılı ürünlere ve diğer halklara ulaşmayı sağlaması, Normanlar dönemi İngilteresi'nde kullanılan Latincenin

olumlu taraflarından biriydi; bu dil ülkeyi Katolik Avrupa'nın geri kalan bölümündeki bilimsel çalışmalarla tanıştırmıştı. Benzer bir avantaj, Çinlilerin logografik yazılarına da atfedilmiştir; bu yazı, farklılıkları çok olan bir ülkeyi tam olarak bir arada tutmuştur çünkü özellikle belli bir yerel lehçe veya dili temsil etmemektedir.

Bu yazılı-sözel çift-dilli olma durumlarının herhangi birinde çocuklar (ve yetişkinler) okumayı öğrenirken zorluk çekerler çünkü başka bir dil öğrenmek zorundadırlar. Dünya tarih perspektifinde bunun uç örnekleri pek de alışılmadık değildir. Fakat aynı sorun tüm okuma yazma öğrenimlerinde az da olsa görülür, çünkü tek bir dilin belli bir ülkedeki bütün lehçeleri kapsaması beklenemez, ancak elbette aynı yazı bunların hepsini kaydetmek için kullanılabilir. Bu amaca hizmet etmek üzere ya birçoklarının içinden bir lehçe seçilecektir (*Chaucer* zamanındaki İngiltere'nin Güney Midland eyaletlerinde kullanılan lehçe gibi) ya da belli bir bölgeye veya bir gruba öncelik vermeyen bir "nötr"yazı dili oluşturulacaktır. Güney Midland eyaletlerindeki İngilizce lehçesinin seçilmesi, güneydekilere doğrudan bir avantaj sağlarken, karşılığında İskoçlar'a bir bedele malolmuştu; o şartlar altında İskoç dili bir "lehçe", Güney Eyaletleri İngilizcesi ise bir "dil" haline gelmişti. Aynı şekilde Fransa'da, güneyde kullanılan bir *patois* (taşra lehçesi) olarak bilinen *lenga d'oc*, eski Fransızca olan *langue d'oil*'in karşıtı olarak, yakın zamanlarda bile aktörler tarafından kullanılan *le francais, la languelle language* yani,ulusal dilin kendisi haline geldi. Ancak, üst düzey okuma-yazmada ilk öncelik hakkı *Occitaine* bölgesinde kullanılan dile verildi ve bu, içinde kadınların da ozan olarak şiirler yazdığı önemli boyutları olan bir geleneğin gelişmesine yol açtı (Bogin 1976). Aynı zamanda Kuzey'deki *langue d'oil*de bir üstünlük kurdu; yakın zamandaki bölgesel hareketlerle sadece çok önemsiz oranda değiştirilebilmiş olan politik ve dini görüşler giderek bir dil üstünlüğü şekline dönüştü. Bu bölgesel hareketler dil meselesiyle yakından bağlantılıydı ve bir anlamda yazılı sistem olarak ülkede geçerli olan tek dil standartına karşı bir direnişi temsil ediyordu.

Standartlaşmanın etkilerini gösteren bir diğer örnek de çağdaş Çin'dedir. Elli yıl kadar süren bir çekişmeden sonra, Yazı

Reformu Komitesi 1958'de *pinyin* adı verilen ve yirmi altı Romen harfi olan bir alfabetik yazı sistemi önermeye karar verdi. Çocuklar için hazırlanan ilk el kitaplarında alfabetik formlar ile bunların karakterleri birlikte yan yana sıralandı böylece her bir logogram için kabul edilen bir telaffuz oluşturuldu. Bunun doğal sonucu olarak beklenen, geleneksel yazının gereksiz yere fazladan söz kullanma fonksiyonunu gidermekti, böylece ülkenin çeşitli dilleri ve lehçeleri için ortak bir görsel yazı sistemi tesis ederek ortak dil (putonghua)kullanımını desteklemek amaçlanmıştı, bu da Cumhuriyet'in temel amaçlarından birini oluşturuyordu (Alleton 1978).4* Böylece geleneksel ve çağdaş yazılar dilsel farkları değişik yollarla politik birim içinde aynılaştırma konusunda önemli etkiler yaptılar. Eski modern Avrupa'da da basımla birleşen okuma-yazma, birçok devlet için dilsel iletişimde birliği sağlayan birleştirici bir güç olarak görev yaptı ve yüksek prestijli modeller sunarak konuşma dili üzerinde etkili oldu.

Yazı sistemi modeli olarak bir lehçenin seçilmesi, zaten birçok bakımdan ayrıcalıklı olan grupları daha ayrıcalıklı yapacak (ve belki de zaten karamsar olanları daha da karamsar yapacaktır), eğer tartışmamız doğru ise, "ıiötr" bir alternatif de orta ve uzun vadede pek bir fark yaratmayacaktır. Yazının sözel disiplin üzerindeki olumlu yansıması ki bu konuda dilsel araştırmalar pek çok kanıt sunar, sonuçta okur-yazar seçkinlerin konuşmalarını yazılı formların üslubuna yaklaştırır (bu form hangi kökenden gelirse gelsin) ve böylece yazı dilinin onların çocukları tarafından öğrenilmesini kolaylaştırır. Seçkinlerin çoğalmasında etken olan bu özellik, ayrıca onların evlerindeki ve akranlarıyla olan iletişimlerindeki içerik tarafından da pekiştirilir.

Sınıf ve Sistem

Eğer yazılı ve sözel disiplinler arasında bireylerin konuşmalarına yansıyan ve zihinsel etkileri olan sistematik farklar varsa, bu durumda hem konuşma ve hem de yazma performansı sınıfsal yapının doğasına bağlı olacaktır. Çünkü bu performans farklılıkları arasındaki ilişki, tartışmalarımızda genellikle üstü kapalı geçilen bir konuyu öne çıkarıyor, o da eğitim politikası açısından önemli olan okuma yeteneği ile sınıf (veya aile geçmi-

şi) arasındaki bağlantıdır.

Genellikle "sözel" kökenli ailelerden gelen çocukların, okuma-yazmaya önem vermiş olan ailelerden gelen çocuklara kıyasla öğrenmede daha başarısız olacaklarını varsaymak elbette yanlış olur. İki dillilik durumu diğer bir dili (yabancı veye yarı-yabancı dili) kolay öğrenen kişiler için üstesinden kolay gelinen bir durumdur. Bu dil eğer başka bir bağlam içinde ve ana dili o dil olmayan öğretmenler tarafından öğretilirse, sonuçlar sözel performans açısından (hem konuşma hem yazma olarak) çok farklı olur. Portnoy'un çalışmasında gördüğümüz gibi Yazabilenler ille de Konuşabilir değildirler ya da Konuşabilenler ille de Yazabilen değildirler. Sistemlerdeki farklı fonksiyonlar, konuşma ve okumayı öğrendiğimiz farklı gelişim ve sosyal bağlamlar, sözcüklerle olan kolay veya zor ilişki, sözel yetenek ya da yeteneksizlikler ille de aktarılabilen şeyler değildir. XVIII. yüzyıl şairi Gray'in bir melek gibi şiir yazdığı fakat bir aptal gibi konuştuğu söylenir. Seminerlerde konuşup derdini anlatamayan öğrencilerin sınavlarda mükemmel cevaplar yazdıkları görülmüştür. Bir kişi yalnızca konuşması ile değerlendirilmiş olsaydı, onların dil performansı, Bernstein'in çoğunlukla kentli çalışan-sınıftan kişilerde görülen "sınırlı dağarcık" (1964) savına başlıca örneği teşkil ederdi. Onların konuşmadaki sınırlı sözleri sadece gözlerini korkutan seminerde ortaya çıkan bir iletişim örneği değildir, aynı kısıtlı kelime dağarcığı, tekrar edilen sözler, basit gramer kullanımı, insanların rahatlamış durumlarında ve hatta resmi durumlarda bile görülebilen şeylerdir; bu arada, konuşmalarında sınırlı bir dağarcık sergileyen aynı kişiler, yazarken çok ayrıntılı bir dil kullanabilirler.

Acaba bu bize konuşmanın yazıyla olan ilgisi hakkında ne söylemektedir? Acaba bize sınıf ile söz arasında nasıl bir ilişkiden bahsetmektedir? İkinci soruyu öne alırsak, (sözcüklerdeki çeşitlilik gibi bir dizi basit kritere dayanan) kentli çalışan-sınıfın konuşması orta-sınıfa göre daha sınırlanmış olsa da, bu sınır oldukça çelişkili iki etmene bağlı olabilir. İlk önce, bir gruptaki sözlü etkileşimde, karmaşık bir sözcüğün kullanımı çok süslü bulunduğu için, aşırı entelektüel olduğu için ya da bir erkeğe yakışmayan bir sözcük olduğu için, buna isteyerek bir kısıtlama getirilmiş olabilir. Örneğin; askeri bir barakadaki konuşmalar-

da kullanılan kelime, elbise ve eylem çeşitleri genellikle bilerek sınırlandırılır semantik olarak anlamsız, "kahrolası" gibi çok amaçlı sözler kullanılır, okul çocuklarının kullandığı büyüklük belirten sıfatlar da (süper, fantastik, vs.) birçoğumuz için bu işi görür ve birileri de Bernstein ve Malinowski'nin "ayaküstü sohbetlerin sınırlı sözleri" olarak bahsettiği çok bilinen ifadeleri kullanabilir. İkinci olarak, bazı sözlü söylemlerin içeriği dil kaynaklarının istismarını sınırlarken daha önce bahsedilen kanıtta ise yazı içinde süslü sözcüklerin desteklendiği görülür ve elbette çift-dil olgusu kendi içinde sözcüklere bir dizi kullanım alanı sağlar. Örnek olarak; çeşitli yazarların, Eski Mezopotamya'da yazılı formun sözel formlardan farklı olduğu üzerine yapmış oldukları "yazılı disiplin Eski Mısır'da ve başka yerlerde, "arkaik" formları sistematik olarak unutulmaktan korumuştur" yorumundan bahsetmiştik. Bütün bu örnekler bize yazının bu şekilde ve birçok başka şekilde geçmişi ve şimdiki zamanı birleştiren ayrıntılı bir sistem olduğunu göstermektedir.

Böylece bir yandan sınırlanmış sözler, belli bağlamdaki (örneğin, grup sohbetlerinde) tüm dil ifadelerinde istemli bir kısıtlama ortaya koyarken, başka şekillerde (örneğin; sendika toplantısının adresini yazarken) daha geniş kapsamlı olarak kullanılırlar. Böyle bir kısıtlama özellikle bir sınıfla sınırlı olmadığı gibi herhangi birinin dili kullanma tarzını da belirlemez. Diğer yandan, bir devingenlik kanalı açan ve yüksek bir statü belirten okuma-yazma eğitimi apaçık olarak sınıfsal tabakalara göre farklar gösterir. Üstünlüğe sahip olanlar işin peşini kolayca bırakmazlar; okur-yazar olanlar bilinçli ya da bilinçsiz olarak okuma-yazmayı desteklerler. 5* Yazılı sistemin süslü ayrıntıları, zamanının çoğunu okuyarak ve yazarak geçirenlerin konuşma tarzını sadece güzel konuşma anlamında değil, sıradan konuşmalarda da olumlu yönde etkiler. Ancak, bu farklı disiplinlerdeki performans, kişiler arasında önemli farklar gösterdiğinden, bunları tek bir kategoriye sıkıştırmaktan kaçınmamız gerekir.

Bu tartışma "sınırlanmış sözler" veya "standart-dışı konuşma" ile ilgili genel bir bahsi öne çıkarır. Bu konuyu size özetleyeyim. Bireyleri bu terimlere göre çeşitlerine ayırmadan ve bu çeşitleri "sınıf"larla ilişkilendirmeden önce, bireylerin farklı disiplinler içinde (hatta farklı bağlamlar içinde) aynı

davranış kodlarıyla hareket etmediklerini ve yazılı disiplindeki performansın sözel disiplin performansıyla uyuşmayabileceğini unutmamak gerekir. Yazıya sahip birçok kültürde üst ("sınıf") konuşma, yazılı disipline daha yakın olduğundan (çünkü yazacak olanlar ya da yazanları çalıştıracak olanlar ancak üst sınıf olabilir), standart-dışı İngilizceye alışmış olanlar için okuma-yazmayı öğrenmek daha zor olacaktır. Chomsky ve diğer dil uzmanlarının görüşünün aksine, okumayı öğretme sorunu, "konuşulan dil üzerinde temel rolü olan bir sistemin bilinç düzeyine taşınması" meselesi değildir (1970:4); mesele, bir dilin farklı çeşitlemeleri arasından, örneğin, Güney İskoçya Lowlands dili ya da Birmingham İngilizcesinden özellikle farklı olan birini öğrenmektir. Böyle bir öğrenme elbette mümkündür; herkes bununla bir ölçüde yüz yüze kalacaktır. Fakat toplumun bir bölümü için bu durum, birinin ana dilini okumayı öğrenmesinden çok farklı olabilir ve derslerini daha çok Arapça ya da İngilizce, yani ana-dili olmayan bir dilde yapmak zorunda olan Batı Afrika'daki çocukların durumuyla benzerlik gösterir. Görmüş olduğumuz gibi, ana dilleri çok yaygın olmayan çocukların diğer dilleri çalışmak zorunda olmaları, tıpkı İngiliz çocukların kendi dillerinin özel bir türünü öğrenmeye zorlanmaları gibidir ve bunların sebepleri, eğitimli toplumların özelliğiyle bağlantılı olduğundan, kolayca göz ardı edilemez.

Bernstein'in, çalışan sınıfın çocukları ile orta sınıfın çocuklarını karakterize eden "sınırlı" ve "kapsamlı" kodlamalar arasında yaptığı ayrım, Kay tarafından dilbilim kanalının artan özerkliğiyle ilgili bir mesele olarak görülür; yani "daha zengin konuşma tarzı" ya da kod olarak "kusursuz ve mantıken anlaşılır" konuşma bağlamında bir özerkliktir bu (1977:3). Kay bu özerkliği yerel ve dünya dilleri arasındaki farklara bağlayarak bunu sağlayan mekanizmaların (kelimelerdeki) uzmanlaşmanın artışı ve yazının kullanımı olduğunu ifade eder. Dünya dillerindeki kelime zenginliği, üst ve orta sınıfın bu kelimeleri kullanmasına paralel olarak gelişmiştir ve oradaki yerel kültürlerin veya daha alt sınıfların dilleriyle tezat içindedir. Kelime zenginliği (son teorilere göre) gramatik bir yapı gerektirir, çünkü "sözcükler dilin semantik ve dönüştürülebilir yapısıyla ayrılmaz şekilde iç içe geçmiştir" (Kay 1977:4).

Her halukarda kelime zenginliği sadece daha fazla sözcük kullanma meselesi değil, onlardaki artışın karakteri ve aynı sözcüklerin farklı bağlamlarda kullanılabilmesi meselesidir. Eğer bu zenginlik dil iletişimindeki artan özerklikle ilgili ise o zaman bunun en başta gelen tahrikçisi yazının kullanımıdır. Çünkü yazı dili, yüz yüze iletişimin konuşmaya kattığı bağlamdan kısmen koparılmıştır, bu bağlam yalnızca dil iletişimini değil birden fazla kanalı kullanır, bu nedenle şekil olarak içeriği daha fazla bağlamsaldır, daha soyut, daha biçimseldir.

Fakat acaba alt düzey ve üst düzey konuşma arasındaki fark sadece üst düzey olanın daha özerk bir tarza sahip oluşu mudur? Elbette burada bir "hiyerarşik tepki"de vardır, yani, örneğin, bir alt sınıf durumu oluşturan yerinden göçmüş bir toplumun (örneğin, köleler) kullandığı ya da dönüştürdüğü dil, vatanı Afrika'da kullandığı kendi özgün dilinden daha fakir (az bezenmiş) olacaktır. Eğer öyleyse, biz burada sadece göreceli bir mahrumiyetin ortaya koyduğu fikirden daha somut olan gerçek bir fakirleşmeden, az gelişmeden (lehçe farklarını kendi başlarına halledemeyenlerin ölçme sorunlarını ve yanlışlarını kabul ederek) söz edemez miyiz? Bir başka deyişle, göreceli mahrumiyet aslında konuşma formlarını sınırlayabilmektedir diyemez miyiz?

Tek dilli bir "sözel toplum"da bulunan benzer ve farklı bireyler üzerinde sözel ve yazılı disiplinlerin ilişkisini tartışırken, sözel disiplinin daha önce, aile içinde ve biçimsel olmayan şekilde öğrenildiğini tekrarlamaya gerek yoktur, yazma ise daha sonra genellikle okulda daha resmi bir ortamda öğrenilir ki bu da mutlaka böyle öğrenilmesi zorunludur anlamına gelmez. Okuma yazmayı öğretme işi, konuşma dilinin öğretilmesine kıyasla genellikle daha otoriter bir durum ve daha katı bir dizi işlem gerektirir. Ayrıca, birinci söylediğimiz, insan koşulları için kritik önem taşırken, ikinci bahsettiğimiz bir bakıma isteğe bağlıdır.

Aynı dilin yazılı ve sözel sistemleri arasındaki farklardan ve bu sistemlerdeki bireysel performanslardan ayrı olarak, benim öne sürdüğüm ilk konu üzerinde, yani, sözel dil ve yazılı dil arasında (örneğin; Hopi dili ve İngilizce arasında) sistematik olarak çok az çalışma yapıldığından daha önce bahsetmiştim.

Ana dilini konuşanların kendisine yabancı dil olarak İngilizceyi ve onu ortografisi (imla kuralları) ile birlikte öğretme-

nin zorluklarını inceleyen bazı yazarların çalışmaları sayesinde (örneğin; Pulgram 1951, 1965; Vachek 1973) bu alanlar arasında deneysel bir bağlantı sağlandı. Bunlardaki genel durumun deneysel ve teorik yönleri, buna benzer bulguları Chomsky ve Halle'nin çalışmalarına entegre etmek isteyen F. Smith (1975) tarafından incelendi. Smith işe, bizim özellikle vurguladığımız "yazı sadece sesi yani konuşmayı kaydetmek demek değildir" varsayımıyla başlar. İngilizcede heceleme yaparken bile bir uyuşmazlık vardır, şeklinde devam eder; fakat o (İngilizce dili) "daha derin", "altta yatan" bir düzeyde bir uyuşma algılar, çünkü "İngilizcede *ortografi*, herhangi bir diğer dildeki gibi telaffuz biçimine değil, altta yatan ve anlam barındıran özelliklere daha yakındır" (1975:347). Smith, dil uzmanları ve psikologların kanıtlarına bakarak (Wardhaugh 1969; Joos 1962; Miller 1951, Böl.4) yazılı ve sözel disiplinlerin uyumu arasında, sadece karmaşıklıktan doğan değişik oranlarda olanlar dışında, gramer yapısı ve sözcüklerde değişiklik olduğunu gösteren bir sonuç bulmadığını söyler (1975:348), buradan da "daha yapay bir önerme olan, yazı, yazılı konuşmadır" savına karşı çıkarak yine de şu sonuca varır: "konuşma ve yazma aynı dilin değişik türleri veya alternatif şekilleridir".

Bunun anlamı şudur; Chomsky ve Halle'nin, İngilizcede ortografi'nin "söylenişle değil dilin derininde yatan soyut düzeyle" bağlantılı olduğunu ve bu nedenle "konuşma şivesindeki farkların okumayla ilgisi olmaması gerektiğini" (1975:352) öne süren argümanları Smith'i yönlendirmiştir. İngilizce dilinin ortografisi bütün şivelerin en uygun sistemidir ve "yazı dilinin, diğer her şeyden daha fazla, belli... Standart bir şivenin en yakın temsilcisi olduğunu söylemek büyük bir hata olur". Smith, bu cesur iddiayı açıkça değiştiren şu notu düşer, hiçbir şey değilse bile, yazı dilinin kendisi "başlı başına bir şive"dir. Eğer öyleyse, bir şive ikinci şiveye üçüncüden daha fazla benzer ve İngilizce yazı dilinin şivesi de bürodaki memurun şivesine bir beden işçisinin şivesinden daha fazla benzer, bunun sebebi ille de temsil ettiğine yakın olmak değil (Klasik Çincenin hiçbir zaman konuşma dili olmadığı daha önce tartışılmıştı), fakat yazı dilinin, sözdizimi, sözcükler veya uslup olarak sözel dile yaptığı katkıdır.

Smith, yazılı metnin konuşmadan bağımsız olduğunu teslim ederken,kullandığı derin ve yüzeysel yapı modelinde, derin yapıyı (değişken şiveler içinde) değişmez olarak ve yüzeysel yapıya (yöneysel açıdan) hakim olarak kabul eder. Tarihi durumları dikkate almayan böyle bir rasyonalist pozisyon, dilin durumunu belirsiz bir hale getirdiği gibi, kısa veya uzun vadede dış değişmelerden beslenmesine de engel olur.

12

Özetler

Sözel ve yazılı arasındaki farkların doğasıyla ilgili görüşler ve bunları ortak derin bir yapının tezahürü olarak görme teşebbüsü, yetenekleri değişmez olarak ve becerileri değişebilir olarak kabul eden psikologların görüşleriyle benzerlik göstermektedir. Aslında insan doğası özünde aynıyken, bu anlamda insan yetenekleri ve buna bağlı beceri kapasiteleri, maddesel ve zihinsel türde enstrümanlar kullanma yoluyla güçlendirilirler; başkaca herhangi bir alternatif varsayım hem araştırma için hem de yürütülen politika için ciddi kısıtlamalar yaratır.

Genel anlamda bilişsel faaliyetleri ele alalım. Glick (1975) bunların;

1. Deneysel bilgilerin, kısmen belli dillere bağlı olan ve kısmen de dış dünyada varolan kavramlar ve sınıflandırma sistemleri yoluyla alınması (Rosch 1977) olarak,
2. Davranış tasarılarının biçimlendirilmesi (Miller, Gallanter ve Pibram 1960) olarak,
3. Dünya ile ilgili genel teorilerin detaylandırılması (Werner ve Kaplan 1963) olarak düşünülebileceğini öne sürmüştü.

Bu alanların her birinde yazının bilişsel faaliyetleri ciddi ölçüde etkilediğini gösteren sistematik olmasa da önemli miktarda kanıt bulunmaktadır, biz bunları daha önce, kavramsal listeleri, yönetimsel listeleri, kanıtlama ve tartışmanın daha düzenli ve sistematik şekillerini incelerken görmüştük.

Bu kısa yorumlar bize, yazılı ve sözel diller ya da disiplinler arasındaki farklılıkları görmek için incelediğimiz materyallerin kısıtlı olmalarına karşın, bunların belirsiz kültürel terimlerle bahsedilen başka bir farklılıkla çarpıcı benzerlikler gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu farklılık, Levi-Strauss'un deyimiyle evcilleşmiş ile yaban arasındaki, diğerlerinin tanımıyla ilkel ve

gelişmiş arasındaki veya basit ve karmaşık, sıcak ve soğuk arasındaki farklılıklardır. Bu tartışmada değinilenbazı önemli farklar – normal kullanımda genellikle benimsendiği anlamda değil, fakat görsel inceleme ve materyallerin elden geçirilmesine dayanan, biçim önermelerinin çözümlemeleriyle daha sınırlı bir yoldan elde edilen konuşmanın biçimselleştirilmesi gibi, soyutlamanın, mantığın (örneğin;kıyas), akılcılığın bazı biçimlerinin genişletilmesi gibi farklar – yazının ortaya çıkışına ve bunun sonucundaki gelişmelere atfedilebilir.

Sözel ve yazılı iletişimin zihinsel gelişmede yaptığı farklı etkilerin, ayrıca duyusal malzemenin işlenmesinde etkili olan beyin kürelerindeki farklarla da önemli psikolojik bağları olabilir. Beyin küreleri üzerine yapılan çalışmalar sol kürenin sözel malzemeleri algılamada çok üstün olduğunu, sağ kürenin ise sözel olmayan şekillerin, kalıpların ve anlamsız figürlerin algılamasında etkin olduğunu gösterdi (Cohen 1973:349; White 1969); fiziksel çözümlemelere dayanan beyin yarım kürelerindeki bu nominal seçimlerin, dil dürtülerindeki sözel ya da görsel-uzamsal olarak yapılabilen paralel işlemlere dayanan bir dizi tercih içinde ortaya çıkar. Bu arada beyin yarımkürelerindeki bu fonksiyonların insana has özellikler olduğunu (hayvanların sol veya sağ elli olanları pek görülmez) ve muhtemelen dilin gelişmesiyle bağlantılı olduğunu not düşebiliriz. Ayrıca benim bildiğim kadarıyla bilişsel işlemlerde ortaya konulabilecek cinsiyet farkları, görsel-uzamsal düzenleme ve sözel yetenekleri etkileyen beynin yarımkürelerindeki farklarla bağlantılıdır. Bilişsel işlemlerdeki derin sosyal, psikolojik ve belki fiziksel etkileri biraz vurgulamak gerekir; kişilerarası iletişim sistemindeki diğer değişikliklerin buna paralel etkileri olması bir sürpriz sayılmamalıdır

Bunu yazıda değil de okuma üzerinde bir gözlemle anlatmaya çalışayım, çünkü özellikle basılı dilin yazı dilini tamamladığı çağda okuma bu konuyla daha genel bir bağlantı içindedir. İşe gidip gelenlerin olduğu bir trende seyahat eden birisi orada bulunanların dörtte üçünden fazlasının, orada bulunan bir dizi kişiyle dolaylı olarak aynı dil iletişim şablonu içinde olduğunu gözlemlemişti. Hepsi ulaşılabilir bir akşam gazetesi okuyordu. Bu tür bir faaliyet dil'in geniş etkileşimli, bağlamsal kullanımında bir kayma ortaya koyar ve yazı maksimum

ayrıntı sunabilirken, okuma sadece bir metni yansıtır, yoksa konuşmaya katılmak değildir. Bu tür bir değişmenin zihinsel işlemler üzerindeki tam etkisi daha yeni değerlendirilmeya başlanmıştır. Bu etkilerden bazıları eğitim alanındaki kültürlerarası araştırmalardan ortaya çıkmıştır. Zihinsel gelişme üzerine yaptığı psikolojik çalışmadaki değerlendirmesinde Glick, okul eğitimindeki küresel değişkenleri birbirinden ayırarak sınıflandırma gereğinden bahseder. Bu sınıflandırmayı yaptığımızda, burada etken etmen adayı olarak karşımıza "eğitim ve okuma" (1975:627) çıkar; Gibson ve arkadaşlarının (1962) çalışmaları, farklı sınıflandırma sistemleri olması durumunda, bu alandaki başarıların, "biçim ayrımcılığı"nın yapılış yollarını nasıl değiştirdiğini ve bunun "biçim" uygunluğunu nasıl arttırabileceğini bize gösterir. Diğer önemli bulgu Greenfield ve arkadaşlarının (1966) çalışmasıdır, burada araştırmacılar yazı dili eğitiminin dilde mevcut olan hiyerarşik aygıtların kullanımını arttırmasından ve bunun öneminden bahsederler. Çünkü yazı, dili "doğrudan taşıdığı bağlam"dan çıkarmak zorundadır. O halde fikirler daha kolaylıkla manipüle edilebilir, daha kolaylıkla ters yüz edilebilirler. Birey "düşünülen şeylerin doğrudan taşıdığı bağlamdan özgürdür" (Glick 1975:634). Burada yine dış etmenler, iç işlemler üzerinde önemli bir rol oynarlar. Sözgelimi, tren yolcuları örneğinde bahsettiğim özel eylem, apaçık ki salt yazının kendisine değil, yazılı basının varlığına da bağlıdır, sadece yazının kendisiyle olamaz. Böylece bu örnek, zeka tekniklerindeki gelişmelerin (özellikle grafik sistemlerindeki gelişmelerin) zihinsel faaliyetleri nasıl etkilediğini göstermektedir. Elbette bu durum, sınıf gibi, kardeş gruplardaki ideoloji veya pozisyon gibi diğer etmenlerin burada rol oynamadığı anlamına gelmez; gerçekten de insanlara has durumlardaki bu farklı etkileri ortaya çıkarma ve değerlendirme çabaları sosyal bilimlerin temel uğraşılarındandır. "Bağlamsızlaştırma", "kişiselleştirmeme" ve "karmaşıklık" gibi özellikler sadece okur-yazarlıkla değil, konuşanların ve dinleyenlerin yaşadığı deneyimsel şartların aynı hatta benzer oldukları bile varsayılmayan sınıf veya kast sistemi içindeki iletişimle de bağlantılıdır ki, bu da, eğer insanlar birbirini anlamak istiyorlarsa, dilsel eylemlerin daha anlaşılır olmasının gereğini ortaya koymaktadır. Yazı ve sınıf özel tarihi

durumlarla bağlantılıdır ve iletişim sistemleri üzerinde benzer etkiler göstermişlerdir.

Şimdi bu konuda biraz daha vurgu gerektiren başka genel noktalara değinelim. Karmaşık yazılı kültürlerin sürekli uğraşısı, bir dereceye kadar onlarla özdeşleşerek, geçmişteki daha basit kültürleri araştırmak olmuştur. Bunun için şöyle bir bakarsak, XVIII. yüzyıl Rousseau döneminde "yaban" kültürlerin çekiciliğini, XIX. yüzyıl Carlyle döneminde ortaçağın ve tüm Gotik uyanışın cazibesini, Avrupa düşüncesindeki Latinceye karşı yerel dili ve yazıya karşı sözeli temsil eden kabile Cermen'lerin kentli Roma geleneklerine karşı süregiden muhalefetini ve bunun gelişen milliyetçilikle bağlantısını hatırlayabiliriz. Aynı temanın modern versiyonu, doğalı, el değmemişi, sözeli aramanın arkasında yatmaktadır, bunlar da, sözelin tarihi gelişimini etkileyen, sözel geleneğe duyulan merak (özellikle halk şarkılarına) ve antropolojinin çekiciliği ve onun bazı biçimlerinde sözelin yüceltilmesi ve gerçeğin asıl kaynağı olarak yazı dilinin kabulünden vazgeçilmesidir. Burada sözel kültürleri, kendi yozlaşmış uygarlığımızın daha tatmin edici bir versiyonu olarak konumlandırmamaya çok dikkat etmemiz gerekir, bir yandan da uygarlığı, kent kültürünü, yazılı kültürü tüm yanlış dil kullanımının tedavisi olarak görmemeliyiz.Bu dikkatli tutum, tam olarak bizim yazılı ve sözel arasında oluşturmaya çalıştığımız ortadaki pozisyonu yakalamak demektir.

Konuşmanın (özellikle standart sözel biçimlerin) türetilmesi ile ilgili benim daha özel bir düzeyde olan merakım nedeniyle, bu kültürlerin doğasına, özellikle onlardaki geleneğin göreceli değişmezliğine veya yaratıcılığına ve içinde yaşayan bireylerin hareket ve düşünce tarzlarına değinmek istiyorum. Sözel kültürlerdeki birebir belleğin rolünü önemsememe konusunda ileri sürülmüş olan, idealize edilmiş sözel kültür ve okur-yazar toplumlararasındaki paralel ve karşıt olan belli yaygın varsayımları burada bir kenara koyuyorum. Örneğin, E. A. Havelock "kurgulanmış konuşma"yı (ben buna standartlaşmış sözel form diyorum) bilgi depolamanın bir yolu olarak, nemonik görevi yapan ritmin devamlılığı olarak görür (1971:26). Şiirin, hayvanlardaki genetik kod'un amacına ve okur-yazar toplumlardaki kitabın amacına hizmet ettiği söylenir; okur-yazarlık bizi,

hatırlama yeteneğinden yoksun bırakmıştır, şeklinde iddia eder. Yunanistan'da, alfabenin ortaya çıkışından önce, bilgiler şiir yoluyla korunuyor ve uyarlanıyordu, bunlar ilk defa Homeros, Hesiodos ve diğerleri tarafından yazıya aktarılmıştı, bu doktrin Aristophanes'in *Frogs* (*Kurbağalar)* adlı oyunundaki bir pasajla desteklenir:

> Düşün ki ta en başından beri
> Usta şairlerin hepsi faydalı şairlerdi;
> Orpheus ayinlerimizi yazdı ve cinayetin yasak olduğunu
> Musaeus tıbbi tedavileri yazdı ve kehanetleri, Hesiodos
> Ziraat işlerini, hasad mevsimini ve toprağı işlemeyi;
> yüce Homeros'a gelince
> Onun şan ve şerefi bunlarla çoğaldı elbette,
> Çünkü faydalı öğretiler verdi o
> Savaş düzeni üzerine, yiğitlik, silahlar ve insanlar hakkında

Demek oluyor ki, usta şairler, faydalı işler yapan şairlerdir. Ama faydalı bilgilerin bu yolla neden ve nasıl aktarıldığını anlamak biraz zor. Gerçekten de tarım konusunda bile olsa bu şekilde bir öğretim tarzının tümüyle yerinde olduğu söylenemez, çünkü burada bilgi, çiftçilere ve o işi yapanlara (yani o bilgiyi bilenlere) değil, okur-yazar olan tarafından okur-yazar olanlara (yani o bilgiyi bilmeyenlere) veriliyor, Savaşla ilgili olan arkaik bilgilerin ise çok azı daha sonraki savaşçılar için pratik bir değer taşıyabilir. Her şeyden önce Homeros veya Hesiodos'un (bilgiyi doğru aktaracak şekilde) yazı olmadan bilgiyi tam ezberlediklerini saptamak da oldukça güçtür. Benim bu konudaki görüşüm Hunter'ın yakın zamanda yaptığı ve "insanın önemli yeteneklerindenbiri olan uzun birebir hatırlama, yazılı metnin bir uyarlaması olarak ortaya çıkar, yazılı metni olmayan kültürel yerleşimlerde buna rastlanmaz" biçiminde belirttiği bir psikolojik çalışma tarafından güçlü bir şekilde desteklenmiştir (1985:20). Uzun birebir "hatırlama"dan kastettiği elli veya daha fazla sözcük sıralamasının tekrar edilmesidir.

Birebir hatırlamanın eksik olması demek, en azından uzun sözel formda mutlaka bir değişiklik ortaya çıkacak anlamına gelir. Kişi burada, bir konu ardından kendi çeşitlemesini yorumlar,

bazıları buna genel derin yapının bir türevi olarak bakar. Fakat Bagre gibi kompozisyonlarda, bu varsayım dikkatleri, örneğin, farklı anlatıların "yüzeysel" anlamları arasındaki ilişkilerin doğası üzerine yapılan bir analizden başka bir yere çeker ki bu ilişkiler bir açıdan tarihidir ve en uç anlamda paradigmatik olmaktan ziyade sentagmatik (söz-dizimsel) hale dönüşebilir; bu zincirin uçları, her bir halka bir sonrakine benzemesine rağmen, sadece çok genel ortak öğelere sahiptir. Ak Bagre'de olduğu gibi, konusu tören olan veya dar bir hikaye yapısı olan anlatıların versiyonları referans noktası olarak elde tutulabilir, birinde dış yapı olarak, diğerinde ardışık olarak. Ama Kara Bagre'de olduğu gibi güçlü felsefesi olan, konudan konuya atlayan veya kavramsal öğelere sahip anlatılarda bunu yapmak çok daha zordur çünkü yaratıcı hayal gücünde kısıtlanma daha azdır.

Versiyonların (veya benzeşen bir setin) özünün ortak bileşenler olduğu görüşü kişiyi yanlış yöne götürebilir. Yazılı edebiyatla ilgili olarak bu oldukça sorgulanabilir bir varsayımdır; "*Hamlet and the Revenger's Tragedy (Hamlet ve İntikamcı'nın Tragedyası)*"nda ortak olan öğeler, bir Shakespeare oyun anlayışının, hatta daha eski tarz bir oyun anlayışının, mutlaka en önemli öğeleridir anlamına gelmez. Ortak bir tema yönünde bazı farklara göz yumulması olabilecek bir şeydir, fakat (geniş anlatım çerçevesini etkileyecek şekilde olmasa da) bu farkların asıl tematik içeriği değiştirmiş olabileceği gerçeğini göz ardı etmek ayrı bir şeydir.

Aynı inanç diğer bilimsel araştırmalarda da etkisini sürdürmektedir. Fakat bu devam eden etkinin merkezi etki olduğunu varsaymak sosyal hayatın birçok alanı için yanlış olur. Belli özelliklerin sürekliliği ve diğerlerinin çeşitliliği moda'nın değişken karakterini yansıtıyor olabilir. Aynı şekilde, değişen şartlara (zayıf bir gereksinme olarak) uyum göstermemek de, biri için bu özelliklerin bütüne kıyasla pek önem taşımadığını ifade edebilir.

Ak ya da Kara, Bagreler'deki ortak öğeler kesinlikle değersiz değildirler. Diğer yandan örneğin, A versiyonu ile F versiyonu arasında, bunlar icra edilirken sentagmatik zincir içinde (veya yarı-rastllantısal şekilde kaydedilmiş versiyonlar zinciri içinde) kaybolan şeylerin "yapısal" bağlantısı olmadığını ya da ardından gelen bölümle bunların tamamlanacağı varsayımında

bulunamayız. Anlam, genellikle bir kişinin farklı anlatı versiyonları içinde değil, değişik anlatıcıların farklı versiyonları arasında gelişme gösterir veya geriler.

Son belirtilen noktayı biraz açmak gerekir. Bahsettiğimiz sentagmatik ilişkiler birbirini takip eden bir sıra içinde değildirler; topladığımız Bagre versiyonlarını gruplandırdığımızda şu şekildeydiler:

1. Aynı anlatıcının farklı zamanlardaki versiyonları
2. Farklı anlatıcıların aynı gündeki versiyonları
3. Farklı anlatıcıların farklı zamanlardaki versiyonları.

Çeşitli testler sonucu elde ettiğimiz değerlendirmelere göre, aynı anlatıcının değişik zamanlardaki versiyonları, diğerlerine kıyasla, birbirlerine daha yakın anlatılardı. Sağduyu da zaten bunu öngörür fakat burada ona verilen bir sayısal destek vardır. Aynı anlatıcının farklı versiyonları arasında değişmeler görülürken, bir anlatıcı açıkça daha önce kendi anlattığı ve "depoladığı" bir versiyonu aynen tekrarlamıştı, bunlar kısmen (anlatı bölümlerinin de olduğu) "konu" başlıklarının sırasını takip ederek, kısmen de deyimler (formüller) aracılığıyla ve her zaman anlatının ritm ve biçimsel sentaksı korunarak yapılmıştı. Her bir gösteri kendi versiyonlarını üretmişti, fakat aynı anlatıcıya ait versiyonlar birbirine daha yakındı.

Aynı tür sorunlar, yeni üye olacak kahin adaylarına tören sırasında aktarılan "dörtlük"lerden oluşan ve geniş bir külliyatı bulunan Ifa kehanetlerinin yorumlanmasında karşımıza çıkar. Bascom'a göre, bunların sayısını saptamak yılları alabilirdi; "bildiklerimizin farkları bir kahinden diğerine göre değişmekle kalmıyor, Yoruba'nın bir bölgesinden diğerine göre de değişiyordu" (1969:121). Bazı yorumcular bunların sayılarının yarım milyon civarında olduğunu söylemişti fakat muhtemel sayının 4.000 kadar olduğu düşünülüyor. Ama bizim burada asıl bilmediğimiz şey, kahinlerin bu sayının ortalama ne kadarını bildikleri ya da herhangi birinin bunların bütün hepsini bilme olasılığının ne olduğudur. Bascom'un tarifinden anlaşıldığına göre, yöresel farklılıklardan dolayı bunu anlamak olanaksız görünüyor. Bir başka deyişle söylersek, 4.000 tane dörtlük istatistik olarak bir

külliyat oluşturur, fakat Yorubalı bir kişi için böyle sabit bir sayı yoktur. Bu bilgiler, o kişinin ya da hatta bütün kahinler kardeşliğinin hepsi için zihinsel bir sistem çatısı oluşturacak şekilde kafasının içinde yer alsa bile, yine de bu sayıyı bütün Yoruba'lılar için değişmez bir düşünce olarak kabul etmek çok zordur, çünkü bu "sırların" yayılmasının önlenmesi hususunda çok büyük dikkat sarfediliyordu. Bu nedenle bilgi, yani ayin bilgisi kasıtlı olarak eşit olmayan bir şekilde ve sınırlanarak dağıtılıyordu, yani her halukarda bir bireyin tümüyle bilebileceği bir sayıda ve tek bir bütün külliyat halinde verilmiyordu.

Aynı şey Bagre için de geçerlidir. Sorunlar mit'in aktarılışındaki özellikten kaynaklanırlar. Bütün standartlaşmış uzun formlar, potansiyel olarak yaratıcılık taşıyan bir tarz içinde aktarılırlar; aktarma eylemi bir tür yaratıcılık eylemidir ya da (yaratıcı olmayanlar için) tam tersidir. Bu şekilde yaratılan versiyonlar, daha önceden varsayılarak tasarlanamaz, ama deneysel olarak araştırılabilen bir husustur.

Dahası, genel bir yapı hakkında önceden yapılan varsayımlar, aktarma ve yaratma işlemini statik bir görüş haline getirir (oysa bu bakış açısı alternatif olmalıdır). Alternatif bakış açısına destek, Stanner'in Avustralya yerlilerinin (Aborjin) dinleriyle ilgili yapmış olduğu kavrayıcı analizlerle geldi, bunlar uzmanlık kaynağından geldikleri için burada uzun olarak alıntılıyorum. Yazar, *Kunmanggur* mitinin yazılışında ya da başka bir Aborijin mitinde "tek anlamlı" bir versiyon bulunmadığını belirtiyor ve devam ediyor:

Dogma veya itikatlarla ilgilenen kimse olmadığından, otoriter veya doktriner bir form sorunu bulunmuyor. Anlatıcılar, eğer isterlerse, istedikleri yerden başlayıp bitirebilirler ve bunu da yapıyorlar; bazı detayları atlayıp, bazı eklemeler yapabilirler; farklı yerleri vurgulayabilirler; olayları farklı tanımlayıp farklı kişilere atfedebilirler. Standart bir öz veya çekirdek kesinlikle var. Ama fikrimce, formülleştirilmiş bir inanışta olduğu gibi kabul edilmiş ya da dayatılmış bir ortak görüş bulunmuyor. Çalışmalarıma, bende ne zaman yer ettiğini bilmediğim bir ön varsayımla, entelektüel nedenlerden dolayı bütün bölümlerin bütün versiyonlarında bir fikir birliği, bir tutarlılık olması varsayımıyla başladım. Kısa olan ve sonuçta fazla önem taşıma-

yan mitlerin versiyonları arasında büyük ölçüde tutarlılık vardı. Fakat uzun ve detaylı mit'lerde bunu yakalayamadım. Bunların karmaşıklığı Aborijinlerin belleğini yoruyor olabilirdi fakat varyasyonların sebebi bu karmaşıklık değildi, asıl neden "öz"ün veya çekirdek-hikayenin formülleştirilmesinin özgür hayalgücüne geniş bir alanda hareket serbestliği tanımasıydı. Gerçek hayatın hareketli biçimleri, bu formüle örnek teşkil etmiş gibi görünüyordu ve çekirdek öğeler de yön değiştirmeye çok açık gibiydiler. Bu türden değişmeler, Murinbata'daki bireyler ve aynı kültürel bölgede yaşayan kabileler arasındaki bireyler tarafından anlatılan "mit"lerin versiyonlarında da görülebiliyordu. Ben uzunca bir süre değişkenliklerin bahsettiğim ortak görüş kadar önemli olabileceği ihtimalini, yani bir veya birden fazla anlamlı değişken yapı olabileceğini algılayamamıştım. Deneyimlerim, sonunda bu değişkenliklerin gerçekten ilham verici olduğuna ve kendi içinde bir mantığı olduğuna beni ikna etti. Birisi dogmatik bir versiyonun yanlış yönlendiren görüşünden kurtulduğu zaman, değişkenlik sadece insan belleğinin zaafından ya da benzer sebeplerden ileri gelmiş olur, o kişi bir mit'i canlı tutan şeyin yalnızca içindeki hikayenin ve sembolleştirdiği konunun ilginçliği veya bağlamı olamayacağı olasılığını dikkate almaya mecbur kalır; böylece dramatik potansiyel de ortaya çıkar. Bütün "mit"ler kişilerle, olaylarla, durumlarla ilgilidir, bunlar tam olarak tanımlanmamış olduklarından, insan gücü, zekası ve sezgileri yoluyla bir değişkenlik içinde gelişmelere açıktır. Bu gelişmeler doğrultusunda, güdüler yönlendirilebilir, karakterler açıklanır, olaylar ve durumlar tanımlanır -veya yönü değiştirilir- bütün bunlar geleneğe bir zarar vermeden biçimsel yolla yapılır. Aynı şekilde, kelime sonlarında harf ya da hecelerin yutulduğu da görülür. Bu nedenle, birisi, bir "mit"in aynı kişiler tarafından veya hiç olmazsa aynı yakın grup içinde bulunanlar tarafından sunulan versiyonlarını yeterli aralıklarla kıyaslama olanağına sahip olmadıkça, herhangi bir etkinlikte kaydedilmiş olan bir versiyonun konumuyla ilgili çok fazla kesin bir şeyler söyleyemez. (1966:84-5)

Bu açıklamayla ilgili en dikkat çekici husus, Stanner'ın söze, benim yaptığım gibi, "bütün versiyonların bütün bölümlerinde bir tutarlılık" bir konsensüs (ortak görüş) olması gerektiği var-

sayımıyla başlamış olmasıdır. Fakat Strehlow'un orta Avustralya mitleriyle ilgili "Mit yaratan düşünce muhtemelen aborijin zekasının, özellikle daha ileri ve yaratıcı zekaya sahip olanların süregiden bir fonksiyonudur ki bu da az görülen bir şey değildir" görüşünü destekleyen bir fikre yönelmiştir. Kuzeyde "geleneklere sıkı sıkıya bağlılık" varken, "geleneklerin kendisi sürekli ilham kaynağı" olurken – insanlar sadece "eski zamanların ruhsal sermayesine bağlı yaşamazlar" (1966:85). Versiyonlar kişilere ve etkinliğe göre değişiklik gösterirler; bu değişiklikler karşısında "dinleyiciler diğerlerinin anlatılarını protesto amaçlı ya da itiraz etmek için çok ender olarak bölerler"; çünkü burada bunu yapabilmelerini sağlayacak bir kriter yoktur. Gerçekten de Bagre'de olduğu gibi hikaye öğesi çok baskın değilse, önemli temalar bile değişebilir, bu yüzden "standart öz veya çekirdek" akışkan veya hep-küçülen bir şey olarak görülebilir. Sadece bir noktada, mit yaratan düşünce ile "düşünce" veya "zeka"nın diğer halleri arasında kastedilen ayrım noktasında Stanner'in görüşünü düzeltip genişletmek isterim. Bana göre "mit varyasyonlarındaki değişmeler sorunu", bir mitin birçok sunumunda görülen yaratıcılık sorunu, sözel ve yazılı iletişim arasındaki farklarla bağlantılıdır; bu durum sadece Aborijinlerin bellekleri konusunda değil (yazı, depolama ve aktarmanın alternatif bir yoludur), aynı zamanda bizim yazılı modele dayanan tutarlı olmak'la ilgili ön-varsayımlarımız konusunda da ortaya çıkmıştır. Mit-yaratma gibi bir deyim kullanmanın öncelikle bir yön gösterme fonksiyonu vardır; bu yolla kastedilen belirgin özellikler sözlü iletişimin ürünleridir, bu da genellikle bilinen haliyle "düşünce tarzı" veya "düşünce yöntemleri" çağrışımı yapan bir olgudur. Bir başka şekilde söylersek, yazı bizim yaratıcı uğraşlarımızın formatını, bilgimizin şeklini, dünya görüşümüzü, ve onun içindeki faaliyetlerimizi değiştirmemizi sağlar.

Şimdi gelin Kunmanggur ya da Bagre gibi mitler eğer yazılmış olsalardı ne olurdu sorusuna bir bakalım. Bunlardan belli bir etkinlikte kaydedilmiş olan (ve konumu hakkında, Stanner'in dediği gibi, çok az şey söylenebilen) bir versiyon, diğerlerine kıyas teşkil edecek bir model oluşturmuştu. Bagre olayında, versiyon üretmenin arkası kesilmemişti, ancak bunlara şimdi sıklıkla benim "bunlar yazılı olsalardı" fikrimin zemininde bakılıyor:

Sadece bakılmıyor, kıyaslanıyor da; çünkü yazılı versiyonlar, hiçbir sözel versiyonda olmayan bir özellik yani doğruluk değeri taşır. Yazılı versiyon yanlış kaleme alınmış, yanlış aktarılmışolabilir, ama böyle değilse, o zaman doğruluk payını (kutsal kitapların dili olduğu için) daha yüksek statü sahibi bir sistem olmasından dolayı "yazı"ya bahşederek, şimdikilerin ataları tarafından söylenmiş ve daha eski olan bu versiyonlarla çağdaş sözel formlar arasındaki farkın, doğruluk ve yanlışlık bağlamında açıklanması gerekir.

Bu tartışmanın daha genel sonuçları, bizi, bilgi kökeni hakkındaki eksternalist (dışsalcı) görüşe karşıt olarak, aklın önceden-varolan yapısı hakkındaki ampirik-rasyonalist (deneyselci-akılcı) argümana götürür. Burası benim girmek istemediğim bir alandır. Tartışmanın şartları şu anki bağlamda kuşkulu değerde görülebilir ki bu da kesinlikle akılcılık (rasyonalizm) karşıtı olan maddecilik (materyalizm) ile çok az ilgilidir. Zeka teknolojisindeki değişmelerin önemini vurgulamak, zihinsel işlemlerin gerek bir araç olarak gerekse köken olarak bu adı geçen buluşlar üzerinde oynadığı rolü inkar anlamına gelmez, çünkü bu "teknoloji" kıyas gibi bazı özelliklere sahiptir.

İnsan etkileşiminde konuşma dilinin temel önemi herkes tarafından kabul edilir; Yazının da bazen etkilediği sanat ve yaşam düzleminde ise bu o kadar da takdir görmez, kişiden kişiye, kültürden kültüre göre değişir. Örneğin; bugün ben vaktimi, diğer günlerden farksız olarak, daktiloda yazı yazarak, gelen mektuplara cevap dikte ederek, gazete, kitap okuyarak, bir tezi inceleyerek ve notlar karalayarak geçirdim. Bu faaliyetlerin hepsi için okuma-yazma yeteneğine sahip olmak şart değil fakat çoğu için bu gereklidir. Bunlarda sözel konuşmalardan belirgin ölçüde farklı tür bir etkileşim söz konusudur. Bunların birçoğunda, ama dolaylı olarak ve "konuşma"ya kıyasla ister istemez daha fazla düşünce aksettiren, yazarlar veya okurlar gibi, başka aktörlere gerek vardır. Sözgelimi ben bir mektubu yazmadan önce bunu tasarlayabilirim, deyimleri değiştirebilirim, yırtıp atabilirim. Yaratıcılığın (ve algının) işlem ve bağlamı çok farklıdır. Gerçekten de, benim bütün faaliyetlerime eşlik eden bir iç ses eşliğinde eleştiriler yapıp bir kağıda dökerek sadece kendim için bir yorum yazabilirim. Fakat tekrar edelim; yazı yazma iş-

lemi, bir konuşmayı dikte ettirmek ve onu bir metin haline getirmek gibi daha tasarlanmış olarak yapılan bir faaliyettir. Hem düşünceyi doğrudan yansıtır hem de yapılacak şeylerin sırasını yeniden düzenlememe fırsat verir, bazı şeylerin anlamını kavramamı, bunları daha biçimsel olarak yorumlamamı kolaylaştırır. Biçim faaliyetleri kopyacılığa, tembelliğe yol açarken, bir taraftan da konuşmada kolaylıkla örtbas edilebilen "çelişkileri", "mantıksızlıkları", "tutarsızlıkları", kategorik belirsizlikleri vs. ortaya çıkararak alışılmış düşünce kabuğunu kırmaya yardımcı olurlar. Sonuçta, hem bilişsel olarak, hem de sosyolojik olarak "uygarlığı", kentlerin kültürünü destekleyen, yazı'dır.

NOTLAR

1. Yazının Tarihi Gelişimi

1*Ben birçok sözcük veya deyimi (örneğin, önem-taşımayan) tek tırnak içine alarak sanki sınırlanmış gibi kullanıyorum, bunun nedeni bunları sıradan bir konuşmanın dışında daha dar anlamda kullanıyor olmamdır. Bir örneği "önem-taşımayan" olarak tanımlarken, onun yaratıcısı ya da algılayıcısı için bir anlamı olmadığını kastetmiyorum; bu elbette onaylama veya başka duygu uyandırabilir ve çok farklı şekillerde yorumlanabilir. Benim anlam ve önem arasında yaptığım ayrım, Ekman'ın, belli jestleri (simgeleri) sözcüklerle belirtilebilen kesin ve genel anlamlar taşıyor olarak tanımlaması ile (1976) karşılığını bulmaktadır; ayrıca niyet, amaç ve anlayış kavramlarından biraz uzaklaşmayı da ifade etmektedir.

2* Leroi-Gourhan, bütün gerçek "piktografi"nin, çoğunlukla okur-yazar toplumlarla olan temaslardan sonraki dönemlerde ortaya çıkmış olduğunu söyler. Bu husus doğrudan veya yayılma etkisine bağlı olarak ortaya çıkmış olan birçok grafik sistem tarafından layıkıyla kabul gördü. Fakat Amerika'da, Mayalar'ın ve diğer toplumların başarıları, piktografların -piktogramlardan farklı olarak- daha önceki zamanlarda var olduğunu ortaya koymaktadır.

3* Bu tartışmanın İndus uygarlığı üzerindeki önemli uzantılarını görmek için, bakınız, Shangle 1985.

4* Bu pasajda ben Bühler'den (1898) derlenen genel pozisyonu kabullendim. Bir başka görüş daha var. Raymond Allchin, kişisel bir konuşmada, şöyle bir yorum yapıyor: "Brahmi yazısının Sami dilinden alınıp türetildiğini savunan görüşe karşıt olan çok güçlü bir tartışma vardır. Bu yazının tüm yapısı ve oluşturulma kavramı oldukça farklı ve benim görüşüme göre,

tamamen bağımsız bir yaratılışa sahip. Aramca yazıyı Hintçe yazıya (yani Kharoshti yazısı) uyarlamak için bir girişim yapıldığı dönemde Aramca yazının özelliği korunmuş ve yazıya olan hakimiyetini yüzyıllarca sürdürmüştür. Bu girişimde aynı zamanda görünür bir şekilde Brahmi yazısının etkisi olduğu açıktır; bu nedenle ben her zaman Brahmi yazısının Aramca yazının çıkışından çok daha önce orada var olduğuna inandım. Yakın zamanlara kadar ben, Brahmi yazısının, muhtemelen ikinci bin yılın ilk yarısında eski Harappa yazısının bölünmesiyle ortaya çıkan bağımsız bir Hint evrimi olduğu görüşüne dayanmaktaydım. Ama M.Ö. III. yüzyılın başlangıcından önceki döneme kadar tarihlendirilebilecek bir yazılı kayıt bulunamadığından bu sadece bir varsayım olmaktan öteye gidememektedir". Yunanca yazının da daha önceki tarihlerde Orta ve Güney Asya'nın bazı bölgelerinde kullanılmış olduğunu buna eklemek gerekir. Persepolis'te M.Ö. VI. yüzyılın sonu ile V. yüzyılın başına ait ve Pakistan'da Swat'ta M.Ö. II. yüzyıldaki Hint-Yunan döneminin öncesine ait yazılı kaynaklar bulunduğu bildirilmiştir (G. P. Carratelli, 1966, Orta Doğu'da, Doğu'da ve Batı'da bulunan Yunanca yazılı kayıtlar 16:31-6). Pakistan'ın kuzeybatısında Gandhara olarak bilinen bölge uzun yıllar Hint ve Akdeniz etkilerinin buluştuğu bir bölgeydi ve M.Ö. IV. yüzyılda İskender tarafından fethedilmeden önceki M.Ö. VI. ve V. yüzyıllarda İran'da Akameniş hanedanlığına bağlı idi.

3. Afrika, Yunanistan ve Sözel Şiirler

1* Afrika'daki sözlü anlatılarla ilgili bilgilerimizi büyük ölçüde arttıran, toplum tarafından hak ettiği ilgiyi görememiş basılı iki önemli çalışma serisi vardır. Bunlardan birisi İngilizce olarak, G. Lienhardt ve son W. Whiteley ve E.E Evans-Pritchard tarafından hazırlanan *Oxford Library of African Literature* ve Fransızca olarak E. de Dampierre'in hazırladığı *Classique Africains*'dir

2* Tamamen aynı olmasa da benzer bir görüş Adam Perry tarafından öne sürüldü, "Yugoslavya'daki okuma-yazma bilmeyen

kültür, okumuş kentli bir toplumla yan yana var olan kırsal, hatta orman toplumu denebilecek bir fenomendi" (1966:212).

3* Yayınlanmamış incelemelerinde R. Beye (1958) ve J. H. N. Austin (1965) İlyada ve Odysseia'deki konu sıralama tarzının bilgilendirme prensibi yönünden önemini tartışırlar.

4* A. Parry, "uzun destanların anıtsal olma amacına, formun değişmezliğini (örneğin yazı) oluşturan her şey büyük destek vermiştir" diyen Whitman'ın, ve "alfabe, hexametrik (altı ayaklı dizelerden oluşan) şiirlerin kaydedilebilmesi için kabullenilmiştir" (s.215) diyen Wade-Gery'nin sözlerini aktarıyor.

5* Okuma-yazmanın kuzey Gana'daki okur-yazar olmayan komşu bölge üzerindeki etkilerini, Bagre vakasında herhangi bir edebi etkinin kanıtına rastlamasam da, burada tartışmaya açtım.

6* Kullanılan *kubris* terimi sadece Ülkenin Kanunları'nı değil, aynı zamanda bu kanunların üzerine yazılmış olduğu, bilinmeyen malzemeyi de işaret ediyor gibidir. Bu kelime daha sonra, Roma "tabula"larında olduğu gibi ona paralel bir gelişme denebilecek şekilde, her tür resmi kamu evrakları anlamında kullanılmaya başlanmıştı.

4. Sözel Kompozisyon ve Sözel Aktarım: Veda'lar Vakası

1* Ayrıntıların doğruluğuna çok önem verilirdi ve belli bir Şaman ilahisi söylenirken yapılacak en küçük bir hata anlatıcıları delirtmeye yetiyordu (Staal 1961:34).

2* Farklı bir görüş için, bkz.

3* Bkz. Örneğin, Staal'ın Vedantaparibhaşa'dan alıntıladığı metin: "Ve böylece yaratılışın başlangiç döneminde, Parameşvara, farklı olan bir Veda değil daha önceki yaratılışta var olan Veda sekansı ile aynı sekansta Veda'yı yarattı" (Staal 1961:1).

4* Budistler ve Jainler ayrıca kutsal kitap yazılarının ezber-

lenmesine de büyük önem verdiler, ama bir metnin kopyalanması eylemi de (metin heretik bile olsa) iyi bir eylem olarak görülüyordu

5. İslam Yazısının Sözel Kültürlere Etkisi

1* Diğer bazı özellikler İslamiyet'le bağlantılıdır – babadan oğula geçen sandaletlere verilen önem, ve bir grubun Türk terlikleri giymesine getirilen yasaklama – İslamiyet kültürüne karşıt olarak birinin rolünü tanımlama.

2* Bölgede İslamiyet'in önemi, 1969 yılında Germaine Dieterlen ve Jean Rouch tarafından yapılan ve Dogon *sigi* törenlerini gösteren enfes bir filmde ortaya kondu. Son sahnede arka planda cami yer alırken ön planda yılan maskeleri görünüyordu.

3* Çalışmalarımda benimle işbirliği yapan J. A. Braimah, Şubat 1983'te Kpembe reisliğine seçildi ve Yagbumwura yani Gonja'ların en yüksek yöneticisi oldu.

4* Gonja'daki hakim sınıfın dinsel statüsü bana göre pek yarar sağlamayan bir tartışma konusudur. Onlara kısmen Müslüman demek belki daha doğru olacaktır fakat son yıllardaki dikkat çekici bir istisna dışında, hala okur-yazar olmayanlar sıralamasında yer almaktadırlar.

5* İfa kehanetleri üzerine yapılan iki çalışmayla ilgili olarak Morton Williams (1966:407) şöyle yorum yapar: "Onaltı sütün halindeki *odu* işaretler dizisi, Yakın Doğu'nun antik dönemindeki fal bakma sisteminde kullanılan işaretlerle aynıdır. Aynı işlemler Ortaçağ Avrupasında yıldız falcılığı şekline dönüşene kadar ve ondan sonra da devam etmiştir (bkz. örneğin, Franz Hartmann'ın *The Principals of Astrological Geomancy: the Art of Divining by Punctuation According to Cornelius Agrippa and Others, London, 1889 and 1913.* Bu falcılık Araplar tarafından da kabullenilmişti ve birçok yazar, sadece Batı Afrika'daki İfa ve onunla bağlantılı falcılıkların değil, Madagaskar'daki Siki-

di kehanetlerinin de, Araplar'ın Müslüman Afrika'ya yaymış oldukları aynı sistemin varyasyonları şeklinde yöresel olarak geliştiğini tahmin etmekteydiler... İfa Kehanetleri temel prosedürlerinin Arap kökenli olduğunun belirtileri, İfa sözcüğü içinde yer alır, bu sözcük Arapça *al fa'l* ve *af'ul* (kuş falı) veya muhtemelen Yoruba telaffuzunda Orunmila olarak söylenen Arapçadaki *al-rami* (remil)..."kum falı" sözcüklerinden türetilmiş olabilir."

**Astrolojik Falcılığın Prensipleri: Cornelius Agrippa ve Diğerlerine göre Noktalama İşaretlerinden Kehanet Sanatı, Londra, 1889 ve 1913*

6* Bu görüşü, 1957, 1961 ve 1975'te daha geniş olarak başka yerlerde de tartışmıştım.

7* Kpembe'deki Tuluwe reislerinin Ağustos 1894'teki katılımları Tuluwe için (Braimah ve Goody 1967:132), Kong savaşına ve Samory güçlerinin istilasına yol açan olaylar ise Kpembe için birer örnektir.

8* Wa, Dagomba, Nanumba, Asante, Banda ve Bouna

8. Sözel ve Okur-Yazar Kültürlerde Bellek ve Öğrenme: Bagre'lerin Tekrarlanması

1* Bu tartışmalar Cole ve Scribner tarafından gözden geçirildi (1977), onlara sözlü ve yazılı yardımları için minnettarım.

2* Bkz. M. Gilbert, *Jewish History Atlas,* London, 1969; E. E. Evans-Pritchard, *The Nuer*, Oxford, 1940.

3* Bagre'nin belli genel entelektüel tartışmalar içinde yer alması çabalarında benimle işbirliği yapan pek çok kişiye ve araştırmayı destekleyen kuruluşlara minnettarım. Bunlar arasında en başta S. W. D. K. Gandah geliyor, onunla uzun yıllar boyunca Begreler'in çeşitli versiyonlarına yönelik verileri toplama, tercüme etme ve not tutma gibi zorlu ve sabır isteyen işler üzerinde çalıştık. Hemen belirtmem gereken gönül borçla-

rım da, sırayla Mart'tan Haziran'a ve Haziran'dan Eylül 1975'e kadar bana gösterdikleri konukseverlik ve yardımlarından dolayı Ecole des Hautes études en Sciences Sociales için ve Van Leer Vakfı içindir. Afrika'daki sözel "edebiyat" konusunda Paris CNRS'den Pierre Smith ile yaptığım konuşmalar için müteşekkirim; psikolojik yönden diğer Van Leer Üyeleri'ne, M. Cole, R. Case, D. Olson ve W. Rohwer, Jnr.'a teşekkür ederim. Bu bölümün tekrar-okunmasında ve Finnegan'ın *Oral Literature in Afrika* adlı kitabındaki bu soruların yeniden tartışılması sırasında, yazarın burada olabilecek itirazların pek çoğunu önceden tahmin etmiş olduğunu gördüm; yazar burada sözel kompozisyonun esnekliğini takdir ediyor ve "tam olarak kopyalanıp öğrenilecek şekilde bunun doğru olan versiyonuna" yazının varlığı ile gidilebileceğini gözlemliyor (1970:106-7). İfa dörtlüklerinde olduğu gibi, versiyonların tam doğru söylenmesi için yapılan baskıya rağmen, görülen değişiklikler dikkat çekici ölçüdedir (Bascom 1969).

**Afrika'da Sözel Edebiyat*

9. Yazı ve Biçimsel Faaliyetler: Vai'ler Arasında Bir Durum Çalışması

1* Bu makale Michael Cole ve Sylvia Scribner ile birlikte yazıldı. Bunun dayandığı araştırma çalışmaları Ford Vakfı tarafından Scribner ve Cole'a yapılan bağış ile Kudüs Van Leer Vakfı'nın Goody ve Cole'a sağladığı Burslar sayesinde gerçekleşmiştir. Bu makalenin oluşmasına kaynak teşkil eden söyleşilerin yapılmasını sağlayan Mohamed Nyei'ye şükranlarımızı sunarız.

2* E. N. Goody, *Contexts of Kinship,* Cambridge, 1972.

3* Vai dilindekji kelime *k?npin,* İngilizcedeki "company" kelimesinden türemiştir ve Batı Afrika'daki "gönüllü" veya akraba-olmayan dernekler için yaygın olarak kullanılan bir terimdir. Bkz. P. Hill, *The Migrant Cocoa-Farmers of Southern Ghana, a study in rural capitalism*, Cambridge, 1970.

**Güney Gana'da Göçmen Kakao Üreticileri, kırsal kapitalizm üzerine bir çalışma, Cambridge, 1970*

4* Yerel uygulamanın kısa bir tanımı için, Jack Goody ve I.Wilkis'in *Literacy in Traditional Societies* (haz. J. Goody), Cambridge, 1968, eserindeki makalelere bakınız.

**Geleneksel Toplumlarda Okuma-yazma, J. Goody, 1968*

5* Vai yazısının eski tarihi için Koelle (1854) tarafından yapılan çalışmaya bakınız. Bu yazının kullanımı ve öğretimiyle ilgili hali hazırdaki uygulamalar M. Smith tarafından incelenmekteydi, kendisine bu makaleyi hazırlarken bize yardımcı olan eleştirileri için teşekkür ederiz.

6* Saha notları, Haziran 1975.

7* Liberya'da para birimi olarak, bu kitapların yayımlanmış olduğu yıllar dahil, uzun yıllardır Dolar kullanılıyordu. Ama Sonie'nin ilk iş hayatına girdiği yıllarda ortak para birimi olarak sterlin kullanılmaktaydı ve komşu Sierra Leone'de bunun kullanımı daha uzun bir süre devem etti.

8* İngilizce konuşan Vailer için "klan" olarak bilinen kavram, bölgesel bir birimdir, "aşiret"lerin bir alt bölümüdür.

9* LoDagaalar arasındaki cenaze bağışlarıyla ilgili çalışmalar, J. Goody'nin, *Death, Properties and Ancestors*, Stanford Üniversitesi Yayınları, 1962, eserinde anlatılmıştır; aynı insanların Bagre derneğine yaptıkları bağışlarla ilgili çalışmalar ise J. Goody'nin, *The Myth of the Bagre*, Oxford, 1972, eserinde bulunabilir. Ayrıca yukardaki 6. başlığa bakınız.

**Ölüm, Mülk ve Atalar, J. Goody, 1962 -*

**Bagre Destanı, J. Goody, 1972*

10* Vai okur-yazarlığı ile ilgili diğer faaliyetlerin kısa açıklamaları için bkz. Scribner ve Cole 1976.

11. Dil ve Yazı

1* Steven Levinson'ın bana işaret ettiği gibi, cümlenin karmaşıklığını tanımlamak kolay değildir, işin gerçeği, bu gözlemle Portnoy'un gözlemi arasındaki tutarsızlığın arkasında yatmaktadır. Ancak her ikisi de bana göre uzlaştırılabilir. Buradaki mesele, değişkenlerin tanımlarının daha uygun şekilde yapılması meselesidir.

2* Cümleler ender olarak havada asılı kalır. Elbette, yazı dilinde, sözlüklerde olduğu gibi, sözcük birimleri (özellikle isimler) cümlenin bağlamından sistematik olarak çıkartılır.

3* Bourdieau'nün "kural" kavramıyla ilgili eleştirisi (1977) bu konuyla bağlantılıdır.

4* Taiwan'da halen kullanılan ilginç bir logografik yazı tipi, okuma zorluğu bir yana bırakılacak olursa, onun ne kadar güçlü etkileri olduğunu göstermektedir. Bu ada ülkesinde yerli halkın kullandığı yerel dillerin yanısıra herkes tarafından ortaklaşa okunup-yazılmayan çeşitli Çince diller de kullanılmaktadır. Televizyon programları çoğunlukla hangi dili konuştuklarına bakılmaksızın herkesin okuyabildiği Çince altyazılarla verilmektedir. Çince yazı karakterleri *(kanji)*, eş-seslilerin fazla oluşundan dolayı sorunlu olan hecesel yazıdaki *(kana)* anlam belirsizliklerini halledecek şekilde Japoncada geniş ölçüde kullanılmıştır.

5* Okuma-yazma'nın, bir yakıştırma olarak değil, gerçekten bir başarı kriteri olarak kurumsallaşmış olabileceği (ve bir anlamda kurumsallaşmış olduğu) söylenebilir. Fakat aslında, bu başarıda aile koşulları önemli rol oynar ve bu da kesin bir "statüko"nun belirlenmesine engel olur..

KAYNAKÇA

Adams, R. McC. 1966. *The Evolution of Urban Society.* Şikago

Akinnaso, F. N. 1981: The consequences of literacy in pragmatic and theoratical persoectives.

Anthropology and Education Quarterly 12:163-200

1982. On the differences between spoken and written language. *Language and Speech*

25:97-125

Albright, W. F. 1949. *The Archaeology of Palestine.* Londra

Alleton, V. 1978. La transcription alphabetique de chinois: forme et pédagogie du pinyin en

Republic Populaire de Chine. *Cahiers de Linguistique d'Orientalisme et de Slavistique,*

Univ. De Provence 10:9-21

Ba, A. H. ve Dieterlen, G. 1961. *Koumen: texte initiatique de pasteurs peul.* Paris

Ba, A. H. ve Kesteloot, L. (haz.) 1969. *Kaidara.* Paris

Ba, A. H. 1974. *L'eclat de la grande étoile suivi du Bain rituel.* Paris

Baines, J. 1983. Literacy and ancient Egyptian society. *Man* N.S. 18:572-99

Bartlett, F.C. 1932. *Remembering.* Cambridge

Bascom, W. 1969. *Ifa Divinition: communication between gods and men.* Bloomington,

Indiana

Bernstein, B. 1964. Elaborated and restricted modes: their social origins and some

consequences. J. Gumpertz ve D. Hymes (editörler), *The Ethnography of*

Communication, American Anthropologist, 66:6, md.2

Biebuyck, D. ve Matenee, K. C. (haz.) 1971. *The Mwindo Epic. from the Banyanga,*

Kongo Cumhuriyeti (ilk baskı 1969). Berkeley, California

Binger, L. G. 1982. *Du Niger au Golfe de Guinée: par le pays de de Kong et le Mossi.* Paris

Bloch, M. (haz.) 1975. *Political Language and Oratory in Traditional Society*. Londra

Bloomfield, L. 1933. *Language*. New York

Boas, F. 1927. *Primitive Art*. Oslo

Boelaert, E. 1949. Nsong'a Lianga, l'épopée nationale des Nkundo. *Aequatoria* 12:2-7

1957. Lianja-verhalen, I. Ekɔfɔ-versie. *Annales de Musée Royal du Congo Belge*,

cilt 17

1958. Lianja-verhalen, II. De voorouders van Lianja. *Annales de Musée Royal du*

Congo Belge, cilt 19

Bogin, M. 1976. *The Women Troubadors*. New York

Bottero, J. 1977. Les noms de Marduk, l'écriture et la 'logique' en Mésopotamie ancienne. *Ancient*

Near Eastern Studies in Memory of J. J. Finkelstein, Connecticut Sanat ve Bilimler Akademisi,

Memoir 19, 5-27

1982. Le 'Code' de Hammu-rabi. Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa 12:409-44

Boulding, K. E. 1961. *The Image*. Ann Arbor, Mich.

Bourdieu, P. 1977. *Outline of a Theory of Practise* (çeviri R. Nice). Cambridge

Boyer, P. 1983. Barricades mysterieuses et piége a pensée: introduction a l'analyse des epopées fang,

'*mvet ekan'*. Doktora tezi, Paris Üniversitesi, X

Braimah, J. A. *Gonja Drums*. Gana Dilleri Bürosu, Accra

Braimah, J. A. ve Goody, J. 1967. *Salaga: the struggle for power*. Londra

Brice, W. C. ve Grumach, E. 1962. Studies in the structure of som ancient scripts: the writing system

of Proto-Elamite Account Tablets of Susa. *Bulletin of John Rylands Library* 45:15-57

Brough, J. 1953. Some Indian theories of meaning. *Trans. Philol. Soc.* 161-76

Brown, P. ve Fraser, C. 1978. Nominal and verbal language styles. Ms. Social and Political Sciences Committee, Cambridge Üniversitesi

Brown, R. W. 1958. *Words and Things.* Glencoe, Ill.

Bruner, J. S. 1966. *Studies in Cognitive Growth.* New York

1974. *Beyond the Information Given: studies in the psychology of knowing.* Londra

Bryden, M. P: ve Allard, F. 1974. Dischotic listening and the development of linguistic processes. M. Kinsbourne (haz.), *Hemispheric Asymmetry of Function.* Londra

Bühler, J.G. 1898. *On the Origin of the Brahma Alphabet* (ikinci baskı, Strazburg)

Bushnell, P. P. 1930. *An Analytic Contrast of Oral with Written English.* Bureau of Publications, Teachers College. Columbia Üniversitesi

Butel, P. ve Mandon, G. 1977. Alphabétisation et scholarisation en Aquitaine au XVIIIe et au débu du XIXe siécle. F: Furet ve J. Ouzouf, *Lire et Ecrir.* Paris

Camara, S. 1976. *Gens de la parole; essai sur la condition et le rolé de griots dans la société Malinké.* Paris

Carpenter, E. 1973. *Oh, What a Blow that Phantom gave Me*! New York

Carpenter, R. 1933. The antiquity of the Greek alphabet. *AmJ. Arch.* 37:8-29

Carraher, T. ve D. 1981. *Do Piagetian stages describe the reasoning of unschooled children? The Quarterly Newsletter of the Laboratory of Comparative Human Cognition* 3:61-68

Chadwick, H. M. 1912. *The Heroic Age.* Cambridge

Chadwick, H. M ve N. K.. 1932-40. *The Growth of Literature*, 3 cilt. Cambridge

Chadwick, J. 1976. *The Mycenaean World.* Cambridge

Chafe, W. 1980. The deployment of consciousness in the production of a narrative. W. L. Chafe (haz.), *The Pear Stories: cognitive, cultural, and linguistic aspects of narrative production.*

Norwood, New Jersey

Chomsky, N. 1968. *Language and Mind*. New York

1970. Phonology and reading. H. Levin ve J. P. Williams (haz.), *Basic Studies in Reading*. New York

Chomsky, N. ve Halle, M. 1968. *The sound Pattern of English*. New York

Clanchy, M. T. 1979. *From Memory to Written Record*. Londra

Clark, J. G. D. 1977. *World Prehistory* (üçüncü baskı). Cambridge

Clark, J. P. 1977. *The Ozidi saga: collected and translated from the Ijo of Okabou Ojobolo*. Ibadan

Clére, J. J. 1938. Acrostiches et mots croisés des Anciennes Egyptiens. *Chronique d'Egypte* 25:33-58

Cohen, G. 1973. Hemispheric differences in serial versus paralel processing. *J. Experimental*

Psychology 97:349-56

Coldstream, J. N. 1977. *Geometric Greece*. Londra

Cole, M. ve Scribner, S. 1974. *Culture and Thought*. New York

1977. Cross-cultural studies in memory and cognition. R. V. Kail, Jnr. ve J. W. Hagen (haz.),

Perspectives on the Development of Memory and Cognition. Hillsdale, New Jersey

Compére, M-M. 1977. Ecole et alphabétisation En Languedoc aux XVIIe et XVIIe siécle. F. Furet ve

J. Ouzouf, *Lire et Ecrire*. Paris

Coupez, A. ve Kamanzi,T. 1970. *Litérature de Cour au Rwanda*. Oxford

Cox, M. 1893. *Cinderella* (Folklore Society Monograph serisi, No. 31). Londra

Cross, F. M. 1967. The origin and early evolution of the alphabet. *Eretz-Israel* 8:8-24

1974. Leaves from an epigraphist's notebook: the oldest Phoenician inscription from the Western

Mediterranean. *The Catholic Biblical Quarterly* 36:490-3

Crystal, D. ve Davy, D. 1969. *Investigating English Style*. Londra

Dasen, P. R. 1972. Cross-cultural Piagetian research: a summary. *J. Cross-cultural Psychol.* 3:29-39

Debray, R. 1980. *Le Scribe: génése du politique.* Paris

Demsky, A. 1977. A proto-Canaanite Abecedary dating from the Period of the Judges and its implications fort he history of the alphabet. *Tel Aviv* 4:14-27

De Dampierre, E. (haz) 1953-, *Classiques Africains.* Paris

De Rop, A. 1964. Lianja, l'épopée des Mɔngɔ . *Academie Royale des Sciences d'Outremer* 30:1

De Saussure, F. 1960. *Course in General Linguistics.* Londra (ilk Fransızca baskı 1916)

Devito, J. A. 1965. Comprehension factors in oral and written discourse of skilled communicators.

Speech Monographs 32:124-8

1967. Levels of abstraction in spoken and written English. *J. of Communication* 17:354-61

Dewdney, S. 1975. *Scrolls of the southern Ojibway.* Toronto

Diringer, D. 1948. *The Alphabet, a Key to the History of Mankind.* Londra 1962. Writing. Londra

Djilas, M. 1957. *The New Class: an analysis of the Communist system.* Londra

Drieman, G. H. J. 1962. Differences between written and spoken language. *Acta Psychologia* 20:36-

57, 78-100

Driver, G. R. 1948. *Semitic Writing.* Londra

Douglas, M. 1966. *Purity and Danger.* Londra

Dumestre, G. ve Kesteloot, L. 1975: *La Prise de Dionkoloni.* Paris

Dupuis, J. 1824. *Journal of a Residence in Ashantee.* Londra

Dow, S. 1956. Review of works on Homer. Classical Weekly 49:116-9

Ebin, V. 1978. *The Aowin priestesses: vessels of the gods.* Doktora tezi, Cambridge Üniversitesi

Ekmann, P. 1976. Movements with precise meanings. *J. of Communication* 26:14-16

Erbs, A. 1975. *Aproche de la religion des Birifor.* Paris

Evans-Pritchard, E. E. 1937. *Magic, Witchcraft and Oracles among the Azande.* Oxford

1940. *The Nuer*. Oxford

Fairservis Jnr, W. A. 1983. The script of the Indus Valley civilization. *Scientific American* 248:44-52

Falk, D. 1984. The petrified brain. *Natural History* 93:36-9

Fallers, L. A. (tarihsiz) *Bantu Bureaucracy*. Cambridge

Febvre, L. ve Martin, H. J. 1958. *L'Apparition du livre*. Paris

Fielding, G. ve Coope, E. 1976. *Medium of communication, orientation to interaction, and conversational style*. (British Psychological Society, Social Psychology Section'da sunulan rapor)

Finnegan, R. 1970. *Oral Literature in Africa*. Oxford

1973. The Great Divide. R. Finnegan ve R. Horton (haz.) *Modes of Thought*. Londra

1977. *Oral Poetry: its nature, significance and social context*. Cambridge

Flint, M. S. 1954. *Revised Eskimo Grammar Book* (Canadian Eastern Arctic) (orijinal baskısı E. J. Peck, *Grammar Book*, Little Whale River, 1883). Toronto

Fox, J. A. ve Justason, J. S. 1985. Evidence for the languages of the Classic Maya. L. Campbell ve J. S. Justeson (haz.), *Phoneticism in Mayan Hieroglyphic Writing*. Albany, New York

Gagné, R. C. 1960. On the importance of the phonemic principle in the design of an orthography. *Arctic* 13, yeni baskı R. C. Gagné, *Tentative Standard Orthography for Canadian Eskimos*, Welfare Division, Ministry of Northern Affairs and National Resources. Ottawa (1961)

Gardiner, A. H. 1916. The Egyptian origin of the Semitic alphabet. *Journal of Egyptian Archeology* 3:1-16

1947. *Ancient Egyptian Onamastica*. Londra

Gelb, I. J. 1952. *A Study of Writing*. Şikago (göz. geç. baskı 1963)

1974. Writing, forms of *Encyclopaedia Britannica*, cilt 19 (onbeşinci baskı). Şikago

Geliner, E. 1978. Notes towards a theory of ideology.

L'Homme 18:69-82

Gibson, E. J., Gibson, J. J., Pick, A. D. ve Osser, H. 1962. A developmental study of the discrimination of letter-like forms. *J. Comp. and Phys. Psych.* 55:897-906

Gibson, J. W. ve arkadaşları. 1966. A quantitative analysis of differences and similarities in written and spoken messages. *Speech Monographs* 33:444-51

Gilbert, M. 1969. *Jewish History Atlas*. Londra

Glick, J. 1975. Cognitive development in cross-cultural perspective. F. D. Horowitz (haz.), *Review of Child Development Research,* 4. Şikago

Gluckman, M. 1944. The logic of African science and witchcraft. *J. Rhodes Livingstone Inst.* 1:61-71

1949-50. Social beliefs and individual thinking in primitive society. *Memoirs and Proceedings of Manchester Literary and Philosophic Society* 91:73-98

1955. *The Judicial Process among the Barotse of Northern Rhodesia*. Manchester

Gombrich, E. H. J. 1968. *Art and Illusion: a study in thr psychology of pictorial art* (üçüncü baskı). Londra

Goody, E. N. 1972. *Contexts of Kinship*. Cambridge

1978. Towards a theory of questions. E. N. Goody (haz.) *Questions and Politeness: strategies in social interaction*. Cambridge

Goody, J. 1954. The Ethnography of the northern territories of the Gold Coast, West of the White Volta. Colonial Office, Londra (teksir)

1957. Anomie in Ashanti? *Africa* 27:356-365

1961. Religion and rituel: the definitional problem. *British Journal of Sociology* 12:142-163

1962. *Death, Property and the Ancestors*. Stanford

1964. The Mande and the Akan Hinterland. J. Vantina ve arkadaşları (haz.), *The Historian in Tropical Africa*. Londra

1968a. Time: social organization. International *Encyclopaedia of the Social Sciences*, cilt 16. New York

1968b. *Literacy in Traditional Societies*. Cambridge

1970. Marriage policy and incorporation in northern Ghana. R. Cohen ve J. Middleton (haz.),

From Tribe to Nation in Africa, san Fransisco. Tekrar basımı J. Goody, *Comparative Studies*

in Kinship. Stanford, 1969

1971a. *Technology, Tradition and the State in Africa*. Londra

1971b. The impact of Islamic writing on the oral cultures of West Africa. *Cah. D'Et. Afr*. 11:455- 66

1972. *The Myth of the Bagre*. Oxford

1975. Religion, social change and the sociology of conversion. J. Goody (haz.), *Changing Social*

structure in Ghana. Londra

1977a. Tradizione orale e ricostruzione del passato nel Ghana del Nord. *Quaderni Storici* 35:481-92

1977b. *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge

1977c. Memoire et apprentissage dans les sociétés avec et sans écriture: la transmission du Bagré,

L'Homme 17:29-52

1980a. Rice burning and the Green Revolution in northern Ghana. *J. Dev. Studies* 16:136-155

1980b. Thought and writing. E. Gellner (haz.), *Soviet and Western Anthropology*. Londra

1982. *Cooking, Cuisine and Class*. Cambridge

1986a. *The Logic of Writing and the Organization of Society*. Cambridge

1986b. Religion, writing and revolt in Bahaia. Visible Language 20:316-43

Goody, J. ve Duly, C. 1981. Studies in the Use of Computers in Social Anthropology (S.S.R.C.'ye verilen rapor)

Goody, J. ve Gandah, S.W.D.K. (haz.) 1981. *Une Récitation de Bagré*. Paris

Goody, J. ve Watt, I. P. 1963. The consequences of literacy. Comparative Studies in Society and

History. 5:304-45. Tekrar basım J. Goody (haz.), 1968, *Literacy in Traditional Societies*.

Cambridge

Gordon, E. I. 1959. *Sumerian Proverbs: glimpses of everyday life in Ancient Mesopotamia.*

Philadelphia

Gough, K. 1968. Implications of literacy in traditional China and India. J. Goody (haz.), *Literacy in*

Traditional Societies. Cambridge

Gower, E. 1973. *The Complete Plain Words* (göz. geç. B. Fraser, ikinci baskı). H.M.S.O., Londra

Gray, J. 1964. *The Canaanites*. Londra

Green, J. R. 1958. A comparison of oral and written language; a quantitative analysis of the structure and vocabulary of a group of college students. doktora tezi, New York Üniversitesi

Green, M. W. 1981. The construction and implementation of the cunei-form writing system . *Visible*

Language 15:345-72

Greenfield, P. M. 1972. Oral or written language: the consequences for cognitive development in

Africa, the United States and England. *Language and Speech* 15:169-78

Greenfield, P. M., Reich, L. C. ve Olver, R. R. 1966. On culture and equivalence. II. J. S. Bruner ve diğerleri (haz.), *Studies in Cognitive Growth*. New York

Greimas, A. J. 1966. *Sémantique structurale*. Paris

Griaule, M. 1965. *Conversations with Ogotemméli: an introduction to Dogon religious ideas.*

(Fransızca baskısı 1948) Londra

Gruner, C. R. ve arkadaşları. 1967. A quantitative analysis of selected characteristics of oral and written vocabularies. *J. of Communication* 17:152-8

Gurney, O. R. 1952. *The Hittites*. Londra

Hainsworth, J. B. 1970. The criticism of an oral Homer. *J. Hellenic Studies* 90:90-80

Hammel, E. A. 1972. *The Myth of Structural Analysis: Levi-Strauss and the Three Bears*. Reading,

Mass.

Hartman, F. 1889. *The Principals of Astrological Geomancy: the art of divining by punctuation*

according to Cornelius Agrippa and others. Londra

Hatta, T. 1977. Recognition of Japanese *Kanji* in the left and right visual fields. *Neuropsychologia* 15:685-8

1981. Differential processing of Kanji and Kana stimuli in Japanese people: some implications from Stroop-test results. *Neuropsychologia* 19:87-94

Havelock, E. A. 1963. *Preface to Plato*. Cambridge, Mass

1973. *Prologue to Greek Literacy*, Lectures in Memory of Louise Taft Semple. University of Cincinnati Classical Studies, cilt 2. Cincinnati

1976. *Origins of Western Literacy*. Monograph series, No.14 The Ontario Institute for Studies in Education

Hawkins, J. A. 1979. The origin and dissemination of writing in Western Asia. P. R. S. Moorey (haz.), *Origins of Civilization*, s. 128-66. Oxford

Hill, P. 1970. *The Migrant Cocoa-Farmers of Southern Ghana, a study in rural capitalizm*. Cambridge

Hiskett, M. 1957. Material relating to the state of learning among the Fulani before their Jihad. *Bull.* S.O.A.S. 19:550-78

Hockett, C. F. 1960. The origin of speech. *Sci. Am.* 203:88-106

Hodgkin, T. 1966. The Islamic literary tradition in Ghana. I. M. Lewis (haz.), *Islam in Tropical Africa*. Londra

Horton, R. 1967. African traditional thought and western science. *Africa* 37:50-71, 155-187

Huddleston, R. D. 1971. *The Sentence in Written English*. Cambridge

Hunter, I. M. L. 1985. Lengthy verbatim recall: the role of text. A. Ellis (haz.), *Progress in the Psychology of Language*, cilt 1. Erlbaum Associates, Londra

Innes, G. 1973. Stability and change in griots' narrations. *African Language Studies* 14:105-18

Innıs, H. 1950. *Empire and Communication*. Oxford

1951. *The Bias of Communication*. Toronto

James, T. G. H. 1979. *An Introduction to Ancient Egypt* (göz.

geç. baskı). Londra

Jeffrey, L. H. 1961. *The Local Script of Archaic greece: a study of the origin of the Grek alphabet and its development from the eight to the fifth centuries BC*. Oxford

Jeorger, M. 1977. L'alphabétisation dans l'ancien diocése de Rouen au XVIIe et au XVIIIe siécles. F. Furet ve J. Ouzof (haz.), *Lire et Ecrire*. Paris

Jevons, F.R. 1870. *Elementary Lessons in Logic: deductive and inductive*. Londra

Johnson-Laird, P. 1983. *Mental Models*. Londra

Jones, D. 1943. *Differences between spoken and written language. Journal of Education* 70:207-8

1957. *The History and the meaning of the Term 'Phoneme'*. Int. Phonetic Ass., Londra

Joos, M. 1962. The five clocks. *International J. of American Linguistics*, Monograph No. 28

Kaufman, E. L., Lord, M. W., Reese, T. W. Ve Volkman, J. 1949. The discrimination of visual number. *Am. J. Psych*. 62:498-525

Kaump, E. A. 1940. An analysis of the structural differences between oral and written language of one hundred secondary school students. Yayımlanmamış doktora tezi, Wisconsin Üniversitesi

Kay, P. 1977. Language evolution and speech style. B. G. Blount ve M. Sanchez (haz.), *Sociocultural Dimensions of Language Change*. New York

Keith, A. 1948. *A New Theory of Human Evolution*. Londra

Kinnier Wilson, J. V. 1974. *Indo-sumerian: a new approach to the problems of the Indus script.* Oxford

Kirk, G. 1962. *The Songs of Homer*. Cambridge

Koelle, S. W. 1854. *Outline of a Grammar of the Vai Language, together with a Vai-English vocabulary and an account of the Vai mode of syllabic writing*. Londra

Kramer, F. W. 1970. *Literature among the Cuna Indians*. Göteborg

Kramer, S. N. 1956. *From the Tablets of Sumer*. Indian Hills, Colorado

Kuhn, T. 1962. *The Structure of Scientific Revolutions*. Şikago

Labov, W. 1970. The logic of non-standard English. F. Williams (haz.), *Language and Poverty*.
Şikago

Labouret, H. 1932. *Les Tribus du rameau Lobi*. Paris

Lavelle, L. 1947. *La Parole et l'écriture*. Paris

Leach, E. 1976. *Culture and Communication: the logic by which symbols are constructed*. Cambridge

Le Brun, A. ve Vallat, F. 1978. L'origine de l'écriture à Suse. *Cahiers de la délégation archéologique*
francais en Iran 8:15-18

Lenneberg, F. H. 1953. Cognition in ethnolinguistics. *Language* 29:463-71. Tekrar basım P. Adams
(haz.), *Language in Thinking* (Penguin Modern Psychology Readings), 1972. Londra

Leroi-Gourhan, A. 1964. *Le Geste et la parole*. Paris

Lévi-Strauss, C. 1964. *Le Cru et le cuit*. Paris
1965. Le triangle culinaire. L'Arc 26:17-29. İngilizce tercüme P. Brooks, *Partisan Review* 1966.
33:586-95

Levin, H. ve arkadaşları. 1981. The formality of the Latinate lexicon in English. *Language and Speech*
24:161-71

Levtzion, N. 1966. Early nineteenth century Arabic manuscripts from Kumasi. *Transactions of the*
Historical Society of Ghana 8:99-119

Levy, J. ve Trevarthen , C. 1976. Metacontrol of hemispheric function in human split-brain patients.
J. Exp. Psychol.: Human, Perception, Performance 2:299-312

Lévy-Bruhl, L. 1910. *Les Fonctions mentales dans les sociétés inférieures*. (İngilizce tercüme. 1926).
Paris

Lewis, I. M. 1966. Introduction. I. M. Lewis (haz.), *Islam in Tropical Africa*. Londra

Lieberman, P. ve arkadaşları. (1972). *The Speech of Primates*. Lahey

Lieberman, S. J. 1980. Of clay pebbles, hollow clay balls, ve yazı: a Sumerian view. *Am. J. Arch* 84:339-58

Lienhardt, G., Whiteley, W. Ve Evans-Pritchard, E.E. (haz.), *Oxford Library of African literature*. Oxford

Lloyd, G. E. R. 1966. *Polarity and Analogie*. Cambridge

1979. *Magic, reason and Experience: studies in the origins and development of Grek science*. Cambridge

Lord, A. B. 1960. *The Singer of Tales*. Cambridge, Mass.

1967. The influence of a fixed text. *To Honor Roman Jakobson*, cilt 2 (Janua Linguarum, Series Maior, 32). Paris ve Lahey

Lord, A. B. (haz.) 1974. the wedding of Smailagic Meho, Avdo Mededovic, Serbocroatian *Heroic Songs Collected by Milman Parry*, cilt 3. Cambridge, Mass.

Luria, A. R. 1973. *The Working Brain: an introduction to neurupsychology*. Londra

1976. *Cognitive Development*. Cambridge, Mass

MacIntyre, A. 1967. *A Short History of Ethics*. Londra

MacLeod, R. C. 1930. *The Island Clans during Six Centuries*. Inverness

MacQueen, J. G. 1975. *The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor*. Londra

Mallery, G. 1886. *Pictographs of the North American Indians – a preliminary paper*. Fourth Annual Report of the Bureau of Ethnology to the Secretary of the Smithsonian Institution 1882-3. Washington

1893. *Picture-writing of the American Indians*. Tenth Annual Report of the Bureau of Ethnology to the Secretary of the Smithsonian Institution, 1888-9. Washington (Tekrar basım Dover Publications, New York, 1972, 2 cilt)

Marcel, T. ve arkadaşları. 1974. Literality and reading profi-

ciency. *Neurupsychologia* 12:131-9

Marcus, J. 1976. The origins of Mesoamerican writing. Ann. Rev. Anthrop. 5:35-67

1980. Zapotec writing. *Sci. Am.* 242:50-78

Matthiae, P. 1979. *Ebla in the Period of the Amorite Dynasties and the History of Recent Archaeological Discoveries at Tell Mardikh.* Malibu, California

1980. *Ebla: an empire rediscovered.* Londra (İtalyanca baskı 1977)

Maxwell, K. B. 1983. *Bemba Myth and Ritual: the impact of literacy on an oral culture.* New York

McCarter, P. K. 1975. *The Antiquity of the Greek Alphabet and the Early Scripts.* Missoula, Montana

McLuhan, M. 1962. *The Gutenberg Galaxy.* Toronto

Mehta, V. 1984. *Daddyji- Mamaji.* Londra

Meillassoux, C. ve arkadaşları. 1967. *Légende de la dispersion des Kusa: épopée soninké.* Dakar

Miller, G. A. 1951. *Language and Communication.* New York

1956. The magical number seven, plus or minus: some limits on our capacity for processing

information. *Psychol. Rev.* 63:81-97

Miller, G. A., Gallanter, E. ve Pibram, K. 1960. *Plans and the Structure of Behaviour.* New York

Morton-Williams, P. 1966. Two studies of Ifa divination. Introduction: the modes of divination. *Afrika*

26:406-8

Mulder, J. E. F. ve Hervey, S. G. J. 1972. *Theory of the Linguistic Sign* (Janua Linguarum, series Minor, 136). Lahey

Murra, J. 1980. *The Economic Organization of the Inka State.* Greenwich, Conn.

Nadel, S. F. 1951. *The Foundation os Social Anthropology.* Londra

Nagler, N. N. 1967. Towards a generative view of the oral formula. *Trans and Proc. Am. Philological*

Association 98:269-311

Narveh, J. 1973. Some Semitic epighraphical considerations on the antiquity of the Grek alphabet.

Am. J. Arch. 77:1-8.

Needham, J. 1956. *Science and Civilization in China*, cilt 2, *History of Scientific Thought*. Cambridge

Neisser, U. 1976. *Cognition and Reality: principals and implications of cognitive psychology*. San Francisco

Neugebauer, O. 1969. *The Exact Sciences in Antiquity* (ikinci baskı). New York

Niane, D. T. 1965. *Sundiata: an epic of old Mali* (tercüme G. D. Pickett). Londra

Nordenskiöld, E. 1938. *An Historical and Ethnological Study of the Cuna Indians*. Göteborg

Norman, D. A. 1969. *Memory and Attention*. New York

Norris, H. T. 1972. *Saharan Myth and Saga*. Oxford

Oates, J. 1980. The emergence of cities in the Near East. A. Sherrat (haz.), The *Cambridge Encyclopaedia of Archeology*. Cambridge

Ojemann, G. A. 1983. Brain organization for language from the perspective of electrical simulation mapping. *The Behavioral and Brain Sciences* 6:189-230

Oliver, C. F. 1979. Some aspects of literacy in Ancient India. *The Quarterly Newsletter of the Laboratory of Comparative Human Cognition* 1:57-62

Olson, D. R. 1975. Review of *Towards a Literate Society*, J. B. Caroll and J. Chall (haz.), *Proceedings of the National Academy of Education* 2:109-78

1976. From utterance to text: the bias of language in speech and writing. H. Fisher ve R. Diez-Gurerro (haz.), *Language and Logic in Personality and Society*. New York

Ong, W. J. 1974. *Ramus Method and the Decay of Dialogue* (ilk basımı 1958). New York

1982. *Orality and Literacy: the technologizing of the word*. Londra

Opie, I. ve P. 1959. *The Love and Language of Schoolchildren*. Oxford

Oppenheim, A. L. 1964. *Ancient Mesopotamia*. Şikago

Page, D. 1973. *Folktales in Homer's Odyssey*. Cambridge, Mass.

Parpola, A. 1970. *Further Progress in the Indus Script Decipherment*. Copenhagen

Parry, A. 1966. Have we Homer's Iliad? *Yale Classical Studies* 20:177-216

Parry, M. 1930. Studies in the epic technique of oral verse-making. I. Homer and Homeric style.
Harvard Studies in Classical Philology 41:73-147

1932. Studies in the epic technique of oral verse-making. II. The Homeric Language as the
language of an oral poetry. *Harvard Studies in Classical Philology* 43:1-50

1971. *The making of Homeric verse* (haz. A. Parry). Oxford

Parsons, T. 1937. *The structure of Social Action*. New York

1951. The Social System. Glencoe, Ill.

Pepper, H. De Wolf, P. ve P. (haz.) 1972. *Un Mvet de Zwé Nguéma, chant épique fange*. Paris

Pettinato, G. 1981. *The Archives of Ebla: an empire inscribed in clay*. New York

Piaget, J. 1966. *The Child's Conception of Physical Causality* (İng. Tercüme). Londra

Portnoy, S. 1973. A comparison of oral and written behaviour. K. Salzinger ve R. S. Feldman (haz.),
Studies in Verbal Behaviour: an empirical approach. New York

Powell, M. A. 1981. three problems in the history of cuneiform writing: origins, direction of script,
literacy. *Visible Language* 15:419-40

Pulgram, E. 1951. Phoneme and grapheme: a parallel. *Word* 7:15-20

1965. graphic and phonetic systems: figures and signs. *Word* 21:208-24

Quinton, A. 1967. Knowledge and belief. *The Encyclopaedia of Philosophy* 4:435-52. New York

Quirk, R. 1968. Relative clauses in educated spoken Eng-

lish. *Essays on the English Language*. Londra

Rawski, E. S. 1979. *Education and Popular Literacy in Ch'ing China*. Ann Arbor, Mich.

Ray, J. D. 1978. The world of North Sakara. *World Archaeology* 10:149-57

Reder, S. 1981. The written and spoken word influence of Vai literacy on Vai speech. S. Scribner ve M. Cole (haz.), *The Psychology of Literacy*. Cambridge, Mass.

Renou, L. 1947. *Les Ecoles Vedique et la formation du Veda*. Paris

1954. *The Civilization of Ancient India*. Calcutta (Fransızca baskısı 1950).

Rosaldo, M. Z. 1982. Things we do with words: Ilongot speech acts and speech act theory in philosophy. *Language and Society* 11:203-37

Rosch, E. 1977. Human categorization. N. Warren (haz.), *Studies in Cross-cultural Psychology*, cilt 1. Londra

Rosemont Jnr., H. 1974. On representing abstractions in Archaic Chinese. *Philosophy East and West* 24:71-88

Rosenmeyer, T. G. 1965. The Formula in early Greek poetry. *Arion* 4:295-308

Russo, J. A. 1967. Review of A. Hoekstra, *Homeric Modifications of Formulaic Prototypes* (Amsterdam 1965). *Am. J. Philology* 88:340-6

Salzinger, R. S. ve Feldman, R. S. (haz.), 1973. *Studies in Verbal Behaviour: an empirical approach.* New York

Sasanuma, S. ve arkadaşları. 1977. Tachistoscopic recognition of *Kana* and *Kanji* words. *Neurupsychologia* 15.547-53

Schmandt-Besserat, D. 1977. An archaic recording system and the origin of writing. *Syro-Mesopotamian Studies* 1/2:1-32

1978. The earliest precursor of writing. *Sci. Am.* 238:38-47

1981. From tokens to tablets: a revaluation of the so-called "numerical tablets". *Visible Language* 15:321-44

Scribner, S. 1969. *Cognitive Consequences of Literacy*. Albert Einstein College of Medicine (teksir)

Scribner, S. ve Cole, M. 1973. Cognitive consequences of formal and informal education. *Science* 182:553-9

1974. Research program on Vai literacy and its cognitive consequences. *IACCP Cross-cultural Psychology Newsletter* 8:2-4

1976. Literacy as practise and social milieu. (International Congress of Psychology –Paris-, toplantısında sunulan rapor)

1981. *The Psychologie of Literacy*. Cambridge, Mass.

Schapera, I. 1955. The sin of Cain. *J. R. Anthrop. Inst.* 85:33-44

Seydou, C. (haz.), 1972. *Silamake et Poullari*. Paris

Shengde, M. J. 1985. The inscribed calculi and the invention of writing: the Indus view. *J. Econ. Soc. Hist. Orient*. 28:50-80

Sherzer, J. 1983. *Kuna Ways of Speaking*. Austin, Texas

Simmons, A. A. 1962. A comparison of the type-token ratio of spoken and written language of deaf and hearing children. *The Volta Review* 417-421

Skoyles, J. R. 1984. Alphabet and the Western mind. *Nature* 309:409-410

Smith, F. 1975. The relations between the spoken and the written language. E. ve L. Lenneberg (haz.), *Foundation of Language*, cilt 2. Londra

Smith, P. 1975. *La Récit populaire au Ruanda* (Classiques Africains). Paris

Smith, R. 1966. On the white Yajurveda vamsa. *East and West* 16:112-25

Smout, T. C. 1969. *A History of the Scottish People* 1560-1830. Londra

Southall, A. 1956. *Alur Society: a study in processes and types of domination*. Cambridge

Staal, J. F. 1961. *Nambuduri Veda Recitation* (Disputationes Rheno-Trajectinae, 5). Lahey

Stanner, W. E. 1959-63. *On Aboriginal Religion*. Ocenia Monograph No. 11. Sidney (1966)

Stebbing, L. S. 1939. *Thinking to Some Purpose*. Harmondsworth

Stone, L. 1969. Literacy and education in England 1640-1900. *Past and Present* 42:69-139

Street, B. 1985. *Literacy in Theory and Practise*. Cambridge

Thomas, K. 1971. *Religion and the Decline of Magic*. Londra

Todorov, T. 1970. *Introduction à la literature fantastique*. Paris

Trimingham, J. S. 1959. *Islam in West Africa*. Oxford

Tsao, Y. C. ve arkadaşları, 1979. Stroop interference in the left and right visual fields. *Brain and Language* 8:367-71

Tseng, O. J. L. ve Wang, W.S. Y. 1984. Search for common neurocognitive mechanism for language and movements. *Am. J. Physiol*. 246:R904-R911

Turner, V. 1966. *The Ritual Process: structure and antistructure*. Londra

Ucko, P. J. ve Rosenfeld, A. 1967. *Palaeolithic Cave Art*. Londra

Vachek, J. 1939. Zum Problem der geschriebenen Sprache. *Travaux du cercle Linguistique de Prague* 8:94-104

1959. Two chapters on written English. *Brno studies in English* 1:7-38

1973. *Written Language: general problems and problems of English* (Janua Linguarum, Series Critica, 14). Lahey

Vansina, J. 1965. *Oral Tradition*. Londra (İlk Belçika baskısı 1961)

Ventris, M. ve Chadwick, J. 1956. *Documents in Mycenaean Greek*. Cambridge

Vieillard, G. 1931. Récits peuls du Macina at de Kounari. *Bulletin de comité d'études historiques et*

scientifiques de L'Afrique Occidentale Francaise 14:137-56

Von Humboldt, W. 1971. [1863] *Linguistic Variability and Intellectual Development*. Coral Gables, Fla.

Vygotski, L. S. 1934. *Thought and Language* (İngilizce tercümesi 1962). Cambridge, Mass.

1978. Mind and Society: the development of higher psychological processes (İngilizce tercüme). Cambridge, Mass.

Wang, W. S. Y. 1981. Language structure and optimal orthography. O. J. L. Tseng and H. Singer (haz.), *Perception of Print: reading research in experimental psychology*, s. 223-36. Hillsdale, New Jersey

Wardhaugh, R. 1969. *Reading: a linguistic perspective*. New York

Warnock, G. J. 1971. *The Object of Morality*. Londra

Werner, H. ve Kaplan, B. 1963. *Symbol Formation*. New York

White, M. J. 1969. Laterality differences in perception: a review. *Psychological Bulletin* 72:387-405

Whorf, B. L. 1956. *Language, Thought and Reality* (haz. J. B. Carroll). Cambridge, Mass.

Willbert, J. W. (haz.) 1978. *Folk Literature of the Gé Indians*, cilt 1. University of California, Los Angeles

Wilks, I. 1963. The growth of Islamic learning in Ghana. *J. Hist. Soc. Nigeria* 2:409-17

1968. The transmission of Islamic learning in the Western Sudan. J. Goody (haz.), *Literacy in Traditional Societies*. Cambridge

Williams, B. 1972. *Morality: an introduction to ethics*. New York (1976, Cambridge)

Williams, R. (haz.) 1981. *Contact: human communication and its history*. Londra

Wilson, B. (haz.) 1970. *Rationality*. Oxford

Wiseman, D. J. 1970. Books in the Ancient Near East and in

the Old Testament. P. R. Ackroyd ve
C. E. Evans (haz.), *The Cambridge History of the Bible,* cilt 1, *From the Beginnings to Jerome.*
Cambridge

Wordsworth, W. ve Coleridge, S. T. 1973. Introduction. W. Wordsworth ve S. T. Coleridge (haz.),
The Lyrical Ballads. Londra

Yates, F. 1966. *The Art of Memory*. Londra

Zandee, J. 1966. An Egyptian cross-word puzzle. *Ex Oriente Lux*, Leiden

Zuidema, T. 1982. Bureaucracy and systematic knowledge in Andean civilisation. G. A. Collier, R. L.
Rosaldo ve J. D. Wirth (haz.), *The Inca and the Aztec States, 1400-1800: anthropology and history.* New York

Zurif, E. B. ve Sait, P. E. 1970. The role of syntax in dichotic listening. *Neurupsychologia* 8:329